

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

М. Қ. Бапаева

ДАМУ ПСИХОЛОГИЯСЫ

Алматы, 2014

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ**

М. Қ. Бапаева

ДАМУ ПСИХОЛОГИЯСЫ

Оқулық

Алматы, 2014

ӘОЖ 159.9 (075.8)

КБЖ 88.37 я 73

Б 24

*Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің «Оқулық»
республикалық ғылыми-практикалық орталығы бекіткен*

Пікір жазғандар:

Шеръязданова Х. Т. – психология ғылымдарының докторы, профессор;

Сангилбаев О. С. – психология ғылымдарының докторы, профессор;

Перленбетов М. Ә. – психология ғылымдарының докторы, профессор.

Бапаева М.К.

Б 24 **Даму психологиясы:** Оқулық / М.К. Бапаева. – Алматы: 2014.
– 440 бет.

ISBN 978-601-217-480-9

Оқулықта даму психологиясының қарастыратын ғылыми-теориялық мәселелері, пәннің міндеттері мен мақсаты, зерттеу әдістері, даму ұғымы, баланың психикалық дамуы жайлы теориялар, дамудың жас кезеңдеріне қарай жіктелуі және жас шамасының мәселелері толығымен қамтылған. Оқулықта тұлғаның онтогенездегі психикалық даму ерекшеліктері бірізділікпен жүйеленген.

Баланың психикалық дамуының қозғаушы күштері мәселесі жайлы факторлы тұрғылар (психикалық дамудың қозғаушы күштері туралы жалпы сипаттама, нативизм теориясы, эмпиризм теориялары, баланың психикалық дамуының қозғаушы күштерінің бихевиоризмде қарастырылуы), сондай-ақ баланың психикалық дамуы жайлы теориялар (З. Фрейдтің, Ж. Пиаженің, Э. Эриксонның, Л.С. Выготскийдің теориялары), адамның түрлі жас кезеңдеріне сай қазақ халқының ой пайымдауларына талдау жасалынған.

«Даму психологиясы» оқулығы жоғары педагогикалық оқу орындарының студенттеріне арналған.

ӘОЖ 159.9 (075.8)

КБЖ 88.37 я 73

ISBN 978-601-217-480-9

© Бапаева М.К., 2014

© ҚР Жоғары оқу орындарының
қауымдастығы, 2014

АЛҒЫ СӨЗ

Даму психологиясы – психология ғылымының бір саласы. «Даму психологиясы» пәні адамның онтогенездегі психикалық дамуының заңдылықтарын және дамудың әрбір жас ерекшелік кезеңіндегі психиканың, сананың, тұлғаның және оның іс-әрекетінің даму ерекшеліктерін және байланысты психикалық өзгерістерін, психикалық қасиеттері мен психикалық үдерістерін жүйелі зерттеумен шұғылданады (ағзаның ана кұрсағында ұрықтанудан өмірінің соңына дейінгі даму жолы). Даму психологиясының тармақтары: балалар психологиясы, бастауыш мектеп оқушысының психологиясы, жеткіншектер психологиясы, жасөспірімдер психологиясы, ересектер психологиясы және геронтопсихология.

Данагөй ата-бабаларымыз арнайы ғылыми тұжырым жасама-са да, адамның әр жас кезеңінде болатын психикалық өзгерістерді байқап, айқын да анық дәйектеп отырған. Оған бұлтартпас дәлел – бір-екі ауыз сөзбен қысқа да нұсқа жүйеленген мақал-мәтелдеріндегі, әр ғасырда өмір сүріп, сондарына мол мұра қалдырған ақын-жыраулардың толғаулары мен термелеріндегі және дастандарындағы адамның туғаннан өмірінің соңына дейінгі берілген сипаттамалары қазіргі даму психологиясындағы ғылыми теориялармен өзектес әрі үндесіп келеді. Мәселен, Майлықожа, Мәделі Жүсіпқожаұлы, Шал Күлекеұлы, Ақан сері, беріректе өмір сүрген Кенен Әзірбаевтың «Қайран жастық», Ж. Кәрменовтың «Өмір термесі» және т.б. өлең-термелерінде әр жас кезеңіндегі сензитивті сәттерді, дағдарыстарды дөп басып отырған. Сондай-ақ әр он екі жыл сайын адам өмірінде қайталанып отыратын мүшел жас туралы ой-пайымдауларын да бабаларымыз негізсіз жасамаған. Осы тұрғыда студенттер танып-біліп, талдап, ой түйіндесін деген ниетпен оқулықтың қосымшасында халқымыздың баға жетпес інжу-маржандары – мақал-мәтелдері, әр ғасырда өмір сүрген ақын-жыраулардың адамның әр жас кезеңдерінде болатын ерекшеліктерін сипаттаған толғауларынан

үзінділер және қазақтың ұлы ақыны Абайдың баланың болмыс-бітімі туралы айтылған жетінші, оныншы қара сөздері келтірілген.

Онтогенез – бұл туғаннан адам өмірінің соңына дейінгі дара дамуы. Даму – құрылымның сапалы өзгеру, қайта құрылу, өңделу үдерісі. Даму – әрдайым жүйенің дамуы, жаңа қасиет тек жүйенің қайта өңделуі ретінде туындайды. Соған сәйкес даму нысаны – оқшауланған элемент емес, жүйе.

Қазіргі заманғы психологияда даму барлық жас даму кезеңдерінде алға әрі кері жылжудың мезеттерін қатар қамтитын үдеріс ретінде қарастырылады. Қазіргі таңда прогрессивті өзгерістердің үдерістері регрессивтіден басым түсетін тиімді әрі сәтті қартаю ұғымы қалыптасқан. Э. Эриксон қарттық кезеңін даналыққа ие болу жас шамасы ретінде қарастырған.

Оқулықтың құрылымдық жүйесінде бірізділік сақталған, әр тараудағы тақырыптар бір-бірімен өзара логикалық тұрғыда бйланысқан. Оқулық жиырма үш тақырыпты қамтыған ірі төрт тараудан тұрады:

1. Даму психологиясының теориялық негіздері;
2. Баланың психикалық дамуының қозғаушы күштері мәселесі жайлы факторлы тұрғылар;
3. Баланың психикалық дамуы жайлы теориялар;
4. Дамудың жас кезеңдеріне қарай жіктелуі және жас шамасының мәселесі.

Оқулықта баланың психикалық дамуы жайлы теорияларға терең талдау жасалған. Мәселен, З. Фрейдтің баланың психикалық дамуы жайлы тұжырымдамасы, Ж. Пиаже бала ойлауының дамуы жайында, Ж. Пиаженің интеллектінің дамуы турасындағы операциялы тұжырымдамасы, Э. Эриксонның тұлға дамуының эпигенетикалық теориясы, мәдени-тарихи тұғыр, баланың психикалық дамуы туралы Л. С. Выготскийдің теориясы, баланың психикалық дамуының қозғаушы күштері мен себептері туралы іс-әрекеттік тұрғы. Сонымен қатар адам дамуының сензитивті кезеңдері, жас дағдарыстары (нәрестелік кезеңдегі, бір жастағы, үш жастағы, жеті жастағы, жеткіншек жастағы) қарастырылған.

Оқулықтың қосымшасында глоссарий, тақырыптарға сай студенттердің білімін тексеруге арналған тест сұрақтары, психологиялық жағдаяттар мен тапсырмалар, психодиагностикалық әдістемелер беріліп отыр.

«Даму психологиясы» оқулығын дайындауға, негізінен О. А. Карабанова, Б. С. Волков, Н. В. Волкова, А. Валлон, М. М. Мұқанов, Қ. Б.Жарықбаев, Х. Т. Шерьязданова және т.б. авторлардың еңбектері негіз болды.

Ұсынылып отырған оқулық адам дамуының онтогенездегі психикалық ерекшеліктерін қарастырып отырған басылымдардың бірі болғандықтан, әрине кемшін тұстары да болуы мүмкін. Автор осы тұрғыда айтылған сын-пікірлер болса ескереді.

«Даму психологиясы» оқулығы педагогикалық оқу орындарының студенттеріне арналған.

Психология ғылымдарының кандидаты, доцент ***М. Қ. Бапаева***

І. ДАМУ ПСИХОЛОГИЯСЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Жоспары:

1.1. Даму психологиясының пәні мен міндеттері

1.2. Даму ұғымы

1.3. Даму психологиясының әдістері.

1.1. Даму психологиясына жалпы сипаттама

Адам іс-әрекетінің күрделенуінен және психология мен басқа да ғылымдар құрылымындағы ғылыми мәліметтердің жинақталуынан әртүрлі, ең алдымен әлеуметтік факторлармен міндеттелген өзгерістердің үздіксіз үдерісі жүруде. Бұл өзгерістер бір жағынан психологияның жеке салаларының тармақталуында, енді бір жағынан, әрі психологияның ішінде, әрі оның басқа да шектес ғылымдармен тоғысуында зерттеулердің әртүрлі салалары мен бағыттарының бірігуінде анықталады.

Даму психологиясы психология ғылымының азды-көпті оқшауланған саласы ретінде ХІХ ғасырдың соңында пайда болып, жеке тұлғаның өмір барысындағы психикалық даму үдерісінің жас ерекшеліктері мен динамикасын анықтауға бағытталған.

Даму психологиясының пәні адамның онтогенезде психикалық дамуының заңдылықтарын және дамудың әрбір жас ерекшелік кезеңіндегі психиканың, сананың, тұлғаның және оның іс-әрекетінің даму ерекшеліктерін зерттейді.

Онтогенез – бұл туғаннан адам өмірінің соңына дейінгі дара даму. Аталмыш ұғым биологиядағы онтогенездің жүктіліктен және жаңа өмірдің пайда болу мезетінен өлімге дейінгі дара даму ретінде анықталған ұғымға сәйкес келмейді. Мұндай айырмашылық кездейсоқтық емес. Психологиядағы тұжырымдамаға сәйкес психика және психикалық бейнелеу дүниеге келу дағдарысын білдіреді. Бейнелеудің психикалық формалары дүниеге келу мезетінде пайда болады. Пренатальды даму кезеңі (жүктілік мезетінен жаңа өмірдің пайда болуын дейін) бейнелеудің өзге формалары мен дамудың өзге түрлерімен сипат-

талады, сондықтан адам дамуының жалпы жіктелуіне аталмыш кезең қосылмаған.

Курс негізгі үш бөлімнен тұрады, олар: жас ерекшелік психологиясының пәні, міндеттері, әдістері; бала мен ересектің психикалық дамуының детерминанттары (қозғаушы күштері, себептері мен шарттары); жекелеген жас ерекшелік кезеңдерінің сипаттамалары.

Жас ерекшелік психологиясына деген қызығушылық дамудың ғажайып болып көрінетін оғаш пікірде анықталатын психиканың онтогенезде даму заңдылықтарын зерттеудің теориялық проблемаларымен, сондай-ақ қоғамды жас ерекшелік психологиясына жетелейтін жаңа ұрпақты оқыту мен тәрбиелеудің практикалық міндеттерімен де шартталады.

Ең алдымен, ғасырлар бойында зерттеушілерді, философтарды, қоғам қайраткерлерін толғандырған дамудың қарама-қайшылықтарын қарастырып көрелік.

Бірінші қарама-қайшылық: онтогенездің басындағы қауқарсыздықтан есейген шақтағы зор қуаттылыққа дейін. Барлық дүниеге келген тірі организмдердің арасындағы ең қауқарсыз түрінен есейген шағында үйлесімді, интеллектілі қуатты тұлға қалай қалыптасады? Адамды ең мүлтіксіз ететін не нәрсе?

Екінші қарама-қайшылық: орталық жүйке жүйесінің тұрақтылығы және психикалық дамудың жетістіктері. Жануарлар психикасы мен мінез-құлықтарының дамуы орталық жүйке жүйесінің дамуына байланысты екендігі көпшілікпен мойындалған. Кроманьондықтар уақытынан бері адамның морфологиялық келбетінің мүлде өзгермегендігі белгілі. Түрдің тұрақтылығында адамзаттың тұтастай жетілуінің себебі неде? Морфологиялық қасиеттердің тұрақталығында адамның жаңа психологиялық қабілеттері: логикалық ойлауы, мағыналы есі, қабылдауы, музыкалық қабілеттері және т.с.с. қалай қалыптасады? Адамзаттың жаңа қабілеттерінің даму механизмдері қандай?

Үшінші қарама-қайшылық: тұлға дамуының жеке-дара жолдарының әмбебаптығы, әртектілігі, тұрақтылығы және даралық ерекшеліктері.

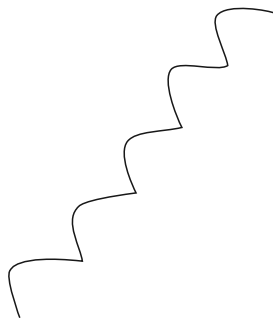
Түр, тек қасиеттері тұрақтылығының сақталуы түрді сақтаудың шарты болып табылады. Адамға нәсіліне, этникалық, әлеуметтік жағдайына қарамастан даму нұсқаларының шексіз әртектілігі

орын алған дене ұйымдасуының тұрақты ортақ негізі (сенсорлы және перцептивті жүйелердің, танымдық қабілеттердің және т.б. қасиеттері) тән.

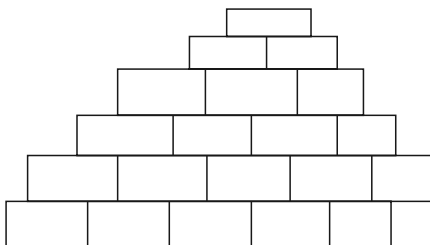
Қазіргі заманғы психологияда даму жолдарын түсінудің екі парадигмасы, даму үдерісін түсіндіретін екі теңеу бар:

Баспалдақтар (1-сурет) – қалыпты дамудың ықтималды жалғыз жолы;

Ұяшықтар (2-сурет). Біз жолымызды А пунктiнен бастап, Б пунктiне әрқайсымыз өз жолымызбен келеміз, яғни бірыңғай нәтижені қамтамасыз ететін даму траекториясы әртүрлі болады. Дамудың дара траекториялардың кеңістігі шектеулі.

1-сурет. Баспалдақтар

2-сурет. Ұяшықтар

Даму қарама-қайшылығы дара нұсқауларға, тұрақтылық пен вариативтіліктің арақатынасына байланысты болады. Бізді бір-бірімізден ерекшелендіріп тұратын тектілік, тұрақтылық, өзгермейтін және даралықтың арақатынастары қандай?

Төртінші қарама-қайшылық: дамудың гетерохрондығы немесе біркелкі болмауы. Дамудың біркелкі болмауы, бұл – бірқатар көріністері бар дамудың ортақ заңы.

Адамтану мәселелерін жасау мен жүзеге асыру саласындағы маман, белгілі ресейлік психолог Б. Г. Ананьев адам өмірінің барлық фазалары мен кезеңдері жайлы мәліметтерді қамтитын және адамның дара дамуының бірлігін ашатын, адамның жас ерекшелік дамуының біртұтас жүйесін құру қажеттігіне нұсқаған. Б. Г. Ананьев адамның дара дамуы кез келген басқа ағзаның дамуы сияқты филогенетикалық бағдарламаланған онтогенез деп

есептеген. Өмірдің қалыпты мерзімі және дара даму кезеңдерінің немесе фазаларының бірізді алмасып отыруы қатаң түрде сол бағдарламамен анықталады.

Адамның онтогенезінде тұқым қуалаушылық пен орта арасындағы, тіршілік әрекетінің әрқилы реттеушілерінің арасындағы, ағзаның біртұтас құрылымындағы әртүрлі жүйелер, органдар және ұлпалар, тканьдар арасындағы көптеген қарама-қайшылықтар туындап, жүзеге асырылып отырады.

Сол тектес ішкі қайшылықтардың бір көрінісі – дамудың әркелкілігі, яғни әрқилы психикалық қызметтер, қасиеттер және құрылымдар біркелкі дамымай, әрқайсысы жетілуінің, тұрақталуының және төмендеуінің өз кезеңдері орын алатын жағдай.

Дамудың гетерохрондығы дегеніміз – жеке ағзалар мен қызметтердің даму фазаларының уақыт бойынша сәйкес келмеуі. Мәселен, қиялдың дамуы, ерік әрекеттері қызметтерінің дамуына сәйкес келмейді.

Алғашында ғалымдар даму фазаларының өзгерістері мен гетерохрондығының сәйкессіздігі – жетілу мен өсу үдерістеріне ғана тән құбылыс деп есептеген. Алайда, бұл құбылыстардың инволюциялық үдерістердің гетерохрондығы және жеке жүйелердің қартаюының әркелкілігі сияқты қарттықта көрініс беретінін тәжірибе аңғартты.

Дамудың жеке фазаларының ерекшеліктері тек биологиялық алғышарттармен ғана анықталмайтынын ескерген жөн. Тұқым қуалаушылықтың ұзақ өмір сүрудің маңызды дерегі екендігі белгілі, алайда ол жалғыз дәйек емес: ол тіршілік ету жағдайлары, тәрбиенің, іс-әрекеттің сипатын да қамтиды.

Демек, онтогенезді сөз еткенде, адамның өмір жолын да ескеру қажет, яғни тұғланың белгілі бір қоғамда қалыптасып, дамуының тарихын ескеру қажет. Өйткені әрбір адам нақты дәуірдің замандасы және белгілі бір ұрпақтың құрдасы.

Адам өмірінің алғашқы кезеңдерінен-ақ тіршілік пен тәрбиенің әлеуметтік жағдайларына тәуелді болады. Тұлғаның қалыптасуы – индивидтің адам өмірінің екінші-үшінші жылдарында қарқынды жүретін ерте әлеуметтенуінің ұзақ және көп фазалы үдерісі болып табылады. Осылайша, тұғланың тарихы дүниеге келу мерзімімен белгіленсе де, кешірек басталады.

Адамның индивид (дене дамуы), тұлға (азаматтық даму), танымның (ақыл-ойдың дамуы) және еңбектің (еңбекке қабілеттілік) субъектісі ретінде ер жетуінің мерзімдері сәйкес келмейді. Дамудың осы бағыттарының жиынтығы адам даралығының қалыптасуы үшін негіз болып табылады.

Осылайша, адамның жас ерекшелік есебі хронологиялық жастың есебіне ғана сүйенбейді, сонымен бірге ол төмендегідей өлшемдерді де қамтиды:

1) Адамның жас ерекшелік, психологиялық, әлеуметтік өлшемдерін қамтитын өмір жолы.

2) Мәдениет пен қоғамның бала тәрбиесінің дәстүрлі әдістері, отбасының құрылымы, басым бағдарлар, ұлттық психологияның ерекшеліктері тәуелді болатын жалпы қасиеттер.

3) Адамның дамуы, сол буынының ерекшеліктері орын алған тарихи жағдаят (қазіргі заманғы оқушылар мен олардың 30-40 жылдардағы құрдастарының мінез-құлқы мен даму деңгейлерін акселерацияның ықпалынсыз салыстыруға болмайды).

4) Адамдардың даралық-типтік, атап айтқанда дифференциялық-психологиялық ерекшеліктері (жыныстық, дене ерекшеліктері, жүйке жүйелерінің түрлері, жетілу ырғақтары).

Осылайша, адамның жасы әрқашан биологиялық, тарихи және психологиялық уақыттың конвергенциясы болып табылады.

Гетерохрондықтың бірінші көрінісі – адамның өмірінде тұрақтылықтың, кейде тіптен тұлғалық құрылымда ешбір күрделі өзгеріс орын алмайтын тоқырау кезеңдерінің, тұлға үшін тұтастай өмір мен оның мақсаттарының мәні ашылатын тағдырлы мезеттермен және қарқынды даму кезеңдерімен алмасып отыруы. Мұндағы гетерохрондық дамудың тұрақты кезеңдерінің дағдарыстармен орын ауыстыруымен сипатталады.

Гетерохрондықтың екінші көрінісі тұлғалық және танымдық аумақтар дамуының арақатынасына байланысты. Онтогенезде тұлғалық аумақтың тұрақтылығы мен өзгермеушілігі жағдайында интеллектінің қауырт даму кезеңдері және интеллектілі даму деңгейінің тұрақтылығында қайта құрылу кезеңдері алмасып отырады.

Гетерохрондық мотивациялық-тұлғалық және операциялық-техникалық аумақтар дамуының біркелкі болмауымен анықталады (Д. Б. Эльконин). Аталмыш заңдылықтың қайталануында нақты

мәні бар даму механизмінің құпиясы бар. Жасөспірімдік кезеңде тұлғаның дамуы дамудың гетерохрондығының тамашы мысалы.

Психологтар адамның өмір жолын толықтай зерттеп болмайынша, маңызды өзгерістер жетілудің алғашқы сатыларында және қарттықта орын алатыны сияқты; есею ең жоғары дәрежедегі тұрақтылықтың сатысы ретінде есептелінген. Алайда, соңғы жылдардағы зерттеулер ересектің дамуының мақсаты және ақыр соңы болмайтынын көрсетті: даму үдерісі шексіз, өйткені даму тұлғаның тіршілік етуінің негізгі әдісі болып табылады.

Бесінші қарама-қайшылық: адам адамзат қоғамынан тыс ортаға түсетін болса, оның жағдайы қандай болмақ? Оның психикасы, ақыл-ой қабілеттері, тұлғасы дамуын тоқтатпай ма?

Маугли-балалар, яғни жануарлар ортасында тәрбиеленген балалардың психикасы, адамның адами қоғамнан тыс дамуының салдарын көрсететін айқын мысалдың бірі. Аталмыш жәйтке қатысты ғылыми дәлелденген деректер өте аз болғанымен, аңыз өте көп.

Мәселен, Амала мен Камала атты үш-төрт және тоғыз жас шамасындағы, үнді джунглилеріндегі қасқырлар тобырында табылған қыздардың тағдыры жоғарыда айтылған жайтқа ең дәлелді дерек. Олар қасқырлардың барлық қылықтарын меңгерген, адамның тілін игермеген және тік жүруге дағдыланбаған. Оларды қайтадан тәрбиелеп, әлеуметтік ортаға бейімдеуге қаншалықты күш салынғанымен, өкінішке орай қыздардың біреуі араға көп уақыт салмай қайтыс болса, екіншісі өз жасына лайық дамудың біршама деңгейіне қол жеткізумен ғана шектелген.

Ғылыми әдебиетте авейрондық жабайының жағдайы тамаша баяндалған (Франция, 1799). Авейрон маңындағы тұрғындар адамның тілін түсінбейтін, сөйлемейтін, төрт аяқтап жүретін, адамға тән қарапайым дағдылар мен қолмен жасалынатын әрекеттерді меңгермеген он екі жас шамасындағы ұл баланы тауып алады. Баланы Виктор деп атайды. Оның тағдыры балалар психологиясы мен дефектологиясының дамуына қомақты үлес қосқан дәрігер, гуманист, педагог, психолог Ж. М. Итардтың қызығушылығын тудырады. Зерттеушінің ақыл-ойы кем балалардың тәрбиесіне арнап құрастырған әдістемелері әлі күнге дейін қолданылуда. Баланың тағдыры Ж. М. Итард және сол кезеңнің жетекші қайраткерлері үшін 1789-1799 жж. Француз төңкерісінің барлық

адамдардың бастапқы теңдігі жайлы негізгі ұранының пайдасына шешілді. Біздің әртүрлілігіміз қабілеттеріміздің әртүрлілігінен емес, әлеуметтік жағдайларымыздың әртүрлі болуында. Ж. М. Итард Вик-тордың интеллектісі сақтаулы деп есептеген, өйткені ол орманда адамдардың қолдауы мен қорғауынсыз тірі қалмас еді. Бастапқы сабақтарда балада біршама алға жылжу байқалады, ол фразаларды түсіне бастайды, құралдармен қарапайым амалдарды және тұрмыстық әрекеттерді атқара бастайды. Алайда біраз уақыттан соң, оның дамуы тоқтап, жоғары психикалық қызметтер – жазу, оқу дағдыларын қалыптастыру мүмкін болмады. Сонымен бірге жыныстық жетілу кезеңінде мінез-құлықтың агрессивтілігі мен оғаштығы орын алады. Қырық жас шамасында Виктор қайтыс болады. Өмірдің өзі жасаған осындай еріксіз «эксперимент» адамның психикалық дамуының себептері мен шарттарына қатысты проблемаларға назар аударуға міндеттеді. Ол үшін әлеуметтік орта мен тәрбиенің мәні жайлы мәселе кеңінен талқыланып, кейінірек қоғамдық білім беру жүйесін құрудың әлеуметтік проблемасына алмасады. Тұрғындардың барлығына бірдей қолайлы мектептерді құру қажет пе әрі олар қандай болуы тиіс? Егер біз ерте балалық шақта адамзат қарым-қатынасының молшылығынан айырылатын болсақ, қандай күй кешер едік?

Аңызға сүйенсек германдық княздің ұлы Каспар Хаузердің оқиғасы тағы бір ерекше мысал бола алады. Тақтың мұрагерлігіне қатысты қастандықтардың салдарынан оны нәрестелік шағында басқа баламен алмастырып, төгілген қанның өзінен қорыққандықтан, баланы тірі қалдырғанымен қатаң түрде оқшаулап, тұтқында ұстайды. Жастық шағында ол күтпеген жерден еркіндікке шығады. Каспар Хаузер көшеден табылады, ол уақыт пен кеңістікте бағдарлана алмағанымен, сөйлей алатын болады. Тәрбиенің барысында Каспар Хаузер Викторға қарағанда үлкен жетістіктерге қол жеткізеді. Алайда оның тағдыры қыршыннан қиылып, бірнеше жыл өткен соң ажал құшады.

Қарым-қатынастың жетіспеушілігінен психикалық дамудың бұзылуы депривация немесе госпитализм атауына ие болады. Депривация дегеніміз – қайсыбір қажеттіліктің шектеулілігі, аталмыш жағдайда баланың өзге адамдармен қарым-қатынастың жетіспеушілігі. Неліктен сепарация (баланы жақындарынан айыру) және депривация оған соншалықты жойқын әсер етті?

Сонымен, баланың онтогенезде психикалық дамуының қозғаушы күштері мен себептері жайлы мәселе теориялық тұрғыда әрі әлеуметтік-практикалық жоспарда маңызды.

1.2. Даму ұғымы

Аталмыш ұғым қайсыбір өзгерісті, жаңа қабілеттердің туындауын, жетілуді қамтиды. Кез келген өзгерісті даму деп атауға бола ма? Өсу, даму және жетілу ұғымдарын салыстырып көрелік. Аталмыш ұғымдар өзара байланысып, өзара ұштасатын болса да, олар бір-бірінен өзгеше үдерістер болып табылады.

Өсу – жеке ағзалардың, олардың жүйелерінің, тұтастай организмнің маңызды мүмкіндіктерінің сандық өзгерістері, мөлшерлерінің ұлғаюы.

Даму – құрылымның сапалы өзгеру, қайта құрылу, өңделу үдерісі. Даму әрдайым жүйенің дамуы болып табылады, жаңа қасиет тек жүйенің қайта өңделуі ретінде туындайды. Соған сәйкес даму объектісі – оқшауланған элемент емес, жүйе болып табылады.

Жетілу – генетикалық жоспарға сәйкес органикалық өсу мен дамудың бағдарламаланған үдерісі. Жетілу сандық және сапалы өзгерістерді қамтиды.

Адамның шынайы тіршілік әрекетінде және психикалық дамуында аталмыш үш үдеріс бір-бірімен тығыз байланысады. Алайда зерттеу мақсатында олар бір-бірінен ажыратылуы тиіс. Даму онтогенезде генетикалық бағдарламаланған өзгерістерді болжау қажеттілігінен жетілу жағдайында жүзеге асады. Жетілу қажет алғышарттарды құрып, дамуды шектейді. Жетілу – дамуды шектейтін әрі мүмкіндіктерін қалыптастырушы объективті үдеріс болып табылады. Даму сапалы өндеулердің негізі болып табылатын сандық өзгерістерге негізделеді.

Дамудың негізгі сипаттамаларын ерекше атап көрсету үшін оның философиядағы түсінігін қарастыралық.

1. Дамудың сапалы өзгерістері. Сапалы бір күйден екіншісіне өту. Мәселен, ойлау көрнекі әрекетшіл түрінен көрнекі бейнеліге және сөздік қисынды ойлауға алмасады.

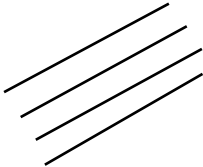

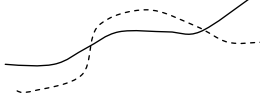
2. Өзгерістердің мұрагерлігінің негізінде дамудың қайтарым-

сыздығы. Дамудың қайтарымсыздығы дегеніміз – біздің балалық шаққа, жеткіншек кезеңіне қайта орала алмайтынымыз. Мәселен, 40-45 жас шамасындағы дағдарыс кезеңінде жастық шақтың символды өлімін қабылдау қажет. Дамуды алға жылжу бар да, кері қайту жоқ. Алайда, біз ойша өткен шаққа орала аламыз, оны өңдеуге мүмкіндігіміз бар, психоанализ бен психотерапия дәл осы әдіс-тәсілдерге сүйенеді. Мұрагерлік сапалы, қайтарымсыз өңдеудің сақтаумен және тұрақтылықпен үйлесімін білдіреді. Мәселен, «эго-ұқсастық» ұғымы орын алған барлық өзгерістерге қарамастан «Мен» ұғымының мұрагерлігі мен сәйкестігінің сақталуын білдіреді. Эго-ұқсастықтың құрылымы тұлғаның тұрақты негізін құрайды. Даму әрдайым қайсыбір тұрақтылықты болжайды. Тұрақтылықтың түрлері 1-кестеде көрсетілген.

1-кесте

Тұрақтылық түрлерінің графикалық кескінделуі

Тұрақтылықтың түрлері	Графикалық кескінделуі	
	Тұрақтылық	Тұрақсыздық
Абсолютті тұрақтылық (инвариативтілік)	Тұрақтылық 	Өзгерістер
Құбылыстар жүйелілігінің тұрақтылығы	Жүйелі *****	Жүйесіз * * * * *
Форманың жүйелілігі. Мәселен, график жас ұлғайған сайыс ес көлемінің өзгерісін сипаттайды. Қарапайым қалыптың заңдылығы бар да, күрделі қалыпта заңдылық жоқ.	Қарапайым қалып 	Күрделі қалып

<i>I-кестенің жалғасы</i>		
<p>Даралық айырмашылықтардың сақталуы (дифференциалы тұрақтылық). Мысалы, біз әртүрлі сыналушылар интеллектілерінің коэффициентін өлшейміз. График «А» сыналушының интеллектісі ең төмен екендігін көрсетеді әрі жас ұлғайған сайын ол өзгермейді</p>	<p>А й ы р м а ш ы л ы қ - тардың тұрақтылығы</p> 	<p>Айырмашылықтардың тұрақсыздығы</p>
<p>Тұрақтылық дамудың «шамасына» сәйкестік ретінде. «Шаманың» идеалды қисығы (тұтас сызық) Дамудың экспериментті, шынайы барысы (үзік сызықтар)</p>		

(1-кестеге анықтама. Кестеде тұрақтылық пен тұрақсыздық белгілері графикалық кескіндеулер арқылы түсіндіріледі. Мәселен, түзу сызық тұрақтылықты анықтаса, ирек сызық күрделі қалыпты білдіреді және басқа кескіндер де осындай мәнге ие).

3. Даму объектісінің ерекше болуы. Дәл не нәрсе дамиды? Психика, ес, зейін, бала, индивид немесе әлеуметтік байланыстар жүйесіндегі индивид пе? Дамудың нысанын түсінудің екі тұрғысы бар:

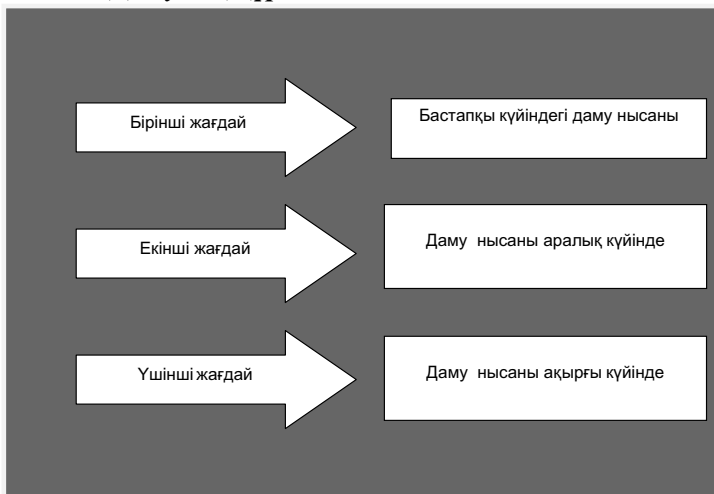
- дәстүрлі классикалық психологияда индивид (оның нысаны немесе санасы) даму объектісі ретінде анықталады;
- мәдени-тарихи тұғырда даму нысаны ретінде әлеуметтік қатынастар жүйесіндегі адам болып табылады, оқшауланған индивид емес, әлеуметтік қатынастар мен байланыстар жүйесіндегі субъект (бала) дамиды. Аталмыш тұғыр кеңестік ғалымдар Л. С. Выготскийдің, А. Н. Леонтьевтің, Д. Б. Элькониннің, А. В. Запарожеттің, сондай-ақ шетелдік зерттеушілер У. Бронфенбреннердің, М. Коулдың еңбектерінде көрсетілген.

4. Дамудың құрылымы немесе механизмі (1-сызба). Психикалық дамудың заңдылықтарын зерттеудің ақырғы мақсатын құрайды. Дамудың құрылымы:

- бастапқы және ақырғы күйіндегі даму нысаны;
- нысанның бастапқы күйінен ақырғы күйіне (даму үдерісіне әсер ететін факторлар мен шарттардың жиынтығы) заңды алмасуын қамтамасыз ететін даму шарттарын қамтиды.

5. Дамудың бағыттылығы. Даму бағыттылығының: алға және кері шегінуші екі түрі болады. Алға жетелейтін даму төменгі реттегі құрылымнан жоғарғысына көшуді білдірсе, кері шегінуші даму керісінше бағытта жүреді. Қалыпты жағдайда алға жылжитын даму басымырақ. Тұлғаның кері дамудың себептері мен барысын анықтаумен клиникалық психология айналысады. Кәріліктегі кері даму міндетті шарт емес. Дәстүрлі психологияда кәріліктегі психикалық даму тек кері жүретін үдеріс ретінде қарастырылған.

1-сызба. Дамудың құрылымы

Қазіргі заманғы психологияда даму барлық даму кезеңдерінде алға әрі кері жылжудың мезеттерін қатар қамтитын үдеріс ретінде қарастырылады. Қазіргі таңда прогрессивті өзгерістердің үдерістері регрессивтіден басым түсетін тиімді әрі сәтті қартаю ұғымы қалыптасқан. Э. Эриксон қарттық кезеңін даналыққа ие болуды жас шамасы ретінде қарастырған.

6. Дамудың қайнар көзі. Ішкі қарама-қайшылыққа толы; даму өз бетінше жүзеге асқан қозғалыс ретінде қарастырылады. Кеңестік психологияда бала дамуының әлеуметтік жағдайы мен оның тұлғалық және ақыл-ой аумақтарындағы психологиялық жаңалықтарының арасындағы қайшылық дамудың қайнар көзі ретінде анықталады (Л. С. Выготский).

7. Дамудың екі қалпы болады: эволюциялық – баяу, сандық өзгерістер; секірмелі – салыстырмалы қысқа мерзімде маңызды өзгерістердің орын алу, яғни дағдарыстар арқылы даму.

Психологиядағы дағдарыстар негізі – дағдарыстардың табиғаты (пайда болу себептері) және олардың қалыпты жәйт болып табылатын ерекше мәселе. Л. С. Выготскийдің еңбектеріне дейін онтогенетикалық дамудағы дағдарыстар дамудың бұзылуы деп есептелген болатын. Ол ұстанымға сәйкес дағдарыстар нақты бұзылыстарын дұрыс тәрбиелеу арқылы болдырмауға болатын дамуға қатысты оғаш үдеріс ретінде қарастырылған. Қазіргі таңда дағдарыстар дамудағы, тұлғаның түрленуі мен жетілуіндегі қажетті сатысы. Егер бұрында балалық шақтағы және жасөспірімдік кезеңдегі дағдарыстар зерттелсе, бүгінде дағдарыстардың егде жастарға қатысты да қалыпты үдеріс екендігі мойындалуда. Мәселен, Д. Левинсон 27-30 жастағы «арманның» қирауынан туындайтын дағдарысты және егде жастағы ең күрделі де айқын көрініс беретін 45 жастағы дағдарысты зерттеген.

8. Дамудың сатылылығы. Дамудың әрбір сатысының өткен шақты қамтитынын, яғни тұрақтылығын сақтай отырып, жаңа қасиеттің туындауына негіз болатынын білдіреді. Сатылылық адамның психикалық дамуының үзбелілігі мен үздіксіздігінің бірлігі ретінде түсіндіріледі.

1.3. Даму психологиясының әдістері

Психологияда зерттеу әдістерінің төрт тобы қарастырылады. Әдістердің бірінші тобына: салыстырмалы, лонгитюдті және кешенді әдістер (ұйымдастырушы әдістер тобы) жатады.

Салыстырмалы әдіс – сыналушылардың немесе таңдаулардың әртүрлі топтарының салыстырылуы. Жас ерекшелік психологиясындағы бұл әдіс әртүрлі объектілердің

нақты белгілері бойынша салыстырылуына мүмкіндік береді. «Көлденең қималар» әдістері деп аталатын салыстыру әдісі кез келген функцияның жас ұлғайған сайын қандай өзгерістерге ұшырайтынын анықтауға ықпал етеді (мәселен, нақты бір жас шамасындағы балалардың статистикалық орташа жетілуін анықтау немесе бесінші және тоғызыншы сыныптағы оқушылардың дене күшінің, интеллектісінің, эмоцияларының көрсеткіштерін салыстыру).

Салыстыру әдісінің кемшілігі – «көлденең қималардың» даму үдерісін бейнелеуінде.

Даму психологиясында салыстыру әдісімен қатар *лонгитюдті әдіс* немесе «бойлай қима» әдісі де қолданылады. Ол бір адамның уақыттың біршама ұзақ мөлшерінде бірнеше рет зерттелуін болжайды.

Лонгитюдті әдістің құндылығы екі мәселенің түйінін шешу мүмкіндігінде, яғни: психикалық эволюцияның болашағын болжау және психикалық даму фазаларының арасындағы генетикалық байланыстырдың жасалуы. Лонгитюдті әдіс «көлденең қиманың» индивидтерді салыстыру кемшілігін түзейді. Алайда, бұл әдістің қолданылуында зерттеудің теңбе-тең әдістемелерін іріктеуде әртүрлі қиындықтар кездесіп отырады.

Қазіргі кезде *кешенді әдіс* жиі қолданылуда: психологиялық зерттеулер кешенді зерттейтін бағдарламаларды қамтиды. Оған тек психологтар ғана емес, сонымен қатар басқа да ғылымдардың өкілдері қатысады. Ол бағдарламалар ірі, тәжірибелі міндеттердің шешімін табуда қолданылады. Кешенді зерттеуде әртүрлі тұрғылар пайдаланылады. Осы тектес зерттеулер әртүрлі құбылыстар арасындағы байланыстар мен тәуелділіктердің жасалуына жағдай жасайды (мәселен, тұлғаның физикалық, физиологиялық, психикалық, әлеуметтік дамуы).

Әдістердің екінші ең ауқымды тобын ғылыми мәліметтерді алудың *эмпирикалық әдістері* құрайды. Әдістердің бұл тобына бақылау және өзіндік бақылау; эксперимент және психодинамикалық әдістері (тестер, анкеталар, сұрақнамалар, социометрия, сұхбаттасу және әңгімелесу) іс-әрекеттің үдерістері мен нәтижелерінің талдамасы, өмірбаяндық әдістер (адамның өмір жолындағы оқиғалардың, құжаттардың талдамасы).

Үшінші топты *мәліметтерді өңдеу әдісі* құрайды. Бұл әдістерге

сандық (статистикалық) және сапалы талдау (мәліметтердің топтарға жіктелуі және т.с.с.) әдістері жатады.

Төртінші топқа *интерпретациялық әдістер* – генетикалық және құрылымдық әдістер жатады.

Генетикалық әдіс зерттеудің бүкіл өңделген мәліметтерінің психикалық жаңа құрылымдары қалыптасуының фазаларын, сатыларын дағдарысты мезеттерін қарастырып, даму сипаттамаларында талқылануына жағдай жасайды. Ол даму деңгейлерінің арасындағы «тігінен» генетикалық байланыстарды орнатады.

Құрылымдық әдіс тұлғаның барлық зерттелінетін сипаттамаларының арасындағы көлденең, құрылымды байланыс-тарды жүзеге асырады.

Кез келген психологиялық зерттеу бірнеше ортақ сатылардан құралады. Біріншісі – дайындық сатысы. Алдын ала жинақталған мәліметтердің негізінде қайсібір психологиялық заңдылықтар жайында жорамал ұсынылады. Екінші саты – бұл әртүрлі нақты әдістемелердің көмегімен көзделген міндеттің сипатымен анықталатын мәліметтерді ұсынатын зерттеудің өзі. Үшінші сатыда маңызды байланыстар мен заңдылықтарды анықтау мүмкіндігін беретін зерттеу мәліметтерінің сандық және сапалық талдауы жасалынады. Төртінші сатыда алынған мәліметтердің психологиялық теорияның негізінде талқылануы мен алғашқы жорамалдың дұрыстығын немесе бұрыстығын анықтау үшін интерпретациялық әдістер қолданылады.

Семинар және практикалық сабақтардың жоспары

1. Даму психологиясының зерттеу объектісі.
2. Онтогенез ұғымына түсінік.
3. Даму парадокстары туралы пікірлерге сипаттама жасап, кесте түрінде көрсету, мысалдармен толықтыру.
4. Дамудың гетерохрондығы ұғымына түсінік беріп, мысалдармен дәлелдеу.
5. Депривация және госпитализм ұғымдарына психологиялық тұрғыда сипаттама.
6. Дамудың негізгі сипаттамаларын түсінік беріп, кесте түрінде көрсету.
7. Дамудың психологиялық зерттеу әдістерін жіктеңіз.

***Студенттердің өзіндік жұмыстарының (СӨЖ)
тақырыптары***

1. Б. Г. Ананьев бойынша зерттеу әдістерінің топтастырылуы (кесте түрінде).
2. Б. Г. Ананьев бойынша әдіснамалық принциптерге сипаттама.
3. Студенттердің өз білімдерін тексеруге арналған сұрақтар қатарымен танысып, талдау жұмыстарын жүргізу (*3-қосымша*).

Реферат тақырыптары

1. Балалардың психикалық дамуын диагностикалаудың ерекшеліктері.
2. Зерттеуде проективті әдістерді қолданудың шарттары.

II. БАЛАНЫҢ ПСИХИКАЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ ҚОЗҒАУШЫ КҮШТЕРІ МӘСЕЛЕСІ ЖАЙЛЫ ФАКТОРЛЫ ТҮРҒЫЛАР

2. Баланың онтогенезде психикалық дамуының заңдылықтары

Жоспары:

2.1. Қазақ халқының бала дамуының жас кезеңдері туралы ой-пайымдаулары

2.2. Психикалық дамудың қозғаушы күштері туралы жалпы сипаттама

2.3. Нативизм теориясы

2.4. Эмпиризм теориялары. Баланың психикалық дамуының қозғаушы күштерінің бихевиоризмде қарастырылуы

2.5. Екі фактордың конвергенциясы жайлы теория

2.1. Қазақ халқының бала дамуының жас кезеңдері туралы ой-пайымдаулары

Қазақ халқы өзі өмір сүрген заманының әлеуметтік-қоғамдық жағдайларына, мәдениеті мен тарихына, тілі мен діліне, тіршілік ортасына лайық жас ұрпаққа тәлім-тәрбие берудің жазылмаған ереже-талаптарын жүйелеп, қалыптастырған. Ежелден балаға болашағым деп қарап, «Бақытыңды балаңнан ізде» деп ой түйген ата-бабаларымыздың ой-пайымдаулары мен бағалы өсиеттерін кейінгі ұрпақтың тәрбиесінде ұстаным ретінде пайдаланып, оның жан-жақты дамыған тұлға ретінде қалыптасып, нағыз азамат деңгейіне жету барысында орнымен қолданып отырса, қазіргі таңда бала психикасындағы байқалып жатқан көптеген олқылықтардың орны толар еді.

Әр жастың, әр мүшелдің өзіне лайық мінез-құлқы, ойлау жүйесі, өмірге деген өзіндік көзқарасы, мақсат-мүддесі болады.

Халқымыз баланың әр жас кезеңіне сай оның ойы биіктеп, білім көкжиегінің кеңейетінін де бағамдай білген. Осы орайда балаға айтылатын ертегі, әңгіме, жұмбақ, жаңылытпаштарды жа-

сына лайықты біртіндеп күрделендіріп отырған. Балаға кешегінің көзімен қарамай, бүгінгінің биігінен қарау идеясын ұстанған. Әрине, ұлағаты мол, тағлымы терең, халықтық өнегенің тереңге тартқан тамыры ғылыми даму психологиясының заңдылықтары мен тұжырымдарының ілкі бастауы екені сөзсіз.

Адамның әрбір жас кезеңіндегі тек сол жасқа ғана тән өзіндік ерекшеліктерді ажыратып, талдай білген Құлекеұлы Шал ақынның (1748-1819) ой-пайымдаулары даму психологиясымен астарласып жатқаны анық байқалады. Мәселен, мына толғауында:

Он бесте тартып міндім аттың жалын,
Сол кезде айтқан сөзім от пен жалын.
Құрдым мен он сегізде жігіт салтын,
Байқамай еш нәрсенің алды-артын.
Жиырмаға келген соң,
Жын қуалап ақтадым.
Жиырма беске келген соң,
Жақсыларды жақтадым, –

деп жүз жасқа дейінгі кезеңге сипаттама береді (*16-қосымша*).

Мәделі Жүсіпқожаұлы (1816-1888) «Келіппіз дүние деген кең сарайға» деген өлеңінде алғашқы мүшел жасқа келу баланы өзін азамат ретінде жауапкершілікті сезіну және т.б. қасиеттерді бойына сіңіру жасы деп дәріптейді (*16-қосымша*).

Өлемнің екінші ұстазы, ғұлама Әбу Насыр әл-Фараби еңбектерінде жас ерекшеліктеріне сай бала психикасының дамып, жетілуі оның тіршілік қажеттілігінен туындап отыратындығын ескертеді.

Ұлы ақын Абай өзінің ұлағат пен тағлым туралы қырық бес қара сөзінің жетінші және оныншы қара сөздерінде адамның жас ерекшеліктеріне сай болмыс-бітімі туралы парасатты ойын жүйелеген. *Жетінші қара сөзінде:*

«Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі – ішсем, жесем, ұйқтасам деп тұрады. Бұлар – тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола алмайды. Һәм өзі өспейді, қуат таппайды. Біреуі – білсем екен демеклік. Не көрсе соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай-керней болса, дауысына ұмтылып, онан ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жыласа да тұра жүгіріп, «ол немене?»»,

«бұл немене?» деп, «ол неге үйтеді?» деп, «бұл неге бүйтеді?» деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі – жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген».

Оныншы қара сөзінде: «Баланың жақсысы – қызық, жаманы – күйік. ... Әуелі балаңды өзің алдайсың: «Әне, оны берем, міне, мұны берем» деп. Басында балаңды алдағаныңа бір мез боласың. Соңыра балаң алдамшы болса, кімнен көресің? «Бокта!» деп, біреуді боктатып, «кәпір – қияңқы, осыған тимендерші!» деп, оны масаттандырып, әбден тентектікке үйретіп қойып, сабаққа бергенде, молданың ең арзанын іздеп, хат таныса болады деп, қу, сұм бол деп, «пәленшенің баласы сені сыртыңнан сатып кетеді» деп, тірі жанға сендірмей жат мінез қылып, осы ма берген тәлімің? Осы баладан қайыр күтесің бе?» (17-қосымша).

Бала жанының зергері Ы. Алтынсарин әңгімелерінің бәрі де балалардың жас ерекшеліктеріне орай, тілі жеңіл, мазмұны тартымды, олардың жан-дүниесіне әсер етерліктей іріктелініп алынған. Осы әңгімелерде мұғалімдер мен ата-аналардың балаларды әртүрлі ізгі қасиеттерге тәрбиелеу мақсаты көзделеді. Ы. Алтынсарин қазақ балаларының ерекшеліктерін ескере отырып, олардың жан дүниесіне әсер ету арқылы еңбексүйгіш, адамгершілігі мол, зейінді де зерделі, адал да, әдепті, білімді азамат болып жетілуін көздейді. Осы биік талғамға сәйкес жас буынның қабылдау және жас ерекшеліктерін ескере келіп, әрі қысқа әрі нұсқа әңгімелер жазды.

Мәселен, “Бақша ағаштары” әңгімесінде жас баланы жас шыбыққа теңейді. “Баланы жастан” дегендей, оның тұлға ретінде қалыптасуы тәрбиеден, әлеуметтік ортамен қарым-қатынасының үйлесімді өрілуімен, бағып қағудан, таным әрекеттерінің дамуына мүмкіндік жасаудан тұратынына анық суреттеледі. Ағартушы-ұстаздың «Атадан жақсы ұл туса, қар үстінде от жанар, атадан жаман ұл туса, ат үстінен ит қабар», «Адам болар баланың кісіменен ісі бар, адам болмас баланың кісіменен несі бар» деген мақалдарындағы ойлары, әлеуметтік психологияның ғылыми зерттеу нысаны болып табылатын адамаралық қатынастардың жасөспірімдердің тұлға ретінде қалыптасуына ерекше ықпалының мәні туралы ғылыми тұжырыммен өзектес келеді.

Профессор М. М. Мұқанов «Жас және педагогикалық пси-

хология» оқу құралында балалар жасын кезеңдерге бөлуді екі сатыға бөліп қарастырады:

1. Бұрынғы қазақ елінде баланың жасын кезеңдерге бөлу тарихынан.

2. Ғылыми тұрғыдан балалар психикасының дамуын кезеңдерге топтастыру.

Ғалымның пікірінше, қазақ еліндегі адамдар өзге халықтар сияқты балалары қай жасында нендей өзгерістерге ұшырайтынын бақылап, оның есеюіне орай жасты неше түрлі кезеңдерге бөлген.

Профессор Қ. Б. Жарықбаев «Қазақ психологиясының тарихы» атты еңбегінде ежелгі түркі ғұламаларының, қазақ ақын-жырауларының өлең-толғауларында адам ғұмырының әр кезеңдеріндегі жас ерекшеліктері туралы ойпайымдауларына талдау жасаған.

Адамның өмірлік тәжірибесі, бастан кешерлері әр алуан, аса мол және сан салалы. Тегінде ең парасатты тәжірибе, әрине халық түйген тұжырымдар, ғасырлар бойы зергерлік ұқыптылықпен сұрыптаған үдерістер, дамыған даналық дәстүрлер, ұстаздық ойлар екені даусыз. Халықтық тағылымын зерттеудегі қайнар көздер: психологиялық мазмұнды және сол бағыттағы фольклорлық нұсқалар, этнографиялық материалдар, байырғы қалыптасқан халықтық дәстүрлер, ойындар, отбасындағы тәжірибесі.

Халықтық тағылымның көрініс табуы бабаларымыздың мақалдары мен мәтелдерінде, шешендік сөздерінде, халықтың даналықтарында жатыр. Мақал-мәтелдер – халықтың моральдік кодексі, тәрбие қағидасы, атаның артындағы ізбасарына қалдырған өнегелі өсиеті. Осы орайда психолог-ғалым Қ.Б. Жарықбаев «Мақал-мәтелдер белгілі бір шешім мен істің дұрыстығын анықтайтын логикалық қызметтің эталоны тәрізді адамның ой-әрекеттерінде маңызды рөл атқарып отырады» деп ой түйеді. «...Мақал-мәтелдер адам іс-әрекетінің себебін тікелей бақылау арқылы өзінше түйіндейді. Сондықтан да олар ғылыми бақылаудан өзінің кездейсоқтығымен, арнайы ұйымдастырылып, жоспарланбауымен өзгешеленеді» дейді ғалым. Мәселен, халқымыздың ғасырдан ғасырға үзілмей жеткен, қазірге дейін мәнін жоғалтпаған, тағлымдық маңызы уақыт өткен сайын өзектілігі артып отыратын, нақыл сөздері мен мақал-мәтелдері іргелі бір психологиялық қағиданы тұжырымдауға негіз бола алады. Мысалы, “Бесік ба-

ласы бес түлейді” деген мақал балалар психологиясы бойынша бір жастағы баланың жас дамуы кезеңіндегі теориямен астарлас келеді. Онда бір жас шамасын – туғаннан 3-4 айға дейін; 3-4 айдан 5-6 айға дейін; 5-6 айдан 8-9 айға дейін; 8-9 айдан 10-12 айға бөліп қарастырады. Демек, бабаларымыз нәрестелік кезеңнің өзгерістерін аса байқампаздықпен зерделеп отырған.

Әр жастың, әр мүшелдің өзіне лайық ерекшелігі болады. Өмірге енді келген нәрестенің қылығы бір басқа, бөбек мінезі одан әлдеқайда өзгеше, балабақша бүлдіршінінің санасы әлгі екеуінен де жоғары сатыға көтеріледі. Мектеп табалдырығын аттаған бала білуге құштар. Бір жастан екіншіге көшудің ерекшелігін ескеріп-елемесе оқу-тәрбие нәтижелі болмайды. Баланың өзі өссе, ойы да биіктейді, білік көкжиегі де кеңиді. Жеті жасар шәкіртке лайықты ертекті тоғыз жастағы не он жастағы балаға тыңдатудың, оқытудың пайдасы аз.

«Жастың ашатын жаңалығы көп, қарттың зерттейтін даналығы көп», «Қарттықтың жауы – жалғыздық» және т.б. мақалдың астарында да психологиялық үлкен мән жатыр. Жалғыздық сезімі адамның жан дүниесін күйзелтеді. Кемеліне келген шағында өмірлік қосағынан айырылуы немесе өзі қатарлас қариялардың сиреуі, бала-шағасының жұмысбастылықпен өзіне жүйелі көңіл бөлмеуі, денсаулығының нашарлауы, бұрынғыдай ортамен емін-еркін араласа алмауы да жалғыздық дертіне ұшыратады. Осындай жайттар тұлғаның әлеуметтік құрылымын бұзады. Адамдармен толыққанды қарым-қатынаста болу, соны сақтап қалу, жалғыздық сезіміне мойынсұнбау – қартаюды дұрыс қабылдау дегенді білдіреді.

Мәдениетті елдердегідей мектеп, халық ағарту жүйесі, институт, университет, баспасөз маңдайына бұйырмаған ата-бабаларымыз жасөспірімге ұсынар тағылымын бір буыннан екінші буынға толқындай ауыстырып, мирас еткен аса бай ауыз әдебиетіне шоғырландырған.

Халқымыздың ғасырлардан қалыптасқан дана ойы ғылыми психологияның теориясына тіпті де қайшы емес, соған орайлас, өзектес, сабақтас сияқты. Халық психологиясындағы уақыт сынына жарамаған, жас буын тәрбиесіне себі тимеген не жаңсақтыққа ұрындырған қағидалардан ұдайы құтылып, үздіксіз арылып, озық ойлы ілгерішіл, сыналған ережелерді, түйіндерді

ұстанған, басшылыққа алған. «Көре-көре, көсем боларсың» деп, алдыңғылардан, ағалардан, өмір тәжірибесі бай, түйгені мол, қосар кеңесі көп жандардан үлгі алсаң, үйреніп көрсең, сен де азамат болып өлесің дейді халық. Халық өнегемен тәрбиелеу тенденциясына еңбекпен тәрбиелеу тенденциясын әкеп ұштастырады.

Адам психологиясын жетік, ойлы, сырлы әндерімен, сазгерлік қабілетімен бүкіл қазақ даласына танылған өнер иесі Ақан серінің «Қыз сипаты» өлеңінде жасөспірім шақтағы бойжеткен қыздардың жеті түріне өзіндік психологиялық мінездеме береді. Мысалы,

Бірінші, бір қыз келер ақша маңдай,

Жамағат, үлкен кіші мақтағандай.

Анадан туғаннан-ақ болып дана,

Әлінше, жақсыларды жақтағандай, –

десе,

Төртінші, бір қыз келер кара торы,

Бұлғақтар шекесіне таққан шоғы.

Өз ісін өзі білмей, жұртқа күлер,

Білініп жүрсе дағы нәзік жолы, –

деп сипаттауында екі бойжеткеннің біріншісін ақылы көркіне сай, ата-ана тәрбиесінің өнегесін бойына жиған парасатты етіп сипаттаса, төртінші қызды «жеңіл жүрісі» бар, ар-намысты аяққа басқан, теріс қылығымен танылғандығын тілге тиек етеді.

«Кісіге қарап сөз алма, сөзіне қарап кісіні ал», – деген Абай ғибратында ақын кейде адамның сырт бейнесі, болмыс бітімі алдамшы болуы да мүмкін, сондықтан адам өз ісімен, сөйлеген сөзімен, адамдармен жасаған қарым-қатынасымен өзінің кім екендігінен хабар береді деген ойды жеткізеді.

Біздің дана халқымыз «Ерді кебенек ішінен таны» деп үйретеді. Бұған дәлел «Аяз би» ертегісінде еріккен хан «... дүниедегі адамның жаманын, құстың жаманын, шөптің жаманын тауып әкеліндер» дегенде уәзірлері қойдың соңында жаяу жүрген, киімі алба-жұлба бір адамды аттың артына отырғызып алып келетіні бар. Уақыт өте келе өзінің әлгі жаманның жаман болмай, дана болғаны да белгілі. Сондықтан жоғарыда айтылған халық даналығының мәні ер-азаматтың ақыл-парасаты кемелденген сайын қазыналы даналыққа жеткізетінін меңзейді.

Қазақ халқында бала тәрбиесі ерекше орында болғаны белгілі. Соған орай айтылған «Балапан ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі»

деген тәмсілді айтуы тегін емес. Баланың тұлға ретінде қалыптасуы отбасында ата-анасымен, бауырларының ортасындағы қарым-қатынастың үйлесімді қалыптасуына байланысты. Сондықтан «Әкеге қарап ұл өсер, шешеге қарап қыз өсер», «Әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер» және т.б. осы мазмұндағы ұлағаты мол, тәрбиелік мәні зор нақыл сөздер мен мақал-мәтелдердің айтылуы негізсіз емес. Әсіресе, отбасындағы әке тұлғасының орны, әкенің ер баланың дамып, қалыптасуындағы ықпалы, әкеге деген құрмет, ер баланың әкесін үлгі тұтып, оған еліктеп өсуіне отбасындағы ақыл-парасатты аналарымыздың өнегесі мен үлесі екенін зерделейміз. “Ұлыңа бес жасқа дейін патшаңдай қара, он бестен кейін қосшыңдай қара, он бестен асқан соң досыңа бала” деген біздің бабаларымыз. Бала мінезінде байып жоқ, әркезде әрқилы құбылады. Әрбір қылықтың өз сыры, өз себебі бар. «Туа тентек болмайды» – міне, бұл тәрбие мәселесіне, баланы баулу проблемасына диалектикалық көзқарас. Шалдуарлықтың себебін пайымдауда да қатып қалған ешбір қалып жоқ. Әр жағдайға сай ақылды шешім табу, қорытынды шығару, төрелігін айту әрбір ата-ананың өз қолында. Осындай халықтық психологиялық тағлымдар ғылыми-психологиялық теориялармен теңдесе алады.

Кішкентай бала, жасөспірім өз алдына үлкен мақсат қоя білсе ғана, биікке ұмтылады, ұмтылыс үстінде өседі. Мәселе жалғыз талапкерге байланысты ғана емес, талапты қолдай білу қажет. Алға ұмтылған ұланның аяғына оралғы болмау да, шаужайынан тартпау да – білгендік. Осы орайда халық даналығы «Болайын деген баланың бетін қақпа, белін бу» деп қысқа да нұсқа әрі тұжырымды ой түйіндеген.

2.2. Психикалық дамудың қозғаушы күштері туралы жалпы сипаттама

Баланың онтогенезде психикалық дамуының заңдылықтарын қарастырудағы теориялық тұрғылардың негізгі екі белгісін атап өтуге болады. *Бірінші белгі* жануарлармен салыстырғанда адамның онтогенезде дамуының заңдылықтарын анықтайтын ерекшеліктерінің жоққа шығарылуын немесе мойындалуын болжайды. Егер адамның онтогенезде дамуындағы заңдылықтарын

анықтайтын ерекшеліктері жоққа шығарылса, дамудың табиғилығын (биологиялануын), яғни дамудың адам әрі жануарлар үшін тең дәрежеде әділ әмбебап заңдылықтарының мойындалғандығын сөз етуге болады. Мәдени-тарихи тұғырда адамның психикалық дамуының ерекшеліктерін әлеуметтік-мәдени тәжірибені (адамның органикалық тұқым қуалауымен қатар тектік тұқым қуалауының ерекше түрі ретінде қарастырылады) меңгеруімен байланыстырады.

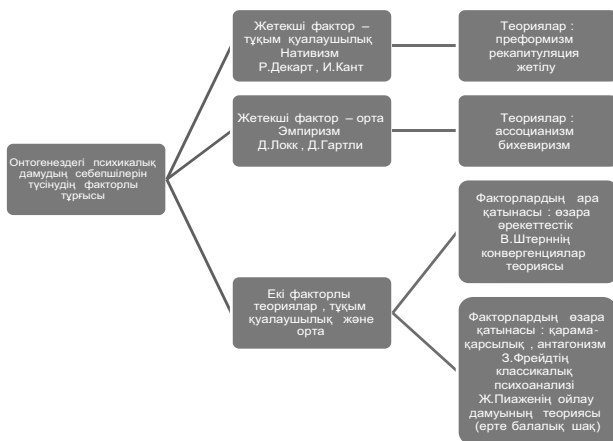
Екінші белгі дамып отыратын субъекті белсенділігінің мойындалуын болжайды. Адамның дамудағы белсенділігінің мәнін жоққа шығаратын немесе есепке алмайтын теориялар факторлы тұрғы деген атауға ие болған. Даму екі фактордың – тұқымқуалаушылық пен орта ықпалының нәтижесі ретінде қарастырылады.

Факторлық тұрғы психологияда нативизмнің және эмпиризмнің ұстанымдарын анықтайтын екі философиялық мектептің қарама-қарсылығына негізделген. Бұл Р. Декарттың дуализмі және Дж. Локк пен Д. Гартлидің эмпиризмі. Нативизм ұстанымы бойынша адамның тұтастай дамуы оның тұқымқуалаушылығымен анықталады. Бұл тұрғыны өзінің тума идеалар туралы теориясын ұсынған Р. Декартпен философиялық негізделген. Психология тарихында нативизм преформизм, рекапитуляция және жетілу теорияларымен ұсынылған.

Эмпиризм екі ғылыми мектеп – ассоцианизммен және бихевиризммен анықталады.

Нативизм мен эмпиризм бір факторлы теориялар. Екі факторлы теориялар екі факторды – тұқымқуалаушылық пен ортаны қарастырады. Оларға екі фактор конвергенциясының (В. Штерн) теориясы және факторлардың қатынасын конфронтация және антогонизм (З. Фрейд, Ж. Пиаженің ерте балалық шақ жайлы теориясы) ретінде анықтайтын теориялар жатады. Конвергенция – тұқымқуалаушылық пен ортаның өзара бірін-бірі толықтыруы мен өзара әрекеттесуін болжайтын ортақтастық. Факторлардың конфронтациясы тұқым қуалаушылықтың ортаның әлеуметтік факторымен ығыстырылуы ретінде қарастырылады.

2-сызба. Факторлы тұрғы

2.3. Нативизм теориясы

Преформизм – индивидтің жетілген формадағы барлық қасиеттері мен сипаттамалары бала біту мезетінен бастап беріліп, алдын ала анықталып, ұрық жасушаларының өзінде болатын психикалық даму тұжырымдамасы. Преформизм – баланың психикалық дамуының қозғаушы күштері тұрғысындағы нативизмнің бір түрі. Преформизм тұлғаның және оның мінез-құлқының дамуында тұқымқуалаушылықтың шешуші рөлін ерекше көрсетеді. Преформизмнің XVIII ғасырдағы ерте теорияларында «гомункулус», яғни бала бойға біту мезетінде туындайтын кішкентай адам ұғымы қолданылған. Гомункулус, сірә адамның қасиеттері мен қабілеттерінің тұқымқуалаушылықпен алдын ала анықталатынын білдіретін теңеу болуы мүмкін.

Кейінірек преформизмнің жақтастары генетикалық тұқымқуалаушылықты индивидтің негізгі қасиеттері мен сипаттамаларының ерекше формасы ретінде қарастыра бастайды. Даму болса сол преформаланған қасиеттердің кеңінен жайылуының генетикалық бағдарланған үдерісі ретінде

түсіндірілді. Бүгінде преформизм постнаталды дамудан гөрі, пренаталды дамудың заңдылықтарын түсіндіруге лайықты. Преформизмге әрбір жаңа форма дамуында ағзаның алдыңғы формасы мен оның ортасының арасындағы өзара әрекеттестіктің нәтижесі ретінде туындайтын эпигенезис ұстанымына қайшы. Преформизмге қатысты сын биологиялық дамуға, яғни жануарлар мен адамның онтогенезінде психикалық дамудың заңдылықтарын теңдестіретініне; органың дамудағы рөлін (соның ішінде генетикалық бағдарламаның жүзеге асырылуы үшін) есепке алмайтынына; дамудағы баланың белсенді іс-әрекетінің және оқытудың рөлін ескермейтініне қарсы бағытталады.

Р е к а п и т у л я ц и я (латын тілінен аударғанда *rekapitulato*) теориясы – онтогенездегі жеке дара даму түрлері мен адам тегі тарихының жылдам қайталануын білдіреді. Басқаша айтқанда, онтогенез – филогенез бен социогенездің қысқа мерзімде әрі тығыз қайталануы (Г. С. Холл). Индивидтің психикалық дамуындағы рекапитуляция теориясы Ч. Дарвиннің түрлердің эволюциясы мен органикалық әлемнің бірлігі жайлы идеясына және Э. Геккелдің 1866 жылы ашылған биогенетикалық заңына негізделеді. Биогенетикалық заң эмбриондық дамудың заңдылықтарын: «Онтогенез – филогенез қысқа мерзімде әрі тығыз қайталануы» атты формуламен анықтайды.

Алайда кейінірек биогенетикалық заң биологияда сынға ұшырап, филогенез бен онтегенездің арасында қарапайым қайталауға қарағанда едәуір күрделірек қатынастар анықталады. Онтогенездің филогенез үдерісіндегі ұзақтығының жаңа кезеңдердің қосылуымен ұзартылып қана қоймай, сонымен бірге онтегенез құрылымының өзгеруінен артатыны көрсетіледі. Онтогенез жеке дара өмірлік цикл ретінде өзінің даму тарихы бар.

Психологияда биогенетикалық заң адамның жеке дара психикалық дамуын түсіндіру үшін сынсыз қолданылды. Рекапитуляция теориясының жақтастары баланың мінез-құлқының, танымдық және эмоциялық тұлғалық сферасының дамуын алыс жануарлар мен адамдардың ата-тегінің психикалық дамуы кезеңдерінің қысқа мерзімді және жылдам жаңғыртылуы ретінде қарастыруға тырысты. К. Бюлердің дамудың үш сатылы теориясына сәйкес бала мінез-құлқының дамуы, жануарлардың филогенездегі мінез-қылықтарының дамуы іспеттес – инстинкт, жаттықтыру, интеллект сияқты сол үш кезеңнен өтеді.

Г. С. Холлдың рекапитуляция теориясы бойынша адамның онтегенездегі жеке дара дамуы алғашында филогенездің, кейін антропогенездің, ақырында – социогенездің қайталануы. Өз теориясының дәлелі ретінде зерттеуші бір жағынан баланың онтогенездегі дамуы мен екінші бір жағынан жануарлар түрлерінің, адамзат тарихының дамуы мен адамның түр ретінде қалыптасу үдерісінің арасындағы ұқсастықтарға нұсқайды. Г. С. Холлдың тұжырымдамасы сол кезде барлық зерттеушілермен сыналғанымен, оны ұстанатындығына нұсқамаған бірде-бір зерттеуші болмаған шығар. Барлығын онтогенетикалық дамуды түсіндірудің қарапайымдылығы мен ыңғайлылығы қызықтырды. Мысал ретінде,

В. Штерннің кезеңдерге бөлу үлгісін қарастыруға болады. Зерттеуші адамзат дамуының негізгі алты кезеңін немесе дәуірін ажыратып береді. Онтогенетикалық дамудың әрбір кезеңіне нақты тарихи дәуір сәйкес келеді. Бала өмірінің алғашқы алты айы оның психикасының деңгейі бойынша сүтқоректілердің деңгейіне сәйкес келеді. Бала өмірінің екінші жарты жылдығы жоғары приматтардың деңгейіне (қармау әрекеті, локомоциялар дамуының басталуы) сәйкес келеді. Бала өмірінің екінші, үшінші жылдарын В. Штерн баланың еркін тік жүруі мен сөйлеуін адам дамуы тарихының алғашқы кезеңдеріндегі жетістіктерімен байланыстырып, «адамзат тарихының дәуіріне ену» деп атайды. Төртінші кезеңді ол үш жастан алты, жеті жасқа дейін «ойын және ертегілер жасы» деп атайды. Бұл ақиқат пен әлемді қабылдаудың мифологиялық меңгерілуімен сипатталатын антикалық тарих дәуіріне сәйкес келетін, қиял мен фантазия жетекші рөл атқаратын жас шамасы. Бастауыш сынып кезеңін В. Штерн әртүрлі әрекеттердің (ремесла), сабақтардың меңгеріле басталуымен, ал жасөспірімдік кезеңді – Орта ғасыр дәуірімен байланыстырады. Зерттеуші жасөспірімнің әлемді қабылдауының дихотомия (ақ – қара, жамандық – жақсылық, әділдік – әділетсіздік), максимализм сияқты ерекшеліктерін көрсетіп, оларды адамзат қоғамының әлемді қабылдауының «ақ – қара» кезеңімен байланыстырады.

Рекапитуляция теориясы негізді әрі маңызды сынға ұшырағанымен, адамзат дамуының тарихы мен адамның жеке дара дамуының арасындағы сәйкестіктер идеясы танымалдылыққа ие болып, З. Фрейдтің, А. Геззелдің, Ж. Пиаженің, Э. Эриксонның көзқарастарына ықпал етті. Тарих пен жеке дара дамудың

арасындағы байланыс жайлы идеяның өзі эвристикалық құндылыққа айналды.

Жас ерекшелік психологиясының көптеген басқа да теориялар сияқты рекапитуляция тұжырымдамасы да нақты психологиялық-педагогикалық жүйенің қалыптасуына, атап айтқанда баланың еркін тәрбиесі жайлы жүйенің қалыптасуына түрткі болды. Атауынан байқалып тұрғандай – «еркін тәрбие» баланың еркін әрі кедергілерсіз өзінің ішкі қажеттіліктері мен интенцияларын жүзеге асыруына мүмкіндік беріп, тәрбиешінің сырттай бақылаушы ретінде қадағалап, оның тәрбиесіне араласпауды болжайды. Яғни баланың дамуында адамзат дамуының барлық негізгі кезеңдерін қайталау мүмкіндігі болуы керек.

Шетел психологиясында рекапитуляция теориясын сынағандардың қатарында эпиризмнің жақтастары болды. Олар баланың мінез-құлқы, әдеттері үйретудің нәтижесінде қалыптасады деп көрсетті. Баланың психикалық дамуында үйрету мен орта факторларының ескерілмеуі рекапитуляция теориясын сынаудың басты дәлелі болды.

Рекапитуляция теориясын өз еңбектерінде Л. С. Выготский мен С. Л. Рубинштейн де сынады.

Л. С. Выготский рекапитуляция теориясындағы даму үдерісінің биологиялануына түбегейлі қарсы болып, филогенез, онтогенез, социогенез сияқты дамудың бір-бірінен мүлде алшақ үш жолдың салыстырылуы ойға қонымсыз деп есептеген. Адам өмірінің тарихи-мәдени түрі оның өз тіршілігінің жағдайларын өз бетінше қалыптастырып, өз тіршілігінің ноосфера деп аталатын әлемі мен ортасын өзі құрастырады (В. И. Вернадский). Өмірдің инстинктивті-биологиялық түрі дайын қорларды пайдалануды, тіршіліктің табиғи қорларын қолдануды болжайды.

Л. С. Выготский дамудың кезеңдерінің мазмұны мен ретін қатаң детерминдейтін тұқымқуалаушылықтың шешуші рөлі жайлы тұрғыны сынға алады. Ол тәрбие мен оқытудың маңызды рөлін жоққа шығарып, даму сипатын мүлде стихияландыру мүмкін емес деп есептеген.

С. Л. Рубинштейн онтогенез бен социогенездегі ұқсастықтарды баланың онтогенезі мен адамзат тарихының дамуындағы мәдени-тарихи заңдардың бірлігімен шарттандырып, олардың шынайы табиғатын түсіндіруге тырысқан. Яғни, адамзат қоғамның

жетістіктерін анықтайтын мәдениетті қалыптастырса, бала даму үдерісінде адамзаттың мәдени тәжірибесін иеленеді.

Онтогенез бен социогенездің арасындағы ұқсастықтармен қатар дамудың морфофизиологиялық жағдайларының, еңбектің, сөйлеудің алдыңғы буынның рөлінде айырмашылықтар да бар.

Біріншіден, қоғамның алға жылжуы үшін адамзат түрінің қалыптасуында еңбек рухани және материалды мәдениеттің өнімі ретінде алғашқы негіз болып табылады. Ал баланың дамуындағы еңбек біршама ұзақ уақыт бойында аса маңызды рөл ойнай қоймайды.

Екіншіден, айырмашылық онтогенез бен социогенездегі морфофизиологиялық жағдайлардың рөлімен шартталады. Антропогенез бен филогенез барысында орталық жүйке жүйесінің құрылысында үлкен өзгерістер орын алады. Мәселен, филогенезде психика дамуындағы әрбір жаңа кезең орталық жүйке жүйесі дамуының өзге деңгейіне байланысты болады. Адамзаттың және психологиялық қабілеттердің тарихи дамуы морфофизиологиялық жағдайлардың тұрақтылығында жүзеге асырылады. Ал баланың жетілуі дамудың алғышарты болып, даму үдерісін шектейді. Баланы тәрбиенің ең озық үлгілерін пайдаланып, алты айында жүруге, сөйлеуге үйретуге қанша тырысқанымызбен, одан ештеңе шыға қоймас.

Үшіншіден, айырмашылық сөйлеумен байланысты. Социогенезде сөйлеу мәдени дамудың жетістіктерін тіркейді. Ол неологизмдердің пайда болуына ықпал етеді. Сөйлеудің қызметі – қоғамдық-тарихи тәжірибені кристалдандыруда. Онтогенездегі сөйлеу баланың дамуы барысында ойлаумен тығыз байланыста болып, қарым-қатынастың және тәжірибені тасымалдаудың құралы ретінде анықталады.

Соңғы, төртінші айырмашылық ұрпақтардың арақатынасына байланысты. Егер социогенезде әрбір келесі ұрпақ дамудың едәуір жоғары деңгейіне жетсе, үлкен мүмкіндіктерге ие болып, алдыңғы ұрпақтан біршама жоғары тұрса, онтогенезде алдыңғы ұрпақтың даналығына шүбә келтіруге болмайды, оның әлеуеті жоғарырақ болады. Нұсқалған айырмашылықтар онтогенез бен социогенез үдерістерін ұқсастыруға мүмкіндік бермейді.

Дегенмен, адамның жекедара дамуында тарихи дамудың қайталануы жайлы рекапитуляция тұжырымдамасы даму психологиясының алтын қорына енді. Адамның жеке дара дамуы және адамзаттың тарихи дамуының сабақтастығы жайлы идея эвристикалық құндылыққа айналып, ары қарай дамытуды және нақтылауды қажет етуде.

Жетілу теориясы психикалық дамуды тума тұқымқуалаған бағдарламаға сәйкес мидың морфологиялық құрылымдарының биологиялық жетілуімен себептелген эндогенді үдеріс ретінде қарастырады. Жетілу теориялары бойынша психикалық даму кезеңдерінің реті мен мазмұны орталық жүйке жүйесінің сәйкес бөлімдерінің жетілу динамикасымен және ретімен толықтай болжанып отырады. Дамудың жаңа психикалық құбылыстары мен формалары жетілудің генетикалық ұсынылған бағдарламасының кеңінен таралуының нәтижесін білдіреді. Жетілу теориялары, преформизм іспеттес психикалық дамудың қозғаушы күштері тұрғысында нативизмнің бір түрі болып табылады.

Жетілу теориясының жақтастары тұқымқуалаушылықтың орталық жүйке жүйесінің сәйкес құрылымдарының жетілу үдерістерін ғана анықтайды деп есептейді. Әрбір морфологиялық құрылымға нақты психологиялық қызмет бекітілген. Оның жетілуіне сәйкес қызметі де басталады.

К. Бюлердің үш сатылы даму теориясы жетілу теориясының классикалық нұсқасы болып табылады. Зерттеушінің пікірінше, психиканың филогенездегі дамуы үш кезеңнің рет ретімен бірін-бірі алмастырып отырады. Бірінші кезең – инстинкт (тума мінез-құлық, үйретуді қажет етпейді, түрдің барлық мүшелеріне ортақ, бейімделу шеңбері өте тар). Екінші кезең – дағдылар немесе жаттықтыру (тума емес, үйретудің нәтижесінде туындайды, бейімделу шеңбері едәуір кеңірек). Үшінші кезең – интеллект, мінез-құлықтың жоғары формасы (үйретуді қажет етпейді, қиын жағдаяттың мәнді қатынастарын күтпеген жерден түсінуге, яғни инсайтқа негізделеді). Бюлер кезеңнен кезеңге өтуді орталық жүйке жүйесінің дамуымен байланыстырады. Ашып айтсақ, сәйкес құрылымның жетілуі автоматты түрде мінез-құлықтың жаңа формасының туындауына әкеледі. Аталмыш идея бірқатар

еңбектерде, соның ішінде тума криминалды бейімдіктердің одиозды теорияларында (Ч. Ломброзо, Ш. Бюлер) жалғасын тапты.

Д. Фодор және Н. Хомский қазіргі заманғы даму психологиясында осы бағыттың ең көрнекті өкілдері болып табылады. Н. Хомский тұқымқуалаушылықпен берілген тумалингвистикалық құрылымдар бар деп есептейді. Тұқымқуалаушылық баланың сөйлеуді меңгеруінің ретін, кезеңдерін және ақырғы нәтижесін анықтайды. Ал баланың қандай тілде сөйлейтіні ортасына байланысты болады. Осылайша Н. Хомскийдің тілдік онтогенез теориясы жетілу үдерістері мен тілдің тума құрылымдарының тұтқиылдан туындауын дамудың негізгі себепшісі ретінде қарастырады.

Жетілу теориясының сыналуы төмендегідей тезистерге негізделеді. Біріншіден, қазіргі заманғы ғылымның, атап айтқанда нейропсихологияның даму деңгейі барлық психикалық қызметтердің құрылысы күрделі жүйелі екендігін, демек жүйелі шектелетінін дәлелдеуде (А. Р. Лурия).

Екіншіден, ойлау, ес, зейін, сөйлеу, қабылдау сияқты жоғары психикалық қызметтерге жауапты морфологиялық жүйелер адам іс-әрекетінің «қызмет етуші ағзалар» ретінде адам іс-әрекетінің дамуында өмір бойында қалыптасады (А. Н. Леонтьев).

Үшіншіден, морфофизиологиялық құрылым мен қызметтің арасында күрделі өзара бағытталған қатынастар бар. Жетілу теориясы ол қатынастарды бір бағытты деп постулаттайды, яғни құрылым жетілсе – қызмет ету басталады. Қызмет етудің басталуы үшін құрылым жетілуінің нақты деңгейі қажет. Деректерге сүйенсек, нәрестелік кезеңнің өзінде үлкен жарты шарлардың жетілмеуінде баланың бесінші-алтыншы күніндегі өмірінде емізу әдісіне қатысты табиғи шартты рефлекстің қалыптасатынын көрсетеді, демек, ол субстраттың жеткілікті дәрежеде жетілмеуінің өзінде қызмет ету мүмкіндігін дәлелдейді. Және керісінше қарқынды қызмет ету жетілуді жылдамдатады.

Жетілу үдерісінің тұқымқуалаушылықтың бір мағыналы себептелген фактор ретінде түсіндірілуінің өзі жетілу теориясының айтарлықтай кемшілігі болып табылады. Қазіргі заманғы ғылымда субъекті белсенділігінің жетілу үдерісі үшін маңызын дәлелдейтін деректер жинақталған.

2.4. Эмпиризм теориялары. Баланың психикалық дамуының қозғаушы күштерінің бихевиоризмде қарастырылуы

Үйрену ретінде даму теориялары орта факторларының басымдылығынан бастау алады. Даму ұғымында эмпиризм теориясы.

Дж. Локктың еңбектерінде бастау алды. 1699 жылы оның «таза тақта» теориясының негізгі тұрғыларын түсіндіруде бағдарламалаушы: «Оқыту жайында кейбір ойлар» атты еңбегі жарияланады. Дж. Локктың пікірінше, балалардың барлығы әртүрлі тума ерекшеліктерімен, мәселен, темпераментімен дүниеге келеді. Ол айырмашылықтар ескерілгенімен, олар дамудың заңдылықтары мен нәтижелерін анықтамайды. Соңғысы тәрбиемен және ортамен анықталады. Зерттеушінің ойынша адам тумысынан «таза тақта» іспеттес болады. Ол толған сайын біздің санамызды анықтайды.

Психологияда ортатеорияларына негізделген негізгі екі мектеп бар. Біріншісі көрнекті өкілдері Дж. Локк, Д. Гартли, Н. А. Менчинская болып табылатын ассоцианизм; екіншісі, тарихи қалыптасқан теориялары бар бихевиоризм. Бүгінде ассоцианизм психологияны тарихы үшін қызығушылық тудыруда. Үйрену заңдарының негізгі қағидасы ретінде ассоциацияларды құру заңын қарастырылады. Барлық психикалық қызметтер ойлау үдерістерін, ассоциациялардың жинақталуын және олардың қызмет етуін анықтайтын ассоциациялардың тізбегі ретінде қарастырылады.

Психикалық даму үйрену үдерістерімен теңдестіріледі. Даму үдерістерін сипаттайтын басты сызба (3-сызба):

3-сызба. Даму үдерістері

деп анықталады. Бихевиористер балаға дүниеге келген мезетінен бастап ортаға икемделуін қамтамасыз ететін мінез-құлық реакцияларының аз жиынтығы беріледі деп есептеген. Сондықтан

өмірінің алғашқы күндерінен үйрену үдерістері жетекші орынға ие болады. Бихевиоризмнің шеңберінде үйрену дамуға теңдестіріледі. Алайда ол ұғымдарының мәніна ажырату мақсатында Дж. Уотсон жаңа мінез-құлық реакциялары туындауының хронологиялық реті, реакциялар сандық айқындылығының артуы сияқты дамудың заңдарын көрсетті. Алайда, ол заңдар дамудың себептерін анықтамағандықтан, қарапайым феноменологиялық сипаттамамен шектеледі.

Д. Уотсон ол заңдардың толымсыздығын ескеріп, үйрету мен дамуды жаңа мінез-құлықтың туындауы ретінде дифференциялауға тырысты. Егер жаңа мінез-құлық жетілу жағдайында меңгеріліп, үйретуге тікелей қатысты болмаса, ол – даму; егер жетілудің дәлелдері болмай, үйрету жағдайы орын алса, ол үйрету болып табылады. Алайда, балалық шақтағы үйрету мен даму жетілу жағдайларында жүзеге асырылады.

Э. Торндайк бихевиоризмдегі үйрету заңдарын былайша құрастырады:

Даярлық заңы бойынша индивидте стимулдың нақты түрімен бекітуге даярлығы болуы тиіс. Мәселен, бекіту құралы тамақ болып табылатын үйретудің тиімділігін қамтамасыз етуде жануар аш болуы тиіс.

Үйрету жаңа бейімді реакцияны бекіту жағдайында ғана орын алатын бекіту немесе әсер заңы.

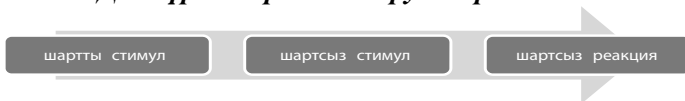
Мінез-құлықтың жаңа түрін бекіту үшін оны *қайталау немесе жаттығу заңы*.

Э. Торндайк бойынша осы үш заң мінез-құлықтың жаңа формаларының дамуын түсіндіреді. Бихевиоризмге Уотсонның құрастырған тұрғысына тән: үйрету заңдары құрттан адамға дейін эволюциялық баспалдақтың барлық деңгейлеріне әділ де әмбебап.

Бихевиоризмнің негізгі бағыттары дәстүрлі шарттандыру, оперантты үйрету және әлеуметтік үйрету теорияларымен анықталады.

Дәстүрлі шарттандыру теориясы (4-сызба):

4-сызба. Дәстүрлі шарттандыру теориясы

сызбасы кейін

5-сызба. Шартты рефлекстерді қалыптастыру үдерісі

сызбасына өңделеді. Мінез-құлықты қалыптастыру үдерісі шартты рефлекстердің қалыптастыру үдерісіне ұласады (5-сызба).

Б. Скиннердің оперантты үйрену теориясы индивидтің мінез-құлық репертуарындағы реакцияны тез арада бекіту арқылы жаңа мінез-құлықты қалыптастыруға болады деп болжайды. Оның сызбасы (6-сызба):

6-сызба. Оперантты үйрену теориясы

Оперантты үйретудің дәстүрлі үйретуден ерекшелігі қалаулы бейімді мінез-құлықты бекіту мақсатында жүйелі қадағалануында. Оперантты үйрету теориясы көптеген тәжірибелік еңбектердің, атап айтқанда бағдарламалап оқыту және мінез-құлық терапиясының бағдарламаларының құрастырылуына ықпал етті. Мінез-құлықты түрлендіру мақсатында терапияда жетондар әдісі кеңінен қолданылады. Ол бағдарлама түрмелерде, дәрігерлік мекемелерде, мектептерде, балалар бақшасында, яғни мүшелері толыққанды жүйелі қадағаланатын мекемелерде қолданылады.

А. Бандураның әлеуметтік үйрету теориясы жануарлар мен адамдарды үйретудегі ерекшеліктерге нұсқайды. Адамның үйренуі әлеуметтік еліктеу механизмі бойынша жүзеге асырылады. Егер жануарларда мінез-құлықтың жаңа түрі байқау мен қателесу жолымен қалыптасатын болса, адамда – мінез-құлықтың әлеуметтік моделін қайталау арқылы жасалады. Адам өзгелердің мінез-құлқын бақылау арқылы, олардың қателерінен сабақ алады. Бандура ол тұрғыны балалардың агрессивтілігінің мысалы

арқылы дәлелдеді. АҚШ-та зорлық пен агрессияға толы фильмдер көрсетіле бастағанда, ондай өнімнің балаларға ықпалымен байланысты қоғамның мазасыздығын тудырды. Балалардың екі тобына басты кейіпкері агрессивтілік танытатын фильмдер көрсетіледі. Бір топ – соңында агрессор жазаланатынын, екінші топ – агрессор жеңіп шығатын фильмдерді көреді. Көрсетілімнің алдында балалар ойынының ерекшеліктерін, атап айтқанда агрессияның көрініс беру деңгейін тіркейді. Фильмнен кейін ойын бөлмесіндегі балалардың мінез-құлқын бақылауға алады. Агрессордың жеңіп шығатынын көрген балалар ойыншықтарға қатысты агрессивті мінез-құлық танытса, керісінше агрессиялық мінез-құлықтың жазаланатынын көрген балалар агрессия көрсеткен жоқ. А. Бандураның зерттеулері жаңа мінез-құлыққа үйрену үшін әлеуметтік модельдің ролін айқын көрсетті. Ғалым жаңа мінез-құлыққа үйренудің төмендегідей кезеңдерін көрсетті: мінез-құлық моделінің көрсетілуі, егжей-тегжейлі түсіндіру; баланың модельді қайталауы, жаңғыртуы; кері байланыс пен бекітудің дұрыстығын бағалау; жаттығулар.

2.5. Екі фактордың конвергенциясы жайлы теория

XX ғасырдың басында тұқымқуалаушылықтың баланың дамуына ықпалы жайлы деректер жеткілікті жинақталған еді. В. Штерн басқа теориялардың біржақтылығын жою үшін екі фактордың теориясын құрастырды. Ол теория бойынша баланың психикалық дамуы тұқым қуалаушылық пен ортаның сыртқы әсерлері сияқты ішкі мәліметтердің конвергенциялануының нәтижесі болып табылады. Штерннің ұсынған анықтамасы – «даму тұқымқуалаушылықтың Х-бірліктерімен және ортаның Y-бірліктерімен анықталады» деген түсініктемеге өңделді. Тестология (психодиагностика) бөліміндегі жетекші мамандардың бірі Анна Анастаси кез келген мінез-құлықтың бір уақытта тұқымқуалаушы және орта факторларына қатар негізделеді. Демек, бала мінез-құлқының бақыланушы даралық айырмашылықтарына тұқымқуалаушылық пен орта факторларының пропорционалды үлесін анықтау қажет.

В. Штерн теориясының негізгі тұрғыларын теңеу арқылы

қарастырып көруге болады. Жерге түскен дән өніп, өсіп шығады. Оның бидай, сұлы немесе басқа өсімдік болып өсіп шығатыны тұқымқуалаушылықпен анықталады. Алайда, бидай шөл, суық сияқты жағымсыз жағдайларға тап болса, ол өз әлеуетін жүзеге асыра алмай, өнбей қалады. Тұқымқуалаушылық даму жоспарына сәйкес ненің өсіп шығатынын, ал сол жоспардың жүзеге асырылуына жағдай жасайды. В. Штерн баланың психикалық дамуына тұқымқуалаушық пен ортаның үлесін ашатын негізгі төрт тұрғыны құрастырады. Ол тұрғылар бойынша тұқымқуалаушылықтың жетекші рөлді атқаратыны, ал орта өзінің қасиеттерін анықтайтын лакмус қағазы ретінде қызмет ететіндігі көрсетілген.

Бірінші тұрғы бойынша В. Штерн қажеттілікті және оны қанағаттандыратын механизмді анықтайтын алдын ала анықталған тума тұқым қуалайтын мақсаттарды көрсетеді. Бірінші мақсат – өзін-өзі сақтауға ұмтылыс болса, екіншісі – физикалық және рухани жетілумен қатар өзін-өзі дамытуға ұмтылыс. Психикалық даму нұсқалған екі бетбұрыспен анықталады. Өзін-өзі дамыту бетбұрысы едәуір бейімді, мүлтіксіз, жаңа қабілеттердің дамуы мен пайда болуын шарттандырады, ал өзін-өзі сақтау бетбұрысы дамудың жетістіктерін тұрақтандырады.

Екінші тұрғы қабілеттер дамуының заңдылықтарын анықтайды.

В. Штерннің ойынша қабілеттерді сөз еткенде нышандар мен қасиеттерді ажырата білу қажет деп есептейді. Нышандар адам қабілеттері дамуының шегін шарттандырып, тек тұқым қуалаушылықпен анықталады. Ал қасиеттер – өзін-өзі сақтаудың арқасында белгілі беріктігіне ие болған жүзеге асырылған қабілеттер. Орта нышандар дамуының айшықталуына ықпал етуі немесе оларды тежеуі мүмкін. Егер жағымды жағдайлар болмаса нышандар жасырын, латентті күйде сақталып, көрініс бермеуі мүмкін. Алайда нышандарда жоқ дүниеге қандай тәрбие болса да қол жеткізу мүмкін емес. Дегенмен, зерттеушінің ойынша жағымсыз ортаның өзінде талант өзінің жолын таба алады. Біз жағымды ортаға түскенімізде таланттарымыз гүлденіп шыға келеді және керісінше нышандардың болмауы қабілеттер дамуының төмен деңгейін алдын ала болжайды.

Үшінші тұрғы даму ырғағына байланысты. Психикалық дамудың ырғағы да тұқымқуалаушықпен анықталып, ортамен

немесе тәрбиемен аса өзгерістерге ұшырай қоймайды. Алайда В. Штерннің ойынша тәрбиенің болмауы қабілеттер дамуының нышандармен анықталған жоғарғы шегіне жету мүмкін болмай, дамудың ырғағы біршама тежелуі мүмкін.

Төртінші тұрғы даму кезеңдерінің реті мен мазмұнының тұқымқуалаушылықпен анықталуына негізделеді.

Л. С. Выготскийдің ойынша, эволюциялық нативизмнің өкілі болып табылатын А. Геззел даму тұқымқуалаушылықтың Х-бірліктерімен және ортаның Y-бірліктерімен анықталатын қарапайым қызмет емес деп жазған. А. Геззелдің ойынша дамудың себептерін сол үдерістің өзінен іздестіру қажет, өйткені дамудың өзі үздіксіз, өзін-өзі шарттандыратын үдеріс болып табылады.

«Тұқымқуалаушылық» ұғымының өзін нақтылау қажет. Екі факторлар теориясында тұқымқуалаушылық биологиялық, органикалық фактор ретінде түсіндіріледі. Алайда, адамның тұқым қуалауы әлеуметтік себептеліп, тарихи дамудың өнімі екендігі ескерілмейді. Тұқымқуалаушылықты, генетикалықты әлеуметтікпен салыстыруға болмайды. Тұқымқуалаушылық ықпалының өзі ортаның жағдайларымен және ересекпен қарым-қатынаспен жанамаланады.

Осылайша дамудың заңдылықтарын орта мен тұқым қуалаушылықтың өзара әрекеттестігі арқылы түсіндірудің өз мақсатына жетпегендігін қорытындылауға болады. Баланың ересекпен қарым-қатынасының және белсенділігінің мәнін анықтау мәселесі туындауда. Ол мәселенің шешімі Л. С. Выготскийдің, А. Н. Леонтьевтің, Д. Б. Элькониннің, А. В. Запорожецтың еңбектерінде өрбітілген.

Семинар және практикалық сабақтардың жоспары

1. Баланың онтогенезде психологиялық дамуының теориялық тұрғыдағы екі негізгі белгісіне салыстырмалы талдау.
2. Нативизм мен эмпиризм теорияларының өзара айырмашылығын анықтау, мысалдар келтіру.
3. Онтогенез бен социогенездің ұқсастықтар мен айырмашылықтарына түсінік беру.
4. Жетілу теориясының мәні.
5. Даму ұғымы туралы теорияларды слайд түрінде көрсету.

***Студенттердің өзіндік жұмыстарының (СӨЖ)
тақырыптары***

1. Психикалық дамудың факторлары.
2. Мақал-мәтелдер – халық психологиясының айнасы (18-қосымша).
3. Л. С. Выготскийдің бала дамуын 2 деңгейге бөлуі:
а) «Дамудың өзекті деңгейі»; ә) «Жақын даму аймағы».

Реферат тақырыптары

1. Ортаның бала психикасының дамуына ықпалы. Макроорта мен микроорта және олардың психикалық ахуалы.
2. Макроорта: әлеуметтік, экономикалық, экологиялық, мәдени.
3. Микроорта: отбасы, балабақша мектеп және т.б.

III. БАЛАНЫҢ ПСИХИКАЛЫҚ ДАМУ ЖАЙЛЫ ЖАЛПЫ ТЕОРИЯЛАР

3.1. Зигмунд Фрейдтің баланың психикалық дамуы жайлы тұжырымдамасы

Жоспары:

1. Психикалық дамудың қозғаушы күштері

а) Сексуалды мақсаттар мен сексуалды нысандардың дамуы

ә) Тұлға құрылымының дамуы

б) Қорғаныс механизмдерінің дамуы

2. Психикалық жыныстық даму кезеңдері

1. Психикалық дамудың қозғаушы күштері

3. Фрейдтің тұжырымдамасы – екі факторлы теория болып табылады. Тұқымқуалаушылық пен орта факторларының арақатынастарының ерекшелігі – олардың адамдағы табиғилықтың ығыстырылуында және тұқымқуалаушылықтың ортамен жаншуымен анықталатын антагонизмі. Адамға табиғатынан шекті нұсқасында тұтастылықты құрайтын және өзара байланысқан әуестіктердің екі түрі тән. Біріншісі – бұл 3. Фрейдтің анықтауынша өмірге құмарлық ретінде анықталатын, жыныстық әуестік – эрос. Эрос Танатосқа немесе өлімге құштарлыққа қарама-қайшы. Эрос тек жыныстық құмарлықпен шектелмейді, сонымен бірге өмірге құштарлықты, адамның өзін-өзі сақтаумен байланыс-ты әуестіктерін де қамтиды. Жыныстық әуестік – үйлесімдікке, бірлікке, тұтастылыққа құштарлық ретінде түсіндіріледі. Дәл сол мағынасында ол Танатосқа қайшы. Жыныстық әуестік либидо қуатына ие. Либидо адамзаттың жетістіктерін анықтайтын және оның дамуының негізін құрайтын адам белсенділігінің қуатын құрайды. Танатос өлімге құштарлық ретінде тепе-теңдікке қатысты жалпы бетбұрысты анықтайды: адам ғайыптан келіп ғайыпқа кетуі тиіс. Өлімге құштарлық – бұл өмірлік циклдің аяқталғандығының көрінісі. Өлімге құштарлық

аутоагрессияда – адамның өз-өзіне бағытталған жойқын күш; сыртқа бағытталған агрессия түрінде екі формада көрініс береді. Сыртқы агрессия екінші реттегі қуат болып табылады, өйткені қоғам адамның жыныстық әуестіктерін қанағаттандыру және өзін-өзі жою жолында, оның табиғи әуестіктеріне кедергі келтіреді. Мемлекет, құқық, мораль репрессивті, қорғаушы қызметтерді атқарады. Бұл мағынада әлеуметтік орта адамдағы табиғи тұқымқуалаушылықты тұншықтырады, оған қайшы келіп, қарсы әрекет етеді.

3. Фрейд тұлғаның онтогенезде дамуының жыныстық мақсаттары объектілерінің дамуы; тұлға құрылымының дамуы; қорғаныс механизмдерінің дамуы сияқты тұлға дамуының негізгі үш жолын атап көрсетеді.

а) Сексуалды мақсаттар мен сексуалды нысандардың дамуы

Сексуалды мақсат – ләззат алудың бастауы болып табылатын денедегі эрогенді аймақ. Либиδο адамзаттың жетістіктерін анықтайтын және оның дамуының негізін құрайтын адам белсенділігінің қуаты. Онтогенездегі либидоның алмасуы денедегі бір эрогенді аймақтан тұқымқуалаушылықпен анықталған басқа аймағына өтумен байланысты.

Сексуалды нысандардың дамуы аутоэротизм және фалликалық және генитальды кезеңдердегі жыныстық объектілердің екі таңдауы сияқты үш сатысын болжайды. Ең алғашқы таңдау екі жаста жасалынса, бес жас Эдип кешенінің туындауымен және қалыптасуымен байланысты болып, арқау ету қағидасы бойынша жүзеге асырылады, яғни **сексуалды нысанның** таңдалуы қорғанысқа, қамқорлыққа қол жеткізу ұмтылысымен байланысты болады. Сол себепті алғашқы **сексуалды нысан** қарама-қарсы жыныстағы ата-ана болып табылады. **Сексуалды нысанның** екінші таңдауы серіктесіне бағдардың типі тіркелетін жыныстық жетілудің пубертантты кезеңінде жасалынады. Мұндағы **сексуалды нысан** екі тәсілмен жүзеге асырылуы мүмкін. Біріншіден, адам әкесінің немесе анасының орнын басар серіктесті іздеп, таңдауы арқау ете алатын адамға түссе, екіншіден, адам серіктесінен өз Менінің бір бөлшегін, өзіне тән қасиеттерді, ерекшеліктерді, көзқарастарды, құндылықтарды іздеп, нарцистік тип бойынша, яғни объекті субъектінің өз-өзіне қатынасының үлгісі бойынша таңдалады.

ә) Тұлға құрылымының дамуы

Тұлға «Ол» (Ид), «Мен» (Эго), «Жоғары Мен» (Супер Эго) құрылымдарынан құралады. Тұлға құрылымдарының әрқайсысының өзіне тән табиғаты, шығу тегі және мазмұны бар.

Ид немесе Ол – тума әрі тұқымқуалаушылықпен бекітілген. Бейсаналылық бөлімін анықтайды. Тума әуестіктерді, сондай-ақ ығыстырылғандарды және иеленгендерді қамтиды. Либи-до қуатына қанық. Идтен туындайтын Эго және Супер Эгомен қақтығыста болады.

Эго немесе Мен – дамудың оральды кезеңінде икемделуші құрылғы ретінде Идтен туындап, дифференциалданады. Басты мақсаты Ид пен Супер Эгоның арасында делдал болу, Идтің талаптарына қарай, Супер Эгоның бұйрықтарын ескере келе, ақиқаттың талаптарына сай барлығын қанағаттандыру.

Супер Эго немесе Жоғары Мен – Эдип кешенін жеңудің нәтижесінде және ата-аналарының талаптары мен тиымдарының интериоризациялануының негізінде валликалық кезеңде туындайды. Идеалдар, әлеуметтік нормалар, стандарттар, құндылықтар, ережелер жүйесін қамтиды. Менге қатысты сот және цензор ретінде анықталады. Адамгершілік тұрғысынан және өзін-өзі бақылаудың негізінде адамның мінез-құлқы мен белсенділігін реттеп отырады.

3. Фрейд өз теориясында Ид пен Супер Эгон құрылымдарына баса назар аударады. Кейінірек психодинамикалық тұғырда «эго-психология» бағыты пайда болады. Аталмыш бағыттың өкілдері Эго құрылымының шығу тегіне, қызметтеріне және даму тарихына басты назар аударады.

б) Қорғаныс механизмдерінің дамуы

Қорғаныс механизмдері психодинамикалық күштер тепе-теңдігінің бұзылуын және индивидтің біртұтастылығына төнген қауіпті азайтуға немесе жоюға бағытталған әрекеттердің жиынтығын білдіреді. Олар мінез-құлықта көрініс беру ерекшеліктері, тұлғада пайда болған бұзылыстың типі, генетикалық кезеңі, қақтығыстарды өңдеу конструктивтілігі бойынша ажыратылады. Қорғаныс механизмдері мәселесін З. Фрейд құрастырады. Ең маңызды қорғаныс механизмдері төмендегідей:

- ығыстыру – бейсаналылыққа ығыстыру, санадан тыс сақтау және аластату;

- регрессия – мінез-құлық пен ойдың алдыңғы формаларына, объектілі қатынастарға, дамудың едәуір ерте кезеңдеріне қайта оралу;

- кету – физикалық қашу немесе ойша іштей кету;

- реактивті құрылыс – Супер Эгомен сыналатын тілектермен және ойлармен байланысты мазасыздықты бейсаналы жасыру, қалаулы мінез-құлықтың тікелей қарама-қарсы үлгісін таныту;

- проекция – адамның өзі үшін сынға ұшыраған және кешірілмейтін тілектер мен ойлардың өзгеге таңылуы;

- идентификация – едәуір құдіретті және билікке ие адамдардың бағдары мен көзқарастарын, құндылықтарын бір жүйеге келтіріп, өзіне таңуы; балалар өздерін ата-аналарымен салыстырады;

- изоляция – ойлардың немесе әрекеттердің уақытша ретін (мәселен, салттардың көмегімен) үзуге мүмкіндік беретін тәсілдердің жиынтығы;

- орын басу (алмастыру) – мазасыздықтың немесе жағымсыз аффектінің шынайы бастауын құдіреті және қауіп-қатері неғұрлым төменірек фигурамен алмастыру;

- рационализация – жалған дәлелдің көмегімен ақиқаттың бұрмалануы;

- сублимация – инстинктивті тума әуестіктердің әлеуметтік қалаулы және қолайлы мақсаттарға ауыстырылуы.

Қорғаныс механизмдерінің генетикалық тұрғыда ерте түрлері – ығыстыру, регрессия, кету болса, неғұрлым кеш түрлері – рационализация, сублимация болып табылады.

2. Психикалық жыныстық даму кезеңдері

Кезеңдерге бөлудің өлшемдері ретінде жыныстық мақсаттар (эрогенді аймақ), даму үдерістерінің сипаттамасы, қақтығыстың бастауы алынған.

3. Фрейдтің тұжырымдамасында дамудың эвристикалық, нақты белгіленген механизмдері өте көп. Тұлғаның жаңа құрылымдарының қалыптасуы және жаңа кезеңге өтуі баланың әуестігі және оны қанағаттандыра алмаудың, тұқым қуалаушылық

пен ортаның арасындағы қақтығыспен байланысты. Егер тұлғаның мүмкіндіктері әрдайым тілектеріне сәйкес келетін болса, даму орын алмайды.

2-кесте

Психикалық жыныстық даму кезеңдері

№	Кезең	Жас шамасы	Сипаттамасы
1	Оральды кезең	0-1,5 жас	Эротикалық әуестік тамақтану қызметімен, тамақтану қажеттілігін қанағаттандырумен байланысты. Эрогенді аймақтары ауыз, ерін, тіл Екі кезеңді қамтиды.
	Оральды-инкорпоративті кезең	1-6 ай	аутоэротизммен (жыныстық әуестікті қанағаттандыру үшін сыртқы объектілерге мұқтаждық етпеу) және терең нарциссизммен, яғни бала либидосының толықтай өзіне бағытталуымен сипатталады. Бала өзін анасынан ажыратпайды. Анасының омырауын ему ләззаттандыратын мінез-құлқ түрі болып табылады.
	Оральды-садистік кезең	6-12 ай	Баланы анасының омырауынан шығарумен сипатталады. Емізу арасындағы уақыт ұлғаяды. Анасы өлшемге бағындырғысы келіп, ләззат алуға кедергі келтіріп, баланың тамақтану мінез-құлқын реттей бастайды. Соның салдарынан бала алғашқы рет ақиқаттың өз қажеттілігіне әркез сәйкес келе бермейтіндігін түйсініп, кедергісіз рахат ала алмайды. Екіншіден, анасы баласын жалғыз қалдыра бастайды. Жаңа тәжірибенің ықпалынан бала Эгосының қалыптасуында өзгерістер орын алады.

<i>2-кестенің жалғасы</i>			
2	Анальды кезең	1-3 жас	Бала қоғамға – ересекке ашық қарсы шыға бастайды. Эрогенді аймағы анос.
	Анальды-садистік кезең	1-1,5 жас	Бала мен ересектің қарама-қарсылығымен сипатталады.
	Анальды-ретентивті кезең	1,5-3 жас	Баланың өз қызметтерін ерікті реттеуімен сипатталады. Тұлға ұстау-жіберу түрінде ортасын бақылай алу мінез-құлқына ие болады. Бала алғаш рет ләззат алу мен ақиқат қағидаларын салыстырады. Бұл баланың сыртқы әлеммен қатынасын реттеуге негіз болады.
3	Фалликалық кезең	3-5 жас	Баланың танымдық іс-әрекетінің, бағынышты жыныстылығының артуы жыныстардың арасындағы айырмашылықтың айқындалуына әкеліп, адамдардың арасындағы қатынастардың жыныстық аумағына қызығушылықтың туындауымен сипатталады. Эрогенді аймақтары қынап, клитор
4	Латентті кезең	6 жастан жыныстық жетілуге дейін	Жыныстық даму кідіріп, баланың есінен алғашқы жыныстық күйзелістер ығыстырылады. Либино энергиясы ойынға, оқуға, хоббиге көшіріліп, әлеуметтік қалаулы тілектерге бағытталады.
5	Генитальды кезең	12-18 жас	Қарқынды жыныстық жетілумен және жыныстық энергия либино қысымының артуымен сипатталады. Эрогенді аймақтары қынап.

3. Фрейдтің тұлғаның дамуындағы отбасы мен қоғам рөлінің мәнін ашу арқылы, жас ерекшелік психологиясының дамуына қосқан үлесі даусыз. Баланың жақын ересекпен қарым-

қатынасының және өзара әрекеттестігінің рөлі; балалық шақтың мәні; тұлғаның дамуы үшін балалалық шақтың ерте кезеңдерінің ерекшеліктері сенімді түрде дәлелденген.

Психоанализде онтогенезде баланың психикалық дамуының тұжырымдамасы дамуды детерминдейтін факторлар ретінде баланың дербес белсенділігі мен қарым-қатынасының рөлі мойындалатын және екі факторлы парадигманың үлесі біртіндеп жойылатын А. Фрейдтің, М. Клейннің, Д. Виконттың, М. Малердің теорияларында, сондай-ақ К. Хорни мен Э. Фромның әлеуметтік бағдарланған психоанализінде жалғасын тапты. Жаңа психологиялық бағыттардың қатарына жататын даралық психологияның негізін қалаушы А. Адлер, аналитикалық психологияның өкілі – К. Г. Юнг, егде жас шамасында тұлға дамуы мәселесін қарастырған, эпигенетикалық психологияның негізін қалаушы Э. Эриксон да өз үлесін қосты.

Семинар және практикалық сабақтардың жоспары

1. Тұлғаның дамуындағы тұқымқуалаушылық пен ортаның ықпалы.
2. Эрос, танатос ұғымдарының мәні.
3. Тұлға құрылымы мен қорғаныс механизмдеріне сипаттама. Мысалдар арқылы түсіндіру.

Студенттердің өзіндік жұмыстарының (СӨЖ) тақырыптары

1. 3. Фрейд бойынша тұлғаның негізгі үш тұжырымдамалы жүйесі.
2. 3. Фрейдтің мотивация теориясы бойынша инстинктер адам мінез-құлқының қайнар көзі ретінде.
3. Қорғаныс механизмдерінің адам өміріндегі мәні.
4. 3. Фрейдтің адам және қоғам жайлы пікірлері.
5. 3. Фрейдтің еңбектеріне аннотация жасау.

Реферат тақырыптары

1. З. Фрейдтің психодинамикалық теориясының мәні.
2. Психикалық дамудың факторлары: қоғамдық-тарихи тәжірибенің ықпалы.
3. Тәрбие мен оқыту қоғамдық-тарихи тәжірибені жеткізудегі арнайы ұйымдастырылған тәсіл ретінде.

3.2 Ж. Пиаже бала ойлауының дамуы жайында

Жоспары:

1. Негізгі заңдылықтары

2. Ойлау дамуының кезеңдері

3. Эгоцентрилік ойлау мен сөйлеу мәселесі

1. Негізгі заңдылықтары

Жан Пиаже ойлау психологиясында беделі мойындалған тұлға болып табылады. Пиаже ойлауды зерттеудің жаңа әдісін – ойлау дамуының заңдылықтарын және қызмет етуін зерттеуге бағытталған клиникалық әңгімелесу әдісін ұсынады. Психологтың ойынша әңгімелесу баланың ойлауын зерттеуге мүмкіндік береді, өйткені ересектің сұрақтарына баланың берген жауаптары зерттеушіге ойлаудың тірі үдерісін ашады. Ж. Пиаженің ойынша әңгімелесу әдісі келесі талаптар бойынша жүзеге асырылуы тиіс:

- ересектің сұрақтары баланың тәжірибесінен бөлек болуы тиіс. Білімдерге, дағдыларға, іскерліктерге қатысты сұрақтарды қоюға болмайды;

- әңгімелесу эксперимент ретінде ұйымдастырылуы тиіс. Зерттеуші балаға сұрақ қойғанда ойлаудың факторларымен себептері жайында қайсыбір болжамын тексереді, ал жауабын алғанда ол сол болжамды дәлелдейді не жоққа шығарады. Сол себепті клиникалық әңгімелесу әдісінде сұрақ қоюдың қатаң стандартты реті болмайды. Олар баланың жауаптарына байланысты және зерттеушімен верификацияланатын болжамның түрленуіне сәйкес икемді өзгеріп отырады.

Ж. Пиаженің ойынша, бала ойлауының дамуы – бұл эгоцентризмнен децентрацияға ұласатын ой операцияларының алмасуы. Зерттеуші ол үдерістің үш кезеңін көрсетеді:

1) субъекті мен объектінің теңдестірілуі, өзін және қоршаған әлемді ажырата алмаушылық;

2) эгоцентризм – дербес ұстанымы бойынша әлемді тану, пәнге қатысты әртүрлі көзқарастарды реттей алмаушылық;

Децентрация – дербес көзқарасын объектіге қатысты басқа да ықтималды көзқарастармен реттеу.

Пиаженің бала ойлауының эгоцентрлігі жайлы феноменді ашуы оның ең үлкен жаңалығы болды. Эгоцентризм – бұл құбылыстар мен объектілер тек дербес көзқарасының тұрғысында қарастырылатын, қоршаған әлемге қатысты иеленген субъектінің ерекше танымдық ұстанымы.

Бала ойлауының дамуы өзара байланысқан үш бағытта жүзеге асады. Біріншісі – әлемнің объективті және субъективті қабылдау түріне ажыратылуы. Екіншісі – субъектінің ақыл-ой ұстанымының шексізденуінен ықтималды ұстанымдардың қатарын реттеуге дейін ақыл-ой ұстанымының дамуы. Үшінші бағыт ойлаудың дамуын жеке заттарды қабылдаудан олардың арасындағы байланыстарды қабылдауға козғалыс ретінде сипаттайды.

Ж. Пиаженің зерттеулері баланың сөйлеуі мен ойлау туралы және оның логикасы мен дүниетануы туралы ілімнің дамуында тұтас дәуірді құрайды. Олардың тарихи мәні өте зор.

Ж. Пиаже өңдеп ғылымға енгізген баланың сөйлеуі мен ойлауын клиникалық зерттеу әдісінің көмегімен балалар логикасының ерекшеліктерін әдеттен тыс батылдықпен, тереңдікпен және кең тұрғыда жүйелі зерттеуді тұңғыш рет мүлдем жаңа сипатта жүргізді.

Баланың ойлау мәселесін сапалық тұрғыда қою Пиажені бұрын үстемдік еткен бала ақылының жағымды сипаттау тенденциясына қарама-қарсылыққа алып келеді деп айтуға болады. Дәстүрлі психология үлкендердің ойлауынан ажыратып тұратын кемшіліктерден, ақаулардан құралатын бала ойлауын жағымсыз сипатта қарастырады. Ж. Пиаже бала ойлауының сапалық өзгешелігін оның жағымды жағынан ашуға тырысты. Бұрын үлкендермен салыстырғанда балада не жоқ, оған не жетіспейтіндігі туралы білгілері келді және бала ойлауының ерекшеліктері оның абстрактілі ойлауға, түсініктерді құрауға, мағыналарды біріктіруге, т.б. өз ойын қорытуға қабілетсіздігімен анықталды.

Жаңа зерттеулерде негізгі көңіл балада не бар, баланың ойлауының негізгі белгілері қандай, өзінің ерекшеліктері мен қасиеттері тұрғысында бала ойлауы нені игерген деген мәселелерге аударылады.

Бала ойлауының әртүрлі ерекшеліктерін біріктіріп тұратын орталық тізбектің мәні неде? Ол Ж. Пиаже теориясының негізгі көзқарасы тұрғысынан, бала ойлауының эгоцентризмiнен тұрады.

Бұл – оның барлық жүйесінің негізгі жүйкесі, бұл – оның барлық құрылысының басты бөлігі. Ж. Пиаже бала логикасына тән белгілердің көп бірлігін эгоцентризмге жатқызуға тырысады. Барлық белгілер жиынтықты құрады, ал ол өз кезегінде баланың логикасын анықтайды. Бұл жиынтықтың негізінде бала ойлау мен баланың іс-әрекетінің эгоцентрлік сипаты жатыр. Бала ойлауының басқа да ерекшеліктері осы негізгі ерекшеліктерінен туындап отырады және оның дәлелдеуіне немесе жоққа шығарылуына байланысты бала логикасының әрқелкі белгілерін біртұтас етіп біріктіріп, ұғындырып, мағыналап, тұруға ұмтылатын теориялық жалпылауға көмек беретін барлық жіптер үзіледі немесе беки түседі. Мәселен, автор синкретизмді бала эгоцентризмнің тікелей нәтижесі дейді. (*Ж. Пиаже, 1932, 370-бет*)

Л. С. Выготский ересек адам ойымен салыстырғанда, бала ойлауының сапалы өзінділігінің жинағын құрастырып, тұратын басқа ерекшеліктерімен байланыстағы бала ойлауының эгоцентристік сипатына көңіл бөлген. Ж. Пиаже эгоцентрлік ойлауды генетикалық, функционалдық және құрылымдық көзқарас тұрғысынан аутистикалық ой мен бағытталған ақылды ойлаудың арасынан орын алған өтпелі, аралық ойлаудың даму тарихындағы аралық құрылым.

Ойлаудың бірінші түрі – *элеуметтік*. Ол дами отырып, тәжірибе мен таза логика заңдарына бағынады. Аты көрсеткендей, *аутистік ойлау* индивидуалды және арнайы заңдар жинағына бағынады.

Осы аралық түрлердің ішіндегі ең бастысын *эгоцентрлік ойлау*, яғни ол – балалардың ойлауы сияқты, шынайы ақиқат дүниеге бейімделуге тырысатын ойлау.

2. Ойлау дамуының кезеңдері

Ж. Пиаже бала ойлауы дамуын төмендегідей жіктейді (3-кесте):

3-кесте

Ж. Пиаже бойынша бала ойлауы дамуының жіктелуі

№	Ойлаудың даму кезеңдері	Жас шамасы
1	Аутистік ойлау	0 – 2-3 жас шамасы
2	Эгоцентрлік ойлау	2-3 – 11-12 жас шамасы
3	Элеуметтік тұрғыдағы ойлау	12 жастан кейін

Ойлаудың дамуы табиғилықтың ығыстырылып, әлеуметтікпен алмасуы арқылы жүзеге асырылады. Екінші кезең сол ығыстырудың нәтижесін білдіретін аралық, өтпелі кезең болып табылады.

Аутистік және әлеуметтенген тұрғыдағы ойлау бір-бірінен қалай ажыратылады (4-кесте).

4-кесте

Аутистік және әлеуметтенген тұрғыдағы ойлаудың салыстырмалы талдауы

Ерекшелігі	Аутистік	Әлеуметтенген
Шығу тегі	Тума	Өмір бойында қалыптасқан
Ойлаудың қызмет етуін не анықтайды?	Ләззат алу қағидасы	Ақиқат қағидасы
Сыртқы әлемге қатынасы	Сыртқы әлемге (қиялдар, арман-мұң) бағытталмаған	Сыртқы әлемді тануға және оны өңдеуге бағытталады
Ойлаудың бірлігі	Бейне; вербалды емес, бейнелі ойлау	Ұғым; вербалды ойлау

Эгоцентрлік ойлау аутистік және әлеуметтенген ойлау қасиеттерінің өзіндік үйлесімін, біріншісінің екіншісімен ығыстырылуын білдіреді. Әлеуметтену табиғилықтың күштеп ығыстырылуы және оның әлеуметтікпен алмастырылуы. Ойлаудың аутистік түрінен әлеуметтенген түріне ауысуын түсіну үшін баланың қатынастары мен қарым-қатынасының ерекшеліктерін талдау қажет (5-сызба). Күштеу қатынастары аутистік ойлаудың ығыстырылып, эгоцентрлік ойлаумен алмасуына әкеледі. Кооперация мен серіктестік қатынастары эгоцентризм мен децентрацияны жеңіп, әлеуметтенген тұрғыдағы ойлауға көшуді білдіреді. Бала 2-3 жасқа келгенде ересек оған ойлаудың нақты сөйлеу амалдарын және дайын конструкцияларды үйретуге тырысып, аутистік ойлауды ығыстырады. 11-12 жаста ақырғы децентрация орын алып, әлеуметтенген ойлау қалыптасады.

Ж. Пиаженің тұжырымдамасында бала танымы мен интеллектісінің дамуы серіктестік үдерісінде жүзеге асырылатыны айтылады. Ж. Пиаже ізбасарларының зерттеулерінде,

атап айтқанда А. Перре-Клеймонның еңбектерінде (1991) бала ойлауының дамуындағы әлеуметтік өзара әрекеттестіктердің рөлі зерттелінген. Әлеуметтік-танымдық қақтығыстың, яғни танымдық міндетті бірлесіп шешкен балалардың көзқарастары мен ұстанымдарының арасындағы қарама-қайшылықтың танымдық эгоцентризм мен децентрацияны жеңуге ықпал ететіні көрсетілген.

7-сызба. Бала ойлауының дамуы

3. Эгоцентрлік ойлау мен сөйлеу мәселесі

Эгоцентрлік ойлау серіктесіне бағытталмайды және оған түсінікті болмайды. Пиаже эгоцентрлік ойлаудың бірнеше ерекшеліктерін көрсетеді (6-сызба).

Эгоцентрлік ойлаудың жас ұлғайған сайын өзгеру динамикасын бағалау үшін Ж. Пиаже «эгоцентрлік ойлаудың коэффициенті» ұғымын енгізеді. Оны мына формула арқылы есептеуге болады: Эгоцентрлік ойлаудың коэффициенті = баланың эгоцентрлік сөздері/сөздердің жалпы саны. Осылайша, егер эгоцентрлік

ойлаудың коэффициенті бірге жақындаса, бала тілінің барлығы тұтастай эгоцентрлік деп саналады, ал егер 0-ге жақындаса – эгоцентрлік ойлау мүлде жоқ деген сөз.

Әрбір мәдениетте эгоцентрлік сөйлеудің өзіндік сандық сипаттамасы бар. Егер мәдениет баланың даралығын және өз бетінше айналысуын құптаса, онда эгоцентрлік ойлаудың коэффициенті жоғары болады, ал егер ұжымшылдық пен іс-әрекеттің біріккен түрлері орын алса, онда көрсеткіші төмен болады. Эгоцентрлік ойлаудың коэффициенті үш жастан кейін біртіндеп артып, 4-5 жас шамасында шырқау шегіне жетеді. Жеті жастан кейін төмендегенімен, ешқашан нөлге түспейді.

8-сызба. Эгоцентрлік ойлаудың ерекшеліктері

Ж. Пиаже эгоцентрлік ойлаудың анықталған динамикасын ойлаудың дамуына қатысты ұсынған жіктеуіне жеткілікті дәлел деп есептеді.

Л. С. Выготский эгоцентрлік сөйлеудің феноменін түсіндіретін жаңа модельді ұсынады. Ол модельдің негізінде ол әлемдік психологияда эгоцентрлік сөйлеудің бірегей теориясының авторы ретінде сөзсіз мойындалды. Зерттеуші бірқатар сын ескертпелерді құрастырды:

1) Аутистік ойлау сатысы бала ойлауының дамуында бастапқы кезең болмайды. Бұл тұста Л. С. Выготский Ж. Пиаже теорияларын сынағандардың көзқарастарымен келіседі.

2) Бала ойлауының дамуында, оның заттық тәжірибелік іс-әрекетінің жеткілікті дәрежеде ескерілмеуі.

3) Л. С. Выготский эгоцентрлік сөйлеудің қызметі мен дамуының табиғаты жайлы өзіндік пікірін ұсынды. *Эгоцентрлік сөйлеу қатынасу қызметін атқаратын сыртқы, әлеуметтік сөйлеуден, ойлаудың ішкі тәсілі ретінде анықталатын, бала іс-әрекетін жоспарлау және реттеу қызметін атқаратын ішкі, дербес сөйлеуге көшудің өтпелі формасы болып табылады.*

Л. С. Выготскийдің болжамы жоғары психикалық қызметтердің дамуы жайлы жалпы заңның, интериоризация заңының нақтылануы болып табылады. Ұсынылған болжамды дәлелдеу үшін эгоцентрлік сөйлеудің өтпелі сипатының негізінде қатынасу және ішкі сөйлеудің қасиеттері мен қызметін қамтитынын дәлелдеуге бағытталған бірқатар зерттеу жұмыстары жүргізіледі.

Біріншіден, бала жанындағы құрдастарының оның өзін түсінбейтініне (өзге тілде сөйлейтін балалар, немесе серіктесін естуге мүмкіндік бермейтін әйнектелген қабырға) көзі жеткенде, эгоцентрлік ойлау коэффициентінің күрт төмендейтіні көрсетілген. Осылайша, эгоцентрлік ойлаудың қатынасу қызметін атқаратындығы дәлелденді.

Екіншіден, іс-әрекетте қиындықтар туындағанда (мысалы, сурет салғанда бір объектіні салу үшін балаға түрлі-түсті қарындаштардың жетпей қалуы) эгоцентрлік ойлау коэффициентінің артатындығы көрсетілген. Соның негізінде эгоцентрлік сөйлеудің жоспарлаушы және реттеуші қызметтерді атқаратындығы дәлелденді. Бес жастан кейін баланың іс-әрекеті ерікті сипатқа ие болғанда және ол көзделген мақсатқа сай жоспарланғанда баланың сөйлеуі реттеле бастайды.

Ж. Пиаже Л. С. Выготскийдің сынымен тек 1966 жылдары ғана таныса алды. Ол уақытта Л. С. Выготский дүние салып, Ж. Пиаже бала ойлауының дамуы жайлы тұжырымдамасының көптеген тұрғыларын түбегейлі өзгерткен болатын. Мәселен, швед психологының сөйлеудің тікелей ойды білдіретіні жайлы түсінігі өзгерді. Ж. Пиаже Л. С. Выготскийдің төмендегідей сынымен келісті:

- аутистік ойлау бала ойлауының дамуында бастапқы кезең емес;

- бала ойлауының дамуында оның заттық тәжірибелік іс-әрекеті ескерілуі тиіс;
- сөйлеу мен ойлаудың арасында тікелей байланыс жоқ, ал сөйлеу мен ойлау едәуір күрделі қатынастар арқылы байланысады.

Л. С. Выготский бойынша эгоцентрилік сөйлеу – сөйлеу кезеңдерінің интериоризациясы ретінде анықталса, Ж.Пиаже үшін сөйлеу баланың ерекше танымдық ұстанымын анықтайтын үдеріс болып қала берді.

Семинар және практикалық сабақтардың жоспары

1. Ж. Пиаже бойынша эгоцентризм мен децентризм ұғымдары және олардың кезеңдерге бөлінуі.

2. Ж. Пиаже бойынша баланың ойлауының аутистік, эгоцентризм, әлеуметтік түрлері және оларға салыстырмалы талдау жасау.

3. Ж. Пиаже мен Л. С. Выготский эгоцентризм сөйлеудің негізі туралы көзқарастары.

Студенттердің өзіндік жұмыстарының (СӨЖ) тақырыптары

1. Ж. Пиаже іліміндегі бала ойлауы мен сөйлеуінің проблемасы (Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. Алматы 2005 ж. 1-том. 373-473 беттер).

2. Ойлау мен сөйлеудің генетикалық түп тамыры (Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. Алматы 2005 ж. 1-том. 423-450 беттер).

3. Л. С. Выготский сөйлеу мен ойлаудың дамуы. (Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. Алматы 2005 ж. 1-том 165-185 беттер).

Реферат тақырыптары

1. Ж. Пиаже бойынша синкретизм мен бала логикасының белгілері баланың эгоцентризмнің нәтижесі ретінде қарастырылуы.

2. Ж. Пиаженің еңбектеріне аннотация жасау.

3.3 Ж. Пиаженің интеллекті дамуының операционалды тұжырымдамасы

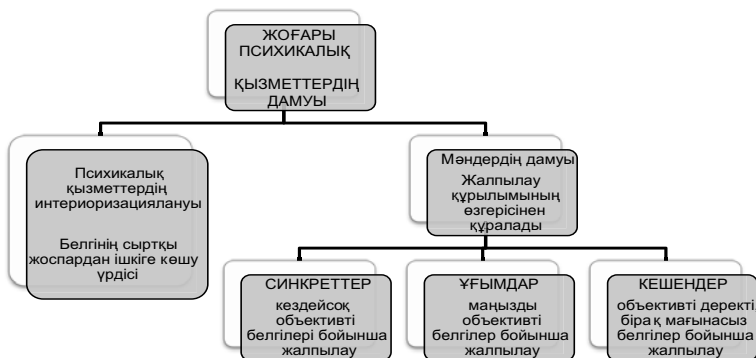
Жоспары:

1. Дамудың қозғаушы күштері
2. Интеллекті дамуының негізгі кезеңдері

1. Дамудың қозғаушы күштері

1) Ж. Пиаженің операционалды тұжырымдамасы баланың интеллектілі дамуының біртұтас көрінісін береді. Ол интеллекті дамуының негізгі төрт себепшілерін көрсетеді (7-сызба).

9-сызба. Интеллекті дамуының негізгі себепшілері

Баланың интеллектісінің әлеуметтік тәжірибені игеруге мүмкіндігі жеткен шақта әлеуметтену басталады.

Тепе-теңдікке деген ұмтылыс – қызмет етудің және дамудың басты қағидасы әрі негізгі реттеушісі болып табылады.

Интеллект бейімді формаға ие болып, ағза мен сыртқы ортаны теңдестіру қызметін атқарады. Интеллектінің негізгі қызметі – ағза мен сыртқы ортаның арасындағы қатынастарын құрылым қалыптастыруда. Қабылдау, ес, қиял, ойлау да бейімделу мен тепе-

теңдікті қамтамасыз етеді, бірақ интеллект – ең мүлтіксіз құрал болып табылады.

Ж. Пиаже кейінгі еңбектерінде дамудың негізгі себепшілері жайлы көзқарастарын түбегейлі қайта қарастырып шығады. Егер ертеректегі тұжырымдамасында даму тек тұқым қуалаушылықпен және ортамен анықтаған болса, кейінгі еңбектерінде *субъектінің белсенділігіне* ерекше назар аударып, себепшілердің күрделі жүйесін құрастырады.

2. Интеллекті дамуының негізгі кезеңдері

Интеллектінің дамуы – ойлау құрылымдарының және субъектінің танымдық ұстанымының жүйелі ауысуы. Соған сәйкес Ж. Пиаже интеллекті дамуының негізгі екі жолын көрсетеді (10-сызба).

10-сызба. Интеллекті дамуының негізгі жолдары

Операциялар ұғымы – Ж. Пиаженің теориялық тұжырымдамасында маңызды ұғым. Интеллект операциялар жүйесінің дамуын білдіреді.

Операциялар – өзге әрекеттер арқылы біртұтас жүйеге реттелген әрі кері қайтарымы бар интериоризацияланған ішкі әрекеттер. Кері қайтарым объектінің шарты ретінде анықталып, негізгі қасиеттерінің сақталуына байланысты.

Операция – әрдайым ішкі әрекет болады. Сыртқы әрекет – материялы, физикалық болғандықтан, операция бола алмайды. Мәселе мынада, тек интериоризацияланған әрекет қана әрекет сызбасының алгоритм және өңделудің жүйесі ретінде құрастырылуын болжайды. Әрекеттің сызбасы қисынды операциялық құрылымды құрудың негізі болып табылады.

Операциялардың жүйелілігі – олардың ең маңызды қасиеті. Операция әрдайым әрекеттердің жүйесінен құралады. Жеке әрекет кері қайтарымды қамтамасыз етпейді. Мәселен, қосу әрекетін ($A + B = C$) ойша жүзеге асырғанымызбен операцияға айналмайды. Біз қосу әрекетін кері алу әрекеті арылы теңдестіре алсаңыз ғана ол операцияға айналады.

Кері қайтарым тура және кері әрекеттердің теңелуімен, жүйелілігімен қамтамасыз етіледі. Операциялар – топтастыру қағидасына бағынышты әрекеттердің жүйесі. Топтастыру – тұтастыққа біріктірілген барлық операциялар бес өлшемге бағынышты болатын тұйық та қайтарымды жүйе:

1. комбинативтілігі (композиция) $A + B = C$;
2. кері қайтарымдылығы $C - B = A$;
3. ассоциативтілігі $(A + B) + C = A + (B + C)$;
4. жалпы ұқсастығы $A - A = 0$;
5. арнайы ұқсастығы $A + A = A$.

Кестеде интеллекті дамуының кезеңге жіктелуі ұсынылған (5-кесте).

5-кесте

Ж. Пиаженің операциялы тұжырымдамасындағы интеллект дамуының кезеңдері

№	Жиілігі	Кезең	Негізгі жаңалықтары
1	Сенсомоторлы интеллект 0 – 2 жас		Сенсомоторлы құрылымдардың қалыптасуы

5-кестенің жалғасы

		<p>А. Өзінің денесіне орталықтану</p>	<p>Заттармен әрекет ету қабілетінің дамуының, инвариативтіліктің пайда болуы. Сыртқы заттық әрекеттегі кері қайтарым. Рефлекстердің жаттығуы (0-1 айлары) Алғашқы дағдылар және айналма реакциялар (1-4; 5 айлары) Көру мен ұсату әрекеттерінің реттелуі. Екінші реттегі айналма реакциялар (4;5 – 5-9 айлары)</p>
		<p>Ә. Тәжірибелік интеллектінің объективтелуі</p>	<p>Максат пен құралдың дифференциялануы. Тәжірибелік интеллектінің туындауы (8-9 – 11-12 айлары). Үшінші реттегі айналма реакциялар – әрекет сызбасының дифференциялануы. Жаңа құралдардың іздестірілуі (11-12 – 18 айлары). әрекет сызбасының интериоризациялана бастауы және дедукция жолымен кейбір міндеттердің шешілуі – «инсайт» (18-24 айлары).</p>
2	Нақты	<p>1. Операцияға дейінгі интеллект</p>	<p>Символды қызметтің пайда болуы (тіл, сурет салу іс-әрекеті, ойын) әрекеттер сызбасының интериоризациялана бастауы</p>
		<p>А. Символды ойлау кезеңі (2-4 жас шамасы)</p>	<p>Әрекеттер ішкі болғанымен қайтарымды емес</p>

<i>5-кестенің жалғасы</i>		
		<p>Ә. Интуитивті, көрнекі ойлау кезеңі (4-7 жас шамасы)</p> <p>Жүйелі орталықтандыру арқылы реттелу. Бөлшектенген интуиция</p>
		<p>1. нақты операциялар (7-8 – 1-12 жас шамасы)</p> <p>Сақталу ұғымының қалыптасуы. Қарапайым қайтарым – ішкі кері әрекетті жүзеге асыру қабілеті. Компенсация – бір өлшемдегі өзгеріс басқасындағы өзгеріспен орны толтырылуы мүмкін қағида. Ұқсастық – объектінің өзгермеушілігі туралы қағида. Қарапайым операциялар (7-8 – 10 жас шамасы); өзара бір мағыналы сәйкестікті топтастыру, сериялау, қалыптастыру. Операциялар жүйесінің қалыптасуы: координаталар жүйесі, мультипликация</p>
3	Ресми операциялар (11-12 жастан бастап)	<p>Ресми-қисынды құрылымдар. Болжалды-дедуктивті қисындылық және комбинаторика (11-12 – 13-14 жас шамасы). Болжамдарға қатысты операциялар. Топтастыру. «Торлар» құрылымының пайда болуы және төрт түрлі трансформациялану тобы (13-14 жастан бастап). I – тура операция, N – кері операция, R – реципроктылық операциясы, C – реципроктылықтың жоққа шығарылуы). Операциялардың иерархиясы және олардың прогрессивті дифференциалдануы.</p>

Ж. Пиаже операцияға дейінгі интеллектіден нақты операциялы интеллектіге көшу деңгейін анықтауға мүмкіндік беретін айқындау міндеттерінің жүйесін құрастырады. Пиаженің міндеттері – сақтау ұғымының қалыптасуын анықтауға бағытталған байқаулар. Сақтау ұғымы бұл – нысанның, оның бір өлшемінің өзгермеушілігінің мойындалуы. Міндеттер: 1) нысанның бастапқы теңдігінің мойындалуы; 2) объекті трансформациясы; 3) сақтау туралы мәселеленің ұсынылуы сияқты негізгі үш кезенді қамтиды.

Ж. Пиаже міндеттерінің шешімін көлемнің сақталуына қатысты мысал арқылы түсіндіруге болады.

1. Балаға көлемі бірдей боялған суы бар екі стакан ұсынылады. Сұйықтықтардың деңгейі бірдей. «Қай стакандағы су көбірек?» деген сұраққа бала екі стакандағы судың теңдігін айтуы тиіс.

2. Баланың көзінше суды пішіні бөлек стаканға құяды. Сұйықтық бағанасының биіктігі өзгеріп, тең болмай қалады. Объекті қарапайым, бірақ айқын перцептивті белгісі бойынша трансформацияланады.

3. Сақталу жөніндегі негізгі сұрақ: «Ал енді қайсысында көбірек?» деп сипатталады. Операцияға дейінгі кезеңдегі және сақталу қағидасын меңгермеген бала стакандардың бірінде судың көбейгенін айтады. Егер бала сақталу заңын меңгерген болса, стакандардың бірінде судың көбейгені тек көзге ғана солай көрінетінін, ал шын мәнінде оның көлемі бірдей болып қалатынын айтады. Экспериментшінің: «Неге?» деген сұрағына баланың жауабына сәйкес қайтарымдылықтың әртүрлі формаларына сәйкес келетін сақталу ұғымы қалыптасуының әртүрлі деңгейлері айқындалады.

Ж. Пиаженің тұжырымдамасы психологиядағы ерекше бірегей құбылыс болып табылады. Ол деректілігі мен феноменологиялылығының, сонымен қатар интеллекті дамуының заңдылықтарын теориялық зерттеудің тереңдігімен, негізділігімен, жүйелілігімен ерекшеленеді.

Ж. Пиаженің тұжырымдамасын сынаудың төмендегідей негізгі бағыттарын атап өтуге болады:

1. Ж. Пиаженің редукационизмі жоғары реттегі заңдылықтардың төмен реттегі заңдылықтарға теңестірілуі ретінде анықталады. Биологиялық редукационизм дамудың негізгі түсіндірмелі

қағидасы (тепе-теңдік, ассимиляция, аккомодация) ретінде тепе-теңдік қағидасын абсолюттенуінде анықталады. Қисынды редуционизм ойлауды зерттелудің ойлаудың негізіндегі қисын мен қисынды құрылымдардың сипаттамасымен алмастыру әрекеті ретінде анықталады.

2. Интеллект дамуының кезеңдері.

Біріншіден, зерттеушіні ресми-қисынды интеллектіні интеллектінің жоғары деңгейі ретінде қарастырғаны үшін сынайды. Оның түсінігінше тым жағымсыз жағдайларда ресми-қисынды интеллект мүлде қалыптаспауы да мүмкін. Мәселен, жасөспірімдердің тек 50% ғана ресми-қисынды интеллектіге ие. Көптеген зерттеушілердің ойынша ресми-қисынды интеллект ойлаудың дамуында ең жоғарғы деңгей болып табылмайды. Екіншіден, швед психологы интеллектінің бір кезеңнен екіншісіне көшудің шынайы механизмін көрсеткен жоқ. Оппоненттердің сыны сақталу ұғымының қалыптасуына шоғарлануда. Көптеген зерттеушілердің атап айтқанда Д. Брунердің еңбектері, сақтауды қалыптастыру механизмдерін анықтауға, яғни баланы сақтау ұғымына үйретуге бағытталады.

Кеңестік психологияда П. Я. Гальпериннің мектебінде бағдарланған іс-әрекет ұғымына негізделген сақтауды қалыптастыру механизмдерін альтернативті түсіндіруге тырысады. Зерттеу жұмыстарында балада сақтауды қалыптастырудың арнайы процедурасы ұсынылады. Зерттеушілер баладан: «Қайсы түймелер көп?» деп сұрағанда, оның бұрыс жауабының астарында объекті өлшемдерін дифференциялай алмауы жасырынған деп болжайды. Сіз: «Қанша?» деп сұрамас бұрын, нені сөз етіп тұрғаныңызды анықтауыңыз қажет. Бала ең айқын да көрнекі өлшемге бағдарланады. Ж.Пиаженің міндеттері сол заңдылық бойынша құрастырылған: объектінің ақын көзге түсетін перцептивті белгісі өзгереді, ал сұралған белгі өзгеріссіз қалады. Сондықтан қалыптастырушы экспериментте баланы ең алдымен бастапқы өлшемді көрсету үшін объектіні өлшеуге үйретеді. Нәтижесінде заттарға қатысты баланың эгоцентрикалық көзқарасы объективті пікірге өзгереді.

3. Оқыту мен дамудың арақатынасына қатысты мәселенің шешілуі.

Ж. Пиаженің ойынша оқыту дамуға еш ықпал ете алмайды.

Керісінше оқытудың мүмкіндіктері баланың даму деңгейімен анықталады.

4. Баланың психикалық дамуының мәдени-тарихи әлеуметтік табиғатын ескермеуі. Ж. Пиажеде интеллекті дамуының бастауы ретінде баланың физикалық объектімен жеке дара іс-әрекеті анықталды.

Л. С. Выготский ересек баланың қауқарсыздығынан кез келген нәрестелік жағдаяттың орталығы деп жазған. Нәресте дамуының әлеуметтік жағдаяты «бала – жақын ересек адам» қатынастарының біртұтастығын шарттандырады. Сондықтан бала үшін кез келген зат ең алдымен қоғамдық ортақ зат ретінде анықталады, ал оның затқа қатынасы қоғамдық ересекпен жанамаланады. Баланың әлеммен өзара әрекеттестігі оның өмірінің алғашқы күндерінен әлеуметтік заттар әлемімен өзара әрекеттестік ретінде құралады. Қоғамдық ересек адам – заттың әлеуметтік қызметінің иесі іс-әрекетті, әлемді тану және баланың психикалық даму үдерісін ұйымдастырады.

Семинар және практикалық сабақтардың жоспары

1. Субъектінің белсенділігінің дамуға ықпалы.
2. Психиканы ұйымдастырудағы интеллектінің мәні және оның дамуының негізгі себепшілеріне салыстырмалы түрде талдау жасаңыз.
3. Операция ұғымына сипаттама беріңіз.
4. Ж. Пиаженің операциялы тұжырымдамасындағы интеллект дамуының кезеңдеріне талдау жасаңыз, салыстырыңыз.

Студенттердің өзіндік жұмыстарының (СӨЖ) тақырыптары

1. Ж. Пиаженің өмірі мен ғылыми шығармашылық қызметі.
2. Ж. Пиаженің «Интеллект табиғаты» еңбегімен танысу (Реферат). (Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. Алматы, 2005 ж. 7-том. 379-391 беттер)
3. «Ойлау психологиясы және логикалық операцияның

психологиялық табиғаты» бөлімі бойынша талдау жүргізіп, рецензия жазу. (Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. Алматы, 2005 ж. 7-том. 392-414 беттер)

Реферат тақырыптары

1. М. Мұқанов. «Ақыл-ой өрісі» еңбегінің «Ақылды, яки интеллектіні «өлшеуге бола ма?» атты бөліміне аналитикалық талдау.

2. Ж. Пиаженің «Интеллект және биологиялық бейімделу» еңбегіне талдау.

3. Оқыту мазмұны және психикалық даму.

3.4. Э. Эриксонның тұлға дамуының эпигенетикалық теориясы

Жоспары:

1. Дамудың қозғаушы күштері
2. Тұлға дамуының кезеңдерге жіктелуі

1. Дамудың қозғаушы күштері

Эрик Эриксонның тұжырымдамасы тұлғаның онтогенезде даму заңдылықтарын зерттеуге қосқан үлесі бойынша және даму психологиясындағы зерттеулердің келелі кеңістігін және жеке теорияларды қалыптастыруға ықпалы бойынша ең маңызды теориялардың бірі болып табылады. Эриксон өзін психоанализдің жақтасы ретінде есептегенімен, ол эгопсихология тұрғысында бірегей эпигенетикалық теорияны қалыптастырды.

Тұлға дамуының заңдылықтарын талқылауда психоанализ бен Э.Эриксон теориясының арасында бірқатар айырмашылықтарды атап өтуге болады (6-кесте):

6-кесте

Тұлға дамуының заңдылықтарына қатысты психоанализ бен Эриксон теориясының арасындағы айырмашылықтар

№	Психоанализ теориясы	Э. Эриксонның теориясы
1	Ал З. Фрейдтің назарында Ид, Супер Эго болды.	Э.Эриксон Эгоның құрылымы мен дамуын қарастырады.
2	З.Фрейд «бала-қоғам» қатынасын балалық шақ пен ересек әлемдерінің күресі, тұлға мен қоғамның қарама-қарсылығы ретінде қарастырады.	Э.Эриксон тұлға мен қоғамның қатынастарын тұлға үйлесімді дамуын қамтамасыз ететін ынтымақтастық қатынасы ретінде қарастырады.

<i>6-кестенің жалғасы</i>		
3	З. Фрейд жетекші рөлді сексуалдылыққа арнайды.	Э. Эриксон оның мәнін мойындай отырып, балалық шақтағы инфантильді сексуалдылықтың приматы жайлы постулатқа қарсы пікірін білдіреді. Ол оның дамудың негізгі бастауы болмайды деп есептеген.
4	З.Фрейдтің тұжырымдамасы дамудың себепшілері ретінде екі фактордың парадикмасына тұйықталады.	Э. Эриксон тұлғаның белсенділігі мен қарым-қатынасын қамтитын дамуының шарттары мен факторларының, себептерінің едәуір күрделі жүйесін ұсынады. Баланың әлеуметтік ортамен қарым-қатынасының мәні «маңызды қатынастар радиусы» және «ритуал» сияқты ұғымдармен қарастырылады.

Э. Эриксонның ойынша, тұлғаның дамуы соматикалық, психологиялық-әлеуметтік, психологиялық-жыныстық жолдардың бірлігімен және өзара әрекеттестігімен анықталады. Эго-ұқсастықтың қалыптасу үдерісі тұлға дамуының негізгі мазмұнын құрайды. Ұқсастық өзін-өзі теңдестіру ретінде түсіндіріліп, уақыт пен кеңістікте адамның өз-өзіне деген ішкі ұқсастығы ретіндегі өзін-өзі ұқсастыру; тұлғаның өзін-өзін ұқсастыруын маңызды әлеуметтік ортасымен мойындалуы; ішкі және сыртқы ұқсастықтың сақталынып, тұрақты сипатқа ие екендігіне сенімділік атты негізгі үш өлшемді қамтиды. Тұлғаның даму үдерісін Э. Эриксон ұқсастықтың түрленуі мен қалыптасуының тұрғысында қарастырады.

Эпигенетикалық қағида тұлға дамуы кезеңдерінің ретін анықтайды. Эпигенез – дамудың негізгі кезеңдерін анықтайтын біртұтас тұма жоспардың болуы. Ол жоспар ағзалардың, яғни психологиялық қабілеттердің қалыптасу сатылылығын алдын ала болжайды. Онда тұлғалық құрылымдардың пайда болуы мен дамуының «сын кезеңдері» сипаттауды керек етпей жорамалдап келтіріледі. Әрбір кезеңнің тұлғаның қайсібір қасиетінің

қалыптасуына ерекше сезімталдығы болады, егер ол кезең уақытында іске қосылмаса, тұлғалық даму бұрмаланады. Әрбір саты алдыңғысына негізделеді, яғни сатылардың сабақтастығы мен байланысы бар.

2. Тұлға дамуының кезеңдерге жіктелуі

Э. Эриксон адамның туғаннан дүниеден өткенге дейінгі өмірлік циклін қамтитын сегіз жас шамасын көрсетеді (7-кесте).

Нәрестелік, оральды-сенсорлы кезең (туғаннан – 1 жас шамасы) тұлға дамуының басты кезеңі болып табылады. Психоанализде баланың дүниеге келуі жарақат ретінде қарастырылады; бала қауқарсыз болғандықтан, анасы ерекше қамқор ортаны қалыптастырады. «Құдайға тенеуші» рәсім бала мен ана қатынастарының тұрақтылығын өзара жақындастықты болжайды. Тану ұқсастырудың ерте түрін білдіреді.

Жағымды ұстанымды қалыптастыратын мейірімге, әлемнің әділеттілігіне және тұрақтылығына деген сенім баланың фрустрацияны кешіруіне және болашақтағы дамуына даярлықты қамтамасыз етеді.

Ерте балалық шақ, бұлшық ет – анальды кезең (1-3 жас шамасы) автономия, ұят және күдіктің арасында таңдау жасауға байланысты элеуметтік-психологиялық дағдарыспен сипатталады. Бала әрекеттерінің дамуы, оның бұлшық ет жүйесін меңгеруі және оны реттеуі, тілінің шығуы тәуелсіздіктің дамуына және «Мен өзім» бағдарын жүзеге асыруға жағдай жасайды. Баланың анасынан алшақтауы және оның тәуелсіздікке құлшынысы парасатты рәсімде жүзеге асады. Отбасылық тәрбиенің баланың тәуелсіздігін қабылдаушы, қолдаушы немесе тыйым салушы түріне қарай дағдарыстың шешілуіне ықпал етеді. Бала өзін-өзі қадағалау сезімін жоғалтқанда немесе қадағалауға қабілетті болмағанда, ұят пайда болады.

Тұлға дамуының кезеңдерге жіктелуі (Э. Эриксон бойынша)

№	Кезеңдер	Психологиялық-әлеуметтік дағдарыс	Мәнді қатынас-тардың радиусы	Тұлғаның жағымды жаңалықтары	Тұлғаның жағымсыз жаңалықтары	Рәсімделуі
1	Нәрестелік (оральды-сенсорлы) кезең 0 – 1 жас шамасы	Әлемге базалық сену-сенбеу	Анасы	Үміт – әлемнің сенімділігіне сенім	Кету, қарым-қатынастан, іс-әрекеттен, әлемді танудан бас тарту	Құдайға ғенеуші
2	Ерте балалық шақ (бұлшық ет-анальды) 1 – 3 жас шамасы	Автономия – ұят және күдік	Ата-аналары	Ерік – мақсатқа жетуле күдіктер мен қиыншылықтарды жеңу қабілеті	Беймазалық	Парасатты (заң және тәртіп)
3	Ойнайтын жас (локомоторлы-генитальды) 3 – 6 жас шамасы	Бастамашылдық – күнә	Отбасы	Мақсаттылық	кешеуілдеу	Драмалық

4	Мектептегі кезең (латентті) 6 – 12 жас шамасы	Еңбекқорлық – толымсыздық	Көршілер, мектеп	Біліктілік, іскерлік	Инерттілік	Ресми (технологиялық)
5	Жасөспірімдік кезең (пубертантты кезең) 12 – 19 жас шамасы	Эго-ұқсастық – ұқсастықтың алмасуы	Кұрдас-тарының тобы	Адалдық	Жоққа шығару	Идеологиялық
6	Жастық шақ (балғындық) (генитальды) 20 – 25 жас шамасы	Интимділік – оқшаулану	Достары, ынтымақтастары	Махаббат	Бірегейлік	Топтасқан
7	Ересектік кемеңдену 26 – 64 жас шамасы	Өнімділік – тоқырау	Еңбек бөлісі және ортақ үй	Қамқорлық	Шеттету	Тәлімгерлік, тәрбиелеуші
8	Қарттық	Эго-интеграция – қажу	Адамзат	Данагөйлік	Жек көру	Философиялық

Баланың өз-өзіне деген сыйластығын жолғалтпастан өзін-өзі қадағалауы еркін еріктің туындауына ықпал етеді. Беймазалы қайталау, мөлшерден тыс ұялу, тәуелділік немесе ашық қарсыласу және қырсығу рәсімінде анықталады.

Мектепке дейінгі, локомоторлы-генитальды кезең (3-6 жас шамасы) Эдип кешеніне байланысты қарастырылады. Эдип кешені, баланың ата-анасымен қатынасына байланысты күйзелістері мен сезімдері әлеуметтік-психологиялық дағдарыстың бастауы болып табылады. Осы жас шамасындағы дағдарыстың мәні бастамашылдық пен кінә сезімдерінің арасындағы таңдауға байланысты. Ол дағдарысты шешу үшін қоғам драмалық рәсімді ұсынады. Негізінен бұл ойын түріндегі рөлдік драма – ересектердің өміріндегі қатынастарды ойнап көру, модельдеу мүмкіндігі. Ойында тыйымдар болмайды, барлығы қалаған адамды ойнай алады. Ойын немесе драмалық рәсім әлеуметтік тиымдардың бұзылуымен байланысты кінә сезімін күйзелуге қауіп төндірмей, еркін зерттеу және эксперименттеу мүмкіндіктерін береді. Ойын барысында бала сол рөлдерді меңгеріп, өзінің бастамашылдықпен мақсат қою қабілетін дамытады. Бастамашылдыққа қатысты дағдарыс жағымды шешімін тапса, мақсаттылық, яғни мақсат қойып, оған қол жеткізуде барынша күш салу қабілеті қалыптасады. Кері жағдайда кешеуілдеу, яғни бастамашылдықтан бас тарту қасиеті қалыптасады.

Мектептегі, латентті кезең (6-12 жас шамасы) мектепте оқудың басталуынан жыныстық жетілудің басталуына дейінгі аралықты қамтиды. Эдип кешені алдыңғы кезеңде өз шешімін тапқан. Латентті кезең жыныстық дамудың үзілуімен сипатталады. Сублимация үдерісі орын алады, яғни қуат көзі әлеуметтік қалаулы мақсаттарға көшіріледі. Қоғам балалық мәдениетті меңгеруге қатысты мақсаттарды қойып, технологиялық рәсімделуді ұсынады. Ресми технологиялық рәсім еңбекқорлық пен толымсыздық сезімінің арасында таңдау жасауға көмектесіп, біліктілікті қалыптастыру міндеттерін орындайды. Технологиялардың меңгерілуі пәндердің (тіл, жаратылыстану, математика және т.с.с.); ынтымақтастық, қарым-қатынас және өзара әрекеттестік технологияларының меңгерілуін анықтайды.

Бала адамдармен араласуға, ортақ мақсаттарға қол жеткізуде біріккен іс-әрекетті құруға үйренуі тиіс. Оның технологиялар-

ды меңгеруі жауапкершілікті сезінуіне ұласып, өзін-өзі шектеу, тіптен бағыну қажеттігін тудырады. Аталмыш жас шамасының басты жаналығы – біліктілік (оқуда және еңбекте өзге адамдармен ынтымақтасу қабілетімен, іскерліктерімен және дағдыларымен анықталады) болып табылады. Баланың оқу қабілеті оның негізгі іскерлігі ретінде шартталады. Екі түрлі нұсқада көрініс беруі мүмкін инерттілік – біліктілікке қарама-қарсы қасиет болып табылады. Инерттілік мінез-құлықтың екі түрлі нұсқасына ұласатын толымсыздық сезіміне байланысты. Біріншісі – толымсыздық сезімінен қуат алған бала барлық аумақтарда бірінші болғысы келетін жоғары бәсеке. Екіншісі – міндеттерден, қиял мен фантазияда әрекет етуден, еңжар бас тарту.

Жасөспірімдік, пубертантты кезең (12-19 жас шамасы) – ұқастықтың қалыптасуының сын кезеңі. Әлеуметтік-психологиялық дағдарыстың мәні эго-ұқастық пен ұқастықтың алмасуының арасында таңдау жасауда анықталады.

Дәл осы жас шамасында Меннің көптеген бейнелері тұтастыққа бірігеді, Мен маңызды әлеуметтік ортамен мойындалады.

Ұқастық дағдарысы неліктен дәл жасөспірімдік кезеңде орын алады? Біріншіден, қауырт соматикалық даму мен жыныстық жетілу жағдайына байланысты болады. Жасөспірім денесінің түбегейлі өзгерістерін сезіне бастайды, Мен бейнесінің жаңа үлгісін қалыптастыру міндеті пайда болады. Екіншіден, жасөспірім өзінің өмірлік таңдауын жасау қажеттігін сезіне бастайды. Қоғам да өзі де: «Мен кімін?», «Мен кім болам?», «Менің болашақ мамандығым қандай?» деген көптеген сұрақтарға жауап іздей бастайды.

Осы жас шамасында қалыптасатын жағымды құрылым – сенімділік болса, деструктивті құрылым – ұқастықтан бас тарту болып табылады.

Жастық шақ (балғындық) генитальды (20-25 жас шамасы) – әлеуметтік психологиялық дағдарыс кезеңі. Дағдарыстың мәні интимділік пен оқшауланудың арасында таңдау жасауда анықталады. Эго-ұқастықтың қалыптасуы Меннің даралығын, бірегейлігін, қайталанбастығын сезінуге ұласады. Нәтижесінде адамды оның өзін қоғамның қабылдау-қабылдамауына қатысты қорқыныш, үрей сезімдері билей бастайды. Дағдарыстың келесі

себебі жыныстық әуестіктер қуатының артуына, жанына жақын адамды іздеу, тұрақты жыныстық қатынастарды орнату, отбасын құру қажеттілігінің туындауына байланысты.

Махаббат – жастық шақта қалыптасатын жағымды құрылым болса, адамның бірегейлігі деструктивті құрылым болып табылады. Бірегейліктің көрінісін біз өзімізге қатысы жоқ барлық дүниеге қатысты туындайтын өшпенділігімізден байқауға болады.

Орта ересектік кемелдену (26-64 жас шамасы) кезеңіндегі әлеуметтік-психологиялық дағдарыс тоқырау мен өнімділіктің арасында таңдау жасауға байланысты. Бұл кезеңде тұлға әлемде, еңбек ұжымында, отбасында орын алған барлық жағдайға жауапкершілікті сезінеді.

Адам отбасын құрып, мамандық таңдап, өзінің және айналадағылардың әлеуметтік жайлылығы үшін жауапкершілікті мойнына алады. Дағдарыстың мәні сол жауапкершілікті қабылдауда немесе одан бас тартуда. Егер тұлға жауапкершілікті қабылдаса, ол өнімділіктің айғағы. Қомқорлық шеңберінің кеңеюі – болашақ дамудың кепілі болады. Өнімділікке қатысты қабілеттердің өз шекарасынан асуы дамудың белсенді, өнімді барысын сақтаудың жалғыз тәсілі болып табылады.

Егер қамқорлық пен жауапкершіліктен бас тартса, сүю және жақын қатынастарды орнату қабілеті қалыптаспаса, ол белсенді, өнімді іс-әрекетке еңбеген болса, оған шеттетілу қаупі төнуі мүмкін. Шеттету адамның өзіне және сыртқы ортаға да бағытталуы мүмкін. Қоғамда адамның өз-өзіне қол жұмсауы, зорлық, агрессия, қылмыстардың саны артуда. Сондықтан қоғам шеттетуге қарсы арнайы қорғаныс (мемлекет, құқық қорғау орындары, әрқилы әлеуметтік қызметтер) құрады. Өнімділігінен айырылған тұлға өзінің күш-қуатын жеке басының мұқтажына бағыттап, дағдарыс орын алып, оның өмірінің мәні жоғалады, шарасыздық сезімі туындайды.

Кеш ересектік, қарттық (65 жастан – дүние салғанға дейін) кезең эго-интеграция мен қажудың арасында таңдау жасау дағдарысы орын алатын уақыт. Қарттық кезеңінде белсенді, өнімді және әлеуметтік іс-әрекет тоқтатылады; дене қуаты мен мүмкіндіктері төмендейді, адам көптеген психологиялық мүмкіндіктерінен айырылады; ата-аналық қызметтерінің соңына жетеді.

Тұлға дамуының өмірлік циклын Э. Эриксон әрбір кезеңі өзара байланысқан және өзара шартталған біртұтас жүйе ретінде қарастырады.

Э. Эриксонның тұжырымдамасын бағалауда болашақта зерттеудің келешегін аша түсетін «қуатты» қырларын айта кеткен жөн:

- тұлғаның дамуы адамның бүкіл онтогенезін қамтитын біртұтас өмірлік циклде қарастырылады;
- даму дағдарыстарды жеңудің, туындаған қарама-қайшылықтарды шешудің диалектикалық үдерісі;
- даму көбінде тұлғаның белсенділігімен шартталған үдеріс ретінде түсіндіріледі. Даму түзу сызықты әрі бастапқы мезетінен бағдарламаланған үдеріс емес;
- тұлға мен қоғамның қатынастары тұлғаның жағымды дамуы әлеуметтік қатынастардан тыс жүзеге асырылмайтын ынтымақтастық қатынастары ретінде анықталады;
- жаңалықтардың деструктивті және жағымды деп бөлінуі тұлға дамуының ықтималды траекторияларының кеңістігін анықтайды.

Семинар және практикалық сабақтардың жоспары

1. Э. Эриксон бойынша эпигенетикалық теорияның тұлға дамуындағы мәні.
2. Эпигенез ұғымына түсінік.
3. Э. Эриксон бойынша тұлға дамуының кезеңдерге жіктелуі атты кестеге аналитикалық талдау жасау.

Студенттердің өзіндік жұмыстарының (СӨЖ) тақырыптары

1. Жас шамасына қарай даму кезеңдері ауысуының негізгі механизмдері.
2. Балалар психологиясындағы жас туралы ұғым.
3. Бала белсенділігі психикалық дамудың маңызды факторы ретінде.
4. Тұлғаның өзін-өзі бағалауы.
5. Сіз өзіңізді қаншалықты бағалайсыз? (эссе жазу).

Реферат тақырыптары

1. Психологиядағы тұлғаның дамуы мен қалыптасу мәселесі.
2. Э. Эриксон тұлға кезеңдері туралы.
3. Даму тұлғаның белсенділігі мен шартталған үдеріс ретінде.
4. Тұлғаның үйлесімді дамуына қоғамдық қатынастардың ықпалы.

3.5. Мәдени-тарихи тұғыр. Баланың психикалық дамуы туралы Л. С. Выготскийдің теориясы

Жоспары:

- 1. Баланың психикалық дамуының негізгі заңдылықтары**
- 2. Психологиялық жас туралы ілім**
- 3. Жас ерекшелік дағдарыс ұғымы**
- 4. Жоғары психикалық қызметтер жайлы ілім**
- 5. Оқыту мен тәрбиенің арақатынасы**
- 6. Л. С. Выготский тұжырымдамасының мәні**

1. Баланың психикалық дамуының негізгі заңдылықтары

Л. С. Выготский дамудың метафизикалық және диалектикалық атты екі тұжырымдамасын қарсы қойып салыстыру. Метафизикалық тұғырдың шеңберінде баланың психикалық дамуы тума нышандардың қарапайым өсуі, жүзеге асуы, түрленуі және араласуы ретінде, яғни адамға бастапқыдан берілген қабілеттердің тек сандық өзгерісі ретінде қарастырылады. Баланың диалектикалық тұғырдағы психикалық дамуы өзіндік қозғалыстың үздіксіз үдерісі, психиканың сапалы өңделуі, сананың мүлде жаңа құрылымдарының туындауы ретінде қарастырылған. Дамудың өсу ретіндегі ботаникалық үлгісіне Выготский дамудың психикалық қызметтер құрылымының қайта құрылуының және сананың жүйелі және мағыналы құрылысының өзгерісінің негізінде мінез-құлық дамуының сапалық үдерісі ретіндегі түсінікті қарсы қойып салыстырады.

Л. С. Выготский адам психикасының әлеуметтік-тарихи шартталуының қағидасын және оның онтогенезде дамуының ерекшелігі жайлы қағиданы ұсынып, негіздеген. Ол адамның санасын қоғамның тарихи дамуының өнімі ретінде қарастырады. Выготский бойынша сана адамға берілмейді, оның шығу тегі мен өмір барысында дамуының тарихи бар.

Л. С. Выготский психиканың онтогенезде дамуының бірқатар заңдарын құрастырады.

Метаморфоза заңы дамуды сана күйлерінің бірізді сапалы

өзгерісі ретінде анықтайды. Бұдан онтогенетикалық дамуды талдау «бірлігі» ретінде психологиялық жас шамасы туралы ілім туындайды. «Бірліктерді» бөліп алудың әдіснамалық қағидасы даму үдерісінің жалпы қасиеттері мен сипаттамаларын сақтай отырып, оның сапалы кезеңдерінің жалпы құрылымын беретін онтогенетикалық дамудың ерекше «жасушысын» талап етеді. «Психологиялық жас шамасы» балалар психологиясында сондай «бірлікке» айналды.

Дамудың гетерохрондығы жайлы заң баланың психикалық дамуы оның хронологиялық жасымен сәйкес келмейтінін тұжырымдайды, яғни ол уақытқа байланысты қарапайым қызмет емес, күрделі құрылымға ие. Басқаша айтқанда психикалық даму биологиялық жетілудің ырғағынан өзге ырғаққа ие. Адам өмірінің барысында дамудың ырғағы мен темпі өзгеріп отырады. Өмірдің бастапқы кезеңдерінде дамудың өте жоғары темпы байқалады, алайда адам есейген сайын ол төмендейді. Выготский нәрестелік кезеңдегі бір жыл негізгі өзгерістері бойынша адам өмірін кез келген басқа бір жылымен салыстыруға тұрмайды деп есептеген.

Жоғары психикалық қызметтердің дамуы жөніндегі заң белгілердің интериоризациялану және мәндердің даму үдерісі ретінде адамның санасын құрайтын жоғары психикалық қызметтердің шығу тегін анықтайды.

Орта заңы дамудың бастауы ретінде элеуметтік ортаның рөлін анықтайды.

Даму үшін оқытудың жетекші рөлі туралы заң бойынша оқыту дамудың алдында жүреді.

Сананың жүйелі әрі мағыналы құрылуы туралы заң баланың психикалық дамуындағы сензитивті кезеңдердің табиғатын ашады.

2. Психологиялық жас туралы ілім

Психологиялық жас – даму талдауының «бірлігі» болып табылады. Психологиялық жас құрылымымен және динамикасымен сипатталады. Жастың құрылымы дамудың элеуметтік жағдаятын және жас ерекшелік психологиялық жаңа құрылымдарды қамтиды.

Л. С. Выготский «дамудың әлеуметтік жағдаяты» ұғымын психологиялық жастың құрылымы мен динамикасы туралы ілімге енгізеді. Ғалымның ойынша дамудың әлеуметтік жағдаяты бала мен оның айналасындағы ақиқаттың, әсіресе әлеуметтік ортаның арасындағы бірегей, жалғыз әрі қайталанбас, ол жас шамасына оғаш, ерекше қатынас болып табылады. Дамудың әлеуметтік жағдаятының талдауы баланың қоғамға «жақын» және «алыс» қатынастарын бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Қатынастардың бірінші жоспары – бұл «бала – қоғамдық ересек» қатынастары. Ондағы ересек адам іс-әрекеттің нормалары мен қоғамдық мәндерінің, әлеуметтік талаптарының өкілі ретінде анықталады. Екінші – «бала – жақын ересек және құрдасы» жоспары жеке дара-тұлғалық қатынастарды жүзеге асырады.

«Жас ерекшелік жаңа құрылымдарын» Л. С. Выготский аталмыш жас ерекшелік кезеңде алғаш рет туындайтын және баланың санасын, қоршаған ортаға қатынасын, ішкі және сыртқы өмірін, сол жас шамасындағы дамуының барысын анықтайтын тұлға құрылымының және оның іс-әрекетінің жаңа түрі ретінде арастырған.

Л. С. Выготский бала дамуының эмпирикалық зерттелуі жас ерекшелік өзгерістерінің екі түрін анықтауға мүмкіндік беретінін көрсеткен. Біріншісі – баяу, бірізді, көп жағдайда сандық өзгерістер, яғни дамудың эволюциялық түрі болса, екіншісі – бала тұлғасының барлық қырларын қамтитын жаңа құрылымдарының ауқымы мен тереңдігі бойынша негізді, жылдам түрі, яғни революциялық типтегі даму. Эволюциялық типтегі даму тұрақты жас шамаларына тән, ал революциялық типтегі даму дағдарыстарға тән. Жас ерекшелік дамудың динамикасы тұрақты жас шамалардың және дағдарыстардың заңды алмасып отыруы.

Л. С. Выготский дамудың жас ерекшелік дағдарыстарының психологиялық мәні мен механизмдерін түсіндірудің жаңа эвристикалық моделін ұсынады.

Дәстүрлі психологияда дағдарыстарды өсудің аурулары деп есептеп, жағымсыз бағалаған болатын. Ғалым дағдарыстардың мүлде жаңа түсінігін ұсынады. Оның тұжырымдамасында дағдарыс – дамудағы заңды әрі қажет үзбелі болып табылады. Дағдарыстың қызметі – баланың психикалық дамуының барысында туындаған қарама-қайшылықтарды шешуде. Қарама-

қайшылықтардың мәні – дамуының ескі әлеуметтік жағдаятының және бала жетістіктері деңгейінің сәйкессіздігі. Л. С. Выготский бойынша дамудың әлеуметтік жағдаяты бала өмірінің бүкіл бейнесін, оның әлеуметтік болмысын, санасының ерекшеліктерін анықтайды. Дамудың әлеуметтік жағдаяты жас шамасының барлық динамикалық қайта өңдеулердің бастапқы мезетін анықтайды. Дамудың әлеуметтік жағдаяты бала мен әлеуметтік ақиқаттың арасындағы қатынастардың жүйесі ретінде бала дамыған сайын түрленіп, баланың жаңа жетістіктерін сипаттап, дамудың жаңа әлеуметтік жағдаятының негізгі бітістерін даярлап, ыдырайды.

3. Жас ерекшелік дағдарыс ұғымы

Дамудың дағдарыстары орын алғанда дамудың әлеуметтік жағдаяты түбегейлі қайта құрылып, баланың психикалық дамуына мүлде жаңа бағыт, тыныс береді.

Онтогенездің барлық кезеңдеріндегі баланың толыққанды психикалық дамуы психикалық дамудың негізін құрайды.

Күнделікті қолданыста «дағдарыс» термині белгілі бір қиындықтардың, проблемалардың, дау-дамайлардың туындауын білдіреді, өзіндік жағымсыз сипатқа ие. Психологиялық тұрғыда әрбір дағдарыс жағымсыз әрі жағымды компоненттерді қамтиды. Дағдарыстың сәтті шешімін табуы – тұлға дамуының кепілі болып табылады. Әрине, бала психикасының осалдығы, оның мінез-құлқының болжанбайтындығы жас ерекшелік дағдарысқа тән бітістер болғандықтан, осы кезеңде балалардың психикалық денсаулықтарының сақталуы аса маңызды мәселелердің біріне саналады. Алайда, психикалық денсаулықтың факторларын қарастырмас бұрын, жас ерекшелік дағдарыс ұғымының өзін, оның мазмұны мен психологиялық мәнін ашып алу қажет.

Жас ерекшелік дағдарыс – бұл адам ағзасы мен психикасындағы тұрақты кезеңінің барысында орын алған сандық өзгерістердің сапалы өзгерістерге алмасатын, адамның өмірлік циклінің барысындағы нормативті, заңды кезең.

Жас ерекшелік дағдарыс ұғымы психикалық дамудың жіктелуімен тығыз байланысты. Онтогенездің бірнеше кезеңдерге

жіктелуі жас ерекшелік дамудың дағдарыстары туралы бастапқы ұғымды құрайды. Даму жеке-дара фазалардан, кезеңдерден немесе сатылардан құралған компонент ретінде қарастырылғанда ғана бір кезеңнен екіншісіне көшуде сын кезеңінің орын алуын болжауға болады. Сонымен қатар дамудың бір кезеңі аяқталып, алдыңғысынан өзге сапалы тұрғыда жаңа кезең басталады.

П. П. Блонский (1964) алғашқылардың бірі болып педагогикалық қатынаста қиындықтардың туындауына себепкер дағдарысты, «өтпелі кезеңдердің» белгілеу арқылы онтогенезді бірнеше кезеңдерге бөледі. Ол «сын кезеңі» ұғымын енгізіп, жүйке-жүйесінің тұрақсыздығына, балалардың осы кезеңдегі ынталандырылмаған мінез-құлқына нұсқайды. Сонымен қатар Блонский дағдарысты дамуда кенеттен туындаған өзгеріс ретінде қарастырған.

Л. С. Выготский дамудың сатылары (1984) дағдарысты және тұрақты жас ерекшелік кезеңдердің алмасу қағидасына негізделеді. Ол *бір, үш, он үш, он жеті* жастардағы дағдарыстарды белгілеп, жас ерекшелік дағдарыстардың қалыпты, үдемелі тұлғалық даму үшін аса қажет деп есептеген.

Л. С. Выготский төмендегідей психологиялық өлшемдерге сәйкес кезеңдерді анықтайды:

8-кесте

Л. С. Выготский бойынша кезеңге бөлудің психологиялық өлшемдері

1	Дамуға тән ерекше жағдай	белгілі бір кезең барысында дамуда орын алған барлық серпінді өзгерістерге ортақ бастапқы сәтті анықтайтын бала мен оны қоршаған ақиқаттың арасындағы тап сол жас шамасына тән қатынас
2	Жас ерекшелік кезеңдердің және өткелдердің психологиялық жаңа құрылымдары	ортамен айрықша өзара қатынастардың нәтижесінде дамудың тап сол сәтінде алғаш рет туындайтын жаңа психикалық күйлері, қасиеттері

Кезекті тұрақты кезеңнің соңына қарай нақты жаңа құрылымдар жетіліп, соның салдарынан индивидтің қажеттіліктері өзгеріске ұшырайды. Ортамен өзара әрекеттесудің жаңа тәсілі жаңадан туындаған қажеттіліктерді қанағаттандыра алмайды. Тап осы жағдай дамудың бұрынғы әлеуметтік жағдайы жойылып, жаңасы туындайтын дамудың дағдарысына ұласады.

Осылайша, Л. С. Выготский жас ерекшелік дағдарыстарды ортамен өзара әрекеттесудің бұрынғы түрлері жойылып, дамуда кенеттен туындайтын өзгерістер орын алатын тұрақты кезеңдерде біртіндеп жинақталатын шағын өзгерістердің шарықтау шегі ретінде қарастырады.

Тұрақты және дағдарысты жас ерекшелік кезеңдердің айырмашылығы, біріншіден, дамудың әлеуметтік жағдайымен анықталады. Тұрақты кезең ортамен оған баланың қатынасымен; дағдарыс кезеңі үйлесімсіздікпен, қарама-қайшылықпен сипатталады. Екіншіден, дағдарыс кезеңдерінің табысы өткінші сипатқа ие, жедел жаңа құрылымдар орын алады (мысалы, бір жастағы дағдарыс кезеңіндегі баланың көп мәнді сөздері қалыпты сқйлеуге алмасады). Үшіншіден, дағдарыста бала тұлғасының үдемелі дамуы уақытша кідіреді. Тұрақты кезеңдерге қарағанда, жаңа құрылымдардың қалыптасуынан гөрі жойылу орын алады. Бала ие болудың орнына алдыңғы кезеңдерде меңгергендерінен айырылады деуге болады. Алайда ол құбылыстардың барлығы жаңа дәрежеге өту үшін қажет болғандықтан, Л. С. Выготскийдің тұжырымдамасындағы дағдарыс – бұл даму әктісі болып табылады.

Сонымен қатар, Л. С. Выготский шекаралардың белгісіздігі, шарықтау шегі және баланың мінез-құлқындағы ерекшеліктердің айқындылығы сияқты дағдарыс кезеңдерінің өзіндік ерекшеліктерін атап көрсетеді. Ол дағдарысты сипаттауда баланың дамуы екпінді, қарқынды, тіпті кейде апатты сипатқа ие дей келе, орын алған өзгерістердің ырғағы әрі жасалып жатқан өзгерістердің мәні бойынша оқиғалардың төңкерісті адымын еске түсіреді деп атап көрсетеді. Ол өзгерістер салыстырмалы қысқа мерзімде орын алып, айналадағылардан байқалады. Бала өзінің бұрынғы келбетіне қатысты өзгеріске ұшырайды. Айқындаушы белгілері – мінез-құлықтың өзгеруі, оның жаңа түрлерін, тәрбиелік әсері бар әрекеттерге жаңа, үйреншікті үлгіден оғаш түрлерін меңгеруі.

А. Н. Леонтьев психикалық дамуды кезеңдерге бөлудің келесі бір қағидасын – іс-әрекеттің жетекші типін атап көрсетеді. Оның пікірінше, онтогенезді кезеңдерге іс-әрекеттің өлшемі және іс-әрекет типтерінің алмасуы бойынша жүзеге асыру қажет. Әрбір кезең үшін ол жетекші іс-әрекеттің өзіне тән типін көрсетеді.

Жас ерекшелік дағдарыстар мен кезеңдерге бөлу мәселесі Д.Б.Элькониннің еңбектерінде өз жалғасын табады. Ол алдыңғы зерттеулерді біріктіре отырып, кезеңдерге бөлудің үш өлшемін көрсетеді, олар:

- 1) дамудың әлеуметтік жағдайы;
- 2) жетекші іс-әрекет;
- 3) тұлғалық жаңа құрылымдар.

Баланың жас ерекшеліктері дамуының нақ сол кезеңіндегі ортамен өзара қатынастарының сипатын анықтап, нәтижесінде жастың негізгі жаңа құрылымдарының туындауына ықпал ететін нақты жетекші іс-әрекет қалыптасады.

4. Жоғары психикалық қызметтер жайлы ілім

Л. С. Выготский адамның психикалық дамуының ерекшелігі оның өмірінің барысында мәдени, әлеуметтік жоғары психикалық қызметтердің қалыптасуына байланысты деп есептеген. Жоғары психикалық қызметтер адамға тумысынан берілген табиғи қызметтерге қарама-қайшы.

Л. С. Выготскийдің жоғары психикалық қызметтер жайлы ілімі жоғары психикалық қызметтердің жанамаланған сипаты, ерекше құрылымы және шығу тегі жайлы екі болжамға негізделеді. Жоғары психикалық қызметтер әлеуметтік-тарихи дамудың өнімі болып табылады. Олар адамның тіршілік әрекетінің сипатына байланысты және еңбек іс-әрекетінің негізінде қалыптасады. Жоғары психикалық қызметтердің құрылымын жанамалайтын белгілер мен мәндер еңбек құралдары іспеттес адамның психикалық іс-әрекетінің құралдары болып табылады. Выготский тарихи даму барысында адам мінез-құлқының амал-тәсілдерін өзгертеді, табиғи нышандары мен қызметтерін түрлендіреді, мінез-құлықтың жаңа мәдени формаларын жасап, құрастырады деп есептеген. Нақты әлеуметтік мәнге ие белгілер: тіл, математикалық белгілер, мнемотехникалық құралдар психологиялық құралдар болып та-

былады. Жоғары психикалық қызметтер құрылымы бойынша (әлеуметтік белгілер мен мәндермен жанамаланған) әрі шығу тегі бойынша (басқа адамдармен қарым-қатынас және ынтымақтастық үдерісінде ғана туындайды) «екіжақты әлеуметтік» сипаттамасымен ерекшелінеді.

Л. С. Выготский жоғары психикалық қызметтер табиғи қызметтерден құрылымы, қасиеттері және шығу тегі бойынша ерекшеленеді деп есептеген.

Құрылымы бойынша жоғары психикалық қызметтер табиғи қызметтерден жанамаланғандығымен, яғни мәдени құралдар – белгілер мен мәндерді қолдануға негізделуімен ерекшеленеді. Мәндер өз кезегінде жинақталған қоғамдық тәжірибені анықтаса, белгілер адамның санасын өңдейтін өзіндік психологиялық құрал болып табылады. Сол себепті сананың дамуы белгілері мен мәндердің жүйесін меңгеру үдерісін білдіреді. Жоғары психикалық қызметтердің негізгі міндеті – белгілердің көмегімен адамның мінез-құлқын, қоршаған әлеммен қатынастарын іштей реттеу. Соның негізінде адамның іс-әрекеті парасатты және ниетті болып қалыптасып, саналы мақсатқа лайық әрекет етуге ұласады. Жоғары және табиғи психикалық қызметтерді анықтайтын қасиеттер – ырықтылық, саналылық және жүйелілік тікелей жоғары психикалық қызметтердің ерекше құрылымынан алынады.

Ырықтылық мақсатты ұстануды және оған қол жеткізу құралдарының болуын білдіреді. Л. С. Выготскийдің ырықтылық мәселесіне қатысты жаңалығы – мақсатқа қол жеткізу құралдарына баса назар аударуында. Сәйкес құралдарсыз мақсатты жүзеге асыру бағыттылығының өзі ырықтылықты білдірмейді. Егер мақсат болып, құрал болмаса, мінез-құлық ырықты болмайды.

Саналылық – мән арқылы анықталады, өйткені тілде (сөйлеуде) көрініс табатын дүниенің барлығы саналы. Л. С. Выготский мән міндеттеген жалпылаудың құрылымы сананың мағыналы құрылысын анықтайды деп жорамалдап, тілді (сөйлеуді) адам санасы дамуының маңызды факторы ретінде қарастырады.

Сана құрылысының *жүйелілігі* мәндерді жалпылаудың ортақ құрылымымен шартталған жоғары психикалық қызметтердің бірлігі ретінде зерттеушімен сананың жүйелі және мағыналы құрылысы жайындағы ілімінде жете баяндалған.

Жоғары және табиғи психикалық қызметтердің шығу тегінің әртектілігі олардың маңызды айырмашылығы болып табылады. Табиғи психикалық қызметтерге қарағанда, жоғары психикалық қызметтер олардың дамуы туралы заңда анықталған дамудың ерекше жолын өтеді.

Жоғары психикалық қызметтердің дамуы туралы заң сананың шығу тегін анықтайды. Л. С. Выготский бойынша, кез келген жоғары психикалық қызмет алғашында ұжымдық, әлеуметтік іс-әрекет, интрапсихикалық қызмет ретінде; екінші рет, жеке-дара әрекет, бала ойлауының ішкі тәсілі және интрапсихикалық қызмет ретінде екі рет айқындалады. Баланың ересекпен ынтымақтастығы, жалпы қарым-қатынас жоғары психикалық қызметтердің қалыптасуының негізін құрайды. Іс-әрекеттің психикалық формалары алғаш рет ерекше үлгіде адамдардың арасындағы қатынастарды туындап, өзара әрекеттестік үдерісін ұйымдастырудың арнайы құралдарын қолданумен сипатталады.

Психикалық қызметтер адамға тумысынан берілмейді, өздігінен туындамайды, тек адамдардың арасындағы ынтымақтастықпен қарым-қатынастың ерекше жағдайында ғана орын алады. Нәтижесінде олар психикалық құрылымдарға айналады. Интериоризация үдерісін қарапайым мысал арқылы түсіндіруге болады. Бала психикасы дамуының бастапқы мезеті – нәрестелік шақта кез келген жағдаят ересекке тәуелді болады. Баланың барлық қажеттіліктері ересек арқылы және оның бала белсенділігінің кез келген түріне енуі арқылы қанағаттандырылады. Қарым-қатынас үдерісінде ересек адам ол үдеріске қатыстырылатын заттардың мәніне икемделіп-еніп, сөйлеу тілін қолданады. Осылайша, бала дамуының бастапқыда әлеуметтік жағдаяты – бұл объективті түрде жоғары психикалық қызметтер орын алатын жағдаят болып табылады. Баланың қауқарсыздығынан оның белсенділігінің барлық түрлері ересекпен жанамаланады. Жоғары психикалық қызметтер қалыптасуының бастапқы кезеңінде объективті түрде ынтымақтастықта белгі кездескенімен, субъективті түрде бала үшін олардың еш мәні болмайды. Ересекпен ынтымақтастық болмаған жағдайда белгі мен мән бала үшін жасырын болып қала берер еді. Сонымен, алғашында белгі объективті түрде ынтымақтастықтың құрылымында кездеседі, ересек үшін баланың іс-әрекетін ұйымдастыру құралы ретінде анықталады, ал

бала үшін белгі біріккен іс-әрекет шарттарының бірі ғана болып табылады.

Интерииоризация үдерісінің екінші кезеңінде бала белгіге бағдарлана бастайды. Мәселен, ересек баланы киіндіргенде «Қолыңды бер», «Аяғыңды бер» деп айтса, бала аяғын созғанда, ересек мейіріммен: «Жок, мен қолыңды бер деп айттым» деп тіл қатады. Бала еріксіз белгінің мәніне назар аудара бастайды. Сонымен, бала алдымен белгіге, кейін оның мәніне назар аударады.

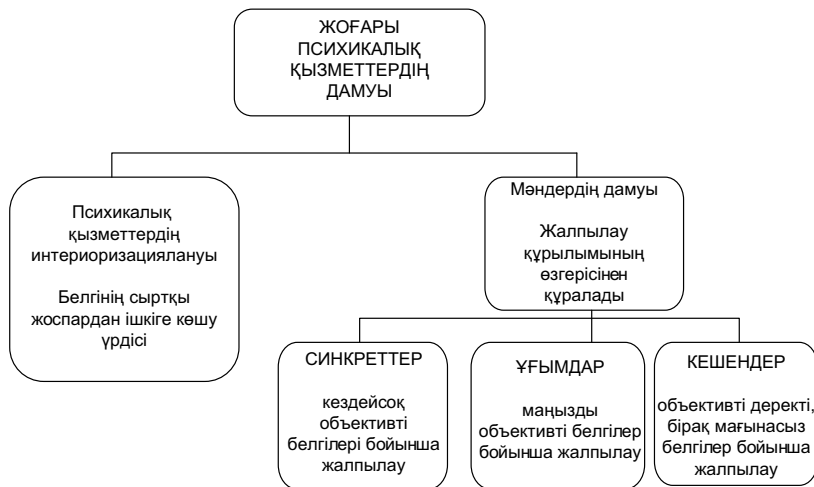
Келесі кезеңде бала ересектің мінез-құлқын реттеу үшін белгіні оның өзіне бағыттайды. Бала белгіні ересектің назарын аудару үшін және оның мінез-құлқына ықпал ету мақсатында белсенді қолдана бастағанда, жоғары психикалық қызметтер құрылымының оның өзінің мінез-құлқында объективтелгенімен, олар әлі интерииоризацияланған жоқ. Мәселен, бала болмайтын нәрсені алайын дегенде сіз: «Тиіспе!» деп бар түр-әлпетіңізбен ол затты алуға болмайтынын көрсетесіз. Ол тілдік белгінің мәніне бағдарланып, бағынады. Қайсыбір мезетте ол сіз бір істі орындап жатқанда: саусағын шошайтып: «Тиіспе!» деп, өзіңізге «ақыл айтады». Бұл бала белгіні серіктесінің мінез-құлқын реттеу үшін қолданғанымен, бірақ өзінің мінез-құлқын реттей алмайтын өтпелі кезең болып табылады.

Жоғары психикалық қызметтер құрылымының қалыптасуының келесі кезеңінде бала белгіні өзінің мінез-құлқын реттеу үшін қолдана бастайды. Мәселен, балаға ойыншығын жинау сұралғанда, ол тапсырманы орындайды. Ата-анасы баланы: «Жарайсың!» деп мақтайды. Келесі жолы ол ойыншықтарын жинағысы келмегенде, өз-өзіне қолдау көрсетіп:

«Жина! Жина» деп демеп қояды. Осы тұста жоғары психикалық қызметтер баланың іс-әрекетінде жай объективтелініп қана қоймай, психологиялық жаңа құрылымға айналады: белгі баланың мінез-құлқын реттеуші қызметін атқарып, жанамаланады, саналылық қасиетіне ие болады.

Л. С. Выготский жоғары психикалық қызметтер дамуының екі жолын көрсетеді (11-сызба). Біріншісі – психикалық қызметтердің интерииоризациялануы болса, екіншісі – мәндердің дамуы.

II-сызба. Л. С. Выготский бойынша жоғары психикалық қызметтердің даму жолдары

Психикалық қызметтердің интериоризациялануы Л. С. Выготскийдің түсінігінше – бұл белгінің сыртқы жоспардан ішкіге көшу үдерісі.

Жоғары психикалық қызметтер дамуының заңы бірқатар теориялық қорытындылар мен тұрғыларды құрастыруға мүмкіндік береді:

- баланың бастапқыдан әлеуметтендігі жөнінде. Даму әлеуметтенудің бір түрінен келесісіне бағытталған қозғалыс ретінде жүреді. Даралық әлеуметтену үдерісінің нәтижесі болып табылады;
- қарым-қатынастың рөлі жайында. Ересекпен қарым-қатынас пен ынтымақтастық психикалық дамудың негізін әрі қажет шартын құрайды;
- сананың ішкі жоспарының қалыптасуы ретінде интериоризация үдерісінің жаңа түсінігі жайында.

Мәндердің дамуы дамудың екінші жолы екендігін жоғарыда баяндаған болатынбыз. Оның негізі жалпылау құрылымының

өзгерісінен құралады. Ол: синкреттер (кездейсоқ объективті белгілері бойынша жалпылау); кешендер (объективті деректі, бірақ мағынасыз белгілер бойынша жалпылау); ұғымдар (маңызды объективті белгілер бойынша жалпылау) атты үш кезеңнен құралады.

5. Оқыту мен тәрбиенің арақатынасы

Оқыту мен тәрбиенің арақатынасы Л. С. Выготский үшін негізгі мәселе болды. Ол оқыту мен тәрбиенің арақатынасы туралы мәселені шешуге әрекеттенген тұрғыларды сын тұрғысынан қарастырады; даму үшін оқытудың жетекші рөлі туралы тұрғыны теория жүзінде негіздейді; «жақын даму аймағы» ұғымын енгізіп, оны айқындау процедурасын құрастырады; дамытпалы оқытуға қойылатын талаптарды құрастырады.

Л. С. Выготский оқыту мен тәрбиенің арақатынасы туралы мәселенің шешімінің негізгі үш тұғырды атап көрсетеді. Бірінші тұғыр (нативизм, жетілу теориялары, В. Штерн, Ж. Пиаже) дамудың оқытудан тәуелсіздігін баяндайды. Екінші тұғыр (бихевиоризм, үйрету теориялары) даму үйретудің әрбір адымы дамудың бір адымына тең деп тұжырымдайтын үйретумен теңдестіріледі. Үшінші тұғыр (К. Коффка) белгілі бір дәрежеде оқытудың дамуға ықпалын мойындаған. Коффка дамудың жетілу және оқыту ретінде екі түрі бар деп есептеген. Кез келген оқыту жалпы және ерекше ықпал етеді. Ерекше ықпал білімдер, дағдылар, іскерліктер болса, жалпы ықпалдың негізінде біз жаңа міндеттерді шешуде жоғары нәтижелерге қол жеткізіп, болашақта оқытуға едәуір қабілетті бола аламыз. Коффка бойынша ағза қайсыбір міндетті меңгергенде, ол бұрында шешімін таба алмаған басқа да міндеттерді жүзеге асыруға қабілетті болады.

Л. С. Выготский жоғары психикалық қызметтердің шығу тегі мен табиғаты туралы ілімді негізге ала отыра, оқытуды дамудың қозғаушы күші ретінде қарастырады. Оқыту жоғары психикалық қызметтердің үлгілерін ұсынады. Зерттеуші үшін дамудың көрсеткіші – табиғи психикалық қызметтерден жоғары психикалық қызметтерге көшуде анықталады. Оқытудың дамудың алдында жүретіндігі, оқыту арқылы санаға жоғары психикалық

қызметтердің енгізілуіне байланысты. Алайда кез келген оқыту жетекші бола бермейді. «Дамуды жетелейтін оқыту» баланың жақын даму аймағында жүзеге асырылып, ғылыми ұғымдардың жүйесі оның мазмұнына айналуы тиіс. Л. С. Выготский баланың психикалық дамуының деңгейін тест арқылы айқындауға қарсылығын білдіре отырып, онда баланың қол жеткізген деңгейін ғана емес, сонымен қатар дамудың болашағын білдіретін деңгейді де ескеру қажет деп есептеген. Жақын даму аймағы – бұл баланың дербес іс-әрекетінде анықталатын даму деңгейі (оның өзекті дамуының деңгейі) мен ересекпен ынтымақтастықта қол жеткізетін және жақын болашақта өзекті деңгейге ұласатын деңгейдің (оның әлеуетті дамуының деңгейі) арасындағы айырмашылық. Осылайша, жақын даму аймағы ұғымында ересекпен қарым-қатынас пен ынтымақтастықтың рөлі, яғни оқытудың рөлі көрсетілген. Жақын даму аймағы ұғымының дамудың жақын болашағына негіздемелі болжам жасауға, диагностикалық және түзетуші міндеттерді шешуге мүмкіндік беруі оның тәжірибелік мәнін арттырады. Жақын даму аймағының көлемі, яғни баланың дербес іс-әрекетінде дамуының деңгейі мен ересекпен ынтымақтастықтағы даму деңгейінің арасындағы айырмашылық екі шартқа:

«Жетіліп келе жатқан қабілеттерге», яғни психологиялық қабілеттердің ішкі қисынына және баланың ересекпен біріккен іс-әрекетке және ынтымақтастықтың нақты түрлеріне ену мүмкіндіктеріне байланысты болады; өзекті дамудың деңгейі белгілі дәрежеде ынтымақтастықтың мүмкіндіктерін шектейді.

Ересекпен ұсынылатын өзара әрекеттестіктің мазмұны мен тәсілдеріне, біріккен іс-әрекет пен ынтымақтастық түрлеріне байланысты болады.

Ғылыми ұғымдардың жүйесі дамытпалы ұғымдардың мазмұнын құрайды. Ғылыми ұғымдар қоғамдық-тарихи тәжірибені пайдаланып, жалпылаудың құрылымын енгізеді. Сондықтан баланың санасын өңдейтін ұғымдардың меңгерілуіне бағдарланған оқыту ғана тиімді болады.

6. Л. С. Выготский тұжырымдамасының мәні

Л. С. Выготскийдің баланың психикалық дамуы туралы теорияны құрастыруына енгізген маңызды үлесі төмендегідей:

- даму талдамасының «бірлігі» ретінде психологиялық жас шамасының құрылымы мен динамикасы туралы ілімнің құрастырылуы;
- психиканың мәдени-тарихи табиғаты жайлы қағиданың негізделуі және адамның психикалық дамуының жақын даму аймағының қалыптасуы ретінде ерекшелігінің анықталуы;
- психикалық даму өлшемдерінің анықталуы: жақын даму аймағының, жас шамасының психологиялық жаңа құрылымдарының қалыптасуы; сананың жүйелі және мағыналы құрылысының өзгеруі;
- белгілер мен олардың мәнінің интериоризациялану, адам санасының генезисінің үдерісі ретінде жақын даму аймағының дамуы туралы заңның ашылуы;
- баланың психикалық дамуы үшін оқытудың жетекші рөлі жайында тұрғының негізделуі;
- дамытпалы оқыту өлшемдерінің анықталуы;
- генетикалық-модельдеуші эксперимент түрінде зерттеудің қалыптастырушы амалдарының құрастырылуы.

А. Н. Леонтьев пен А. Р. Лурия Л. С. Выготскийдің тұжырымдамасын сынаудың келесі бағыттарын ұсынады: табиғи және жоғары психикалық қызметтердің қарсы қойылып салыстырылуы; белгілік құрылыммен тым әуестену, дамудың интеллектуалдануы; баланың дамуында заттық іс-әрекеттің жеткілікті дәрежеде ескерілмеуі.

Семинар және практикалық сабақтардың жоспары

1. Л. С. Выготскийдің психиканың онтогенезде дамуының заңдылықтарына сипаттама.

2. Л. С. Выготский бойынша жас ерекшелік дағдарысының психологиялық мәні мен механизмін түсіндірудің жаңа моделінің ерекшелігі.

3. Л. С. Выготский бойынша жоғарғы психикалық қызметінің дамуындағы интерпсихикалық және интрапсихикалық қызметтердің рөлі.

4. Оқыту дамудың қозғаушы күші ретіндегі Л. С. Выготскийдің тұжырымдамасына түсінік беріңіз.

Студенттердің өзіндік жұмыстарының (СӨЖ) тақырыптары

1. Л. С. Выготский. «Жоғарғы психикалық функциялардың даму тарихы» атты еңбегі бойынша талдау жасау, пікірлесу.

а) жоғарғы психикалық функциялардың құрылымы.

ә) жоғарғы психикалық функциялардың шығу тегі. (Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. Алматы, 2005 ж. 1-том.)

Реферат тақырыптары

1. «Мәдени-тарихи» теорияның кейбір негізгі принциптері (А. В. Брушлинский. Ойлаудың мәдени-тарихи теориясы. Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. Алматы, 2005 ж. 9-том 124-134 беттер)

2. Мақал – логиканың ерекше түрі ретінде (М. Мұқанов. Ақыл-ой өрісі. Алматы, Қазақстан. 1980 ж. 80-86 беттер)

3. Жоғарғы функциялар дамуының проблемасы: олардың талдауы, құрлымы, шығу тегі.

3.6. Іс-әрекеттік тұғыр баланың психикалық дамуының қозғаушы күштері мен себептері туралы

Жоспары:

1. *Психика дамуының әлеуметтік-тарихи шартталуы*
2. *Әлеуметтік орта мен тұқымқуалаушылықтың рөлі жайында*
3. *Қарым-қатынастың рөлі*
4. *Іс-әрекеттің рөлі. «Жетекші іс-әрекет» ұғымы*

1. Психика дамуының әлеуметтік-тарихи шартталуы

Психиканың әлеуметтік-тарихи шартталуының қағидасы А. Н. Леонтьевтің, Д. Б. Элькониннің, А. В. Запарожецтің, П. Я. Гальпериннің еңбектерінде дамуын тапты.

Жануарлар әлеміндегі психикалық даму үздіксіз даму әрі сапалы секірмелі кезеңдерді қамтитын біртұтас диалектикалық үдеріс болып табылады. Психиканың фимлогенезде дамуының мұрагерлігі адам психикасының сапалы ерекшелігімен, адам онтогенезінің айрықша белгілерімен үйлеседі. Іс-әрекеттік тұғыр психиканың ерекшеліктері мен дамуын субъектінің тіршілік әрекетінің сипатымен байланыстырады. Психологияда дамудың екі түрі қарастырылады. Біріншісі – онтологиялық дамудың биологиялық типін болжайтын жануарларға тән инстинктивті-биологиялық болса, екіншісі – дамудың онтогенездегі әлеуметтік типін анықтайтын өнімді іс-әрекетке, еңбекке негізделген әлеуметтік-тарихи даму.

Өмірдің инстинктивті-биологиялық типі субъекті мен ортаның, қажеттіліктерді қанағаттандыру тәсілдерінің арасындағы қатынастардың алдын ала анықталуымен сипатталады. А. Н. Леонтьев өмірдің инстинктивті-биологиялық типінің аумағында жануарлар ешбір топқа жатқызылмайды, өйткені оның әлемге қатынасы генетикамен, түрдің бағдарламасымен алдын ала анықталады, ал қажеттіліктерді қанағаттандыру тәсілі тума болып келеді.

П. Я. Гальпериннің пікірінше, қажеттіліктерді қанағаттандырудың тәсілі эволюция барысында қалыптасқан, ерекше

сезімталдықта бекітіліп, қатаң тіркелген, сондықтан ағза мен органның арасындағы қатынастар алдын ала анықталынып, белгіленеді.

Өмірдің әлеуметтік-тарихи типі материалды және рухани еңбек адам тіршілігінің қамтамасыз ететін жағдайлардың бастауы болып табылатын қоғамдық заттық-өнімді, жиынтықталған іс-әрекетпен анықталады. Адам дайын табиғи құралдарды пайдаланбай, тіршілігінің жағдайын өзі жасайды. Адамның тіршілік әрекетінің ерекшелігі де осында әрі дәл соның негізінде онтегенездегі өмірдің және дамудың типі өзгереді. Еңбек іс-әрекетінің өндірістік сипатының арқасында еңбек өнімдерінде адам қабілеттерінің заттылануы жүзеге асырылады. Тіршілік ету тәсілі қажеттіліктерді қанағаттандыру тәсілі сияқты заттық-өңдеуші өнімді іс-әрекетте адаммен жасалынады.

Жануарларға қарағанда, адам тәжірибесінің екі түрі бар. Біріншісі – түрге байланысты, тума, генетикалық тұғырда бағдарламаланған, екіншісі – үйрету барысында өмір барысында қалыптасатын жеке дара тәжірибе, үшіншісі – мәдени, әлеуметтік-тарихи, яғни адамзаттың тектік тәжірибесі. Адамның өнімді еңбек іс-әрекетіне өтуіне байланысты түрге байланысты тәжірибенің белгіленуі мен жинақталуының түрі материалды және рухани мәдениеттің заттарында сыртқы формаға өзгереді.

Дамудың әлеуметтік-тарихи түрі тұқым қуалаудың генетикалық және әлеуметтік атты екі түрін болжайды.

Эволюция барысында түрге байланысты тәжірибенің белгіленуінің биологиялық, генетикалық формасы сыртқы, мәдени түріне қарағанда, өнімсіз болады. Оның себебі мынада, тарихи дамудың темпы түрдің қабілеттерін генетикалық бекітуге қажет уақытпен салыстыруға тұрмайды. Сыртқы, мәдени формада жүзеге асырыла бастаған тұқым қуалау формасы даму типінің өзгеруіне әкеледі. Баланың онтогенетикалық дамуының ерекшелігі оның әлеуметтік-тарихи мәдени тәжірибені меңгеру формасында жүзеге асырылуында.

Адам қоғамдық-тарихи тәжірибені иемдену барысында мәдениеттің затына қатысты іс-әрекеттің бара-бар формасын жүзеге асыруы тиіс. Заттыландыру – затсыздандыру үдерісін А. Н. Леонтьев адамның түрге байланысты қабілеттерінің дамуы үшін негізгі екендігін айтады. Даму – бұл индивидуумның та-

рихи қалыптасқан, адам қабілеттерінің мәдениетінде бекітілген қабілеттерін, іс-әрекет және мінез-құлық тәсілдерін жаңғыртуы.

Мәдени тәжірибе баланың ересекпен қарым-қатынасында және ынтымақтастықта адами қабілеттердің дамуы мен заттылануына бағытталған белсенді заттық іс-әрекетінде жүзеге асырылады.

Адамға тән жаңа дамудың маңызды сипаттамалары төмендегідей болады:

- даму әлеуметтік-мәдени тәжірибені меңгеру ретінде;
- даму жеңіс ретінде (преодоление). Жануарларға тән бейімделу типіндегі дамуды адамға тән жеңу типі бойынша даму орын басады.

Д. Б. Эльконин тұлғаның өзін-өзі жеңуінде анықталатын ерекше инстанция ретінде ұғымын береді. Баланың бастапқыдағы қауқарсыздығы, мінез-құлық пен қабілеттердің тұма формаларының болмауынан бейімдейтін еш дүние болмаған соң, бейімделуді жоққа шығарады. Қабілеттердің дамудағы міндеттері дербес мүмкіндіктерінен шеңберінен асып, әлеуметтік тәжірибенің аумағына – ынтымақтастықта өзін-өзі жасауды, яғни адамның өзін-өзі жеңуін талап етеді. Адам психикасы дамуының ерекшеліктері болашақта дамудың эталондарын ұсынатын идеалды үлгіге қарай қозғалыста анықталады. Жеңу заңдылығымен жоғары дәрежедегі қауқарсыздықтан қуаттылыққа жетуіндегі адам дамуының басты ғажайыбын түсіндіруге болады. Өмірдің бастапқы кезеңіндегі толықтай қауқарсыздық меңгеру және жеңу әлеуеті арқылы дамудың шектеусіз мүмкіндіктерін ашады.

Осы тұрғыда дамудың жеке дара үш нұсқасын көрсетуге болады, олар: жаттанды қауқарсыздық (кез келген проблемды жағдайда әрекет етуден бас тарту), конформдылық түріндегі бейімделу (жағдайды бар күйінде қабылдау); шығармашылық жеңу және жасампаздық ретінде.

Адамның онтогенездегі дамуының типі жайлы жаңа түсінікке сәйкес дамудағы тұқымқуалаушылықтың, органың, қарым-қатынас пен іс-әрекеттің рөлі туралы түсінік те өзгереді.

2. Әлеуметтік орта мен тұқымқуалаушылықтың рөлі жайында

Әлеуметтік орта субъект меңгеруі тиіс адамға тән тектік қабілеттерді қамтитын барлық материалды және рухани құндылықтар қамтылған дамудың бастауы ретінде түсіндіріледі. Мінсіз қалып жиынтықталған әлеуметтік іс-әрекеттің тәжірибесін, адамға тән психологиялық қабілеттер мен қасиеттердің идеалды үлгілерін бейнелеу ретінде анықталады (Л. С. Выготский, Д. Б. Эльконин).

Тұқымқуалаушылық психикалық дамудың қажет, алайда жеткіліксіз шарты болып табылады. Адам болу үшін тұқымқуалаушылықпен бекітілген сәйкес анатомиялық-физиологиялық құрылысы мен физиологиялық қасиеттері бар адам болып туу қажет.

Адамның психикалық дамуы үшін органикалық тұқым қуалаушылықтың қажеттігі:

1) жоғары приматтарда адамға тән қабілеттерді қалыптастыру мақсатында оларды тәрбиелеу жөніндегі тәжірибелермен;

2) тұқымқуалаушылық зақымданғанда психикалық дамудың бұзылыстарымен дәлелденеді. Кемістіктерді түзету және орнын толтыру мүмкіндіктері шексіз емес. Көптеген генетикалық аурулар онтогенездің қайтарымызсыз бұзылуын әкеп соқтырады.

Адамның тұқымқуалаушылығының қызмет етуші жүйелерінің икемділігі, иілгішітігі оның жоғары жүйке жүйесінің морфофизиологиялық құрылысына сәйкес ерекшеліктері болып табылады. Органикалық тұқымқуалаушылықтың негізін оның ерекше анатомиялық-физиологиялық құрылысы; жоғары жүйке жүйесімен қатар, ағзалар мен құрылымдарының жетілу реті мен екпінін анықтатын генотипі; күрделі жүйелі құрылым ретінде темпераменті (қажеттіліктердің кезеңділігі, белсенділіктің деңгейі, жаңалыққа реакциясы, тітіркендіргіштерге бейімделу жылдамдығы және т.с.с.), жүйке жүйесінің қасиеттері, жоғары жүйке жүйесі дамуының ортақ заңымен және т.с.с. құрайды. Қазіргі заманғы даму психологиясындағы жақсы сәйкестік теориясы тұқымқуалаушылықтың жақсы не жаман болмайтынын,

тек баланың тума ерекшеліктері мен ортаның арасындағы жақсы не жаман сәйкестігінің болатынын тұжырымдайды. Баланың кез келген ерекшеліктері ортаның ерекшеліктерімен, ересектің сәйкес мінез-құлқымен және баламен ынтымақтастығының сипатымен теңдестірілуі тиіс.

3. Қарым-қатынастың рөлі

Баланың психикалық дамуындағы қарым-қатынастың мәні төмендегідей деректермен дәлелденеді;

- қарым-қатынас жетіспеушілігінің немесе әлеуметтік депривацияның баланың дамуына ықпалымен;
- балалардың жануарлармен тәрбиеленуімен: адамдармен қарым-қатынас болмаса, даму да болмайды;
- соқырмылқау балалардың тәрбиесімен дәлелденуде. Егер осындай бала тәрбиенің әлеуметтік жағдайынан тыс қалатын болса, оның интеллектісінің сақталғандығына қарамастан, ақыл-ойының терең кемістігіне әкелуі мүмкін. Тәрбиенің арнайы жүйесі толыққанды дамуды қамтамасыз ете алады.

Бала қарым-қатынасының дамуының қызметтері, құрылысы және заңдылықтары М. И. Лисинаның еңбектерінде қарастырылады. Қарым-қатынас қатынасу іс-әрекеті ретінде мәдени тәжірибені жеткізеді; біріккен іс-әрекетті ұйымдастырады; тұлғааралық қатынастарды қалыптастырып, дамытады; адамдардың бірін-бірі және өзін-өзі тануына мүмкіндік береді. Қарым-қатынастың құрылысы қарым-қатынастағы серіктес ретіндегі зат пен басқа адамнан; қарым-қатынастағы қажеттіліктен, басқа адамдарды тану мен бағалауға ұмтылысынан, ол арқылы өзін-өзі тану мен бағалаудан; әрекеттер – бастамашыл актілер мен жауап әрекеттерінен; міндеттерден немесе мақсаттардан; құралдардан (вербалды, ым-ишара, заттық) және т.с.с.; өнімдерден (материалды және рухани сипаттағы құрылыстар) құралады.

Әрбір жас ерекшелігі үшін қарым-қатынастың өзіндік түрі тән. Оларды топтастыру өлшемдері: пайда болу уақыты, баланың тіршілік әрекетіндегі орны, қажеттіліктері, қарым-қатынас мотивтері мен құралдары.

М. И. Лисина қарым-қатынастың балалалық шақтың туғаннан жеті жасқа дейінгі жас шамасын қамтитын негізгі төрт түрін көрсетеді (9-кесте):

9-кесте.

М. И. Лисина бойынша, қарым-қатынастың туғаннан жеті жасқа дейінгі жас шамасын қамтитын негізгі төрт түрі

№	Кезеңдер	Сипаттамалары
1	Жағдаяттық-тұлғалық 2 – 6 ай	ересектің мейірімді назарына мұқтаж болу қажеттілігін қанағаттандырады. Қарым-қатынастың негізгі құралдары-экспрессивті – мимикалық
2	Жағдаяттық-іскер 6 ай – 3 жас	ересекпен ынтымақтастықты қалау қажеттілігін жүзеге асырады. Заттық іс-әрекетке байланысты. Жетекші мотив - іскер мотив. Бір жасқа дейінгі қарым-қатынас құралдары көбінде заттық-әрекетшіл, бір жастан кейін вербалды
3	Жағдаяттан тыс-танымдық 3 – 5 жас	ересектің сипатына мұқтаж болу қажеттілігі жетекші болып табылады. Танымдық мотивтерді жүзеге асырады. Вербалды құралдарды қолданады.
4	Жағдаяттан тыс-тұлғалық 5 – 7 жас	Өзара түсіністік пен жанашырлық қажеттілігін жүзеге асырады. Қарым-қатынас мотиві – серіктесімен тұлғааралық қатынастарды орнату. Қарым-қатынас құралдары вербалды болып табылады.

Коммуникативті іс-әрекет ретінде қарым-қатынас бала өмірінің алғашқы айларында-ақ қалыптасады. Қарым-қатынас қажеттілігі тумысынан берілмейді, өмір барысында қалыптасады. Баланың араласу қажеттілігінің шығу тегі және ересекпен қарым-қатынасының алғашқы формасының дамуы – нәрестелік кезеңнің орталық мәселесі болып табылады.

М. И. Лисина бойынша, ересектің ілгері жүретін бастамашылдығының механизмі қарым-қатынас формалары дамуының негізгі механизмі болып табылады. Ересектің ілгері жүретін бастамашылдығының механизмі қарым-қатынастың

жаңа мақсатын көздеудің және ересекпен біріккен іс-әрекетті жүзеге асырудың есебінен бала дамуының жақын аймағын қалыптастыруды болжайды.

4. Іс-әрекеттің рөлі. «Жетекші іс-әрекет» ұғымы

А. Н. Леонтьев баланың психикалық дамуын ең алдымен баланың әлеуметтік қатынастар жүйесіндегі орнын есепке ала отыра, оның іс-әрекетін талдаудан бастап зерттеу қажет. Адамның дамуы әлеуметтік-мәдени тәжірибені меңгеру түрінде жүреді. Іс-әрекет – дамудың қозғаушы күші, өйткені интериоризацияланып, психикалық қызметке айналатын құрылым тек іс-әрекетте ғана алғаш рет туындайды.

Ғалым адамның кез келген жас шамасында іс-әрекеттің бір емес бірнеше түрін жүзеге асыратынына негізделген жетекші іс-әрекет ұғымын енгізеді. Ол өмір іс-әрекеттің әрқилы түрлерінің механикалық қосындысы емес деп есептеген. Олар бір-біріне қатынасына және психикалық дамуына байланысты тең болмайды. Әрбір жас шамасы нақ сол кезеңдегі баланың ақиқатқа жетекші қатынасымен, баланың әлеуметтік қатынастар жүйесіндегі орнына байланысты болатын және оның дамудағы жетістіктерін анықтайтын іс-әрекеттің жетекші түрімен сипатталады. Бір жағынан жетекші іс-әрекет әрбір жас шамасы үшін іс-әрекеттің нақты түрін белгілейтін қоғаммен ұйғарылады. Мәселен, ойын мектеп жасына дейінгі жас шамасындағы балалардың жетекші іс-әрекеті болып табылады. Бастауыш мектеп жас шамасында мемлекетпен қадағаланып, реттелетін оқу іс-әрекеті жетекші болып табылады. Зерттеушінің ойынша жетекші іс-әрекет баланың әлемді қабылдап, оның әлеуметтік болмысын, әлемге қатынасын анықтайды.

А. Н. Леонтьев жетекші іс-әрекеттің негізгі үш белгісін көрсетеді, олар: психикалық үдерістердің (танымдық сфераның), тұлғаның жаңадан пайда болған элементтері; бірі болашақта жетекші іс-әрекетке айналатын іс-әрекеттің жаңа түрлерінің пайда болуы және дамуы. Басқаша айтқанда, жетекші іс-әрекет іс-әрекеттің жаңа түрлерінің пайда болуына түрткі болады. Іс-әрекеттің жаңа түрлерін қалыптастырудың механизмі мотивтің мақсатқа ұласуы деп анықталады.

Кейінірек Д. Б. Эльконин жетекші іс-әрекет ұғымын ары қарай дамытып, тағы екі белгіні қосады.

Бірінші белгі: жетекші іс-әрекет, аталмыш жас шамасы үшін баланың ересектермен және құрдастарымен қатынастарының жетекші типін белгілейді. Жетекші іс-әрекеттің әрбір формасы қарым-қатынастың нақты түріне байланысты болады.

Барлық жас шамалары үшін қарым-қатынастың жетекші типтері әлі де болса көрсетілмеген. Г. А. Цукерман еңбектерінде ынтымақтастықтың типтерін көрсетуге тырысады.

Екінші белгі: жетекші іс-әрекет баланы сәйкес жас шамасында дамудың бастауы болып табылатын элеуметтік ортаның элементтерімен байланыстырады. Олар болашақтағы жаңадан құрылатын элементтердің үлгісін қамтитын мінсіз қалыпты анықтайды. Орта шынымен дамудың бастауы болып табылады, алайда баланың элеуметтік ортасының өзі ұзақ уақыт бойы аса өзгере қоймайды. Баланың ортаның әртүрлі элементтеріне сезімталдығы немесе сензитивтілігі өзгереді. Оны сөйлеу-тілі дамуының үлгісінде оңай түсіндіруге болады. Сіз бір жасқа толмаған немесе бес жастағы балаға сіз бар мейіріміңізбен: «Құлыншағым менің!» деп айтсаңыз, бірі күлсе, екіншісі қабағын түйіп, жаратпай қалады. Бірінші жағдайда бала мейірімді үнге бағдарланады. Ол үшін сіздің оны қалай атасаңыз да бәрібір. Мектеп жасына дейінгі жас шамасындағы бала семантикаға назар аударады, яғни ол үшін сөздің мәні маңызды (жетекші). Осы мысалдың негізінде салыстырмалы түрде тұрақты ортада дамудың әртүрлі жас шамаларында әрқилы жаңадан құрылған элементтердің қалыптасуына әкелетінін түсінуге болады. Яғни, жетекші іс-әрекет өзгереді – ортаның әртүрлі құраушыларына сезімталдық өзгереді. Іс-әрекет ортада ненің маңызды, ненің қосымша екендігін, баланың не нәрсеге бағдарланып, немен әрекетке түсетінін анықтайды.

А. В. Петровский жетекші іс-әрекет тұжырымдамасына қатысты бірқатар сын пікірін айтады. Тек жетекші іс-әрекет ғана емес, іс-әрекеттің басқа түрлері де дамудың себепшісі болады. Алайда Д. Б. Эльконин дамудың белсенділігі туралы қағиданы құрастыруда іс-әрекет түрлерінің жүйесі жетекші түрімен қатар дамудың себепшісі екендігі айтады. Жаңа жас шамасына өткенде жетекші іс-әрекет өздігінен автоматты түрде пайда болмайды.

Эльконин жетекші іс-әрекеттің шығу тегі, пайда болу жағдайлары, даму кезеңдері және трансформациялары бар деп тұжырымдаған. Ғалым құралды пайдалану, ойын, оқу іс-әрекеттерінің мысалында жетекші іс-әрекеттің тарихын жақсы түсіндіріп өткен.

Семинар және практикалық сабақтардың жоспары

1. Дамудың инстинктивті-биологиялық және әлеуметтік-тарихи мәніне салыстырмалы талдау.
2. Тұлғаның дамуындағы әлеуметтік орта мен тұқым-қуалаушылықтың қажеттілігі.
3. М. И. Лисина бойынша бала қарым-қатынастары дамуының қызметтері мен құрылымы және заңдылығы.

Студенттердің өзіндік жұмыстарының (СӨЖ) тақырыптары

Ғылыми әдебиеттерге аннотация жасау:

1. М. И. Лисина, Х.Т. Шерьязданова. Специфика восприятия и общения дошкольников. - Алма-Ата «Мектеп» 1983.-80с
2. Х. Т. Шерьязданова. Учите детей общению. – Алма-Ата, Рауан. 1992.-112с.

Реферат тақырыптары

1. Қарым-қатынас, өзара әрекеттесу және адамның бір-бірін қабылдауы.
2. Іс-әрекет және субъектінің белсенділігі.
3. Психикалық-эволюциялық үдерістің нәтижесі.

3.7. Х. Т. Шеръязданованың мектеп жасына дейінгі балалар тұлғасының дамуындағы қарым-қатынастың психологиялық ерекшеліктері туралы теориясы

Жоспары:

1. Мектеп жасына дейінгі балалардың тұлғасының дамуының психологиялық ерекшеліктері

2. Бала тұлғасының дамуындағы қарым-қатынастың ықпалы

1. Мектеп жасына дейінгі балалардың тұлғасының дамуының психологиялық ерекшеліктері

Мектеп жасына дейінгі балалар әдетте, ойнағанды, сурет салғанды ұнатады, ересектермен және құрдастарымен қуана-қуана араласады: олар білімқұмар, бастамашыл келеді. Алайда құрадастарымен, педагогтармен қатынастарын реттеуде қиындықтарды кешіретін балалар да кездеседі. Бұл жағдай олардың дамуына, тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуына кері әсерін тигізеді. Егер баланың ойнау қабілеттері мен практикалық іскерліктері нашар дамыған болса, онда ол қоршаған әлем жайында қызықты ақпараттарды алу мүмкіндігінен айрылады. Бұл жағдай, өз кезегінде бастамашылсыздықтың туындауына себепкер болады. Ондай бала мектепте оқуды жаза ретінде қабылдайтын ез оқушыға айналады.

Құрдастарымен жағымсыз қатынастары, мектеп жасына дейінгі бала мінезінің дамуында ызалылық немесе тұйықтық, ренжігіштік, өкпешілдік сияқты бітістердің дамуына себепші. Психологтардың пікірінше, мұндай жағдай баланың әлеуметтік ортаға бейімделуіндегі қиындықтардың дәлелі.

Құрдастарымен қарым-қатынаста жайсыздықты кешірген балалар, ересектермен араласып, олармен қарым-қатынастан жылулық, махаббат пен қамқорлық табады. Дегенмен, мектеп жасына дейінгі балалардың өзі де таныстарымен және көршілерімен жеткілікті түрде кеңінен араласады ғой. Сол себепті балларды олармен дұрыс қарым-қатынас орнатуға арнайы үйрету қажет.

Баланың осындай іскерлікті үйренуі, дамуы, баланың кейінгі өмірі үшін де аса маңызды, өйткені дәл осы аумақта алғашқы ұстазына деген ерекше ықыласы қалыптаса бастайды.

Әрине, қарым-қатынаста қиындықтарды кешірген балаларға қалай көмектесуге болады деген сұрақтың туындауы орынды. Медицинада «симптоматикалық» және «каузалді емдеу» түрлері кездеседі. Бірінші жағдайда дәрігер аурудың симптомдарына ықпал етсе, екіншісінде, дәрігердің қуаты аурудың себебін анықтап, оған ықпал ету арқылы сауықтыруға жұмсалады. Симптоматикалық емдеудің тиімділігі төмендеу әрі бұл әдісті аурудың себебі белгісіз болғанда қолданады.

Тәрбиедегі жағдай да сол тектес. Күш-қуатымызды мінездің жекелеген бітістерін қайта тәрбиелеуге, не болмаса бала кешірген қиындықтардың түп-тамырын анықтау әрекетіне бағыттауға болады. Бұл – күрделілігі едәуір жоғары екінші жол. Ол балаға, оның тілектеріне, іскерліктеріне, мазасыздануларына деген ерекше назарды талап етеді және де ересектердің (педагогтар мен ата-аналардан) тарапынан тәрбие, ішкі мәдениет пен әдеп мәселерінде нақты дайындықты талап етеді. Бұл жол баланың қалыптасу үстіндегі тұлғасына ықпал ететіндіктен тиімділігі едәуір жоғары.

Көп жылдық психологиялық және педагогикалық бақылау: мектепке дейінгі кезеңдегі балалардың психологиялық жайсыздығының негізгі бастауы қарым-қатынас аумағының дамуындағы жайсыздықтан туындайтындығын көрсетті. Мұндағы педагогтың міндеті – қарым-қатынастың мазмұны мен сипаты психикалық дамудың деңгейі мен мүмкіншіліктеріне не нәрседі сәйкес келмейтіндігін анықтау, қарым-қатынастың баланың жасына сай дамуын реттеу, эмоциялық жағымды негіз қалыптастыру. Дәл осы жайт каузалды емдеудің, яғни психикалық дамудағы ауытқуларды емдеудің мәні, мінез-құлықты түзетудің негізі болады. Егер педагог бала қарым-қатынасының күрделі табиғатының мәнін, оның көп түрлілігін түсіне алса ғана жағымды эффект туады. Мәселен, қарым-қатынастың аса маңызды жағы – ересектен жеткен ақпарат. Оның қаншалықты қызық, жаңа, әрі баланың танымдық деңгейіне сай келуі қатынастың дамытушы әсерін анықтайды.

Серіктестердің арасындағы өзара қатынастар қарым-қатынастың маңызды қыры деп саналады. Бала мен педагог

бір-біріне қызықты әрі тең құқылы серіктес болуы мүмкін. Кейде, ересек кішкентай серіктесінің бастамасына қысым көрсетіп, қарым-қатынаста бұйрықшылдық байқатуы немесе бала қарым-қатынас қалпы мен мазмұнын ұйғарып, педагогқа бағынышты рөлді жүктеуі әбден мүмкін. Барлық аталған жағдайда бір ғана ақпарат әртүрлі меңгеріліп, оның тәрбиелік мәні әрқилы болады.

Қарым-қатынасты жүзеге асыру құралдары, коммуникативті іс-әрекеттің эмоциялы және интеллектілі компоненттерінің динамикасы, коммуникативті қатынастардың тереңдігі мен кеңдігі тұрғысында оның сипаттауға болатын басқа да маңыздылығы еш кем түспейтін күрделі қырлары да бар. Сондықтан, қарым-қатынасты реттеу қажеттігі туындағанда, оның барлық аспектілерін тұтастыққа сәйкестендіру, үйлестіру, біріктіру және баланың қалыптасу барысындағы тұлғасының алдында туындаған өмірлік міндеттерді шешу қызметіне лайықты болу талабын шешуі тиіс.

Мектеп жасына дейінгі зерттеулерге сәйкес балалардың ересектермен (педагогтармен және ата-аналармен) қарым-қатынасы *үш кезеңде* дамып, жүзеге асырылады:

– *екі-үш жас шамасында* негізінен ойыншықты беру немесе тартып алу, ашу немесе іске қосу, құрастыру немесе бөлшектеу әрекеттері арқылы ойыншықтармен қатынастарының негізінде сипатталады. Осы тектес қарым-қатынас едәуір епті, өнертапқыш серіктес ретінде ересекпен ынтымақтастықтың барысында біріккен іс-әрекеттегі балалық қажеттіліктерді қанағаттандырады;

– *төрт-бес жастағы* танымдық ақпарат бала мен ересектің: «неге?», «не үшін?» деген коммуникативті өзара әрекеттестігіне негіз болады;

– *алты-жеті жаста* балалардың айналасындағы адамдарға, өзінің және құрдастарының тұлғасына қызығушылығы оянады. Дәл осы жас шамасында қарым-қатынастың едәуір жоғары мазмұнымен жүзеге асатын өз тұлғасын сыйластықпен қабылдау, өзара түсіну қажеттілігі дамиды. Басқаша айтқанда, мектепке дейінгі балалық шақта ересектермен коммуникативті байланыстардың мазмұны практикалық байланыстардан танымдық байланыстарға, одан тұлғалық ақпаратқа да алмасады.

Егер мектеп жасына дейінгі баланың мінез-құлқы сізді алаңдатып, сізге оның психологиялық жайсыздығының

себебін анықтау қажеттігі туындаса, онда оның қарым-қатынас тәжірибесінің даму ерекшеліктеріне көз салыңыз. Оның педагогпен коммуникативті қатынасының мазмұны қандай? Оның қарым-қатынастағы ақпараттық қалауы қандай? Ол танымдық тәжірибесін қалай толықтырады?

Кеңестік психологияда адамның тұлға ретінде анықталуының тектік қабілеті биологиялық белгіленбей, керісінше, әр адамның әлеуметтік-тарихи қатынастарымен шартталатындығы жайлы тезис қалыптасқан.

Бала дүниеге шыр етіп келгенде, көп ұзамай оның болашақ тұлғасының қалыптасуына маңызды оқиғалар орын ала бастайды. Өмір, баланың ішкі әрі сыртқы іс-әрекеттерінің дамуы тікелей бала психикасының дамуына негіз болады.

Бала психикасының дамуы турасында А. Н. Леонтьевтің жетекші іс-әрекет жайлы ілімінің маңызы ерекше. Әрбір жас кезеңінде жетекші іс-әрекет механизмінің тұлғаға ықпалы қандай?

Балалар психологиясында, ерте балалық шақтың соңына қарай баланың ересекпен біріккен іс-әрекетінің ыдырайтыны белгілі. Ол өз іс-әрекетін және өзін ересектен бөле бастайды. Соңғысының қызметтері мен қатынастары баламен ерекше нысан ретінде қарастырылады. Ерте балалық шақта бала ересектің рөлін, ықпалын, өз-өзін түсіне алмайды. Сондықтан мінез-құлық ережелері де қалыптаспайды, тек ересек адам орталық үзбелі ретінде анықталатын және бала жағдайдың талаптарын орындаумен шектелетін қарым-қатынастың нақты жағдайы мен біріккен іс-әрекет орын алады. Тіл алу, «істейін, не істемейін» деген ой, мотивтердің күресі болмайтын проблема да туындамайды. Бала, жағдай мен әрекет арасында аралық жеке-мотивациялық үзбелілерсіз тікелей әрекет етеді.

Ерте және мектепке дейінгі жас аралығында жағдай түбегейлі өзгереді. Біріккен іс-әрекеттің ыдырауы, өз бетінше әрекет етуге деген дербес тілектер мен бетбұрыстардың пайда болуы, баланың ересекті үлгі ретінде қабылдауына ұласады: мектеп жасына дейінгі баланың алғаш рет ересек сияқты әрекет ету мүмкіндігі пайда болып, ол өзін «ересек сияқты» ұстай бастайды.

А. Н. Леонтьев А. В. Запорожецтің (Т. О. Гиневскийдің, З. М. Истоминаның, З. В. Мануйленконың, Я. З. Неверовичтың, Н. Г. Морозованың, Л. С. Славинаның, Д. Б. Элькониннің),

басшылығымен орындалған көптеген зерттеулердің нәтижелерін жалпылай келе мектепке дейінгі шақ – тұлғаның бастапқы қалыптасу кезеңі, мінез-құлықтың тұлғалық «механизмдерінің» даму кезеңі деген қорытындыға келеді. Бала дамуының мектеп жасына дейінгі кезеңде тұлғасының алғашқы түйіндері қалыптасып, іс-әрекеттің, субъектінің жоғары бірлігі – тұлға тұтастығын құрайтын алғашқы байланыстары мен қатынастары орнайды. Сондықтан мектеп жасына дейінгі балалық шақ тұлғаның психологиялық механизмдерінің қалыптасу кезеңі болғандықтан, оның маңызды зор.

А. Н. Леонтьев тұлғаның қалыптасуын мектеп жасына дейінгі жас шамасында пайда болып, оның барысында дамитын құбылыс – мотивтердің бағыныштылығымен байланыстырады. Осы мәселеге қатысты және мектеп жасына дейінгі баланың іс-әрекетін сипаттайтын деректерді талдаудың негізінде А. Н. Леонтьев мектеп жасына дейінгі кезеңде орын алатын іс-әрекеттің бір-бірін бекітетін немесе өзара шиеленісетін өзара бағынышты мотивтердің жүйесімен ерекшеленетінін қорытындылайды.

А. Н. Леонтьевтің теориялық тұғырлары біздің мектеп жасына дейінгі шақтағы бала тұлғасының қалыптасуы жайлы түсініктеріміздің дамуына ықпал етті. Оның баса көрсеткен орталық үзбелі – іс-әрекеттегі мотивтердің өзара бағыныштылығы шын мәнінде орталық қызметті атқарып, тұлға қалыптасуына тікелей байланысты болады.

Бала тұлғасының қалыптасуында қатынастардың үш түрі:

- өз-өзіне,
- басқа адамдарға
- заттық әлемге қатынасы ажыратылады.

Тұлғаның негізін құрайтын қатынастардың нұсқалған түрлері оны толық түсіндермесе де, маңыздылығын жоғалтпайды.

2. Бала тұлғасының дамуындағы қарым-қатынастың ықпалы

Адамдардың қарым-қатынастары жайлы мәселе соңғы жылдары зерттеушілердің үлкен назарын талап етуде.

Баланың өмірінің алғашқы айларында ересекпен тікелей

қатынаста болады. Адамдар тілін меңгермеген, дербес өмірлік тәжірбиесі жоқ бала нақты жағдаятпен шектелгендей әсер туады. Оның ересекпен қарым-қатынасының түрлері сол жағдаймен шектеліп, таза жағдаяттық екендігі түсінікті. Өйткені нәресте ересекпен нақты жағдайда ұсынылған объектілер мен оқиғалар арқылы көріп, ұстап, зерттеп көрген заттар мен құбылыстардың есебінен қатынаса алады. Осындай нақты жағдайдың мәнді екі аумағы – ересекті және оны қоршаған ортаны ажыратуға болады. Сәйкесінше, *қарым-қатынастың екі жағдаяттық қалпы:*

– *жағдаяттық-жеке және*

– *жағдаяттық-іскер* түрлерін ажыратуға болады.

Жағдаяттық-жеке қарым-қатынас – оның алғашқы әрі едәуір ерте формасы. Ол бала өмірінің алғашқы айларында, ересекке бағытталған алғашқы жымысынан бастау алады. Жағдаяттық-жеке қарым-қатынас – ересек пен баланың жағымды эмоциялармен алмасуы.

Өмірінің алғашқы жылында-ақ баланың ересектермен қарым-қатынастары әртүрлі заттармен жанамалана бастайды. Заттарды қолдану, оның біртіндеп күрделенуі қарым-қатынастың іскер формасы – жағдаяттық-іскер түрін қалыптастыратын бүлдіршін мен ересектің біріккен заттық іс-әрекетінің пайда болуына ұласады. Оның бала өмірінің алғашқы жылының екінші жартысында жүзеге асу себебі – күліп, мейірбандық танытумен шектелетін ересектерді қабылдамауында. Бұл жаста оларға әлденені ұстап көру, қозғау, қайта жасау маңыздырақ, яғни олардың ересекпен бірлескен заттық іс-әрекет қажеттігі туындайды.

Осы кезеңдегі қарым-қатынастың жағдаяттылығы, ең алдымен заттар арқылы анықталады. Алайда, қарым-қатынастың жағдаяттық-іскер формасының шеңберінде баланың алғашқы сөздерінің қалыптасуына қажет жағдайлар орын алады. Дәл осы жәйт қарым-қатынастың жағдаяттан тыс түрлеріне көшу даярлығын білдіреді.

Бала сөйлеу тілін меңгергенімен, жағдаяттық қарым-қатынас деңгейінде тұрақтап қалады. Оның сөздері көзінің айналасындағы оқиғалар мен құбылыстарға қатысты болып, тап сол сәттегі кезіндегі тілектерін, әрекеттерін сипаттайды. Тек сәл кейінірек (үш жас шамасына таяу) бала қарым-қатынас жүзеге асқан жағдайдың шеңберінен тыс, таза практикалық серіктестікке негізделген

қарым-қатынас түріне көшеді. Бұл асу – оның өміріндегі маңызы жоғары құбылыстардың бірінен саналады; сөйлей алатын бала жағдайды көз алдына елестетумен шектелмей, оны сөзбен ересекке хабарлай алады.

Баланың ересекпен қарым-қатынасының жағдаяттан тыс екі түрі ажыратылады, олар:

- жағдаяттан тыс – танымдық
- жағдаяттан тыс – жеке.

Қарым-қатынасатын бірінші формасы балалардың танымдық іс-әрекеттің негізінде жүзеге асады. Оның көрініс беру мерзімі тұрақсыз.

Жағдаяттан тыс танымдық форманың шеңберіндегі қарым-қатынас танымдық іс-әрекеттің негізіндегі жүзеге асатындықтан, мұндағы танымдық мотивтер, яғни баланың білу, түсіну, меңгеру ұмтылысы жетекші орынды иеленеді.

Уақыт өткен сайын мектепке дейінгі жас шамасындағы баланың зейінін адамдардың өзара қатынастарындағы оқиғалар қызықтыра бастайды. Адамдар, олардың қылықтары, мінез-құлықтарының нормалары бала мен ересек қарым-қатынасының пәніне айналады. Осылайша, қарым-қатынастың ең кеш, әрі күрделі жағдаяттан тыс жеке түрі қалыптасады.

Алдыңғысы сияқты қарым-қатынастың бұл түрі де көрініс беру мерзімі бойынша біршама тұрақсыз. Оның қарапайым формаларын үш-төрт жастағы балалардан да байқауға болады. Алайда, мектепке дейінгі ересек жас шамасына таяу қарым-қатынастың осы түрін меңгерген балалардың саны біршама ұлғайып, дамиды. Сол себепті, жағдаяттан тыс-жеке қарым-қатынасты мектепке дейінгі ересек жас шамасындағы балаларға тән деп есептеуге болады.

Жағдаяттан тыс-жеке қарым-қатынастың айрықша ерекшелігі баланың ересекпен өзара түсіністікке мұқтаж болуымен анықталады. Көзқарастарының ортақтастығы және эмоциялы баға олардың дұрыстығын білдіретін өлшем іспеттес.

Мысалы, бес жастағы балалар тобында ересекпен қарым-қатынасы жағдаяттық-іскер деңгейінде болса, жағдаяттан тыс-тұлғалық түріндегі балалар да кездесуі мүмкін. Әрине, қарым-қатынастың жетекші түрі өзара әрекеттестіктің басқа түрлерін жоққа шығаратындығын білдірмейді. Шынайы өмірде мектепке

дейінгі жас шамасындағы баланың ересекпен қарым-қатынасының жағдайдың ерекшелігіне байланысты іске қосылатын әрқилы түрлері кездеседі. Баланың тіл табысу қабілетінің өзі оның мінез-құлқының жағдайдың талаптары мен міндеттеріне қаншалықты сәйкес келетіндігіне, оның ересектермен іскер, тұлғалық және танымдық қатынастарын қаншалықты қолданып, өзгертетіндігіне байланысты болады.

Балалар психологиясы баланың қарым-қатынастағы баланың даму деңгейін оның қарым-қатынастың жағдаяттан тыс түрлеріндегі жоғары жетістіктері бойынша өлшейді, өйткені ол мектеп жасына дейінгі балалар үшін дамуы жоғары, күрделі. Баланың ересектермен қарым-қатынасының жағдаяттан тыс-танымдық және жағдаяттан-тұлғалық түрлерін меңгеру деңгейіне байланысты оның тіл табысу қабілеттілігін сөз ете аламыз. Егер ол мектепке дейінгі жас шамасының барысында жағдаяттық қарым-қатынас деңгейінде қалып қойса, егер оның сөздері негізінен айналасындағы заттарға немесе дәл сол сәттегі қалауына байланысты болса, егер оның қызығушылықтары заттық әрекеттермен, манипулятивті ойындармен шектелсе, онда баланың ересекпен қарым-қатынасының тежелуі болады деп қорытындылауға болады.

Бала қоғамдық мектепке дейінгі тәрбие жағдайында өмірінің алғашқы күнінен бастап, құрдастарының ортасында болады. Балалар қуана-қуана бірге ойнайды, еңбектенеді, ортақ іспен айналысады, олар тіл табысуға құмар келеді. Тәрбиеші отбасымен бірлікте мақсатты педагогикалық ықпалдың нәтижесінде баланың басқа адамдармен және құрдастарымен өзара қатынастарының сипатын анықтайтын тұлғалық сапаларының бастауын, мінез-құлықтарының әдеттері мен дағдыларын қалыптастырады.

Мектепке дейінгі жас шамасындағы балалардың құрдастарымен нақты өзара қатынастарының қалыптасуы, «балалар қауымының» құрылуы оларға тән айрықша ерекшеліктерінің бірі деп саналады. Мектепке дейінгі жас шамасындағы баланың өзге адамдарға қатысты дербес ішкі ұстанымы «менінің» және қылықтарының үдемелі ұғынылуымен, ересектер әлеміне, олардың іс-әрекетіне, өзара қатынастарына деген зор қызығушылығымен сипатталады.

Балалар қоғамы – бүлдіршіннің жан-жақты дамуына қажет жағдайлардың бірі. Жаңа адамның бітістері (ұжымшылдық,

еңбек ету міндеттерін дұрыс қабылдау, ынтымақтастық, өзара көмек көрсету, ұстамдылық) өзге адамдармен өзара әрекеттесудің нәтижесінде жеңіл қалыптасады. Бала құрдастарымен қарым-қатынаста қызығушылықтары мен талпыныстарына үндес тәжірибеге ие болу мүмкіндігіне қол жеткізеді.

Отбасындағы жалғыз бала немесе балалар бақшасына бармайтын бүлдіршін құрдастарымен қарым-қатынастың ерекше қажеттілігін сезінеді. Өз кезегінде, отбасынан тыс құрдастарымен қарым-қатынас үлкен ресмилікті, қатынастарды орнату іскерлігін, серіктесінің мінезін есепке алуды талап етеді. Жақындардың арасындағы қолайлы әрекеттер мен әдеттер бөгде адамдармен қарым-қатынаста қолдануға келмейді. Міне дәл осы жәйт баланы өзара қатынастардың әртүрлі формаларын қолдануға ынталандырады. Баланың құрдастарымен қарым-қатынастарын орнату іскерліктерінен оның адамдар қоғамындағы өмірге даярлығы басталады: алдымен балалар бақшасында немесе мектепке, болашақта студенттік өмірде немесе өндірістік ұжымда.

Ойын мектепке дейінгі жас шамасындағы баланың жетекші іс-әрекеті. Ол біріккен ойын іс-әрекетінде өз әрекеттерін өзге балалардың әрекеттерімен үйлестіруге үйренеді. Балалар тобының басқа мүшелерімен шынайы қатынастары ұжымшылдық қатынастарды орнатумен шектелмей, баланың сана-сезімін де арттырады. Баланың құрдастарына, қалыптасып келе жатқан ұжымның пікіріне бағдарлануы оның әлеуметтік сезімдерін де қалыптастырады: дербестілік, топтың мүддесін ұстану қабілеті, жанашырлық. Егер ойынның желісі баланың ересектердің іс-әрекетімен және өзара қатынастарымен танысуына мүмкіндік берсе, шынайы өзара қатынастар оны әртүрлі жағдайларда өзін ұстауға үйретеді, сол себепті ойын барысындағы және шынайы өзара қатынастардың арасындағы айырмашылықтар орын алып, мектепке дейінгі баланың ойыны қызықты бола қоймайды.

Ойын және оның мазмұны мектепке жейінгі жас шамасының барысында түбегейлі өзгерістерге ұшырайды. Кішкентай балалардың ойынының негізгі мазмұны – ойыншықтармен ересектерді шынайы заттармен әрекеттерін жаңғыртатын әрекеттерді жүзеге асыру (еден сыпыру, нан кесу, т.с.с.). Бұл кезеңде балалардың негізінен жалғыз ойнайтынын ескерген жөн. Олар ересекпен бірге ойнауды болжайтын арнайы типтік матери-

алмен біріктірілсе де, бірге ойнамайды. Ересек балалар ойын барысында әртүрлі рөлдерді ойнап ережелерге бағына алады.

Ойын барысында балалар өз әрекеттерін жеңіл үйлестіре алады. Бала тілінің әрекеттерімен үйлесімдігі құрдастарының біріне деген ұзақ мерзімді қызығушылығына сәйкес келеді. Ойын белсенді қарым-қатынастың себебіне айналады. Басқа баламен бірігіп әрекет ету қарым-қатынастың арнайы дағдыларынсыз жүзеге асырылуы мүмкін емес. Бала қатынастарын реттеу үшін, құрдастарының ықыласынан айырылып қаламау үшін өзара қатынастың әртүрлі амалдарын қолдануға үйренеді. Бала жаңа қатынастарды орнатудың барысында өзі үшін таныс балалардың тобындағы әрекеттерінің еркіндігін табыс ететін мінез-құлықтың көптеген түрлерін ашады.

Балалардың ойыны үшін олардың сөйлеу-тілінің дамуы өте маңызды. Ойын жағдайы әрбір баладан қатынасудың нақты қабілеттілігін талап етеді. Егер ол ойын барысына қатысты өз ойын түсінікті етіп жеткізе алмаса, ол бірге ойнаған достарының сөздік нұсқауларын да түсінуге қабілетсіз болады, яғни құрдастары үшін бұл әлдеқандай қиындық тудыруы мүмкін. Мұндай жағдайдағы эмоциялы жайсыздық баланың сөйлеу тілінің дамуының тежелуіне себепкер болады. Тіл – қарым-қатынастың тілдесу құралы. Мектепке дейінгі жас шамасына таяу бала ана тілін жақсы меңгереді. Алайда, оның жағдайы жағдаяттық, ол баланың дербес әрекеттерін аса реттей қоймайды. Ол тіл арқылы жеткізілген құбылыстардың мәнін ұғына алмайды, сөзді белгілеген заттардан ажырата алмайды. Мектепке дейінгі жас шамасының соңына баланың сөздік қоры біршама молаяды және тілдің грамматикалық құрылысы ары қарай жетіледі; тіл мінез-құлықты реттеп, психикалық үдерістердің барлық түрлерін жүзеге асырудағы қызметі артады; ішкі сөйлеу қалыптасады. Бала тілінің дұрыс әрі дер кезінде дамуы, баланың ана тілін өз уақытында меңгеруі оның тұлғалық дамуының маңызды шарты.

Семинар және практикалық сабақтардың жоспары

1. Мектепке дейінгі кезеңдегі балалардың психологиялық дамуындағы қарым-қатынастың рөлі.
2. Серіктестердің арасындағы өзара қарым-қатынастардың қарым-қатынастағы мәніне талдау.

Студенттердің өзіндік жұмыстарының (СӨЖ) тақырыптары

1. А.Н.Леонтьев тұлғаның қалыптасуындағы мотивтердің рөлі туралы ой-тұжырымдарына талдау.

Реферат тақырыптары

1. Х.Т.Шерьязданованың мектеп жасына дейінгі балалардың қарым-қатынастары туралы тұжырымдамасы.

IV. ЖАС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНІҢ КЕЗЕҢДЕРГЕ ЖІКТЕЛУІ ЖӘНЕ ЖАС ШАМАСЫНЫҢ МӘСЕЛЕСІ

4.1. Дамудың жас кезеңдеріне жіктелуі

Жоспары:

- 1. Жас ерекшеліктерін кезеңдерге жіктеудің өлшемдері***
- 2. Баланың психикалық дамуының кезеңдерге жіктелуі***

1. Жас ерекшеліктерін кезеңдерге жіктеудің өлшемдері

Жас ерекшелік психологиясының пәні психологиялық құбылыстардың өзі емес, олардың дамуы немесе жас ерекшелігіне сай өзгеруі болып табылады. Психиканың түрлі формаларының адамдардың жас ерекшеліктеріне сай өзгеруі, адамзат өмірінің сатыларына байланысты әртүрлі қарқындылығымен ерекшеленеді, өмірдің жеке кезеңдерінде әртүрлі мәндеріне ие.

Адам өмірі төмендегідей кезеңдерге бөлінеді:

- 1) пренатальды (құрсақтағы)
- 2) балалық шақ
- 3) ересек балалық шақ
- 4) ересек шақ
- 5) егде шақ, қарттық

Балалық шақтың өзі 4 кезеңнен тұрады:

- 1 – нәрестелік кезең (туғаннан 1 жасқа дейін)
- 2 – ерте балалық шақ кезеңі (1 жастан 3 жасқа дейін) – функционалды тәуелсіздік пен сөйлеу тілінің даму кезеңі.
- 3 – Мектепке дейінгі балалық шақ кезеңі (3 жастан 6 жасқа дейін) – баланың жеке тұлғасы мен таным үдерістерінің дамуымен сипатталады.

4 – бастауыш мектеп жасы (6 жастан 11-12 жасқа дейін) баланың әлеуметтік топқа енуіне және ақыл-ой іскерліктері мен білімдерінің дамуына сәйкес келеді.

Ересек балалық шақ екі кезеңге бөлінеді:

- 1) Жеткіншек кезеңі баланың жыныстық дамуына сәйкес келіп, 11 жастан 15 жасқа дейінгі аралықты қамтиды. Осы жас

шамасында жеткіншектің дене бітімінің өзгеруіне байланысты, өзін жаңа қырынан тануға мүмкіндік алады.

2) 16 жастан 23 жасқа дейінгі балғын шақ кезеңінде адам ересектікке бет алады.

Бір жас шамасынан келесі жас шамасына өтуде адамның қоршаған ортамен қатынастарының бұрынғы қалпының бұзылуымен және басқа адамдармен, басқа әлеммен өзара қатынастардың жаңа жүйесінің қалыптасуымен байланысты дағдарыстар орын алады. Мұның барлығы адамның өзі үшін және оның әлеуметтік ортасы үшін мәнді психологиялық қиыншылықтарымен сипатталады.

1 жас, 3 жас, 7 жас, 13-14 жас, 17-18 жас шамаларына сай дағдарыстар кездеседі. Келесі кезекте біз осы жас шамаларын тереңірек қарастырып көрелік.

Өмір циклін кезеңдерге жіктеу мәселесі жас ерекшелік психологиясының негізгі мәселесі болып табылады. Индивид үдерістерінің әркелкілігі және күйлері алмасуының гетерохрондығы ішкі қайшылықтардың бейнеленуі ретінде – бір жағдайлардағы ерте қартаюдан, келесі бір жағдайлардағы ұзақ өмір сүруге дейін өмірдің әртүрлі мүмкіндіктерін қамтиды. Шын мәнінде жасы отызға келгенімен өзін «қарт» адамдай сезінетін және жетпіс жастағы шығармашылыққа бейім, белсенді «жас» адамдар да өмірде кездеседі.

Жас ерекшелік мәселесін шешуде қарама-қарсы екі ұстаным бар, олар:

- балалық шақ кезеңдерінің бірізділігі және мазмұны тұмсынан қалыптасып, тұқымқуалаушылықпен анықталады (нativизм, екі факторлар теориясы);

- балалық шақтың табиғаты әлеуметтік-тарихи болғандықтан, оның жаңа кезеңдері қоғамдық өндірістің және әлеуметтік қатынастардың дамуына байланысты пайда болады.

Жас ерекшеліктерінің кезеңдерге жіктелуінің теориялық мәні оның психикалық дамудың себептері жайлы ұғымды объективтендіруінде. Ал оның теориялық мәні тәрбие мен оқытудың жағымды жүйесін құру мәселесінің шешілуіне байланысты.

Жас ерекшеліктерін топтастыру әрекеттері ілкі заманнан бері жасалынған. Жіктеу үлгілері төменде келітірілген.

Адам жасының көне қытайлық дәстүрде топтастырылуы:
жастық шақ – 20 жасқа дейін;
неке құру жасы – 30 жасқа дейін;
қоғамдық міндеттерді орындау жасы – 40 жасқа дейін;
дербес жаңылысуларын тану жасы – 50 жасқа дейін;
шығармашылық өмірдің соңғы кезеңі – 60 жасқа дейін;
қалаулы жас – 70 жасқа дейін;
қарттық – 70 жастан бастап.

Адам жасының Пифагор бойынша топтастырылуы (б.з.д., VI ғасыр):
қалыптасу кезеңі – 0-20 жас шамасы («көктем»);
жас адам – 20-40 жас шамасы («жаз»);
қуаты толысқан адам – 40-60 жас шамасы («күз»);
кәрі және қуат көзінен айырыла бастаған адам – 60-80 жас шамасы («қыс»).

Адам жасының Гиппократ бойынша топтастырылуы (б.з.д., IV ғасыр):
бірінші кезең – 0-7 жас шамасы;
екінші кезең – 7-14 жас шамасы;
үшінші кезең – 14-21 жас шамасы;
төртінші кезең – 21-28 жас шамасы;
бесінші кезең – 28-35 жас шамасы;
алтыншы кезең – 35-42 жас шамасы;
жетінші кезең – 42-49 жас шамасы;
сегізінші кезең – 49-56 жас шамасы;
тоғызыншы кезең – 56-63 жас шамасы;
оныншы кезең – 63-70 жас шамасы.

1956 жылы Мәскеуде жас ерекшеліктерінің жіктелуіне байланысты ұйымдастырылған халықаралық симпозиум қабылдаған адам жасының топтастырылуы

- 1) нәресте – 1-10 күн;
- 2) емшектегі (емізулі) кезең – 10 күн-1 жас;
- 3) ерте балалық шақ – 1-2 жас шамасы;
- 4) балалық шақтың бірінші кезеңі – 3-7 жас шамасы;
- 5) балалық шақтың екінші кезеңі – ұл балалар үшін 8-12 жас шамасы және қыз балалар үшін 8-11 жас шамасы;

6) жасөспірімдік кезең – ұл балалар үшін 13-16 жас шамасы және қыз балалар үшін 12-15 жас шамасы;

7) жастық шақ – бозбалалар (ер адамдар) үшін 17-21 жас шамасы және қыз балалар үшін 16-20 жас шамасы;

8) орта (есейген) шақ;

9) бірінші кезең – ер адамдар үшін 22-35 жас және әйел адамдар үшін 21-35 жас шамасы;

10) екінші кезең – ер адамдар үшін 36-60 жас шамасы және әйел адамдар үшін 36-55 жас шамасы;

11) мосқал кезең – ер адамдар үшін 61-74 жас шамасы және әйел адамдар үшін 56-74 жас шамасы;

12) қарттық кезең – 75-90 жас шамасы;

13) ұзақ өмір сүретіндер – 90 жастан аса.

Адамның қартаюу үдерістерін зерттеуші Дж. Бирренің адам жасын топтастыруы (1964 жыл):

жастық шақ – 12-17 жас шамасы;

ерте ересектік – 17-25 жас шамасы;

ересектік – 25-50 жас шамасы;

кеш ересектік – 50-75 жас шамасы;

қарттық – 75 жастан үлкен.

Д.Б.Бромлейдің адам жасын кезеңдерге топтастыруы (1966):

Б і р і н ш і ц и к л – ана құрсағындағы кезең;

бірінші кезең – зигота (ұрықтандырылған жұмыртқа);

екінші кезең – эмбрион (биологиялық дамудың ерте кезеңі);

үшінші кезең – ұрық (биологиялық дамудың кеш кезеңі);

төртінші кезең – дүниеге келу мезеті (өмірдің ана ағзасындағы ішкі ортадан сыртқы ортаға алмасуы);

Е к і н ш і ц и к л: балалық шақ – 0 – 11-13 жас шамасы;

бірінші кезең – нәрестелік кезең – туғаннан өмірдің 18 айына дейін;

екінші кезең – мектепке дейінгі балалық шақ – 18 айдан 5 жасқа дейін;

үшінші кезең – ерте мектептегі балалық шақ – 5-тен 11-13 жасқа дейін;

Ү ш і н ш і ц и к л – жастық шақ 11-13 – 21 жас шамасы:
бірінші кезең – жыныстық жетілу – ересек мектептегі балалық шақ (ерте жастық шақ) 11-13 – 15 жас;
екінші кезең – кеш жастық шақ 15-21 жас шамасы;

Т ө р т і н ш і ц и к л – ересектік – 21-65 жас шамасы;
бірінші кезең – ерте ересектік – 21-25 жас шамасы;
екінші кезең – орта ересектік – 25-40 жас шамасы;
үшінші кезең – кеш ересектік – 40-50 жас шамасы;
төртінші кезең – зейнеткерлік алдындағы жас – 55-60 жас шамасы.

Б е с і н ш і ц и к л – қартаю – 65-70 жас шамасы;
бірінші кезең – «істерден шет қалу», «жұмыстан мүлде шығу» - 65-70 жас шамасы;
екінші кезең – қарттық – 70 жастан ары қарай;
үшінші кезең – қаусау, аурушаң қарттық, өлім – Англия және Батыс Европа жағдайында ең үлкен дәрежеде 110 жас шамасы;

Э. Эриксон бойынша тұлға дамуының кезеңдері:
ерте нәрестелік – туғаннан 1 жасқа дейін;
кеш нәрестелік – 1 жастан 3 жасқа дейін;
ерте балалық шақ – 3-5 жас шамасы;
орта балалық шақ – 5-тен 11 жасқа дейін;
жыныстық жетілу, жасөспірімдік және жастық шақ – 11-ден 20 жасқа дейін;
ерте ересектік – 20 жастан 40-45 жасқа дейін;
орта ересектік – 40-45 жастан – 60 жасқа дейін;
кеш ересектік – 60 жастан ары қарай
Жас ерекшелік жиіліктерінің және олардың салыстырмалы сипаттамаларының бөлшектену мөлшері біртіндеп ұлғайып отырды.

Л. С. Выготский жас ерекшеліктерінің жіктелу өлшемдері ретінде дамудың нақты сатысына тән психикалық жаңа құрылымдарды қарастырды. Ол дамудың «тұрақты» және «тұрақсыз» жиіліктерін көрсетті. Ол баланың функциялары мен қатынастарының сапалы өзгерістері жүзеге асатын уақытқа – дағдарыс кезеңіне жете көңіл бөлді. Бұл кезеңдерде бала жеке тұлғасының дамуында маңызды өзгерістер байқалады. Л. С. Вы-

готский бойынша бір жастан келесі жасқа қарай өтпелі төңкерісті жолмен жүреді.

А. Н. Леонтьевтің жас ерекшеліктерінің жіктелу өлшемі жетекші іс-әрекет болып табылады. Жетекші іс-әрекеттің дамуы бала тұлғасының дамуының нақ сол сатысындағы психикалық үдерістері мен психологиялық ерекшеліктерінің негізгі өзгерістерін міндеттейді. А. Н. Леонтьев адамның жасы баланың әлеуметтік қатынастар жүйесіндегі орнына және жетекші іс-әрекетке байланысты жіктелуі тиіс деп болжайды. Соған байланысты зерттеуші келесі үлгіде жіктеуді ұсынады: нәрестелік (0-1 жас); мектеп алды (2-3 жас), жетекші іс-әрекет – қарапайым заттық әрекеттерді меңгеру; мектепке дейінгі (3-7 жас) кезең, жетекші іс-әрекет – желісі бар ойын; мектептегі балалық шақ (7-17 жас), жетекші іс-әрекеті – оқу, оның өзі бастуыш мектеп жасын (7-12 жас), жасөспірімдік кезеңді (12-15 жас), жастық шақты (15-17 жас) қамтиды.

2. Баланың психикалық дамуының кезеңдерге жіктелуі

Л. И. Божович дамудың әлеуметтік жағдайының және тұлғалық жаңа құрылымдардың негізінде адам жасын кезеңдерге жіктеп, дағдарыстарды баланың психикалық өмірінде туындап отыратын қарама-қайшылықтар ретінде қарастырады (10-кесте).

Д. Б. Элькониннің жас ерекшеліктерін жіктеуінің негізінде дамудың нақ сол сатысындағы психологиялық жаңа құрылымдардың пайда болуын анықтайтын жетекші іс-әрекеттер жатыр. Нәтижелі іс-әрекет пен қарым-қатынас іс-әрекетінің арақатынастары қарастырылады.

Д. Б. Элькониннің жас ерекшеліктерін ішкі заңдылықтарды ескерудің негізінде психикалық даму кезеңдерінің негізгі қағидаларының неғұрлым жүйелі топтастыруы, жас ерекшелік-психологиялық кеңес беру тәжірибесінің және баланың психикалық дамуын айқындау мен түзету жұмысының теориялық негізіне айналды. Автор жас ерекшеліктерін дамудың әлеуметтік жағдаятының; жетекші іс-әрекеттің; психологиялық жас ерекшелік жаңа құрылымдардың негізінде дамудың циклдері, кезеңдері, фазалары бойынша жіктейді.

Л. И. Божовичтің адамның жасын кезендерге жіктеуі

Жас ерекшелік кезендер	Нәрестелік 0-1 жас	Ерте бала-лық шақ 1-3 жа	Мектеп-ке дейінгі балалық шақ 3-7 жас	Бастуыш мектеп жас шамасы 7-12 жас	Жасөспірімдік жас шамасының дағдарысы
Өлшемдері	Ішкі үдерістер	Дербестілік		Әлеуметтік Менді сезіну	Ересектер ден бөлектену
	Сыртқы жағдайлар	Ересектердің талабы		Талаптардың жана жүйесі	Орта мектепке көшу
Дамудың әлеуметтік жағдайы	Орталық жана құрылымдар	Мен жүйесі	Ішкі ұстаным	Мақсатты болжауға қабілеттілік	Өмірлік жоспарлардың қалыпта суы
	Қажеттілік	Өзін-өзі дәлелдеу	Жана өмірлік ұстаным		
Туғанын жана құрылымдары					

Біртұтас цикл (дамудың дәуірі) мотивациялық қажеттіліктердің, тұлғалық сфераның даму кезеңдерін және операциялық-техникалық, ақыл-ой сферасының кезеңдерін қамтиды. Әрбір дәуір келесісінен тұлғаның әлеммен қатынастарының қайта құрылуына байланысты туындайтын 3, 12 және 17 жастардағы үлкен дағдарыстар арқылы ажыратылады. Кезеңдер бір-бірінен баланың өз-өзіне қатынасының қайта құрылуын болжайтын және дара сананы дайындауға, дүниеге келуіне және дамуына байланысты 1, 7 және 15 жаста туындайтын кіші дағдарыстар арқылы ажыратылады. Кіші дағдарыстырға тән қарама-қайшылықтар қалыптасқан мотивтердің қайшылығымен және іс-әрекетті жүзеге асырудың сәйкес құралдарының болмауына байланысты. Үлкен дағдарыстар мотивтердің, қажеттіліктердің қалыптаспауына және өмірлік ұстанымның қажеттігіне байланысты.

Жас ерекшелік дамуды кезеңдерге жіктеудің маңызды шектеулері:

1. Жіктеуге пренатальды даму кезеңі қамтылмаған, өйткені бұл кезеңде дамудың өзге заңдылықтары (органикалық жетілу) орын алады.

2. Жіктеу ересек кезеңдерді қамтымастан 17 жаспен аяқталады. Жіктеудің жас бойынша осылай шектелуі ересек жастағы дамудың заңдарын түбегейлі өзгерту жайындағы болжамға байланысты. 17 жасқа дейін тұлғаның дамуы әлеуметтік-мәдени тәжірибені меңгеру түрінде, ересектікке өткен соң жасампаз мәдени тәжірибені меңгеру түрінде жүзеге асырылады. Ересек жас үшін құрылым қосымшаға мұқтаж. В. М. Моргун және Н. Ю. Ткачева ересек жастар үшін жетекші іс-әрекет қағидасын қолдануға әрекет етеді.

Баланың психикалық дамуының кезеңдерге жіктелуі – *ерте балалық шақ, балалық шақ және жеткіншектік* дәуірлерін қамтиды.

Ерте балалық дәуірі жаңа туған сәби дағдарысы (0-2 ай) дағдарысынан басталады. Бұл дағдарыстың ерекше сипаты даму мен өмір типінің өзгерістеріне байланысты.

Нәрестелік кезең (2-12 ай) – балалық шақ дәуірінің алғашқы кезеңі. Жақын ересекпен тікелей эмоциялық қарым-қатынас аталмыш кезеңнің жетекші іс-әрекеті болып табылады. Мотивациялық-қажеттілік аумағы алдын алушы ырғақпен дамуда. Жас

ерекшелігінің орталық мәселесі – қарым-қатынас қажеттілігінің шығу тегі және жақын ересек адаммен қарым-қатынас түрлерінің дамуы. Нәрестелік өмірдің бірінші жылындағы дағдарыспен (кіші дағдарыспен) аяқталады.

Ерте жас шамасы (1-3 жас) ерте балалық шақ кезеңінің екінші кезеңі болып табылады. Жетекші іс-әрекеті – затты адам қолданатын құрал ретінде пайдаланудың әлеуметтік қызметі және тәсілі ретінде меңгеруге бағытталған заттарды-құралдарды пайдалану іс-әрекеті болып табылады. Танымдық ақыл-ой аумағы – сөйлеу-тілі, ойлау, қабылдау үдерістері басымдылықпен дамитын кезең. Кезең үш жастағы – «Мен өзім» деп сипатталатын дағдарысымен аяқталады. Бала мен ересектің арасындағы қарым-қатынас біріншісінің автономдылығы мен дербестілігінің есебіне байланысты қайта құрылады.

Балалық шақ дәуірі де мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жас шамасынан құралады. Мектепке дейінгі жас шамасындағы (3-7 жас) жетекші іс-әрекет баланың әлеуметтік және тұлғааралық қатынастар жүйесінде, ойыншықтарды қолдану, рөлдерді ойнау арқылы жүзеге асырылатын адам іс-әрекетінің міндеттері, мағыналары және мотивтері жүйесінде бағдарлануына бағытталған модельдеуші типтегі, желісі бар рөлдік ойын болып табылады. А. Н. Леонтьевтің айтуынша, бұл кезеңде тұлғаның құрылымы қалыптаса бастайды, мотивтер бір-біріне бағынатын болады. Мектепке дейінгі жас шамасы баланың әлемге қатынасын жанамалайтын және жеке қатынастың туындауына ықпал ететін ішкі күйзелістер әлемі қалыптасатын 6-7 жастағы дағдарыспен (кіші дағдарыс) аяқталады.

Бастауыш мектеп жас шамасы (7-11 жас) жетекші іс-әрекет ретінде мазмұны ғылыми ұғымдар жүйесінде әрекеттердің жалпыланған тәсілдерін меңгерумен ерекшеленетін оқу әрекетімен сипатталады. Танымдық аумақ пен интеллект басымдылықпен дамиды. Бастауыш мектеп жас шамасы баланың ересекпен қатынастарының қайта құрылуымен анықталатын 12 жастағы (үлкен дағдарыс) дағдарыспен аяқталады. Дағдарыста сана-сезімнің ерекше түрі – есею сезімі қалыптасады. Біріншіден, – бұл рефлексия, күйзеліс, ұмтылыс емес, сезім. Екіншіден, сана-сезімнің әлеуметтік формасы.

Жасөспірімдік кезең (12-17 жас) 12 жастағы дағдарыммен бас-

талып, жасөспірімнің ересектікке өтуіне байланысты туындайтын 17 жастағы дағдарыспен аяқталады.

Кіші жасөспірімдік жас шамасы (12-15 жас) жасөспірімдік дәуірінің бірінші кезеңі. Жетекші іс-әрекеті – мазмұны серіктесімен жақын қатынастарды орнату, оны және өзін тану арқылы анықталатын құрдастарымен интимді-жеке қарым-қатынас болып табылады. Тұлғаға бағытталған қарым-қатынас барысында адамгершілік нормаларының қағидалары меңгеріліп, осы жас шамасының моральды тәрбиеге жоғары сезімталдығының туындауына ықпал етеді. Басымдылықпен тұлғалық аумақ дамиды. 15 жастағы эго-ұқсастыру, дара сана-сезімнің туындауы, «Менің» екінші рет дүниеге келу дағдарысымен аяқталады.

Жоғары жасөспірімдік жас шамасы (15-17 жас) жасөспірімдік дәуірін аяқтайды. Жетекші іс-әрекеті – алдын ала өзін кәсіби анықтау тұрғысында ғылыми ұғымдардың жүйесін меңгеру ретіндегі оқу-кәсіби іс-әрекет болып табылады. Оқу іс-әрекетінің сипаты өзгереді, ол өз-өзінің білімін арттыру сипатына ие бола бастайды (секциялар, курстар, дайындықтар, хобби). 17 жастағы дағдарыс жасөспірімнің дәуірінің аяқталуын және ересектікке өту бастауын анықтайды (кеш жастық шақ кезеңі – 17 – 20-21 жас).

А. В. Петровский әрбір жас кезеңі үшін референтті қоғамдастыққа енудің үш фазасын көрсетеді, яғни тұлға құрылымының дамуы мен қайта құрылуы жүзеге асатын адаптация, индивидуализация және интеграция.

Осы кезде оқыту мен тәрбиелеудің қалыптасқан жүйесін ескере отырып, даму психологиясының ішінде төмендегідей бөлімдері анық белгіленді.

Балалар психологиясы нәрестелік кезеңді (туғаннан бір жасқа дейін), бөбек кезеңін (бір жастан үш жасқа дейінгі кезең), мектепке дейінгі кезеңді (3-6,7 жас шамалары) және бастауыш сынып кезеңін (6, 7-11,12 жас шамалары) құрайды.

Жасөспірімдік және жастық шақ психологиясы кіші жасөспірімдік жас шамасын (жыныстық дамудың басталуынан 11-12 -ден 15 жасқа дейін), ересек жас ерекшелік кезең (ерте жастық шақ) 15-тен 17-ға дейін және жастық шақтан (17-19) құралады.

Ересек адам психологиясы (акмеология) ерте, орташа және кеш ересектікті құрайды. Егер балалар психологиясының жас ерекшелік шекаралары анық белгіленген болса, ересек адам психологиясында аталмыш шекаралар салыстырмалы белгіленеді.

Қартаю және егде жас психологиясы (геронтология) мосқал

жас шамасын, қарттықты және ұзақ өмір сүру кезеңдерін қамтиды.

Бәрінен де балалық шақ жақсы зерттелінген – зерттеу жұмыстары мен теориялардың көпшілігі дәл балалық шаққа арналған. Ұзақ уақыт бойы жас ерекшелік психологиясы балалар психологиясы ретінде дамып келген. Оның екі себебі бар. Біріншіден, балалалық шақтағы дамудың жоғары жиілігі, негізділігі және өзгерістердің айқындылығы. Екіншіден, балаларды оқыту мен тәрбиелеудің жағымды ұйымдастыруға бағытталған қызығушылықпен шартталған психологияға деген әлеуметтік сұраныс.

Әрбір жас кезеңінің шеңберінде нақты жас шамасының сипаттамаларын едәуір егжей-тегжейлі анықтап, талдауға болса, жалпы жас ерекшелік динамикасын кезеңдер қатарының қамтылуын бірнеше жас ерекшелік «қималарының» салыстырмалы сипаттамаларының анықталуын талап етеді.

Жас ерекшелік психологиясының пайда болу кезінен бастап (XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басы), зерттеулер объектісінің жас ерекшелік шекаралары біршама кеңейді.

Ересек адамдардың психологиясына байланысты зерттеулер біртіндеп жастарға, жасөспірімдерге, бастауыш сынып оқушыларына, ал кейінірек мектепке дейінгі жас шамасындағы балаларға да қолданыла бастады.

Адамның жас кезеңдерінің қазақша атаулары жайлы Ж.Түрікпенұлы, А. Т. Ақажанова, А. Садыровалар құрастырған «Қазақша психологиялық сөздікте» бұл мәселенің әлі де бір қалыпқа келмегенін осы тақырыпқа байланысты жазылған әдебиеттерді зерделегенде бірден байқауға болатынын айтады. Осы орайда авторлар төмендегі бірнеше оқулықтар мен оқу құралдарына талдау жасаған. Мәселен:

1. М. М. Мұқанов. Жас және педагогикалық психология. Алматы, 1982, 25-29 беттер.

2. Педагогикалық және жас ерекшелігі психологиясы. Редакциясын басқарған проф. А. В. Петровский. Алматы, 1987.

3. Ж. Б. Қоянбаев. Семья және балалар мен жеткіншектер тәрбиесі. Алматы: Рауан, 1990, 66-75 беттер.

Профессор М. Мұқанов өзінің жоғарыда аталған кітабында баланың жас кезеңдерге бөлуді екі тұғырда қарастырды: I. Бұрынғы қазақ елінде баланың жасын кезеңдерге бөлу;

2. Қазіргі кезде ғылыми тұрғыдан балалар психологиясының дамуын кезеңдерге топтастыру.

Бірінші жағдайда:

1. Туғаннан 1 жасқа дейін – нәресте жас кезеңі. Оның ішінде:
а) бесік жасы (туғаннан 7 айға дейін); б) еңбектеу жасы (7-12 ай).

2. 1-ден 3 жасқа дейін – бөбектер жасы.
3. 3-тен 7-ге дейін – сәби жасы.
4. 8-ден 11 жасқа дейін – періште жасы.
5. 12-ден 15 жасқа дейін – бозбала (қызбала).
6. 15 жастан бастап – үлкендер жасы.

Екінші жағдайда:

1. Туғаннан 1 жасқа дейін – нәресте жасы.
2. 1-ден 3 жасқа дейін – алғашқы балалық шақ немесе бөбек жасы.

3. 3-тен 7-ге дейін – мектепке дейінгі жас.
4. 7-ден 11-ге дейін – бастауыш мектеп жасы.
5. 11-16 жас аралығы – ортаншы кластағылар немесе жеткіншектер.

6. 16-18 жас аралығы – аға кластар немесе ересектер жасы.

Профессор А.В. Петровскийдің кітабында:

1. Туғаннан 1-2 айға дейін – жаңа туған бала.
2. 1-2 айдан 1 жасқа дейін – нәресте.
3. 1-ден 3-ке дейін – ерте сәбилік шақ.
4. 3-тен 7 жасқа дейін – мектепке дейінгі балалық шақ.
5. 7-ден 11-12 жасқа дейін – бастауыш мектеп шағы.
6. 12-ден 14-15 жас аралығы – жеткіншектік кезең.
7. 14,5-17 жас аралығы – балаң жасөспірімдік.

Ж. Қоянбаев кітабында адамның жас кезеңдері туғаннан қарттық жасқа дейін берілген.

1. 1-10 күн – жаңа туған бала.
2. 10 күннен 1 жасқа дейін – нәрестелік шақ.
3. 1-ден 3-ке дейін – сәбилік шақ.
4. 4-тен 7 жасқа дейін – бірінші балалық шақ.
- 8-ден 12 жасқа дейін – (ер балалар) екінші балалық шақ.
- 8-ден 11 жасқа дейін – (қыз балалар) екінші балалық шақ.
5. 13-тен 16 жасқа дейін – (ер балалар) жеткіншек шақ.
- 12-ден 15 жасқа дейін – (қыз балалар) жеткіншек шақ.

6. 17-ден 21 жасқа дейін – (ер балалар) жасөспірімдік шақ.
16-дан 20 жасқа дейін – (қыз балалар) жасөспірімдік шақ.
7. 22-ден 35 жасқа дейін –(ерлер) кәмелеттік жастың бірінші кезеңі.

21-ден 35 жасқа дейін – (әйелдер кәмелеттік жастың бірінші кезеңі).

36-дан 60 жасқа дейін – (ерлер) кәмелеттік жастың екінші кезеңі.

36-дан 50 жасқа дейін – (әйелдер) кәмелеттік жастың екінші кезеңі.

8. 61 мен 74 жас аралығы – (ерлер) кексе жас. 56 мен 74 жас аралығы (әйелдер) кексе жас.

9. 75-90 жас аралығы – қарттық жас.

10. 90-нан жоғары жас – ұзақ жасау.

Қазіргі кезде студенттерге дәріс беруде біздің қолданып жүрген жас шақтарының атаулары төмендегідей:

1. Туғаннан 60 күнге дейін – нәрестелер.

2. 2 айдан 12 айға дейін – бөбектер.

3. 1-ден 3 жасқа дейін – сәбилер.

4. 3-тен 6-7 жасқа дейін – кішкентай балалар немесе ілік мектепшілер.

5. 6-7-ден 10-11 жасқа дейін кіші мектепшілер немесе жеткіншектер; ұландар; ересек балалар.

6. 10-11-ден 15-16 жасқа дейінгілер – ортаншы мектепшілер немесе жасөспірімдер.

7. 15-16-дан 17-18 жасқа дейінгілер – а) жоғары мектепшілер немесе ержеткен ұлдар, бозбалалар, ә) бойжетіп қалған қыздар. Бұл кезең – жастық шақтың алғашқы кезеңі немесе балаң жастық шақ деп аталады.

8. 18 бен 22-23 арасындағы шақ – жастық шақтың 2-кезеңі – есейген жастар, студенттік шақ.

9. 23-тен 30-35-ке дейін –толысқан (кемелденген) жастық шақ.

Жоғарыда айтылғандай, адамның жас шақтарын жіктеп-жүйелеу және олардың әр кезеңіне лайықты қазақша атаулары әлі күнге дейін бір ізге түсіп қалыптаспаған. Осындай кемшіліктер салдарынан болашақ педагог-психолог мамандарды даярлау ісінде үлкен олқылық орын алып отырғанын айтады.

М. М. Мұқанов бойынша балалар жасын кезеңдерге бөлу

1. Бұрынғы қазақ елінде баланың жасын кезеңдерге бөлу тарихынан.
2. Ғылыми тұрғыдан балалар психикасының дамуын кезеңдерге топтастыру

1. Бұрынғы қазақ елінде баланың жасын кезеңдерге бөлу тарихынан

Қазақ еліндегі адамдар өзге халықтар сияқты балалары қай жасында нендей өзгерістерге ұшырайтынын бақылап, оның есеюіне орай жасты неше түрлі кезеңдерге бөлген. Осының қажет екенін мынадан: әр жас кезінде баланың өз үй ішінде және құрбылары арасында алатын орны түрліше келеді дегенде, біз олардың атқаратын қызметінің жасына қарай болуын, не киетін киімдерінің түрліше келуін айтып отырмыз. Осыған орай жас кезеңін топтастырып көрейік.

Туғаннан бір жасқа дейінгі кезең – нәресте жас кезеңі. Нәресте жасы мынадай 2 кезеңге бөлінеді:

- а) Бесік жасына (туғаннан 7 айға дейін);
- ә) Еңбектеу жасына (7айдан 12 айға дейін);

1-ден 3 жасқа дейінгі кезеңді – бөбектер жасы дейді. Бұл кей баланың тілі шығып, денесі ыңғайланып ойнай бастау кезеңі. Бөбек өте мейірімді келеді. Мысалы, малдың төлдерін (лақты, қозыны, бұзауды, т.б.) осы жастағылардың ұнататыны сондай, қозының қасына келіп, үстінен сипап, не солардың дауысын салып еліктейді. Қыздар мен ұлдардың осы жастағы ойыны алдыңғы жастарға қарағанда қарапайым келеді. Қыз ойын үстінде көбінесе шешесіне, ұлы әкесінің жұмыстарына еліктейді.

3-тен 7-ге дейін – сәби жасы. Бұл жастағылар жұмыстың қарапайым түрлерін орындауға қатысты: қыздар көбіне қазан-аяқ ұстап шешелеріне көмектесті (нан илеу, от жағу, су әкелу т.б.). Ұлдар бұзау не қозы бағып, тезек теріп, оны түйеге артып әкелетін. Шөмеле тасу үшін түйеге мініп, не биелер мен түйелерді қайырып келетін-ді.

8-ден 11 жасқа дейін – періште жасы. Психикалық және физиологиялық даму жағынан қыз бала ұл балаға қарағанда, қазіргі ғылыми тұрғысынан (1-1,5) жыл алда келетінін, елде мәдениет таралмай тұрған кезде әбден жақсы білінді. Егер бұлар

бұзақы іс жасай қалғанда соның кінә екені осы жастардан соң есептелінеді. Қыздар шешесіне көмек көрсетуге тиіс болса, ұл балалар үй-ішінен сыртқы жұмыстарға жегілді. Демек, осы жастағылар игілікті өндірілуге қатыстырылды. Дегенмен бұл жас әлі кішкентай болып есептелінді. Мәселен, біреудің үйіне қонақтар келсе, осы жастағы балалар солармен дастарқан басына отырғызылмайтын, тек шешесімен бірге ғана ас ішетін.

12 жастан 15 жасқа дейін – бозбала (қыз бала) кезеңі.

Бұл мезгіл ұл мен қыздардың едәуір есейіп қалған кезі. Мұны мынадан байқауға болады: үйге қонақ түскенде осы жастағы қыздар қонақтардың көзіне көрінбейтін. Ұлдарды үлкендермен бірге табақтас ететін, киген киімі де өткен жастағыдай емес, үлкендермен қатар атқа мініп, саяхат жасауға (аң аулау, т.б.) қосылатын.

15 жастан бастап үлкендер жасы. Бұл кез ұлдарды үйлендіріп, еншісін бөліп беріп, қыздарды ұзату мезгілі болатын.

Бұл айтылған кезеңдерге қарай сол кездегі бала өзінің ісін (қай кезде үйленуін, т.б.) соған түгелдей арнады деп отырған жоқпыз, осы тек шамамен айтылып отыр. Осы мағұлматтар баланың өз жасынан (хронологиялық жасынан) басқа әлеумет жасының кездескеніне дәлел бола алады.

Осы жөнінде сөз еткенде оқу мәселесін қозғаған жоқпыз. Осы кезеңдегілердің ішінен бірең-сараңдары болмаса, (онда да үстем тапқа жататындардың балалары) бұқара халықтың балалары оқымайтын, бірақ олар өздерінің білімін, ақыл-ойын тіптен дамытпады деуге болмайды. Біріншіден, балалар кіші жасынан 5-6 жасынан туған-туысқандарымен бірге жұмыс істеп, сөйтіп үлкендерге еліктеу арқылы өзінің білімін, еңбек дағдыларын дамытты. Екіншіден, бозбала не қыз бала ол кезде түрлі ойын-сауықтарға қатысып, мәселен, айтыс кезінде кім қандай деректер келтірілгенін тыңдап, кейін өлең шығаруға, сөзді тауып айтудың айналасына ұмтылып, шешендік қабілетке ие бола бастайтын-ды. Демек, оқымаған адам ешнәрсе білмейді деу қате пікір. Біз осыны есепке алып, баланың психикалық дамуын ғылыми тұрғыдан қандай кезеңдерге бөлінетіндігіне тоқталайық.

2. Ғылыми тұрғыдан балалар психикасының дамуын кезеңдерге топтастыру.

Баланың ақыл-ойының өріс алу тек білімге тәуелді емес.

Себебі білім мен психикалық даму біз ілгеріде ескерттік. Егер ілгеріде аталып кеткен психиканың дамуына оқыту әсер етпейді дейтін Ж. Пиаженің пікірін басшылыққа алсақ, онда психиканың дамуы баланың қай жаста екеніне тәуелді келеді дейміз. Әрине, бала психикасының қандай болып келуіне оның хронологиялық жасының тікелей қатысы бар. Бала психикасының әр жаста қандай болып келуіне әлеумет ортасы бұрынғыдан мүлде өзгеше: қазіргі техника мен өндіріс саласына ие болу үшін жасөспірімдер жасының көбін оқуға арнауы тиіс. Сондықтан да балалық кез қазір көпке дейін созылады.

Жасты ғылыми тұрғыдан тиісті кезеңдерге бөлу, сол кезеңге тән баланың есеюіне әсер ететін себептер: үлкендердің балаға қоятын талабы мен баланың өзбеттілігі ұмтылуының арасындағы қайшылық «дағдарыс» көп кездеседі. Психологиялық тұрғыдан осы принциптерді зерттеп жасөспірімдер жасын мына кезеңдерге бөледі:

Туғаннан 1 жасқа дейін – нәресте жасы. Бұл кезең әр нәрсені сезуден және қозғалудан тұрады. Ж. Пиаженің системасында сезу-қозғалу интеллектісінің бастапқы кезі.

1-ден 3-ке дейін алғашқы балалық, яғни бөбек кезі. Бұл кезде баланың тілі шығып, әсіресе тілдің лексикасын және грамматикалық ережелерін меңгере бастайды.

3-тен 7-ге дейін мектепке дейінгі жас. Баланың қимыл қозғалысы ойын үстінде қалыптасып қалған. Тіл қабілеті кеңінен өріс алады.

7-ден 11-ге дейін – бастауыш мектеп жасы. Бұл жаста баланың сөйлеу қабілеті үлкен дәрежеге жетеді, нақты бейне ойы күрделі болып дамиды.

11-16 – орта сыныптағылар, яғни жеткіншек жасы. Оқытудың ықпалынан бұл жаста баланың ой-өрісі мен қиялдары кеңінен өріс алады. Бұл жастарда балалар биологиялық жағынан үлкен өзгерістерге ұшырайтындықтан, осы жас кезеңі ерекше сипатталады. Жеткіншек – балалық кез бен ересек жасының шекарасы болып есептелінеді.

16-18 – аға сыныптар, яғни ересектер жасы. Жастың бұл кезеңін кейбір зерттеушілер 19-20 жасқа дейін апарды. Себебі 16-ға толғандар ересек болғанымен, бұлардың балаға ұқсас жақтары бар. Сондықтан ересек бала мен үлкендердің аралығында

кездеседі. Бірақ ересек жаста «балалық» қасиеттер бірте-бірте азая бастайды.

Жасты тиісті кезеңдерге бөлудің бұл келтірілген сипаттамасы ілгеріде қамтылған қазақ елінде жастарды тиісті кезеңдерге бөлуіне қарағанда, баланың есеюі көпке дейін созылып отыр. Бұл екі арадағы есеюдің алғашқы әр дәуірдегі әлеумет ортасының түрліше келуінен.

Осы келтірілген жас кезеңдерін психологиялық тұрғыдан топтастыру балалар бақшасында не мектептерде ресми түрде қабылданған жастарға үнемі сай келмейді. Себебі психологиялық тұрғыдан жасты тиісті кезеңдерге бөлудің өзіндік сипаты бар.

Біз ілгеріде балалар жасын тиісті кезеңдерге бөліп, сол мезгілде кездесетін баланың есеюі мен оған қоятын үлкендердің талабының арасында кездесетін қайшылықтарға байланысты алатынын ескерттік. Бірақ бір жас кезеңнің екінші жас кезеңіне көшуді үйлеспеушілікті толық дәлелдей алмайды. Егер осы болған қайшылыққа сай баланың қажеттілігін қанағаттандыра алмағандықтан көңілі бұзылады да, соны қамтамасыз ету үшін бала әрекет жасайтын болады. Міне, алға қарай есеюдің тетігі осында.

Семинар және практикалық сабақтардың жоспары

1. Адам өмірінің кезеңдерге бөлінуі:

а) көне қытайлық дәстүрде топтастырылуы;

ә) Пифагор бойынша топтастырылуы;

б) Гиппократ бойынша топтастырылуы;

в) Мәскеу. Халықаралық симпозиум қабылдаған адам жасының топтастырылуы;

г) Дж. Бирреннің топтастыруы;

ғ) Эриксон бойынша топтастырылуы;

д) Л. С. Выготский бойынша топтастырылуы;

ж) Л. И. Божович бойынша топтастырылуы;

з) М. М. Мұқанов бойынша топтастырылуы.

Студенттердің өзіндік жұмыстарының (СӨЖ) тақырыптары

1. Қазақ жырауларының адам ғұмырының әртүрлі кезеңдеріндегі ерекше көріністерін сипаттаған ой-толғауларына психологиялық тұрғыда талдау жасау (16-қосымша).

2. Адамның жас ерекшелігіне сай өзіндік қасиеттерін сипаттайтын мақал-мәтелдердің психологиялық астарларына түсінік беру (18-қосымша).

Реферат тақырыптары

1. XVIII-XIX ғасырлардың бірінші жартысында өмір сүрген Шал Құлекеұлының адамның жасына қатысты толғаулары.

4.2. Нәрестелік кезең (туғаннан – 1 жас аралығы)

Жоспары:

- 1. Баланың пренатальды дамуының ерекшеліктері**
- 2. Нәрестенің психологиясы жайлы түсінік**
- 3. Жаңа туған нәресте жасы**
- 4. Нәрестелік кезең: өмірінің алғашқы жылының бірінші жартысы**
- 5. Нәрестелік кезең: өмірінің екінші жартысы**
- 6. Нәрестелік кезеңдегі дағдарыс**

1. Баланың пренатальды дамуының ерекшеліктері

Адамның психикалық дамуының алғашқы дәуірі – ерте балалық шақ – дүние есігін жаңадан ашқан нәрестелік шақ дағдарысынан басталып, нәрестелік және бөбек жас шамасынан құралады. Дүние есігін ашқанға дейін психикалық бейнелеу және дамудың сәйкес түрі де болмайды, сондықтан пренатальды кезең (ұрықтанып, дүниеге келгенге дейін) адамның психикалық дамуының жіктелуімен қамтылмайды.

Нәрестенің дүниеге келу мезетінде баланың өмір мен даму түрі және заңдары түбегейлі өзгерістерге ұшырайды. Баланың дара психикалық өмірі нәрестелік кезеңінің орталық психологиялық жаңа құрылымы болып табылады. Пренатальды даму негізгі үш кезеңнен тұрады:

- герминалды (ұрықтанғаннан 2 аптаға дейін) – жасушалардың жылдам жетілуі мен алғашқы дифференциалану кезеңі;
- эмбрионалды (2 аптадан 2 айға дейін) – негізгі құрылымдар мен ағзалардың қалыптасу кезеңі;
- феталды (3 айдан туғанға дейін) – ұрықтың қарқынды морфофизиологиялық даму кезеңі.

Жүктіліктің екінші триместрдың соңына қарай (4-6 ай) баланың миы алты есеге ұлғаяды. Алтыншы айдың соңына қарай жатырдағы бала өмірге қабілетті болады. Баланың анализаторлық жүйелерінің біршама дамығандығының дәлелі ретінде оның

дыбысқа, тактильді тітіркендірігіштерге әсерін байқауға болады. Үшінші триместрде (6-9 ай) орталық жүйке жүйесі қарқынды дами бастайды, дем алу мен жұтуға жауапты құрылымдар қалыптасады, сенсорлы және моторлы орталықтар локализацияланады (7 ай), сипауға және дірілге сезімталдық пайда болады, баланың анасымен өзара әрекеттестігі қалыптаса бастайды. Баланың анасының жүрегіне сезімталдығы пайда болады. Бала мен ана жүрегі соғысының синхрондығы бала ағзасының барлық физиологиялық жүйелерінің іс-әрекетіне жағымды ықпал етеді. Пренатальды даму психологиясында баланың психикалық дамуына жағымды ықпал ету мақсатында анасымен қарым-қатынасының неғұрлым ерте қалыптасуының маңызы мойындалған. Ондай қарым-қатынас сипалау, баламен сөйлесу, тілдесу түріндегі «хабар» алмасу сипатына ие. Осындай өзара әрекеттестік ата-аналық ұстанымның қалыптасуына, баланы эмоциялы қабылдауға, ананың оның мінез-құлқы мен күйлеріне сенситивтілігін арттыру үшін, оған субъективті қатынасын қалыптастыру үшін жағымды ықпал етеді. Пренатальды кезеңдегі қарым-қатынас тәжірибесі ананың босануға психологиялық даярлығын қалыптастыруға және баланың дүниеге келу мезетінде жақын ересекпен ынтымақтастығын реттеу үшін маңызын жоққа шығаруға болмайды.

2. Нәрестенің психологиясы жайлы түсінік

Балалар психологиясының бір жастағы балалардың өмірін зерттеуге байланысты бөлімі – нәрестелік кезең психологиясы әлі жас сала. XX ғасырдың басына дейін психологтардың нәресте жайлы білімдері күнделікті бақылаумен ғана шектелінген болатын.

Ондай жағдайдың туындауы нәрестенің нақ осы шақтың емес, болашақтың адамы ретінде анасының құрсағынан тыс жетілген организм ретінде қарастырылуына байланысты болды. Ересектер нәрестенің дене бітімінің дамуын, яғни – қоректенуін, жылулықты, ұзақ мерзімде ұйықтау жағдайларын қамтамасыз етуге тырысқан.

Нәрестелік шақ психологиясының салыстырмалы

кешеуілдеуінің келесі бір себебі 1 жастағы балалардың психологиясын зерттеудің әдістемелік қиыншылықтарына байланысты, өйткені нәрестелер сөйлей алмайды, қозғалыстарын ырықты түрде реттей алмайды, олардың өз бетінше орындайтын әрекеттерінің кешені біршама шектеулі.

Бейне техникаларының және әртүрлі өлшеуіш құралдардың пайда болуы, кішкентай балалардың психикалық өмірі жайлы жаңа әрі көбінде күтпеген деректердің алынуына және нәресте психологиясының қауырт жетілуіне ықпал етуде. Алайда бұл деректер нақты ғылыми тұрғылардың шеңберінде ғана талқыланды. Мәселен, бихевиоризмде нәресте өзінің дара өмірінің жаңа жағдайларына бейімделуші табиғи организм ретінде қарастырылады.

Ж. Пиаже бала өмірінің алғашқы жылын оның интеллектісінің дамуына сәйкес сипаттайды. Оның ойынша, әлеуметтік құбылыстардың ықпалына түспеген ақыл, табиғи дербес заңдары бойынша тіршілік етеді.

Психоаналитикалық тұжырымдамада нәрестенің ересектермен инстинктивті сипаттағы қатынастарына ерекше көңіл бөлінеді. Психоаналитикалық бағытты ұстанушылар «госпитализм» деген құбылысты анықтайды. Ол құбылыс бойынша баланың ересектермен қарым-қатынасы жетіспегенде оның психикалық дамуы күрт кешеуілдеп, бұзылады.

Л. С. Выготский нәрестені жоғары дәрежедегі әлеуметтік ағза ретінде қарастырған, өйткені оның әлеммен қатынасы туғаннан жақын ересектермен қарым-қатынасы арқылы жүреді.

Ересек адам нәресте үшін барлық жағдайлардың орталығы болып табылады. Оның белсенділігін жүзеге асырудың ең үйреншікті және табиғи жолы тек ересектің қатысуымен басқа адам арқылы ғана жасалады. Бала үшін ересектің болмағаны оның өзі қатысқан жағдайдың күрт өзгеруін білдіреді.

Ересектен психикалық ажырау жағдайы едәуір кеш кезеңдерде орын алады. Өзінің және басқаның қосылуының алғашқы күйзелісі оның дербес «Менін» сезінуіне әкеледі.

Қазіргі кезде нәрестелік жастың біртекті кезең емес екені жайлы ұғым басым болуда. Оның ішінде баланың психикалық дамуының сапалы өзгеше үш кезеңін қарастырады, олар: жаңа туған нәресте кезеңі, бала өмірінің алғашқы жылының бірінші, екінші кезеңдері.

3. Жаңа туған нәресте жасы

Қазіргі кезде жас ерекшелік психологиясы өкілдерінің арасында баланың анасының құрсағындағы психикалық өмірі туралы қызу пікірталастар орын алуда. Кейбір дәрігерлер мен психологтар әлі тумаған балаға саналы адами күйзелістерді таңып қояды. Тіптен анасының құрсағындағы балаға неғұрлым пайдалы сыртқы ықпалдарды ұйымдастыруды мақсат еткен пренатальды педагогика ағымы пайда болды. Анасының әсері мен күйзелістері нәрестенің дамуында көрініс беретінін дәлелдейтін деректер бар.

Әлі дүниеге келмеген баланың қарапайым сезімталдығының болатыны күмәнсіз. Ол вестибулярлы қоздырғыштарға сезімтал келеді. Мәселен, анасының оны тербететіндей әсер тудыратын қозғалыстарында ол тына қалып, қозғалысын тоқтатады, ал анасы тыныштық жағдайына түскенде аяқ-қолдарын қозғалта бастайды.

Баланың есту аппараты да ол дүние есігін ашқанға дейін біршама ертерек қызмет ете бастайды. Құрсақтағы бала анасының дауысын естіп, жүрегінің соғысына, сырттағы дыбыстарға құлақ салады. Оның қарапайым көру сезімталдығы да бар. Алайда, біршама бай сезімталдықтың барлығы баланы сыртқы дүниенің қуатты әрі берік ықпалдарынан қорғайтын анасының денесі арқылы өзінше ұйғарылады.

Организмнің дүниеге келуі оны орасан зор күйзеліске ұшыратады, өйткені баланың тіршілік ету жағдайлары өзгереді: қараңғы мен жарықтың, жылулық пен суықтың қарама-қарсылығы, баланың өкпесімен дем алуы, анасынан физикалық ажыруы.

Осыған байланысты көптеген зерттеушілер мен тәжірибешілер ана мен бала өмірінің алғашқы сағаттарындағы физикалық және психологиялық қатынасуына ерекше назар аударады.

Бала дүниеге рефлексстердің түрлі жиынтығымен келеді. Баланың дүниеге жаңадан келген кезеңінде мінез-құлықтың табиғи инстинктивті түрлерін таза күйінде байқауға болады.

Шартсыз рефлексстер – нақты сыртқы қоздырғыштарға автоматты, ырықсыз түрде жауап беру. Кейбір рефлексстер сыртқы әлемге физиологиялық бейімделуді қамтамасыз етіп, кейіннен *ему, іздеу, тамақтану, қорғану* және т.с.с. рефлексстерінде сақталады.

Басқа рефлекстер атавистік сипатта болып, жануарлар тегінен алынған мұраны білдіреді.

Осындай рефлекстердің көпшілігі алғашқы жарты жылда-ақ бәсеңдейді. Олар *тең басу, қармау (Моро рефлексі), іліну (Робинзон рефлексі)*.

Сонымен бірге адам баласында жануарлардың төліне қарағанда, мінез-құлықтың тума формалары аз болады, рефлекстер оның психикалық дамуының негізін құрамайды.

Соңғы уақытта «нәрестенің біліктілігі» деген атауға ие болған олардың сенсорлы қабілеттері жайлы қызықты деректер пайда болуда.

Жаңадан дүние есігін ашқан баланың белсенділігі ең алдымен әртүрлі стимулдарға қатысты таңдамалы сезімталдығында көрініс табады.

Р. Францтың тәжірибесінде нәрестелер өмірінің алғашқы аптасында-ақ *күрделі, құрылымды және ашық бейнелерді* қалайтыны анықталды. Иілген, дөңгеленген бейнелер, түзу бейнелерге қарағанда көбірек ұнайды, ал жайылған формаға қарағанда, олар тұйық шоғырланған форманы ұнатса керек. Қозғалған заттар нәрестелердің ерекше қызығушылықтарын тудырады.

Нәрестелердің есту арқылы қабылдауында, олардың *дыбыстың бастауын анықтау* қабілетін анықтайтын экспериментті деректер алынады (Т. Бауэрдың тәжірибелері). Д. Б. Годикованың мәліметтері бойынша балалардың адамдардың дауысын барлық басқа шуылдар мен дыбыстардан артық көретіні маңызды. Экспериментшілердің осындай серияларынан кейін төмендегідей қорытынды жасалынды: жаңадан дүниеге келген нәрестелердің сенсорлы жүйелері адамның бейнесімен (дауысының дыбыстары, қозғалған заттар, дөңгеленген, тұйық форма және т.б.) байланысты стимулдарды қабылдауға бағдарланған, яғни бейтаныс сыртқы әлемде дәл адамды бөліп алуға бағдарланған.

Жаңа туған нәресте сыртқы әлемге бейімделіп қана қоймай, ересекті қабылдауға бағдарланады. Ересектің нәрестеге жеке дара назарының негізінде, 3-4 аптаның соңына қарай баланың көңілі ересектің бетіне тоқтап, оған жымия бастайды. Баланың алғашқы күлімсіреуі нәрестенің жаңадан дүниеге келген кезеңін қорытындылайды.

4. Нәрестелік кезең: өмірінің алғашқы жылының бірінші жартысы

Бала дамуының екінші кезеңі 1-6 ай аралығын қамтиды. Нәрестенің ересекпен тікелей эмоциялы немесе жағдаяттық-жеке қарым-қатынасы оның осы кезеңдегі жетекші әрі негізгі іс-әрекеті болып табылады. Алғашқы жарты жылда балада ересекпен қарым-қатынасында мінез-құлықтың күрделі формасы, сөйлеген ересектің бет әлпетіне деген аффективті-жағымды, мимикалық-соматикалық реакциясы – «жандану кешені» қалыптасады.

Ол төмендегідей компоненттерден құралады:

1) баланың қоршаған ортадан ересек адамды бөліп алуы (тына қалуы), сөйлеген ересектің бет әлпетіне тоқтап, оған құлақ салып, назар аудару;

2) ересекпен ым (күлімсіреуі) және ерекше дыбыс (айқайлауы, үлдеуі, былдырлауы) арқылы жүзеге асатын қарым-қатынасы;

3) ересекті белсенді түрде қарым-қатынасқа тарту (денесінің, аяқ-қолдарының қозғалысы);

Осы компоненттердің барлығы нәрестенің мінез-құлқында кешенді түрде бір уақытта байқалады. Жандану кешені 2,5 ай шамасында қалыптасып, 4 айға дейін қарқыны ұлғая береді. Осы кезеңнен кейін ол ыдырай бастайды да, оның жеке компоненттері салыстырмалы түрде тәуелсіздікке ие болып, бала мінез-құлқының жаңа формалары туындайды. Жандану кешенінің даму заңдылықтары бойынша қарым-қатынасты орнату бастамашылдығы ересектен балаға біртіндеп көше бастайды. Алтыншы айда жандану кешені баланың ересекпен қарым-қатынасының неғұрлым күрделі түрлерімен алмасады.

М. И. Лисина баланың қарым-қатынасқа мұқтаж болуының төмендегідей белгілерін көрсетеді:

1) ересекті тануға бағыттылықты анықтайтын назар мен қызығушылық;

2) баланың бағасын қамтитын ересекке бағытталған эмоциялы көріністер;

3) ересекке бағытталған бастамашыл әрекеттер;

4) ересекке қатысты сезімталдық.

Бала өмірінің алғашқы жылының бірінші жартысын оның ересекпен эмоциялы қарым-қатынасының кезеңі деп атауға болады.

Нәрестелердің қарым-қатынасын дәлелдейтін көптеген белгілер бар:

- 1) ересектің көз жанарына қарау;
- 2) ересектің әрекетіне күлімсіреу;
- 3) өз бетінше күлімсіреу және қозғалыс арқылы жандану;
- 4) ересектің қатынасына жауап беру.

Баланың ересекпен осы кезеңдегі қарым-қатынасы әлі де болса заттармен және мазмұнды іс-әрекетпен жанамаланбайды. Нәрестенің ересекпен жағдаяттық-жеке қарым-қатынасы оның ересектің көңілін қажет етеді. Бұл қатынас экспрессивті-мимикалық құралдармен, яғни жандану кешенінің құралдарымен анықталады.

Қарым-қатынастың бұл формасы еш мазмұнсыз болғанымен, баланың дамуында үлкен рөл атқарады. Бұл кезеңде тұлғаның едәуір терең негізі, яғни баланың өзін-өзі ажыратуы және сана-сезімінің алғашқы формасы қалыптасады.

Сонымен бірге алғашқы жарты жылдықтың соңына қарай баланың жақын ересектермен аффективті-жеке байланыстары қалыптасады. 2-3 айдан бастап бала қолпаштау мен ескертулерге әсер ете бастайды. 3 айға қарай ересектермен таңдаулы араласа бастайды.

Жағдаяттық-жеке қарым-қатынас нәрестенің қоршаған заттарға қатысты танымдық белсенділігінің қалыптасуына, затты ұстауға бағытталған әрекеттердің пайда болуына ықпал етеді.

Баланың заттық іс-әрекеті бағдарланушы-зерттеуші және практикалық әрекеттерінен байқалады.

5. Нәрестелік кезең: өмірінің екінші жартысы

Бұл кезеңде баланың заттармен манипулятивті іс-әрекеті қалыптасып, жетекші іс-әрекетке айналады. Ересектермен қарым-қатынасының жағдаяттық-іскер формасы басымдылықпен байқала бастайды. Осы жастағы баланың негізгі қызығушылықтары заттарға шоғырланады. Жағдаяттық-іскер эмоциялық қарым-қатынас екінші жоспарға төмендейді. Балаға жай ғана назардың өзі жеткіліксіз болып, біріккен әрекеттері бойынша серігі ретінде қабылдайтын ересекпен араласуы қажет.

Жағдаяттық-жас ерекшелік қарым-қатынастың пайда болуы мен дамуы баланың ересекпен қатынастарында сипатталады. Біріншіден, нәресте ересектің жағымсыз және жағымды ықпалдарына әрқилы жауап бере бастайды. Екіншіден, балалар жақын және бөтен ересектерге сапалы ерекше қатынаста болады. Жақындарына қатысты аффективті-жеке байланыстары қалыптасып, бейтаныс адамдарға қатысты қорқыныш, ұялу, ыңғайсыздану қылықтары байқалады. Үшіншіден, ересектермен аффективті байланыстары сыртқы әлемге деген қызығушылықты күшейтіп, балалардың танымдық белсенділігін ынталандырады.

Баланың жалпы психикалық дамуындағы сөйлеу-тілінің рөлін ерекше атап өткен жөн. Екінші жарты жылдық белсенді сөйлеуге деген даярлық кезеңі болып табылады. Ол даярлық екі жолмен жүзеге асырылады:

1) ересектің сөйлеу-тілін түсіну қабілетінің дамуы (ересектің атаған затын көзқараспен тауып, оның нұсқауларын орындауға дейін);

2) баланың тілі шыққанға дейінгі дыбыстауының дамуы.

Баланың жақын адамдармен терең эмоциялы байланыстарының пайда болуы тілдің пайда болуы мен дамуының маңызды шарты болып табылады. Баланың психикалық дамуы оның өзі жайлы түсініктерінің тереңдеу үдерінде жүзеге асады. Баланың мінез-құлқы мен іс-әрекетін ынталандыруға қабілетті бейнелері мен түсініктердің пайда болуы нәрестеліктен ерте кезеңге өтудің сапалы өзгерісі болып табылады. Осы уақытқа дейін баланың мінез-құлқы тікелей ықпалдармен ғана анықталып келді. Алайда, баланың сыртқы жағдайлардың талабына бағынуын тоқтататын кезең келеді. Ол жиі ересектің мойынсұндыруға тырысқан әрекеттеріне қарсылыса бастайды да, өз ұмтылыстарын жүзеге асыруға тырысады. Бала жоқ нәрсені қалауға қабілеттілігін байқата бастайды.

Баланың сана-сезімінің дамуы бір жастағы дағдарысында айқын байқалады. Бұл дағдарыстың белгілері баланың тіршілік әрекетінің барлық аумақтарын қамтиды, яғни оның заттар әлеміне, айналасындағыларға, ересектерге, өз-өзіне қатынасын қамтиды. Баланың ересектен тәуелсіз аффективті ұмтылыстары

пайда болып, ол ересектің бағасына бағдарлана бастайды. Баланың тәуелсіз болу ұмтылысы және оның ересекке объективті тәуелділігі дағдарыстың негізгі қарама-қайшылығы болып табылады.

6. Нәрестелік кезеңдегі дағдарыс

Баланың өміріндегі алғашқы жас ерекшелік дағдарыс – бұл жаңа туған нәрестенің кешіретін дағдарысы. Бұл дағдарыстың барысында баланың соматикалық, рефлекторлық, моторлы және сенсомоторлы деңгейлердегі жеке-дара ұйымдасуы қайта түзеледі. Жаңа туған нәресте дағдарысының ұзақтығы жайлы әртүрлі пікірлер келтірілген – дүние есігін ашқалы 10 күннен екі айға дейін. Соңғы жылдары мамандардың көпшілігі бұл кезеңге баланың туғандағы алғашқы айын жатқызады.

Л. С. Выготский жаңа туған нәрестенің психикалық іс-әрекетінің өзгешелігін сипаттайтын маңызды екі сәтті ажыратады:

– жаңа туған нәрестенің психикалық өмірінде «аффекті мен түйсіктің қоспасын» анықтайтын дифференциалданбаған, бөлшектенбеген күйзелістер басым болады;

– жаңа туған нәрестенің психикасы «өзін және күйзелістерін объективті дүниелерді қабылдаудан ажырата алмайды, әлеуметтік және физикалық нысандарды дифференциялай алмайды».

– жаңа туған нәрестенің алғашқы күндері, апталары бұл – құрсақтағы және құрсақтан тыс өмірдің арасындағы аралық кезең. Бала үнемі үздіксіз қалғу күйінде болып, эмбриондық дене күйін сақтайды. Алайда балаға бір ай болғанда, барлығы түбегейлі өзгерістерге ұшырайды. Л. С. Выготский баланың жеке-дара психикалық өмірін жаңа туған нәресте дағдарысының негізгі жаңа құрылымы деп есептейді. Сонымен қатар, ол жаңа туған нәрестенің психикалық өмірінің өзіндік сипаты бар есептейді. Ол ерекшелік ми қабығының астындағы орталықтардың қызметіне байланысты болады, өйткені бас миының қабығы құрылымы мен қызмет етуінде жете дамымаған. Л. С. Выготский ойынша, ондай жаңа құрылым дағдарысқа тән өтпелі сипатқа ие.

Дағдарыс «жандану кешенінің» пайда болуымен аяқталады: бала ересекті, әсіресе анасын көргенде күлімсіреп, аяқ-қолдары-

мен ретсіз қозғалыстарды жүзеге асыра бастайды, әлдебір дыбыстарды айтуға әрекеттенеді. Осындай психикалық көріністердің барлығы аффективті ортадан бастау алады. Күлімсіреу – өзгеге бағытталған ым. Барлық экспрессивті құралдар баланың ересекпен қарым-қатынасынан туындап, қарым-қатынастың мақсаттары үшін дамиды. Күлімсіреудің алдында бала ересектің бет әлпетіне бірнеше секундқа тоқталып, көзбен түйісуге тырысады. Ол жиі бала өмірінің үшінші аптасында орын алады. Кейін 1-2 апта өткен соң, бала алғаш рет күлімсірейді.

Осылайша, баланың психикалық өмірінің бастауы дифференциация, даралану сәтіне байланысты болады. Ересек әрекеттері мен бала реакцияларының алмасуы оның индикаторы ретінде көрініс береді: ересектің күлімдегеніне баланың реакциясы және керісінше. Бұл баланың ересек іс-әрекетіне немесе қоршаған ортаның өзге де ықпалдарына қатысты әрекеттерінің реттелуін дәлелдейді.

Дағдарыс орыналған жас шамасы негізгі төрт ерекшеліктерімен айқындалады. Дағдарыстың алғашқы үш ерекшелігі үш жастағы дағдарыстың классикалық сипаттамасын қамтитын Келердің еңбектерінен бастап, психологияда ертеректе қарастырылған болатын. Төртіншісі алғаш рет Л. С. Выготскийдің еңбектерінде көрсетіледі.

Дағдарыстың ерекше динамикалық құрылымы. Біріншіден, дағдарыстың шекарасы нақты белгіленбеген. Балалардың тәрбиесінде дағдарыстың қай уақытта басталып, аяқталғанын байқамай да қаласың. Екіншіден, кез келген дағдарыс *дағдарыс алды, шарықтау шегіндегі дағдарыс және дағдарыстан кейінгі* деп үш кезеңді қамтиды. Дамудың жағымсыз белгілері дағдарыс алды немесе жағымсыз кезеңде біртіндеп, кейін жылдамдықпен және шарықтау шегіне жеткенде апатты артуымен сипатталды. Жағымсыз кезең баланың қоғамдағы орынының мүмкіндіктеріне сәйкессіздігін анықтауымен ерекшелінеді. Ондай сәйкессіздік тәрбиенің қиындықтарында, бұрынғы қызығушылықтары мен жетістіктерінде көрініс береді. Дағдарыстың шарықтау шегі – баланың әлеуметтік қатынастар жүйесіндегі орнының, дамуының бұрынғы әлеуметтік жағдаятының баланың жаңа мүмкіндіктерімен арасындағы қарама-қайшылықтың күрт ушығуы және дамудың әлеуметтік жағдайының қайта құрылуы. Дағдарыстан кейінгі

немесе жағымды кезең дамудың сипатын жағымды өзгерістер мен дағдарыстың жаңа құрылымдарының қалыптасуына қарай өзгертеді. Бұл кезеңде баланың мінез-құлқындағы жағымсыз көріністер біртіндеп реттеле бастайды.

Тәрбиелеудің салыстырмалы қиындығы. Дағдарыстың аталмыш ерекшелігі баланы тәрбиелеуде туындайтын қиыншылықтардың бастапқы деңгейіне қатысты салыстырмалы болып табылады. Тәрбиешілерге қиындық тудырмайтын тіл алғыш балалар болады, тәрбие үдерісіне оңайлықпен көндікпейтін қиын балалар да кездеседі, ерекше назарды талап ететін шығармашылық тұлғалар да бар. Әрбір категория тәрбиелеу қиындықтарының өз деңгейімен ерекшелінеді. Тәрбиенің қиындығы салыстырмалы түрде бастапқы деңгейдің өзінен арта бастайды. Дағдарыс кезеңінде тәрбие әсерінің бұрынғы әдістерінің тиімділігі болмайды. Мәселен, мақтау мен жазалаудың сан мәрте сыналған әдістері әсер етуден қалады, бұрын еліктеген эталондар, идеалдар және үлгілер өз құндылығын жоғалтады. Құнсыздандудың психологиялық мәні мен қажеттігіне сәйкес мінез-құлықтың жаңа үлгілеріне құндылықтардың өзге эталондары мен идеалдарына бағдарлану қажет.

Дамудың жағымсыз сипаты. Біріншіден, дағдарыстың бұл ерекшелігі қызығушылықтардың жоғалуынан туындайды. Бұрынғы мотивтер әсер етпей, іс-әрекеттің, әуестіктер мен істердің алдыңғы түрлерінің мәні жоғалады. Мәселен, 6-7 жастағы дағдарыс кезеңінде бала алғаш рет «зеріктім» деген сөз пайда болады. Ересектерде де 27-30 жастағы дағдарыс кезеңінде өмірге, серігіне, отбасына, мамандығына деген қызығушылығының жоғалуы сияқты феноменнің орын алатыны қызық жәйт. Екіншіден, баланың танымдық қабілеттерінің деңгейі төмендейді немесе біршама жойылады. Жасөспірімдік кезеңде өмір мәнді де маңызды оқиғалар мен күйзелістерге қанық болғандықтан, оған дәл ненің орын алғанын еске түсіру қиынға соғады. Сонымен бірге бұрынғы қабілеттердің «жоғалуынан» кейін жаңа психологиялық құрылымдар мен қабілеттер туындап, дамиды.

Дағдарыс кезеңінде жаңа құрылымдардың пайда болуы. Ондай жаңа құрылымдардың ерекшелігі ескісінің жойылып, орнына дамудың жаңа әлеуметтік жағдайының қалыптасуында. Сондықтан дағдарыс кезеңіндегі жаңа құрылымдар шынайы жағдайлардан өзгеше мүмкін. Мәселен, автономдығы қалыптаса

бастаған кезеңде жасөспірім тәуелсіздігі, дербестілігі, ересектігі үшін күреседі. Жасөспірімнің ондай мінез-құлқының астарында оның өзін-өзі жаңаша сезінуіне сәйкес келетін, бірақ дағдарыс кезеңінде мөлшерден тыс көрініс беретін теңдік пен сыйластықты талап етуіне байланысты «мен – ересек» атты әлеуметтік санасезімі жасырынған.

Л. С. Выготский бойынша дәл ескісінің жойылуып, орнына жаңа құрылымдардың қалыптасуы жас ерекшелік дағдарыстардың негізгі мәнін құрайды.

Семинар және практикалық сабақтардың жоспары

1. Пренаталды дамудың кезеңдеріне сипаттама.
2. Ж. Пиаже теориясы бойынша ойлаудың дамуында биологиялық және әлеуметтік факторлардың арақатынасының маңызы.
3. Л. С. Выготскийдің нәрестенің дамуы ересектермен қарым-қатынасының нәтижесі деген пікіріне түсінік беру.
4. Нәрестелік жастың кезеңдеріне психологиялық сипаттама.
5. Нәрестелік кезеңдегі дағдарыстың сипаты.

Студенттердің өзіндік жұмыстарының (СӨЖ) тақырыптары

1. Л. С. Выготский еңбектеріндегі жас мәселелері.
2. Баланың психикалық дамуының заңдылықтары.
3. Бала дамуындағы сензитивті кезеңдер.
4. Нәрестенің дамуындағы сенсорлық эталондардың рөлі.
5. «Жандану кешені» және оның компоненттері.
6. Л. С. Выготский. «Ойлау және оның балалық шақтағы дамуы» еңбегіне талдау (Л. С. Выготский. Баланың жас ерекшеліктері және кемтар бала психологиясы туралы таңдамалы еңбектер. Алматы, 1999 ж. 34-52 беттер)

Реферат тақырыптары

1. Ж. Пиаже іліміндегі бала ойлауы мен сөйлеуінің проблемасы (Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. Алматы «Таймас» баспа үйі, 2005 ж. 1-том. 373-423 беттер).

4.3. Бөбек жасы

Жоспары:

- 1. Бөбек кезеңінің сипаттамасы*
- 2. Бөбектің заттар мен әрекеттерді меңгеруі*
- 3. Баланың сөйлеу-тілінің дамуы*
- 4. Бір жастағы дағдарыс*

1. Бөбек кезеңінің сипаттамасы

Бөбек жасы 1-3 жас аралығын қамтиды. Бұл кезеңде бала дамуының әлеуметтік жағдайы өзгереді. Бөбек жасының басына қарай бала ересектен тәуелсіз болу ұмтылысына ие болып, ересекпен байланысын сақтап қалады, өйткені оның көмегі, назары және бағасы қажет. Мұндай қарама-қайшылық бала мен ересектің ынтымақтастығын немесе біріккен іс-әрекетін білдіретін бала дамуының жаңа әлеуметтік жағдайында шешімін табады.

Баланың жетекші іс-әрекеті де өзгеріп, оның заттарды әлеуметтік құралдар ретінде меңгеруіне бағытталған заттық-манипулятивті іс-әрекет түріне ұласады. Егер нәресте затпен әрекет ету тәсілін және оның қызметін айыра білмесе, екі жастағы баланың ересекпен зат арқылы қызметтестігінің мазмұны заттарды пайдаланудың қоғамдық тәсілдерін меңгереді. Ересек баланың қолына затты беріп қана қоймай, затпен бірге онымен әрекет ету тәсілін де меңгереді. Мұндай ынтымақтасқан қарым-қатынас жетекші іс-әрекет болудан қалады, ол заттарды қолданудың қоғамдық тәсілдерін меңгеру құралына айналады.

Бөбек жасына тән жағдаяттық-іскер қарым-қатынас оның ересекпен ынтымақтастығына деген қажеттілігіне жауап береді. М. И. Лисина баланың ынтымақтастыққа мұқтаждығының негізгі төрт белгісін көрсетеді:

- өз іс-әрекетіне назар аудартуға тырысады;
- өз жетістіктерінің бағаланғанын қалайды;
- сәтсіздіктерде жәрдем сұрайды;

- «таза» мейірімді өз жетістіктерінің мақұлдануы ретінде шын көңілмен қабылдағанымен, бас тартуға тырысады.

Бөбек жасында баланың психикалық дамуы қауырт дамиды, оның негізгі компоненттері төмендегідей:

- 1) заттық іс-әрекет және ересекпен іскер қарым-қатынас;
- 2) белсенді сөйлеу;
- 3) ерікті мінез-құлық;
- 4) құрдастарымен араласу қажеттілігінің қалыптасуы;
- 5) символдық ойынның басталуы;
- 6) сана-сезім және тәуелсіздік.

2. Бөбектің заттар мен әрекеттерді меңгеруі

Баланың заттарға қызығушылығы және сол заттармен алғашқы әрекеттері 6-7 айда пайда болады, алайда нәрестелер заттармен әрекет ету тәсілін байқай алмайды, олардың белсенділігі тек заттың өзіне ғана бағытталады.

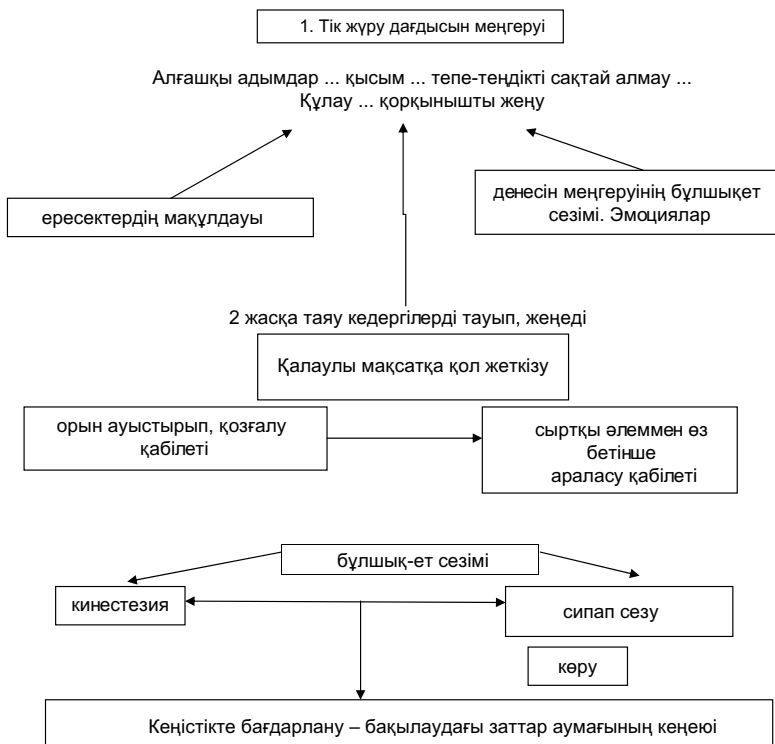
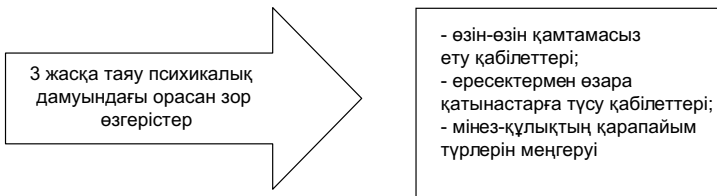
2 жасар бала заттармен әрекетті меңгеріп, ересекпен біріккен іс-әрекетінде құрал-заттардың қызметін меңгере бастайды. Ол заттың қоғамдық ортада көпшілік арасында атқаратын қызметінің мәнін түсіне бастайды.

П. Я. Гальперин заттық әрекеттердің – қол арқылы және құрал арқылы екі түрінің арасындағы айырмашылықты көрсетеді. Бірінші жағдайда қол арқылы затпен әрекет етеді (зат-қолдың ұзартылуы немесе қосымшасы) екінші жағдайда қол зат-құралға ыңғайланады. Баланың құралмен әрекет ету тәсілдерін меңгеруі оның бір затты алу үшін екіншісімен әрекет етуіне мүмкіндік туғызады.

Бала осының негізінде заттардың едәуір маңызды және жалпы (ортақ) белгілерін ажырата бастайды. Бұл санада бейнеленетін және ойлаудың дамуына ықпал ететін ұғымдар сипатына ие болатын жалпыламалардың қалыптасуына әкеледі.

12-сызба. Бөбек жасы (1-3 ж.)

ДАМУ ФАКТОРЛАРЫ (НЕГІЗГІ)		
Тік жүру	Заттық әрекеттер	Сөйлеу

3. Баланың сөйлеу-тілінің дамуы

Сөйлеу барлық психикалық үдерістерді өзгеріске ұшыратады. Баланың сөйлей бастауы оның өз мінез-құлқын басқаруға, ойлауға, әрекеттерін сезінуге ықпал етеді.

Баланың сөйлеу-тілін меңгеруі балалар психологиясының күрделі және құпия мәселелерінің бірі болып табылады. Еш нәрсеге зейін қоя алмайтын, интеллектілі операцияларды меңгермеген, кішкентай баланың 1-2 жылда белгілердің күрделі жүйесі тілді қалайша меңгеретіні түсініксіз. Балалар сөзінің мәні жөніндегі мәселе пікірталастардың тақырыбына айналуға.

Л. С. Выготский бала сөздерінің мәні өзгеріссіз қалмай, дамудың белгілі бір жолынан өтетінін анықтайды. Сөйлеу-тілінің дамуы, сөздіктің ұлғаюы мен грамматикалық конструктілердің күрделенуімен қатар сөздер мәнінің дамуымен анықталады.

Нәрестелік кезең сөйлеу-тілінің дамуында вербалдыға дейін, даярлық кезеңі болып табылады. Бұл кезеңде сөйлеуді ым-ишара сияқты вербалдыға дейінгі құралдар алмастырады. Үш жастағы бала адам тілін меңгеріп, сөйлеудің көмегімен өзге адамдармен араласа бастайды. Осы екі кезеңнің арасында бала өзінің ерекше тілінде сөйлей бастайтын ерекше кезең бар. Психологияда ол кезеңді *балалардың автономды тілі* деп атайды. Автономды тіл ересектің тілінен дыбысы мен мәні бойынша ерекшеленеді. Бала дыбыстың дербес үйлесімін ойлап тауып, оның сөзін ересектердің тіліне аудару қиынға соғады. Оның тілін балаға жақсы таныс адам ғана түсіне алады. Ал балалардың ересектердің бүкіл сөзін жақсы түсінетіні қызық. Автономды сөздер жоқ заттарды алмастыру үшін емес, затқа нұсқау үшін, оған атау беру үшін қолданылады. Бұл кезеңде бала көрнекі жағдаяттан тыс ойлана алмайды.

Бала өмірінің екінші жылының ортасында (кейбір балаларда кешірек) өзіндік сөйлеу жарылысы орын алады. Бұл кезеңде баланың сөздігі күрт ұлғайтып, тілге жоғары қызығушылығы пайда болады. Сөздерді меңгеру қисыны құралдар арқылы жасалынатын әрекеттерді меңгерудегідей. Ол үш сатыдан өтеді. Жағдайдың бірінші сатыдағы негізгі компоненті зат болып табылады.

Екінші сатыда негізгі бағдар ересекке алмасады. Затты алудың тікелей әрекеттерінің орнына нұсқау шаралары және ерекше

ықпал етудің басқа да тәсілдері пайда болады. Ересектің амалы қажет сөзді айтып, оны баладан естуін күтуде.

Үшінші сатыда дәл сөз жағдайдың орталығына айналады. Бала ересектің көзіне қарап қана қоймай, оның назары еріндеріне шоғырланады. Бала қажет сөзді атаудың алғашқы әрекеттерін жасай бастайды да, кейінен оны атап қалаулы затын алады. Осылайша ой түйінін сөзбен жеткізу міндетін балаға дәл ересек ұсынады.

Өмірдің үшінші жылы – бала тілінің дамуындағы жаңа саты. Сөйлемнің грамматикалық құрылымын меңгеру оның негізгі мазмұны бала сөздігінің қоры тез және біршама ұлғаяды: үшінші жылдың соңына қарай бала 1000-1500 сөзді меңгереді.

Бала сөйлеуінің белсенділігі:

1) Сөйлеу қарым-қатынасының жақын ересектердің ықпалымен қатар бөтен адамдардың көмегімен де ұлғаюында.

2) Сөйлеу белсенділігінің ойын барысында ұлғаюы

3) Балардың ересектердің сөйлеу тіліне деген қызығушылықтарының ұлғаюында.

Сөйлеу көрнекі жағдаяттан бөлініп бала ойлауымен қарым-қатынасының дербес құралына айналады. Сөйлеу баланың негізгі құралы болып табылады. Баланың ересектің сөзбен айтқан нұсқауларын орындауы ырықты мінез-құлықтың бірінші формасы болып табылады. Сонымен бірге баланың мінез-құлқы қабылданған жағдаятпен емес, ересектің сөзімен анықталады.

Ойынының дамуы

Өмірінің алғашқы айларынан-ақ балалар құрал-заттарға ғана емес, сонымен бірге оларға арналған арнайы заттар – ойыншықтарға да кезігеді.

Балалардың құрал-заттармен әрекеті нақты, қатаң белгіленген тәсілдерді қажет етсе, бала ойыншықтармен ойындағысын жүзеге асыра алады. Сонымен бірге, заттың – практикалық іс-әрекет қайсыбір нәтижеге бағыттталып, реттеледі, ал ойыншықтармен жасалған әрекеттер ешқандай нәтижені болжамайды, әрі ешбір нақты мақсатсыз жүзеге алады. Бала өмірінің екінші жылының басында ойыншық ол үшін манипуляциялауға болатын кез келген басқа зат ретінде көрінеді. Алайда біртіндеп балалар өмірінің екінші жылында заттардың ойындағы мәнін меңгере бастайды: қуыршақты тамақтандырады, оны ұйықтатады. Ойыншықтың өзі балалар үшін басқа заттың үлгісі болмайды, ол кішірейтілген шынайы зат ретінде көрінеді.

Бала әртүрлі заттармен бір тектес әрекет етіп, сол әрекеттерді жалпылайды. Ол ойнайтынын әлі сезінбейді. Мұндай ойының мәні әрекет ету үдерісінде, сол себептен оны процессуалды деп атайды.

Заттармен әрекет етудің жаңа тәсілдерін ойлап табу, ойынмен алмастыру амалдарының пайда болуы ойынның негізгі сипаттамасы болып табылады. Алмастыру амалдары бірден пайда болмайды әрі балалар ойыны өздігінен қалыптаспайды. Ойнай алатын адамдардың, яғни ересектердің белсенді қатысуымен жүзеге асады. Бөбек кезеңіндегі ойынның негізіндегі алмастырулар төмендегідей сатылардан өтеді:

- 1) ересектің ойынын бақылау;
- 2) ересектің ойынына қосылу, біріккен ойын;
- 3) ересектің әрекеттеріне еліктеу;
- 4) баланың дербес ойыны;
- 5) баланың құрдастарымен қарым-қатынасы.

4. Бір жастағы дағдарыс

Сәби өмірінің алғашқы жылындағы дағдарыс тәжірибе жүзінде мазмұны жағынан өте қарапайым деп саналған.

Бұл кезең түрлі жастағы дағдарыстан бұрын зерттелген. Бірақ оның пайда болу себебі мен мәніне жете зейін аударылмаған. Осы орайда сәбидің қаз-қаз басып жүруі туралы жоғары даму заңдылықтарының жеке кезеңдеріндегі сапалы өзгерістер жайында сөз қозғап отырмыз. Сәби бірден тәй-тәй басып жүріп кете алмайды, дегенмен бірен-саран болса да ондай балалар бар. Бірден жүріп кететін сәбиді мұқият зерттеу нәтижелері оның бойында әлі де анықтала қоймаған жасырын ерекшеліктері болатындығын көрсетеді. Алайда құпия сыр сәби жүре бастағаннан жоғалатынын байқаймыз. Сәби тым жас кезінде-ақ жүре алады, бірақ ол әлі нәзік қозғалып, кеңістікте өз бойын билей алмайды. Сәбидің бойындағы мұндай қасиет оның *алғашқы* дағдарысының мәнін анық байқатады.

Дағдарыстың *екінші* көрінісі бала тілінің шығуына байланысты. Сәбидің тілі шығып, бірден сөйлеп кету үдерісі ұзақ мерзімге созылады, дегенмен бірден сөйлеп кеткен сәбилер болғаны кейбір

деректерден мәлім. Сәбидің үш айға дейін тілі шықпайды, бұл сол тілі шығудың жасырын кезеңі деп аталады, Ал *үшінші жайт* – бала бойындағы аффект пен ерік ерекшеліктерінің көрінісі. Э.Кречмер мұны гипобликалық қимыл-қозғалыс деп атады. Мұның мәні дағдарысқа байланысты сәбидің алғашқы қарсыласуы, отбасындағы тәрбиенің өктемдігіне сәбидің қарсылық көрсетуі, Кречмердің бұл көріністерді гипобликалық деп атауының себебі ондай қимыл-қозғалыстар ерікті әрекеттер мен аффектінің бірігіп кету салдарынан оларды бірінен-бірін ажырату қиын.

Дағдарыс жасында сәбидің мұндай қимыл-әрекеттер жасауы дұрыс тәрбие бермейтін отбасыларда пайда болып, олар шиеленісе түседі. Ал оның соңы тәрбиесі қиын балаға әкеп соқтырады. Әдетте сәбиге бір нәрсені бермей қойса немесе оның тілегін түсінбесе, ол ашу-ызаға күрт ерік беріп, еденге жата қалып аунап үздіксіз жылайды. Егер жүретін болса, қозғалудан бас тартып, еденді аяғымен тепкілейді. Осы кезде ол ешқандай есінен танарлық, езуінен сілекей ағып, серейіп қаларлықтай белгілері байқалмайды. Бұл тек баланың бойындағы мен-мендік мінез көрінісі, кежірлік белгісі. Тілегінің орындалмай қалғанын көрсеткен қарсылығы мен наразылығы. Мұндай көрініс сәбидің нәрестелік шағындағы аяқ-қолын тарбаңдату бейнелерін ғана елестетеді.

Міне, сәбилік кезеңнің алғашқы дағдарысындағы үш түрлі негізгі сәттері осындай қылықтарынан айқын байқалады.

Енді біз сәбидің тілінің шығуына байланысты дағдарыс түрін қарастырып көрейік. Тілдің шығу сәтіне орай сәбидің дағдарысқа ұшырау себебі – бұл мәселе, ең алдымен баланың ұғым-түсінігіне және оның әлеуметтік ортамен қарым-қатынасына байланысты болуы. Сәбидің тілінің шығуы жайында біріне-бірі қарама-қарсы және бірін-бірі жоққа шығаратын екі түрлі көзқарас және үш түрлі теория бар. Оның біріншісі – құрамдық (ассоциация) негізге тіректелген тілдің бірте-бірте шығуы. Кейбір жағдайда бұл теорияны семіп қатып қалған деуге болады. Бұл теорияның тарихи мәні ғана бар. Өйткені ескіні білмей жаңаны жасай алмайсың. Осы теорияға сүйенген зерттеушілердің бірсыпырасы осы күнге дейін бала тілінің дамуы туралы ілімді тежеп отыр, ал ондай қателіктерді жоймай бұл мәселені дұрыс шешу мүмкін емес.

Құрамдық теорияның түсінігі бойынша сөз бен оның мағынасы арасындағы байланыс – екі мүше арасындағы байла-

ныс. Сәби бір затты, мәселен, сағатты көреді. «С-а-ғ-а-т» деген дыбыс жиынтығын естиді, осы екеуінің арасында балада белгілі байланыс пайда болады, бұл байланыс баланың «сағат» деген сөзді естіген соң, онда дыбыс пен зат арасындағы байланыс пайда болады. Г. Эббингауздың бір шәкірті сөздің мәнін адам пальтоны көргенде оның иесін еске түсіргені сияқты, байланыстың пайда болуы деп бейнелеп түсіндіреді. Біз қалпақты көргенде оның кімдікі екенін білеміз және қалпақ иесін еске түсіреміз.

Біріншіден, сөз мағынасы мен сөз арасындағы қатынас кейбір жағдайда қарапайым және оңай ғана болып көрінеді. Екіншіден, баланың тілін одан әрі дамытып отыру үшін нәрселер арасындағы құрамдық тәуелділіктің болатындығын аңғартып, оларды одан әрі қарай нақтылай түсіп өрістетуге қажет. Бұл тәуелділік бірнеше байланыста болуы мүмкін. Ал дамудың келесі сатысында әлдебір жаңа нәрсенің пайда болу үдерісін түсіндіретін болсақ, онда 4 құрамдық байланыс сөздің өзіндік нысанын аша түседі. Осы көзқарас бойынша бала тілінің дамуы оның сөздік қорының дамуына ықпал етіп, оның құрамдық байланысын да байытып, оны нақтылай түсуіне жетелеп отырады. Бұл ретте Эббингауздың жоғарыда айтылған шәкіртінің пікірін растап, бала сөзінің мағынасы біржола нақты қалыптасатынын көрсетеді. Бұл жайт сөз мағынасы бала үшін ұзақ мерзім бойы өзгеріссіз қалып қояды да, ол дамымайды. Соның салдарынан баланың сөзі өзгеріссіз қалуы мүмкін. Осы орайда бала тілінің шығуы туралы мәселе де өз шешімін тапқандай. Өйткені, бір жағынан алғанда сөздерді атау олардың дыбысталуы арасында байланыс үнемі сақталады саналады.

Құрылым теориясын қолдаған зерттеушілер сөз мағынасын дамыту жағына жете мән бермеді. Олар құрылым теориясына сенгенімен, бірақ оны психологиялық жағынан сөздік белгінің пайда болу механизмінсіз дұрыс түсіндіре алмады. Бұдан соң осы мәселеге қатысты теорияның тарихи дамуына сәйкес В. Штерн бастаған екінші тобы пайда болды.

В. Штерн теориясына сәйкес алғашқы сөз бала дамуындағы негізгі қадам. Ол дыбыс пен заттың арасындағы құрылымды байланыс негізгі түйін емес дейді. Өйткені мұндай құрылымды байланыс жануарларда да бар (мысалы, өзіңіз атаған затқа итке көз салып оған карауды үйретуге болады) дейді. «Сәбидің, – дейді

В. Штерн, – біріншіден, өз өмірінде ғаламат жаңалық ашатыны оның қандай да заттың болмасын өз атауы бар екенін немесе (осы заның екінші ұғымы) сәбидің белгі мен маңызы арасындағы байланысты ашатыны, яғни тілдің символдық қызметін білуі кез келген затты белгі, символ арқылы көрсетуге болады».

Бұл көзқарас із жүзіндегі зерттеуде өте жемісті болып, ол құрылымдық теория аша алмаған фактілерді ашты. Ол тілді дамытуда құрылымдық байланыс бірте-бірте қалыптасады, бірақ жаңалық ашқаннан кейін бала сөздігінің секірмелі болып өсуі пайда болады дейді. В. Штерн атап көрсеткен екінші бір жайт сәбидің сөздік қорын қарқынды даму кезеңіне аяқ басу хайуанаттардың адам сөзін түсінуді үйреніп, одан аталмаған зат атын сұрап білуі мүмкін емес. «Ал балаға, – дейді В. Штерн, – қанша сөз берілсе, сонша сөзді біліп алу тән, яғни ол әрбір заттың атауы болуға тиіс екендігін жақсы түсінеді». В. Штерн баланың ашқан жаңалығы сәбидің алғашқы жалпы түсінігі деп аталуы тиіс дейді.

Адамзатқа тән үшінші нышанның мәні – сәбиде атау туралы бастапқы сұрақтар пайда болады, яғни сөздік қорын өсіру үшін сәби кез келген затты «Бұл не?» деп сұрай береді. Осы аталған нышандардың үш түрі де балалық шақтың ерте кезеңіне тән.

Бала тілінің шығуы мен қалыптасу кезеңдерін түсініп оның дамуын неғұрлым тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді. Мұның өзі тілдің дамуын дұрыс бағдарлап, теориялық жағынан тұжырымдауға көмектеседі және осы мәселеге қатысты түрлі көзқарастардың кемшіліктерін ашып көрсету үшін қолайлы жағдай тудырады.

Біздер бала дамуындағы жаңа құрылымдарды – оның жүруі мен еңбектеу әрекетін және басқа қасиеттерін де естен шығармауымыз керек.

Баланың жеке басының даму сатылары оның өмір сүретін ортасымен қарым-қатынасында өрістеп отыратындығын ескеретін болсақ, онда сәбидің, дамуы оның танымының тарихымен байланысты екенін айқын аңғарамыз. Шын мәнінде, адамның жеке басының ортамен қарым-қатынасы оның санасының сипатын білдірумен қатар адамның жас даму ерекшеліктеріне орай бұл мәселенің сырын ашып көрсетіп, шындыққа бір табан болса да заңды түрде жақындауды білдіреді. Ал мұндай жайттың мәні ерекше.

Баланың бойында пайда болған жаңа құрылымдар дағдарыс кезеңіндегі ерекшеліктерге іріткі сала ала ма? деген сұрақты анықтау керек болады. Дағдарыс кезінде бала бойында жаңа сапалар пайда болмаса, онда жалпы даму да болмас еді.

Алайда сәбидің дағдарыс жасында жаңа сапаларды игеруі өткінші сипатта болады. Бірақ дағдарыс жасында игерілген сапалар оның кейінгі даму кезеңінде із қалдырмайды. Ал бір қалыпқа түсіп тұрақты даму кезеңінде игерілетін сапалар баланың бойында тұрақты қасиеті болып қала береді. Бірқалыпты даму жасында бала жүруді, сөйлеуді, жазуды және т.б. әрекеттерді үйренеді. Өткінші жасында сәби дербестік тілді меңгереді. Бірақ сөйлеудің бұл түрі оның өмір бойында сақталатын болса, онда баланың дамуы бірқалыпты болмағаны.

Біз баланың дербестік сөйлеуінен оның алғашқы жылғы дағдарысына тән алуан түрлі ерекшеліктерін байқаймыз. Мұндай ерекшеліктер бала сөйлеуіндегі дағдарыс кезеңінің басталуы мен аяқталуына дейінгі мерзімге созылады.

Баланың қалыпты сөйлеуіне орай оның дербестік тілі осы дағдарыс кезеңімен тұтас болғандықтан, енді ол өзгеше сипатқа ие болады. Осындай өзгерістер бала дамуындағы өтпелі кезең болғандықтан, бұл мәселені генетикалық тұрғыдан қарастырған да толымды болмақ. Өйткені бұл кезеңді баланың, дамуындағы бір кезеңнен келесі кезеңге өтетін өткел деп түсінген дұрыс. Енді бала қалыпты сөйлеуге көшкен кезде оның психологиясында күрделі құрылымдар пайда болып отыратындығына көз жеткіземіз.

Бала дамуындағы дербестік сөйлеудің өзіндік ерекшелігі оның заңды құбылысы деп саналады және бұл құбылысты біздер диалектикалық дамудағы баланың жеке басына тән сипаты деп түсінуіміз керек.

Семинар және практикалық сабақтардың жоспары

1. Бөбектік кезеңнің психикалық таным үдерістерінің дамуына сипаттама.
2. Бөбек жасында баланың психикалық дамуының негізгі компоненттері
3. Сәби өмірінің алғашқы жылындағы дағдарыстың психологиялық ерекшелігі.
4. Л. С. Выготский бала дамуындағы сөйлеудің мәні туралы.

***Студенттердің өзіндік жұмыстарының (СӨЖ)
тақырыптары***

1. Сәби өміріндегі алғашқы дағдарыстың психологиялық мәні.
(Л. С. Выготский. Баланың жас ерекшеліктері және кемтар бала психологиясы туралы таңдамалы еңбектер. Алматы. 1999 ж. 93-114 беттер).

Реферат тақырыптары

1. Өзін тану – өзіндік сананың алғашқы қарапайым түрі.
2. Сәбилік кезеңдегі бала эмоциясының дамуы.

4.4. Мектепке дейінгі жас шамасы

Жоспары:

1. Мектепке дейінгі балалық шақтың сипаттамасы
2. Мектепке дейінгі жас шамасындағы баланың сюжетті-рөлдік ойыны
3. Мектепке дейінгі жас шамасындағы баланың танымдық дамуы
4. Мектепке дейінгі жас шамасындағы балалардың құрдас-тарымен қарым-қатынастары
5. Баланың үш жастағы дағдарысы

1. Мектепке дейінгі балалық шақтың сипаттамасы

Мектепке дейінгі балалық шақ жеке тұлға дамуының мінез-құлықтың жеке мотивтерінің дамуының алғашқы кезеңі болып табылады.

А. Н. Леонтьев бойынша, бұл жас шамасында жеке тұлғаның дамуы ең алдымен мотивтердің өзара бағыныштылығымен, иерархиясымен байланысты.

Бөбек шағының соңына қарай баланың ересектен бөлінуі, олардың арасындағы жаңа қатынастардың туындауына әкеледі. Баланың ересекпен қарым-қатынасы жағдаяттан тыс сипатқа не болып, екі түрлі сипатта жүзеге асады (жағдаяттан тыс танымдық, жағдаяттан тыс жеке).

II-кесте.

Мектепке дейінгі жас шамасындағы баланың сюжетті-рөлдік ойыны

ОЙЫН ІС-ӘРЕКЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ		
Ойынның компоненттері	Мектепке дейінгі жас шамасы	
	кіші	жоғары
Желісі	Ересектердің еңбек іс-әрекетін қайталауы	Ересектердің еңбек іс-әрекетін қайталауы және адамдардың арасындағы қатынастарды бейнелеуі

<i>II-кестенің жалғасы</i>		
Рөлдердің саны	1-2	7-10
Ойыншылардың саны	1-2	1-2 және 10-15
Тақырыбы	Тұрмыстық	Тұрмыстық және қоғамдық
Ережесі	сезілмейді	Өздері орнатады. Күрделі
Ойын әрекеттері	біртекті (1-3)	Қысқа, кең жайылған, ым-ишарамен, сөзбен (көп)
Ойын жағдаяттарының енгізілуі	Ересектің басшылығымен	Өздері және ересектің басшылығымен
Жаңа ойын жағдаяттарының пайда болуы	Ересектің көмегімен	Ересектердің көмегімен және өз бетінше
Ойындардың біріктірілуі	Мүмкін емес	Мүмкін
Заттарды, ойыншықтарды қолдануы	Дайын	Тұрмыстық және өздерімен жасалған, қиылдан ойлап табылған
Ойынның жалғастырылуы	Қысқа мерзімді	Бірнеше күнге дейін
Алдын ала жоспарлау	Жоқ	Бар
Ойынның аяқталуы	Тұтқиылдан	Алдын ала ойластырылған

12-кесте.

Мектепке дейінгі жас шамасындағы балалардың конструктивті іс-әрекетінің ерекшеліктері

кіші	ересек
ойын барысында құрастыру тілегі пайда болады	бірлескен құрылысты жасау ұмтылысы

<i>12-кестенің жалғасы</i>	
құрылысты құрастырудың барлық жағдайлары есепке алынбайды	құрылыстың тақырыбы күрделі
жиі нәтижеге қол жеткізбейді. Қайта жасайды.	құрылысты алдын ала ойластыру
қызығушылығы жоғалуы мүмкін	нәтижеге қол жеткізу ұмтылысы

БАЛАЛАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ ТҮРЛЕРІ			
2-3 ж.	3-4 ж.	4-5 ж.	5-7 ж.
ересекпен бірлесіп	жақын еңбек	ортақ еңбек	
			ұжымдық

Балаларды ұйымдастыру түрлері жас ерекшеліктеріне әрі еңбек тапсырмаларының мазмұнына және балалардың еңбек іскерліктерінің даму деңгейіне байланысты болады.

ЕҢБЕКТІ ҰЙЫМДАСТЫРУ			
Жұмыс мотивтерін қалыптастыру	Еңбек ету тәсілдеріне үйрету	Сәйкес дағдылар мен іскерліктерді қалыптастыру	Әрекеттерді жоспарлауға және үйлестіруге үйрету

2. Мектепке дейінгі жас шамасындағы баланың сюжетті-рөлдік ойыны

Сюжетті рөлдік ойын мектепке дейінгі жас шамасындағы іс-әрекеттің жетекші түрі болып табылады.

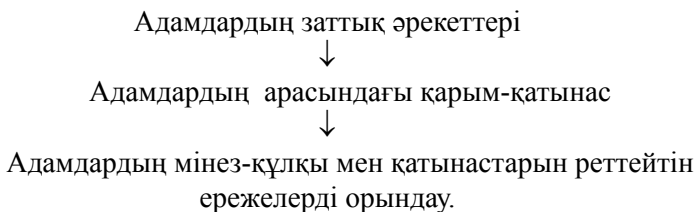
Сюжеттік-рөлдік ойын – бұл балалардың ересектердің еңбек немесе әлеуметтік қызметтерін өзіне теңгеріп, арнайы құрастырылған немесе ойдан шығарылған ойын жағдайларында ересектердің өмірін қайталауы.

Балалардың ойына көптеген пікірталастарды тудыруда. Ф.Шиллер, Т. Спенсер, К. Тросс, З. Фрейд, Ж. Пиаже ойынды баланың балалар әлеміне кету құралы ретінде және ләззат алудың инстинктивті ұмтылысы ретінде қарастырады. Мәдени-тарихи тұжырымдаманың аясында Д. Б. Эльконин бойынша, ойында

баланың тікелей жүзеге асыра алмайтын (еңбек құралдарының күрделілігінен) ересектер өміріне қатысу ұмтылысы анықталады.

Рөлдік ойының сипаты шығу тегі мен мазмұны бойынша әлеуметтік болады. Ойынның негізгі бірлігі (Д. Б. Элькониннің терминологиясы бойынша) баланың ойын барысында иеленетін рөлі.

Сюжеттік-рөлдік ойында қайта жасалатын ақиқаттың бір бөлігі (соғыс, дүкен, т.б.). Ойынның мазмұны – баланың ересектер іс-әрекетінің негізгі мезеті ретінде бөліп алып жасайтыны.

3. Мектепке дейінгі жас шамасындағы баланың танымдық дамуы

Кішкентай баланың ойлауы ұзақ уақыт бойы жағымсыз қырынан қарастырылды.

Ж. Пиаже – эгоцентризм.

Л. С. Выготскийдің адамның танымдық үдерістерінің жана-маланған сипаты жайлы идеясы кеңінен қарастырылды. Танымдық даму ақыл-ой іс-әрекетінің құралдарын меңгеруі ретінде қарастырылды. А. Н. Леонтьев «Даму параллелограммасы» принципіні құрастырды. Танымдық іс-әрекетті ұйымдастырудың сыртқы құралдары ішке тереңінен еніп ішкіге айналады.

а) Қиял бейнелердің комбинациясын қайта құрастыру қабілеті.

ә) Мектепке дейінгі жас шағындағы балалардың ересектермен қарым-қатынастарының бірқатар ерешеліктері бар:

1) тым жоғары эмоциялы қанықтық

2) қатынасу әрекеттерінің байлығы мен әрқилылығы

3) бастамашыл әрекеттердің жауап ретінде орындалған әрекеттерден басым болуы.

4. Мектепке дейінгі жас шамасындағы балалардың құрдастарымен қарым-қатынастары

Баланың құрдасының ықпалдарына аса сезімталдықты білдірмеуі.

Мектепке дейінгі жас шағында баланың құрдастарымен қарым-қатынастарының дамуы бірнеше сатыға бөлінеді. Бірінші сатыда (2-4 ж) бала үшін құрдасы эмоциялық-практикалық өзара әрекеттестіктегі серігі болып табылады.

Екінші сатыда (4-6 ж) баланың құрдасымен жағдаяттық-іскер ынтымақтасу қажеттілігі пайда болады; біріккен ойын іс-әрекеті қарым-қатынасының мазмұнын байытады.

Психология ғылымындағы негізгі ұғымдардың біреуі – қарым-қатынас. Қарым-қатынасыз жеке адамды түсіну, оның дамып жетілуін талдау мүмкін емес.

Қарым-қатынас түрлері мен формалары бойынша әр алуан. Тура, жанама, тікелей, біреу арқылы (тікелей емес). Алғашқысы тікелей қарым-қатынас, соның негізінде тікелей емес қарым-қатынас пайда болады.

Тікелей емес қарым-қатынас – жазбаша түрдегі немесе техникалық құралды пайдалану негізіндегі толық емес психологиялық контакт.

Қарым-қатынаста адамдар өзін көрсетеді, өзі үшін және басқалар үшін психологиялық қасиеттерін аша түседі. Сонымен бірге ол қасиеттері қарым-қатынаста қалыптасады. Адамдармен қарым-қатынаста адамның адамзаттық тәжірибені игеруі, қалыптасқан мораль, құндылықтар, білім мен іс-әрекет түрлерін игеруі, жеке адам және дара адам түрінде қалыптасуы іске асырылады. Яғни, қарым-қатынас адамның психологиялық дамуының маңызды факторы. Жалпы алғанда, қарым-қатынасты былай анықтауға болады: адамның бүкіл өмірі барысында психикалық үдерістері мен мінез-құлқы қалыптасатыны жан-жақты шындық.

Соңғы кездерде жас ерекшелік және педагогикалық-психология салаларында қарым-қатынасты зерттеу мәселелері барынша жиі көтеріледі. Ол балалар психикасын дамыту тәжірибесіндегі сұраныс-қажеттілікпен түсіндіріледі. Қазір «қарым-қатынас» және «жеке адам», «қарым-қатынас» және

«даму» ұғымдары параллель қарастырылады да, балалардың психикалық үдерістерінің, функцияларының, қасиеттерінің коммуникациялық детерминациясы ғылымда жан-жақты талданады. Бұл жағдайдың өзі қарым-қатынас бойынша теориялық және эксперименталдық зерттеулерді интенсификациялап қана қоймай, психология пәнінің принципалды жаңаруына жағдай жасады. Осылайша адамның психикалық дамуы басқа индивидтермен қарым-қатынас, байланыс жасау арқылы психологиялық жағынан бағаланып, талданады. Сонда адам психикасының даму мәселесі «тері астындағы адам» (А. Н. Леонтьев) сипаттамасына «асып шығады» да, басқа адамдармен қарым-қатынас жасау, әрекеттесу, коммуникация кеңістігімен қарастырылады.

М. В. Елагина, А. И. Сорокина, В. В. Ветрова, Н. Н. Подьяков, М. И. Лисина, Е. Е. Кравцова, Х. Т. Шерьязданова, т.б. зерттеушілер мектеп жасына дейінгі кезеңде балалардың қарым-қатынасының төрт қалпы бірінен кейін бірі орнын басып отыратындығын анықтаған.

1) туғаннан алты айға дейінгі кезеңде балалардың қарым-қатынасы жағдайлық-жеке бастық,

2) алты айдан екі жарым жасқа дейін – жағдайлық-іскерлік,

3) екі жарым жастан бес жасқа дейін – жағдайдан тыс, танымдық,

4) бес жастан жеті жасқа дейін – жағдайдан тыс, жеке бастық қарым-қатынас тағайындалған. Бұл формалар балалардың ересектермен қарым-қатынасын сипаттайды. Ал, балалардың басқа балалармен бірлескен коммуникативтік іс-әрекетінде эмоциялық-тәжірибелік, жағдайлық-іскерлік және жағдайдан тыс іскерлік қарым-қатынас формалары болатындығы ғылымда белгілі болып отыр.

Қарым-қатынас компоненттерінің дамуы, өзгерісі нәтижесінде интегралды, тұтас құрылым пайда болады. Ол коммуникативті іс-әрекеттің даму деңгейін анықтайды. А. В. Запорожец, М. И. Лисина бұл ерекше құрылымдарды «қарым-қатынас онтогенезінің сатылары», «қарым-қатынас формалары» деп атаған.

Баланың басқа балалармен қарым-қатынас құру арқылы өз-өзін тану, бағалау мүмкіндіктері болады (И. И. Чеснокова, Т.В. Драгунова, Д. Б. Эльконин, И. Непомнящая, және т.б.). Мектеп жасына дейінгі кезеңдегі “бала-бала” жүйесі В. С. Мухина

еңбектерінде сипатталады. Ғалым баланың басқа балалармен қарым-қатынас құруы оның психикалық дамуына жағдай жасайтынын негіздейді, *әрі ол үш жағдайда баса көрсетіледі:*

1. Баланың балалар тобымен қарым-қатынас құруында ерекше, ересектермен жасалған қарым-қатынастан айрықша қатынас тағайындалады;

2. “бала-бала” жүйесінде ғана кейбір іс-әрекет түрлерін меңгеруге болады, яғни балалар топпен ғана ересек адамдардың қатынасын бірлесіп қайта жаңғырта алады;

3. Балалар тобында мінез-құлық, жүріс-тұрыс нормалары мен адамгершілік қасиеттерді қолданып, жаттығуға мүмкін болады.

5. Баланың үш жастағы дағдарысы

Үш жастағы дағдарысты қарастыруға себебін тигізетін үш түрлі көзқарас бар. Алдымен, бұл дағдарыс баланың өтпелі кезеңіне байланысты. Өйткені бала психологиясында бұл кезеңде жаңа құрылымдар мен саналы ерекшеліктер пайда болады. Бала психикасының дамуындағы дағдарыстың пайда болуын, оның жақын арадағы даму аймағына қатысты қасиеттерін өзгеру заңдылығымен ұштасты түрде іздестіру керек болады.

Үш жастағы дағдарысты тек теориялық схемамен қарастыруға болмайды. Біз іс жүзіндегі тиісті материалдарды талдаудан бастауымыз керек, мұндай материалдарды түсіндіруде ұсынылған теорияға сүйену қажет. Үш жастағы дағдарыстың мән-жайын ашып көрсету үшін баланың дамуындағы сыртқы және ішкі жағдайларды қарастыру қажет. Бұл мәселенің түйінді жері баланың үш жаста дағдарысқа ұшырау себептері нендей жағдайларға байланысты болады және оның қалыпты жағдайдан ауытқуына әсер етуші фактор қандай? деген мәселенің мәнін айқындап көрсетуді талап етеді.

Осы мәселенің мәнін ашып көрсетуде *біріншіден*, дағдарыс баланың бойындағы мұндай жағымсыз қылықтарын оның тіл алмай, қасарысуынан айыра білу қажет. Баланың жағымсыз қылықтары ересектердің қойған талаптары мен айтқандарының бәріне қарсы шығады. Алайда баланың бір нәрсені істеуге зауқы болмаса, жағымсыз қылықтары мен қарсылық керсетуін (мысалы,

ол ойнап жүргенде оған жатып ұйықта десе, ол бірден төсегіне жатып ұйықтамайды), мұның бәрін дағдарыс кезеңінің көріністері деп санауға болмайды. Бала барынша өзінің ойындағысын істегісі келеді. Бірақ оған тыйым салынады. Бұл жайттардың бәрін қисық-қыңырлық қылық, жағымсыз мінез деуге болмайды. Осындай жағдайда баланың ересектер талабына қарсы әрекеті оның өзі ұнатқан іспен шұғылданғысы келетінін көрсетеді.

Баланың үлкендердің талабына қарсылық білдіріп, ондай ұсыныстарын орындамай қырсығуы оның өзіндік ойы мен тілегін іске асыруға ұмтылуын көрсетеді. Мұндай қылық бала әрекетіндегі өзіндік санасындағы өзгерісті, оның сапа жағынан жаңа сатыға көтерілгенін көрсетеді. Дағдарыстың көрінісі баланың міне, осындай қылықтарынан айқын байқалады. Егер баладан басқа бір нәрсені істеуді өтініп сұраса, онда ол бұл жағдай өзінің көңіліне қонымды болғандықтан, қарсылықсыз орындайды.

Үш жастағы дағдарыстың *екінші* көрінісі – қырсығу. Жағымсыздық қырсығудан өзгеше қылық. Қырсығудың өзін қасарысудан ажырата білу керек. Мысалы, бала бір нәрсенің орындалуын өзінше талап етіп қасарысып тұрып алады. Бұл қырсықтану емес, бұл үш жастағы дағдарысқа дейін де кездеседі. Мысалы, бала бір затты иемденгісі келеді, бірақ оны бірден ала алмайды. Ол бұл заттың өзінікі болуына қасарысумен қолжеткізеді. Қырсықтану дегеніміз, сәбиге бір зат оған аса қажет болғандықтан қасарыса қалмайды, ол затты сұрағаны үшін ғана қасарысады. Ол өз талабының орындалуын тілейді. Айталық, сәбиді ауладан үйге шақырдық дейік; ол көнбейді, бірақ біз оның үйге кіру керектігін дәлелдеп, үгіттейміз, ол дәлелді түсінгенімен; бәрібір үйге кірмейді. Сәбидің қырсықтану себебі өзінің бастапқы шешіміне байланысты болады. Тек осы жағдай ғана қырсықтануға жатады. Қырсықтануды кәдімгі қасарысудан ерекшелейтін *екі сәт* бар.

Бірінші сәт. Жағымсыз қылыққа ұқсастығы, оның себепке қатысы бар. Егер бала дәл қазір қажет етіп тұрған нәрсесін қасарысып сұраса, бұл қасарысу болмайды. Мысалы, ол шанамен сырғанауды ұнатады, сондықтан да күні бойы аулада жүргісі келеді.

Екінші сәт. Егер жағымсыздыққа әлеуметтік сипат тән болса, яғни бала ересектердің айтқанына керісінше әрекет жасайтын болса, қасарысу сипаты болғаны. Баланың ызасы өзгермелі бола-

ды деп айтуға болмайды. Баланың дағдарысқа ұшырау кезеңіне дейін оның өзіне деген ниет-қылығының себептерінің қалайша болатындығына көз жеткізуіміз керек.

Үшінші сәт. Баланың қиырлық кезеңі.

Бала мінезіндегі ерекшеліктің алғашқылардан айырмашылығы қандай? Қиырлық жеке бастың ерекшелігі емес. Жағымсыз қылықтар баланың қандай да болсын ересектерге қарсы бағытталған әрекеттері. Ал қиырлық бала тәрбиесінің қалпына қарсы, өмір салтына қарсы бағытталады: ол «ой қойшы!» деген баланың өзіне тән риза болмауын білдіреді, сәби өзіне ұсынылғанның, істегеннің бәріне жауап береді. Бұл жерде қырсықтық белгі адамға қатысты емес, 3 жасқа дейін қалыптасқан барлық өмір салтына қарсы. Бұрын ол қызыққан ойыншықтарды ұсыну қалпына қатысты. Қырсықтықтың қасарысудан айырмашылығы сол, ол қалай да өзінің қажетін орындауға табандылық көрсетуі

Енді *төртінші ерекшелік* – өзіндік ерік немесе өзімшілдік мінез деп аталады. Бұл баланың дербестік бағытын көрсетеді. Енді бала бәрін өзі істегісі келеді.

Талданып отырған дағдарыс түрлерінің бұдан басқа да үш түрі бар деп жүр, бірақ олардың қосымша ғана маңызы бар. Оның біріншісі – қарсылық көрсету. Баланың мінез-құлқындағы бірқатар көріністердің бәрі қарсыласу сипатында болады. Оның мінез-құлқы өзгелерге қарсыласу ерекшеліктермен көрініс беріп, өз маңындағылармен ұрысып, таласып, үнемі ренжісу жағдайында болып көрінеді. Баланың ата-анасымен қақтығысы әдетке айналды. Осыған орай баланың өзі елеусіз қалады. Мысалы, бұрын тату болған отбасында бала өз анасына «сен ақымақсың» дейді. Бюлер осы тақырыпқа сәйкес отбасының ренішін суреттеп жазды.

Бала өз ойыншықтарын да бағаламауға тырысады, оларды ұстағысы келмейді, оның сөздерінде балағаттау мен кемсіту сөздері пайда болады. Мұндай сөздер орынсыз айтылады. Бұлардан басқа тағы да екіжақты ерекшелік болатынын атап айту керек. Үйдегі жалғыз бала болғандықтан, оның талап-тілектерінің бәрі орындалып, ол нағыз өзінің өктемдігін жүргізуге тырысып бағады. Бұл көрініс әртүрлі семьяда түрліше болып келетіні байқалады. Жалғыз ғана баласы бар семьяда өктемдік етуге ұмтылушылық кездеседі. Ондай бала маңындағы адамдарға айтқанын істетіп, ай-

дауына жүргізгісі келеді. Ондай баланың шешесі үйден шықпауға тиіс, бала талабы бойынша шешесі бөлмеде болуға тиіс. Ол талап еткеннің бәрін оған алып беру керек. Ол ұсынған тағамды жемейді, өзі сүйген тамақты ғана ішеді. Бала айналасындағы адамдарға билік жүргізу үшін неше алуан тәсілдерді табады. Ол барлық талаптары орындалған жағдайда өзгелердің, бәріне әмірші болғысы келеді. Ал кейбір семьяда мұндай сипат қызғаншақтық деп те аталады. Өзінен жасы кіші не үлкен баланы қызғанатын болады.

Міне, үш жастағы баланың бойында жиі кездесетін мінез нышандары осындай. Бұл ерекшеліктердің бәрі бала тәрбиесіне байланысты пайда болып отыратын қасиеттер. Бұл жайттар барлық зерттеушілердің назарына іліккен мәселелер.

Осы ерекшеліктер бала тәрбиесін қиын етіп көрсетеді. Бұған тәрбиесі онша қиын болмаған бала енді ересектер үшін асырауы қиындай түседі. Бала қысқа мерзім арасында күрт өзгереді деген түсінікте боласың. Бұрын мәпелеп жүрген «куыршағың» енді қыңыр, тентек, қасарысқан, жексұрын, қызғаншақ әрі өзімшіл тіршілік иесіне айналады. Сөйтіп оның семьядағы бүкіл болмыс-бітімі күрт өзгереді,

Сайып келгенде, баланы жас кезінен тәрбиелеудің кеңінен тараған түрі семьялық жеке тәрбие болып табылады. Семьялық тәрбиенің басты ерекшелігі – бала өздігінен ешнәрсеге ұрынып қалмай саналы әрі әдепті болып өседі деп санаған.

Бала дамуының сәбилік кезеңінде елеусіз нәрсеге ашу шақырып, маңындағы адамдардың бәріне өз айтқанын істеткісі келеді. Соған орай үш жастағы дағдарыста екіжақты құбылыс пайда болады: Бала қиқарлық көрсетіп, ашу-ызасын шешесіне, ойыншықтарына ұрсып кею арқылы білдіреді. Баланың мұндай қылықтарын екінші жағынан қарағанда, оның өзімшілдік әрекеті мен дербестігін, белсенділігін көрсететін сияқты. Баланың бойында енді «мен» деген пайымы болып, өзгелер сол баланың ығына қарай есу керек. Мұндай ерекшеліктер баланың өзіне деген қатынасының өзгергенін көрсетеді.

Жалпы алғанда, баланың мінез-құлқы мен әрекеттерінде пайда болып отыратын қылықтарының бәрі оның өзіндік өскендігі мен айналасындағыларға тәуелсіз тіршілік етуге ұмтылуын білдіретін қасиеттер болып саналады. Мұндай ерекшеліктердің бәрін кейбір зерттеушілер бала дағдарысына тән қасиет деп атайды.

Енді екінші белдеу дейтін мәселенің ерекшеліктеріне тоқталып

өтейін. Бұл белдеуді екі топқа бөлуге болады. Оның бірі – сәбидің дербестікке ұмтылу нәтижесінен туындайтын сипаттар. Сәбидің тіршілік ортасындағы әр алуан қарым-қатынастарға іштей назаланады, ашу-кекті болып қиналады, сырттай оларға реніш білдіріп, қактығыстарға ұшырайды. Осының бәрі баланың бойында ызакорлық өзгерістерге ұшыратады, нервтік науқасқа ұшырау салдарынан бала энурез немесе түнде куығын ұстай алмай, зәрін төсегіне жіберіп қою сияқты халге ұшырайды. Бұл үш жастағы дағдарыс кезінде кездесетін жайт. Ұқыптылыққа үйретілген бала дағдарыс кезінде өзінің дамуындағы бұрынғы сатыларында кездескен ерекшеліктерін қайталауға мәжбүр болады. Түнгі қорқыныш, жайсыз ұйқы және басқа жүйкелік жайсыздықтар салдарынан баланың сөйлеуі күрт өзгереді. Кекештік пен тұтықпалық пайда болады, қырсығып қасарысады, ішкі дертін сыртқа шығарып, жерге жата қалып аунайды. Мұның бәрі ішкі дертті қозғағандай болып көрінеді. Іс жүзінде мұндай қылықтарының бәрі баланың жағымсыз қылығын онымен санаспағандыққа қарсылық көрсетіп, өзімшілдігін өзгелерге білдіру әрекеттері болып табылады.

Дағдарыс кезінде баланың бойында қайта құрылатын психикалық өзгеріс не? Бұл бала маңындағы жақын адамдарына – әкесі мен шешесіне және олардың беделіне деген әлеуметтік көзқарасын білдіреді. Сондай-ақ баланың «мен» деген өзіндік ерекшелігін танытқысы келіп, оның бойында бірсыпыра мінез-қылықтары пайда болады. Ондай қылықтар ортадағы жағдайды өзгертеді. Бір сөзбен айтқанда, дағдарыс баланың жеке тұлғасы мен оның маңындағы адамдардың өзара әлеуметтік қарым-қатынасын қайта құрып, оларды өзгертіп отыруға бағытталатын психикалық фактор деп санауымыз керек.

Семинар және практикалық сабақтардың жоспары

1. Мектепке дейінгі кезеңнің бастапқы кезінде бала ойынының алғашқы түрлерінің пайда болуы.
2. Мектепке дейінгі кезеңдегі баланың өзіндік санасының даму ерекшелігі.
3. Мектепке дейінгі кезең – «Мен тұжырымдамасының» қалыптасу кезеңі.

***Студенттердің өзіндік жұмыстарының (СӨЖ)
тақырыптары***

1. Мектепке психологиялық дайындық және оның компоненттері.
2. «Керн-Йирасек тесті» бойынша балалардың мектепке оқуға психологиялық даярлығын зерттеу және интерпретация жасау.

Реферат тақырыптары

1. Л. С. Выготскийдің «бала дамуының жақын аймағы» теориясын оқып, талдау.
2. Мектепке дейінгі кезеңдегі сенсорлық даму және сенсорлық эталондар жүйесін игеруінің маңызы.

4.5. Бастауыш мектеп кезеңі

Жоспары:

- 1. Бастауыш сынып оқушыларының психикалық ерекшеліктері*
- 2. Құрдастарымен және ересектермен қарым-қатынастарының ерекшеліктері*
- 3. Оқу іс-әрекеті және оның құрылымы*
- 4. Баланың жеті жастағы дағдарысы*
- 5. Мектепке бейімделу кезеңінде бірінші сынып оқушыларының эмоциялық дамуын психологиялық қолдау*

1. Бастауыш сынып оқушыларының психикалық ерекшеліктері

Оқушыларға әлемдік деңгейде білім, тәрбие беру – қазіргі заман талабы. Бұл заңды да, өйткені біздің қоғам өмірінде адамгершілік бастамаларының рөлі барған сайын артып, моральдық факторлардың ықпал аясы кеңейе түсуде.

Адамгершілікке тәрбиелеудің маңызды педагогикалық міндеттері – оқушылардың белсенді өмірлік позициясын, қоғамдық борышқа саналы көзқарасын, сөз бен істің бірлігін сақтап, адамгершілік нормаларынан ауытқушылыққа жол бермеуді қалыптастыру.

Оқу іс-әрекетінің негізгі саласы еңбек үдерісін нәтижелі орындауға қажетті білімді, дағдыны жүйелі түрде меңгеру. Оқу арқылы балаға қоғам өзінің ғасырлар бойы жинақтаған асыл мұра тәжірбиелерін береді. Оқу материалдары бала психологиясына зор ықпал етеді. Өйткені ұғыну өте қиын оқу әрекетінің өзіне тән мотивтері болады. Тәрбиелеуде немесе оқытуда мұғалім осы түрткілерді (мотивтерді) білу керек. Баланың жасы өскен сайын психикасы да өзгереді. Яғни, оның оқуға деген көзқарасы өзгеріп отырады. Оқуға, білім алуға ұмтылуды тудыратын түрткілер болады.

Бала психологиясын жан-жақты зерттеп, оны терең білу, оның даралық ерекшеліктерімен үнемі санасып отыру мектеп пен мұғалімдерге жауапты да құрметті міндеттер жүктейді.

Бастауыш мектеп оқушысының психологиясы тек жас

ерекшеліктеріне ғана байланысты емес, сонымен қатар, өскен ортасына, балабақшада болу-болмауына, тұрақтылық жағдайына, табиғи ортаға, әлеуметтік ортаға тағы басқа жағдайларға байланысты.

Бастауыш мектеп кезеңіне 7-10 жас аралығындағы балалар жатады. Бұл кезеңде баланың денесі едәуір дамып, бұлшық еттері мен шеміршектері, сүйектері нығайып, табаны сүйектенеді, омыртқасы барлық мойын, арқа бел бүгілістері дамиды. Бұлшық еттері шапшаң өседі. Мидың мандай бөліктерінің жетілуі баланың психикалық іс-әрекеттері мен жүйке жүйесінің қалыптасуына үлкен рөл атқарады.

Жекеленген психикалық үдерістердің қарқынды дамуы баланың бастауыш мектеп шағында жүзеге асады. Бұл кезде қабылдау қабілеті жетіледі. Көру мен есту қабілеті жоғары деңгейге ажырата алады. Қабылдаған заттардың қасиеттері мен сапаларын меңгереді. Қоғам өміріндегі жаңа негіздерге бақылағыштығы артып, қабылдауын басқарып, оны қажетті мақсатқа бағыттай алады.

Бала зейінін негізінен өздері тікелей қызығатын нәрселерге аударады. Бала біртіндеп енді жай сырттай жартымды заттарға ғана емес, қажетті нәрселерге зейінін бағыттап, оны тұрақтандыруға үйренеді. Ырықты зейіннің дамуында сыртқы әсердің тартымдылығы, ұнамдылығы, көрнекілігінің мәні зор. Зейіннің дамуы, сондай-ақ оның әлемінің кеңеюі баланың қазіргі кездегі ойын әрекетінің алуан түрлерімен танысып, оларды меңгере алумен байланысты. Бастауыш мектеп кезеңінде негізгі іс-әрекет оқу болғандықтан, баланың барлық психикалық үдерісіне өзгеріс енеді. Іс-әрекет белсенділігін көрсете отырып, ақыл ой еңбегіне зейін арқылы жүзеге асырады.

Оқу іс-әрекеті балаға өзінің есте сақтау үдерісін басқаруды талап етеді. Мектептегі оқу үдерісінің талаптары мен өзіне тән мазмұны бұл үдерісті едәуір дамытады, есте сақтау мықтылығы беки түседі. Есте сақтау деңгейі есте сақталынатын материалдың мазмұнына іс-әрекет сипатына, материалды есте сақтау және қайта жаңғырту тәсілдері мен әдістерін меңгеру деңгейіне байланысты болады.

Бастауыш мектеп кезеңінде сөздік материалды есте сақтау мүмкіншілігі күрт жоғарылайды, меңгерілетін оқу материала-

лы үнемі оқушыдан елестету үдерісін талап етіп отырады. Есте сақтау мен елестету баланың күш жігерді керек ететін мотивтерге байланысты өзгеріп отырады. Бастауыш мектеп кезеңінде алған білімдері бала өз іс-әрекетінде қолдануға машықтанады. Баланың ақыл-ой әрекетінің дамуы үдерісінде орындау практикалық әрекетінен ішкі ақыл-ой әрекетіне көшу көрінеді. Дегенмен, практикалық әрекет жоғалмай, керісінше, оқушының жаңа, қиын тапсырмаларды орындау негізінде байқалады. Ойлаудың ішкі жоспарға көшуі арқылы ізденіс, негізгі сипаттағы практикалық әрекетті орындауды үйренеді.

Оқу үдерісіне ой операциялары да іске асады. Елестету бойынша заттарды дұрыс әрі оңай салыстыра алады. Абстрактылы ұғымдарды салыстыру байқалады. Логикалық ойлауының даму ерекшелігінде ой қорытындысын жасай алу, себеп салдар анықтау, түсінік беру сияқты түрлері анық көріне бастайды.

Оқушыларда жоғары дәрежеде, жүйелі түрде және нәтижелі ақыл-ой әрекеті дамып жетіледі. Бұл өзін қоршаған орта туралы, қоғамға еніп жатқан жаңа техника туралы, танымдық қатынастарды меңгере алуынан көрінеді. Осы арқылы баланың ақылы және оның танымдық қызығушылықтары қалыптасады.

Бала тілінің дамуының түрткілеріне құрбыларымен, ересектермен қарым-қатынас жасау, қоғамның жаңа талаптарына сәйкес нәрселерді білгісі келетіндігі, түсіндіруге тырысушылық, әңгімені эмоциялық тұрғыда жеткізе білу жатады. Бала бойында кездесетін әртүрлі жағдайларда ішкі сөйлеу қалыптасады. Сөйлеудің коммуникативтік, сигнификативтік функцияларын қолдана алады. Өзін қоршаған орта туралы, қоғам өзгерістері жайлы, бірқатар ұлттар арасындағы өзара қатынастар мен өзгешеліктер туралы тыңдау, оқу, әңгіме, пікірталас, талдау сияқты түрлерді меңгере бастайды.

Бастауыш мектеп жасындағы көркем жазу бала ойына едәуір (көркем жазу ойы) өзгешелік енгізеді. Көркем жазу сабағы ана тілінің грамматикалық табиғатын ашады және ана тілін еркін меңгеруге мүмкіндік береді. Баланың алғашқы мектеп табалдырығын аттауы – оның бойында күрделі сезімдер туғызады. Бұл балалар арасындағы әр үйдегі, әр мектептегі жаңа талаптарға негізделеді. Қоғамдық талаптарының өзгеруі баланың жеке басындағы адамгершілік, жауапкершілік, әділдік, қайырымдылық, еңбектілік сияқты қасиеттерді ашады.

Бастауыш мектеп оқушысының ерік сапаларының дамуы: бір-бірінің, жетістіктерге жету мақсаттарының мазмұны мен көлемінің ұлғаюына және өзгеруіне, екіншіден, ішкі және сыртқы қиындықтарды жеңе алуына, үшіншіден, ұзақ уақыт күш жұмсай алуына, психологиясын, өзін ерікті тежеу барысында өзін-өзі меңгеру, тоқтамға келуінде қалыптасады.

Бастауыш мектеп жасындағы балалардың жеке басының дамуы – оқуы мен танымдық әрекеттің қалыптасуында. Оқу іс-әрекетіндегі белсенділігі мен адамгершілік қасиеттерінің қалыптастырудағы қарқынды кезең. Олардың өзгелер мен қарым-қатынас жасау белсенділігінің күшті кезеңі деп аталады.

Бастауыш сынып оқушыларының недәуір мүмкіншілігі бар. Себебі олардың интелектісі қарапайым ой операциясы дәрежесінде кездеседі дейтін Ж. Пиаженің пікірі дұрыс болғанымен, қазірде бұрын аңғарып көрмеген қабілеті бар екені анықталып отыр. Осыған сүйеніп психологтар қазіргі күнде беріліп жүрген оқу тапсырмалары оқушылар үшін жеткіліксіз дейді. Олар мүмкіншілігін толық тауыса алмайды. Сондықтан бұлардың оқуға мүмкіншілігін толық пайдалану үшін тапсырманы онан әрі қиындату қажет дейді. Егер осы жастағылардың негізгі әрекеті бұрын ойын болып келсе оқуға кіргеннен кейін оқу қызметі шешуші рөл атқарады. Сөйтіп, оқу негізгі қызметке айналып баланың психикалық дамуы ірі өзгерістерге ұшырайды. Өзгерістерге ұшырауының себебі ойынға қарағанда, оқу талабының бала үшін қиындығында. Сонымен қатар оқуға жаңа түскен бала сыныптағы құрбыларымен қатынас жасап, осының нәтижесінде өзінің психикалық байлығын дамытып, жаман жақсыны ажырата бастайды. Дегенмен мен әуелгі уақытта мектептегі жаңа жағдайға бала әлі бейімделе алмағандықтан, оқу үстінде қиыншылықтар кездеседі: біріншіден, бала мектептің жағдайына бейімделе алмай қиналады. Осының нәтижесінде тез болдырып шаршауы да ықтимал. Екіншіден, мұғалімнің өзіне тән мінезіне және құрбыларымен қалай қарым-қатынас жасауға үйрене алмағандықтан бала қиналады, сыныптың мұғалімі қанша жақсы болғанымен, бала оған бата алмай, бірдеңені сұрау үшін сескенеді. Сол сияқты қасындағы партада отырған кім, оған сыр айтуға бола ма, кіммен ойнауға болады, кіммен болмайды, осыны білмейді. Бірақ көп ұзамай бала үйреніп, жатырқауын тоқтатады. Сонымен қатар бала оқуға кіргеніне мәз болып әке-шешелеріне

еркелеп, кейде бір үлкен міндет атқарып жатқан сияқты болып, өзіне ерекше көңіл бөлуді талап етеді.

Үшіншіден, бірінші сынып оқушыларға қойылатын талаптар тым жеңіл келеді. Тапсырмалардың жеңіл болуы баланы қиыншылықпен күресуге жетелемейді, дегенмен бала оқиды, оқығысы келуі мектептегі жағдайдың оған қызық көрінуінен мектепке келу қызық болып көрінгенімен оқуға арналған баланың қажеттілігін жөнді дамыта алмайды. Осының нәтижесінде мектептің жағдайына қызығу балада бірте-бірте сөнеді де, оқуға немқұрайды қарайтын болады. Немқұрайлықпен күресу үшін баланың оқуға ықыласын тудырып, тапсырмаларды бірте-бірте қиындату қажет. Әдетте, оқу материалы жеңіл келсе, баланың іші пысып, жалқаулыққа салынады. Ал тым қиын келсе, әлі жете алмағандықтан, үлгерем деуден күдер үзіп, одан бас тартатын болады. Осы екі жағдайдың екеуі де қолайсыз, сондықтан тапсырманың қиындығы оқушы үшін қолайлы дәрежеде құрылуы тиіс. Тапсырманың жеңіл болғанынан гөрі, қиынырақ келуі әлдеқайда ұтымды. Себебі азды-көпті қиындығы бар тапсырмалар баланың қиналуына, ақыл-ойының алға қарай өрістеуіне жағдай туғызады. Осы үш түрлі қиыншылықтардың кездесетінін бірінші сыныптың бас кезінен бастап еске алу қажет. Ал алдағы (екінші, үшінші) сыныптарға келсек, мұндағы оқушылардың жағдайы бірінші сыныпта қалай оқығанына байланысты. Әдетте, баланың бірнеше объектіге қызығуы мен оның ықыласының барлығын ажырату керек. Қызығу деп бірнеше объектінің бір жағы сырттай біреуге ұнайтынын айтады. Қызығу көбіне аз уақытта кездеседі де, кейін сөніп кетуі ықтимал. Ал ықылас балада іштей ұмытылып іске берілуінен пайда болады. Әрине, қызығу кейде ықыласты, не бірнеше нәрсеге құмар болуға апарып соғуы мүмкін. Бірақ бұл сирек кездеседі. Сондықтан осы мәселеге бірінші сыныпта мән беруі қажет. Жалпы алғанда, екінші, үшінші сыныптағы балалардың көпшілігі ойдағыдай оқып кетеді. Мұның себебі, біріншіден, кіші оқушының ниеті таза, ішіндегі тілінің ұшында болып тұрады. Екіншіден, бұлар үшін мұғалім үлкен абырой және бедел. Сондықтан оның сөзін мүдіртпей орындайтын болады.

Баланың мектепке келуі және осымен байланысты өмірдегі жаңа бейнелер оның әлеуметтік жағдайын түп-тамырымен өзгертеді. Қоғамдық қатынастар жүйесінде ол енді жаңа

тәртіп оқушы осыдан шығатын барлық заңдар мен міндеттерді иеленеді. Мектеп оқушыларының типтік қалыптасуының психологиялық ерекшеліктері үшін орта мектеп жасына өтудің дайындығының негізгі қажеттілігі ретінде оқушы позициясының ішкі қабылдауы жүйелі, бұған біртұтас жүйелі факторлар себепші болады.

2. Құрдастарымен және ересектермен қарым-қатынастарының ерекшеліктері

Жан-жақты дамыған жеке тұлғаны тәрбиелеу – психология ғылымының аса мәнді теориялық және практикалық міндеттерінің бірі. Кеңес психологиясында балалардың қабылдау мен сезіну мәдениетінің қоғамдық-тарихи тәжірибесіне, «әлеуметтік меңгеру» үдерісіндегі қарым-қатынасқа ерекше көңіл бөлінеді (Л. С. Выготский, А. Н. Леонтьев, Д. Б. Эльконин). Сондықтан қоғамның қазіргі заманға лайықты даму сатысында, қоғамның практикалық негізгі міндеттерін шешу жолында, қарым-қатынас мәселелерін шешіп алған жөн. Қарым-қатынас қоғамдық өмір құбылыстарының бірі. Бұл құбылыс адам өмірінің, іс-әрекет жағдайларының материалдық әсерінен тарихи тұрғыда пайда болады. Біріккен іс-әрекет еңбек негізінде, адамдардың қарым-қатынас қажеттілігі пайда болады.

А. А. Бодалев, М. И. Лисина, А. А. Леонтьевтердің нақты зерттеу жұмыстарының бірқатары қарым-қатынас пен іс-әрекеттің бірлігін зерттеуге арналған. Алайда, осындай байланыстың сипатын әртүрлі зерттеушілер әрқилы түсінеді.

А. А. Леонтьев, қарым-қатынас іс-әрекеті – бұл ең алдымен сөздік іс-әрекет, өйткені онда іс-әрекетке тән элементтердің барлығы бар (әрекеттер, операциялар, мотивтер және т.б.) десе, Б. М. Ломов қарым-қатынас пен іс-әрекеттің бірлігін мойындап, осы үдерістерді өзара байланыстырмай, адамның әлеуметтік болмысының екі жағы ретінде, оның өмір салты ретінде қарастырады.

Оқушылардың ересектермен қарым-қатынас қажеттілігінің мазмұны, балалардың жетекші іс-әрекетінің сипатымен

детерменделеді (М. И. Лисина, А. Н. Леонтьев). Бастауыш мектеп жасындағы оқушылардың ересектермен қарым-қатынасындағы жетекші мотивтері ретінде іскер және жеке мотивтері көрінеді. Қарым-қатынас пен жеке тұлғаның даму мәселелерін зерттеу жұмысы, «қатынас», «өзара қатынас» ұғымдарын пайдалануды болжайды. В. М. Бехтерев пен А. Ф. Лазурский сияқты ғалымдардың қарым-қатынас мәнін ашудағы орны ерекше. Эксперименттік тұрғыда осы мәселені А. А. Бодалев, оқушылардың адами қасиеттерін тәрбиелеу аспектісінде, Л. И. Божович және Л. С. Славина оқушылардың оқуға қатынасының мінез-құлық мотивациялары мәселерімен тығыз байланыста зерттейді. В. Н. Мясищев адамның қатынастары нақты қажеттіліктерден туындап, тұрақтылыққа жалпылыққа ие болады деген. Адамның қатынастары танымдық, еріктік, эмоционалды компонентердің қатысуымен сипатталады. В. Н. Мясищевтің пікірі бойынша, адамдардың қатынастары әрбір нақты жеке тұлғаның мәнін ашатын әрекет ретінде адамның мінез-құлқын өз бетінше ұйымдастыра алады. Жеке тұлға құрылымында қатынастардың осылайша абсолюттенуі С. Л. Рубинштейннің сынына ұшырайды. С. Л. Рубинштейннің ойынша, психологиялықтың негізі қоршаған әлемге қатынасы арқылы анықталып, адамның басқа адамдармен қатынасын ашуға бағытталған адам өмірінің шынайы психологиясының өзегін құрайды. Адамдардың қоршаған ортаға қатынасы – бұл, ең алдымен оның өмірінің жағдайларын құрайтын объективті ақиқатқа қатынасы. Бірақ адамның тіршілік әрекетінің бірінші міндеті басқа адам. Бастауыш мектеп кезеңі – бұл «жеке» тұлғаның мәнді алғышарттарының қалыптасу аралығы. В. В. Давыдов бала мектепке келісімен оқу үдерісінде жеке тұлғаның теориялық санасының негіздері жасалатындығын (ғылыми, көркемдік, адамгершілік) нұсқайды.

Д. Б. Эльконин бойынша, бастауыш сыныптағы оқушы өзінің мектептегі жұмысын қоғамдық мәнді, қатаң түрде міндетті іс-әрекет ретінде қабылдай бастайды да, оның бойында оқудың жаңа қоғамдық сезімдегі мотивтері көріне бастайды. Б. Г. Ананьев балалардың мектептегі оқу үдерісі олардың бүкіл өмірін жаңаша ұйымдастырып, баланың отбасындағы орнын өзгертетіндігіне ерекше көңіл қояды, өйткені онда отбасынан тыс міндеттер, яғни

міндетті оқу еңбегі пайда болады. Психологтар бастауыш мектеп жасындағы оқушының жеке тұлғасының қалыптасуындағы оқу іс-әрекетінің мәніне ерекше көңіл бөліп, «оқушының ішкі позициясын қабыл алу», (Л. И. Божович), «оның танымдық және адамгершілік күштерінің дамуының жаңа көздерін ашатын, мінез-құлық мотивтерінің өзгерісі» (В. В. Давыдов), баланың «мектепте оқу міндетін» сезінуде қамтылған қоғамдық орнының өзгерісі (Н. Ф. Добрынин) сияқты аспектілерді бөліп көрсетеді. Кеңес дәуірінің психологиясында мотивациялық аумағы өзінше қарастырылады, ол адамның ақиқатқа, өз-өзіне, басқа адамға белсенді түрде бағытталған қатынасының күрделі жүйесін құрайды, әрі түрткілердің әр түрін қамтиды (Л. И. Божович). Баланың қай мотивті өзіне жетекші мотиві ретінде таңдап алуына қатысты оның адамгершілік позициясы қалыптаса бастайды (Л. И. Божович, А. Н. Леонтьев). Оқушының мотивациялық аясы оның эмоционалды-еріктік сферасына, оның ақыл-ой әрекетіне әсер ететін түрлі қатынастардың қайта құрылуына әсер ететін өте мәнді фактор ретінде көрінетін «педагогикалық бағамен» анықталады.

Осы жастағы оқушылардың қарым-қатынастарының ерекшеліктерін сипаттай келе, Л. И. Божович, В. В. Давыдов, Д. Б. Эльконин балалардың құрдастарымен жақындығына қарамастан ересек адам, әсіресе мұғалім олар үшін бедел иесі болып табылатындығын көрсетеді. Д. Б. Эльконин, «баланың ересектермен қатынастарының барлық жүйесі жеке қарым-қатынасқа дейін оқу іс-әрекеті арқылы жанамаланады» деген қорытындыға келеді. Баланың оқу іс-әрекетіне енуі ересектің оқушылардың өзіндік сана-сезіміне әсер ету мүмкіншілігін ұлғайтады. Осындай көзқарастың негізінде бастауыш мектеп жасындағы оқушылардың ересектермен өзара қатынастары бір-біріне қайшы екі тенденциямен сипатталады. Бір жағынан, ересектердің талаптарына мойынсұну, бағыну міндеті айқын көрінсе, екінші жағынан өзінің жеке басының дербестілігін, ынтасын, құқығын қорғау мақсатында дербестік пен тәуелсіздік сезімі пайда болады. Бастауыш мектеп жасындағы оқушылардың, ересектерге қатысты тәртіп сезімі әлі қалыптаса қоймайды. Дамудың осы сатысындағы балалардың, сана сезімі жаңадан қалыптаса бастайды. Жеке басының жеткілікті дәрежеде жетілмеу себебінен, балалардың

ересектермен қатынас қажеттілігі пайда болады. Психологтардың айтуынша, бастауыш мектеп жасындағы балалардың өзара қатынастарының негізгі бет бейнесі, олардың достық қатынастарының сыртқы өмірлік жағдайлары мен кездейсоқ қызығушылықтарының бірігіп кетуінде. Құрдастарының берген бағасы өзіндік бағалаудың қалыптасуына негіз болмайды. Қарым-қатынас көбінде өз-өзін және басқа адамдарды тану қажеттілігін қанағаттандыратын іс-әрекет ретінде қарастырылады (М. И. Лисина). Баланың ересектермен қарым-қатынастарының жүйесі жеке қарым-қатынасының өзі оқу іс-әрекеті арқылы жанамаланады (Д. Б. Эльконин).

Баланың мектептегі өзгерістерден кейін өмірлік тәжірибесі пайда болады, құрбыларының арасында өзіне тән нақты орынды иелену ұмтылысы пайда болады. (А. Н. Леонтьев, Л.И. Божович, И. В. Дубровина, Б. Г. Ананьев). Бастауыш мектеп жасында балалардың ересектермен, әсіресе мұғаліммен қарым-қатынастары ерекше мәнге ие болады, өйткені осы жас шамасындағы балада мектептегі оқуға өтумен байланысты өзінің іс-әрекетіне, ересектермен және құрбылармен жаңа қатынасқа, жаңа өмір салтына өту дайындығымен қатар, білімдерді меңгеру дайындығын қамтитын, оқушының әлеуметтік позициясы қалыптасады (Л. И. Божович). Балада мектепке келісімен оқығысы келу тілегімен қатар осы міндеттерді жүзеге асыра алмаумен байланысты қиыншылықтар мен қарама-қайшылықтары пайда болады. Ересек адам баланы жаңа іс-әрекеттерді орындауға неғұрлым дұрыс үйрететін болса, оқушының оқуға деген қызығушылығы соғұрлым нығая түседі, оқудың қандай да бір жағымды мотивациясы қалыптасады. Соңғысы аса мәнді, өйткені бастауыш сыныптағы оқушының жеке тұлғасының дамуы көбіне оқу іс-әрекетінің мотивтерінің бағыттылығымен анықталады. Баланың жеке тұлғасы оның ересектермен қарым-қатынасында қалыптасатындығы белгілі. Ересек адам балаларға адамзат мәдениетінің жетістіктерін табыс етеді, адамның психикалық дамуын қамтамасыз етеді (Л. С. Выготский, А. Н. Леонтьев, С. Л. Рубинштейн, М. И. Лисина). Балада қарым-қатынас қажеттілігінің пайда болуы оның онтогенездегі дамуының анықтаушы мезеті болып табылады. Бастауыш мектеп жасындағы балалардың ересектермен қарым-қатынасы, олардың жеке тұлғасының

қалыптасуының жетекші факторларының бірі болып табылады. Л. С. Славина мен Э. Л. Фрухтың пікірінше, балалардың ересектермен қарым-қатынасының жетіспеуі, олардың бір-бірімен қарым-қатынастарының мәнін ұлғайтады. 30-шы жылдардың өзінде кейбір балалардың теріс мінез-құлықтарының астарында «психикалық витаминдердің», әсіресе ересектер тарапынан қарым-қатынастың, мейірімнің, көңілдің жетіспеуі жатыр деген болатын. Тәрбие мәселесі ғылыми тұрғыда қалай қойылмасын, махаббаттан, мейірімнен, көңілден айырылған баланың жаны да, тәні де қалжырайды. Осындай жағдайдағы баланың жеке тұлғасы толыққанды дами алмайды, өйткені әлеуметтік дағды тәжірибесі бірден жүдеп кетеді, бала өзінің жеке басын дұрыс бағалай алмайды. (М. И. Лисина, В. С. Мухина, С. Г. Якобсон). Бастауыш мектеп кезеңінің негізгі іс-әрекет түрі оқу іс-әрекеті болып табылады. Бала мектеп табалдырығын аттағандықтан, бұл кезең оның қатынастарының барлық жүйесін жанамалай бастайды.

Оқу іс-әрекетінің негізінде бала адамзаттың өндірген іскерліктерін меңгере бастайды, өз жұмысын көпшілік үшін міндетті ережелерге бағындыру дағдыларына бой ала бастайды. Баланың белгілі бір ережелерге бағына бастауы оның бойында мінез-құлқын реттей алу іскерлігінің қалыптасуына ықпал етіп, осы жас шамасы үшін мәнді жаңа ұйымдардың бірі болып табылатын ырықты түрде басшылыққа алудың ең жоғарғы кейпіне қол жеткізуінің кепілі бола алады. Балалардың басқа да танымдық үдерістерін алмастыратын сөздік-қисынды, ойлау қасиеті пайда болады.

Баланың мектепке келуі оның әлеуметтік қарым-қатынастарының шеңберін кеңейтіп, «Мен-концепциясына» міндетті түрде әсер етеді.

Мектеп, баланың дербестілігіне, оның ата-аналарынан оқшаулануына ықпал етеді, оны қоршаған әлеуметтік және физикалық әлемді зерттеудің кең мүмкіншіліктерін қамтамасыз етеді.

Баланың әлеуметтік ортаға енуінің салдарынан міндетті түрде терең, әрі әр сапалы өңделудің негізінде 6-7 жас шамасын әлеуметтік дамудың алғашқы кезеңі деп атауға болады. Адам өмірінің мектепте өткен кезеңі оның екінші сатысы болып табылады. Дамудың осы жас шамасында жеке тұлғаның және

оқу-танымдық субъектісінің оқу үдерісін қамтамасыз ететін психологиялық құрылымдары қалыптаса бастайды. Осы жас шамасына дейін бала заттар әлемінде тіршілік етсе, ендігі жолда ол ғылыми тұрғыда қатаң тәртіпте ұйымдасқан қатынастар мен заңдылықтар әлемінде тіршілік ете бастайды. Мектеп кезеңінде іс-әрекет субъектісімен қатар жеке тұлға қалыптаса бастайды. Осы кезеңде қоғамдық-бағдарланған әсердің қалпы күрделеніп, тікелей (баланың құрдастарымен және ересектермен қарым-қатынасы) және әлеуметтік әсердің әрқилы каналдары арқылы, жанамаланған (кино, теледидар, шығармашылық әдебиет және т.б.) сипатқа ие бола бастайды. Мектеп кезеңінде жеке тұлға мен іс-әрекет субъектісінің біртұтас көріністері, яғни мінезі, жалпы және қосымша қабілеттері, дүниетанымы, мақсатты түрде болжай алу іскерлігі мен мотивациялық-қажеттілік сферасы, кәсіби бағытқа мойын бұра бастауы, құнды бағдарлары, мінез-құлқы мен іс-әрекетін өз еркімен реттей алу іскерлігі қалыптаса бастайды.

Баланың әлеуметтік ортада бағдарлануы мен мінез-құлқының адамгершілік үлгілерін меңгеруінің негізінде, оның жеке басының қасиеттері қалыптаса бастайды. Осы тұста қарым-қатынастың алар орны ерекше. Ең алдымен, баланың ересектермен жанамаланған және тікелей қатынасы арқылы оған ата-бабалардың көне мұралары жетіп отырады. Сонымен бірге тек қарым-қатынас арқылы ғана психиканың әлеуметтік нормалары (сөйлеу-тілі, естің, зейіннің, ойлаудың, перцепцияның, ырықты түрлері, жеке тұлғаның қасиеттері және т.б.) қалыптаса алады. Қарым-қатынас тәжірибесін біртіндеп жинақтау арқылы жеке тұлғаның адамгершілік қасиеттерінің сапаларының күрделі жүйесінің қалыптасуына негіз болатын жеке тұлғаның қарым-қатынас қабілеттері қалыптаса бастайды. Жеке тұлғаның басқа адамдарды тануының негізінде пайда болған қарым-қатынас үдерісінде, оның сана сезімі, өзіндік реттеу мен кері байланыс қасиеттері, жоғары дәрежедегі сапалары қалыптаса бастайды. Осылайша, «топтар арасындағы қарым-қатынас, ұжымдағы топтар арасындағы қарым-қатынас, ұжым арасындағы қарым-қатынас дербес дамудың әлеуметтік детерминациясындағы негізгі каналдардың бірі болып табылады».

Оқу іс-әрекеттің негізгі түрі ретінде қарым-қатынас пен танымды өзара байланыстырады. Сондықтан да балалардың мек-

тепке келу мерзімінен бастап және олардың осы кезеңге дейінгі ойын іс-әрекетінде, оқушыларда жеке тұлғаның қарым-қатынасты қамтамасыз ететін қасиеттерінің қарқынды түрде қалыптасу үдерісі орын алады. Оның оқу үдерісіндегі күрделілігі ұлғая түседі. Осындай өзгерістердің барлығы, бала өміріндегі әлеуметтік жағдайлар мен топтардың әртүрлілігінің ұлғаюымен, қарым-қатынастың формалары мен түрлерінің сапалы өзгерістерімен байланысты. Балалардың отбасындағы және құрдастарымен қарым-қатынастарынан тыс, мұғалімге, құрдастарына қатысты қарым-қатынастың жаңа түрлері және оқушылардың түрлі үйірмелер мен топтарға енуінің негізінде достық қатынастардың жүйесі де қалыптаса бастайды.

Қарым-қатынастың осындай түрлері мен формалары, баланың оқу-танымдық іс-әрекетін жүзеге асыру үшін қарым-қатынас пен іс-әрекет субъектісі жеке тұлғаның дамуында өте маңызды.

Б. Г. Ананьев бойынша, жеке тұлғаның түрлі әлеуметтік топтары бар бүтіндей қоғаммен байланысының көптүрлілігі, жеке тұлғаның интраиндивидуалды құрылымымен, оның жеке қасиеттерімен ішкі әлемінің ұйымдасуын анықтайды.

Жас ерекшелікті жіктеуде қарым-қатынас дербес іс-әрекет ретінде анықталады: балалық шақтағы объекті бойынша Б – Е (бала-ересек) жеткінішек кезеңінде құрдастарымен Б – Б (бала-бала).

Адам әлеуметтің ажырамас бөлігі болып табылатындықтан, оның өмірін және дамуын адамдармен қарым-қатынасынсыз елестету мүмкін емес.

Бастауыш мектеп кезеңі баланың мектеп табалдырығын аттауымен байланысты. Бұл кезеңнің шегі алты-жетіден тоғыз-он жас.

Физиологтардың мәліметтері бойынша 7 жас шамасында бала миының үлкен жарты шарларының қабығы біршама жетіледі. Бастауыш мектеп оқушысы әртүрлі денелік ерекшеліктері болады. Сүйек жүйесінің қатаю кезеңі аяқталады. Сондықтан мұғалім оны ескеру қажет. Олардың психикасы жақсы жетілмегендіктен балаға көп жазу жаздырып шаршатпау керек. Жүйке жүйесінің жүйесі әлі дамып жетілмеген, 7 жастағы баланың миының салмағы 1250 грамм. Бұл жастағы баланың танымдық үдерістері тұрақсыз болып келеді. Оларда ырықсыз зейін басым келеді. Олар өте қозғыш, алаңдағыш болады. Бірақ тәжірбиелі мұғалім жұмысты қызықты

жүргізе білсе, онда бала сабаққа көңіл қоя бастайды, олардың жүрек жүйесі толық жетілмегендіктен, сергіту сәттерін өткізу керек. Бұл жастағы балалар әлі де ойынға қызығып тұратындықтан, сабақты ойын түрінде өткізген дұрыс.

Мектептегі оқу бала дамуындағы әлеуметтік жағдайдың өзгеруіне әкеледі. Ол «қоғамдық» субъектіге айналады. Бастауыш мектеп кезеңі білімдерді сіңіру, жинақтау кезеңі. Бұл жаста балалардың сана-сезімі дамиды: нақты жағдайға байланысты бағалау жалпылай бағалауға алмасады, баланың өз-өзіне деген сыншылдығы ұлғаяды. Оқу үдерісінде баланың сезімдері өзгереді.

Ойын іс-әрекетіне деген қажеттілік сақталғанымен, ойындардың мазмұны өзгереді. Бастауыш мектеп жасындағы балалар ережелері бар, спорттық ойындарға, жарысу элементтері бар ойындарға қызығушылық білдіре бастайды.

Балалардың танымдық іс-әрекеті ырықты сипатқа ие болғаны танымның шеңберін кенейтудің үлкен мүмкіндіктерін ашады. Мәселен, ес ырықтығының көрсеткіші ретінде есте сақтау тәсілдері қолданылады.

Бастауыш мектеп жасындағы баланың ақыл-ой мүмкіндіктері жайлы мәселе әр кезеңде әрқилы шешілді. Қазіргі заманғы зерттеулердің нәтижесінде баланың ақыл-ой мүмкіндіктерінің кеңейгені анықталды. Қолайлы жағдайда балалар абстрактілі теориялық материалды меңгеруге едәуір қабілеті.

3. Оқу іс-әрекеті және оның құрылымы

Оқу – оқу әрекеті деп аталатын ерекше және адамның іс-әрекетінің жетекші түрінің бірі. Оқудың «ерекше» болуы, оның нәтижесінде, ойын және еңбек әрекеттеріндегідей, субъектінің әрекет ететін заттарының өзгеруі емес, керісінше, әрекет жасаушы субъект – адамның өзінің өзгеруіне байланыстылығында. Егер оқу әрекеті дұрыс ұйымдастырылса, онда педагогикалық психология тұрғысынан кез келген іс-әрекет сияқты, оның өзіне тән психологиялық құрылымы, ниеттері мен мақсаты, құрал-саймандары және олардан туындайтын соңғы нәтижесі болуы қажет.

Л. С. Выготский, А. Н. Леонтьев, С. Л. Рубинштейннің

еңбектерінде оқу-білім, іскерлік, дағдыны иемдену түрінде (ал даму – қабілеттерді, жаңа қасиеттерді иемдену) қарастырылады.

П. Я. Гальпериннің анықтауынша оқу субъекті әрекетінің негізінде білімді ұғыну. Д.Б. Эльконин мен В.В. Давыдовтарша, оқу – оқу әрекетінің арнаулы түрі, ал А.Н. Леонтьев теориясы бойынша, оқу (ойын және еңбекпен бірге) – жетекші әрекеттің типі. Оқу полимотивті және полимағыналандырылған іс-әрекет деп қарастырылады.

Қазақстандық психолог С. М. Джакупов оқу әрекетінде оқушылардың танымдық іс-әрекеттерін белсендіруде бірлескен-диалогтық танымдық іс-әрекетін қалыптастыру ұғымын енгізді.

Г. В. Габайдың көрсетуінше, оқу әрекеті екі құрамдас жүйеден немесе іс-әрекеттен құрылатын әрекет. Біріншісі – жүйеше немесе іс-әрекет түріндегі оның негізгі функционалды компоненті, оқу. Оқу әрекетінің дайындаушылық функционалды компоненттері оқу іс-әрекетінің басқа жүйешесіне топталады. Оқу әрекеті – қол жеткен тәжірибені ұғыну арқылы іске асырылатын «таза» таным үдерісі. Оқыту іс-әрекеті – оқу іс-әрекетінің жемісті өтілуін қамтамасыз етуге бағытталған.

И. И. Ильясовтың анықтауынша оқу әрекеті – субъектінің өзін-өзі өзгертуі, өзін-өзі дамытуы, нақты білімдер, іскерліктер, дағдылар жоқ субъектіден, соларды иемденген субъектіге айналуы.

«Оқу» ұғымымен қатар кеңестік психологтарда (Л.С. Выготский, А. Н. Леонтьев, Д. Б. Эльконин, В. В. Давыдов, А.К. Маркова) және шет елдіктерде де (Х. И.Лийметс, И. Лингарт) көбінесе «оқу әрекеті» деген ұғым да жиі қолданылып жүр. Оның мазмұнына үдеріс және нәтижесімен қатар, құрылымдық ұйымдастырылуы, ең негізгісі – оқудың субъективтілігі кіреді.

Қазіргі кезде оқу әрекеті – оқудың арнаулы формасы ретінде, арнайы ұйымдастырылатын (өзін-өзі ұйымдастыру), басқарылатын (өзін-өзі басқару), бақыланатын (өзін-өзі бақылау) объект түрінде көрінеді.

Жоғарыда айтылғандар «оқу» ұғымының мазмұны тым кең, көпжақты және түрлі ғылымдар тұрғысынан қарастырылатынын көрсетеді.

Оқу проблемасы пәнаралық болып табылады. Соған сәйкес әртүрлі тұрғыдан қарастырылуы мүмкін. И. Лингарт төмендегідей аспектісін белгілеп көрсетеді:

Биология позициясынан оқу адаптациялық (бейімделушілік) үдеріс, бұл жағдайда тұқымқуалаушылық, орта, үйрену, реттеу қарастырылады.

Физиология тұрғысынан шартты рефлекстердің қалыптасуы, жоғары жүйке әрекетінің заңдылықтарына, мидың аналитикалық-синтетикалық әрекетіне байланысты қарастырылады.

Психология тұрғысынан, оқу әрекеті – субъект белсенділігі, психикалық дамудың факторы түрінде қарастырылады. Оқу әрекеті адам мінез-құлығын ары қарай жүйелік өзгерістерге жетелейді. Бұл тұрғыдан белгілік-символдық құрылымдардың мәліметтік функциясына, мағыналандыруға, танымдық және мотивациялық құрылымдарға ерекше назар аударылады.

Әлеуметтану тұрғысынан оқу-әлеуметтендіру факторы, жеке-даралық пен қоғамдық сананың әрекеттесуінің шарты.

Педагогика тұрғысынан, «тәрбиелеу мен оқыту, қоғамдық тәжірибені аса тиімді түрмен беруді қамтамасыз ететін қоғамдық жағдайларға байланысты, мақсатталған жүйе» тұрғысынан қарастырылады.

Оқу әрекетінің мотивтері өте көп немесе қазір айтылып жүргендей, ол полимотивті. Барлық мүмкін мотивтерді теория жүзінде әртүрлі негіздерге сүйеніп, бірнеше түрге бөлуге болады. Осылайша мотивтерді *органикалық* (олар организмнің табиғи қажеттіліктерін тамаққа, жылуға, т.б. қанағаттандыруға және сол үшін жағдайлар жасауға бағытталуы), *функционалды* (белсенділіктің түрлі мәдени формаларымен, мысалы, ойын, спорт, т.б. қанағаттандырылуы), *материалдық* (адамның өмір сүруі мен дамуына қажетті материалдық құралдарды жасау мен өндіру, мысалы, үй-жабдықтары, әртүрлі заттар, аспаптар, т.б.), *әлеуметтік* (адамның қоғамдағы белгілі орынға ие болуына іс-әрекетінің бағытталуы, негізінен қоғамдық пайдалы еңбекке көзқарасының арқасында басқа адамдар үшін қадірлі және сыйлы болуы, адамның *рухани* – адамгершілік және парасаттылығы жағынан қасиеттерін жетілдіруге бағытталатын іс-әрекеттері. Мысалы, оқу-танымдық әрекеттерін дамытуы. Ниеттерді (мотивтерді) осылайша бөлу шартты түрде алынады. Өйткені ниеттердің бөліну түрлерінің арасында ажыратуға болатын дәл шекара жоқ. Осы орайда сол ниеттердің психологиялық табиғатын түсінудің өзі де айтарлықтай нәтиже бермейді, ниеттерді түр-түрге бөлу тек аб-

страктылы теориялық сипаттағы жорамал ғана. Оны мәселенің теориялық талдаудың бір мүмкіндігі деп қана қабылдауға болады. Ниеттерді *альтруистік, эгоистік, жақын және алыс, жалпы және жеке, қоғамдық; маңызды, жеке адамдық және т.б., т.с.с.* бөлуге болады. Сондай-ақ ниеттерді *саналы және санадан тыс* (құмарту), түсінілетін және кез келген іс-әрекеттік, оның ішінде оқу әрекетіндегі ниет деп бөлуге болады. Мәселен, А.Н. Леонтьев ниеттерді түр-түрге бөле отырып, мектеп өмірінен, оқу-тәрбие іс-әрекетінен мысалдар келтіреді; оқушы жақсы оқудың, кейіннен сауатты және қоғамға, отанға пайдалы жоғары дәрежелі маман болу керектігін түсінеді. Дегенмен нақты жағдайда басқа ниетті, мысалы, ата-анасының көңілін қалдырмау немесе екілік алмауды жетекшілікке алады.

Ниеттердің алғашқысы – түсінушілік мотиві, ал екіншісі – нақты әрекетті жүзеге асыруы. Оқу ниеттерінің нақты жүйесін дәйекті түрде ұсынған П. Я. Гальперин. Оның пікірінше, оқу іс-әрекетінде ниеттің нақты үш типі іске асырылады. Олар «іскерлік», «жарысушылық» және «танымдық» ниеттері. Оқу іс-әрекетінің ішкі ниеті танымдық қызығу. Оқу іс-әрекетіндегі маңызды компоненттің бірі – мақсат қоя білу. Оны субъекті (адам) өз алдына нақты әрекетпен байланысты түрде қарап, орындап іске асыру үшін әрекеттенеді. Ниеттің кез келген түрін индивид өзінің іс-әрекеті арқылы қанағаттандыратын болады. Ал мақсат қою да сол адамның іс-әрекетінің белгілі нәрсені қанағаттандыруға бағытталуы деп саналады. Басқаша айтқанда, іс-әрекеттің мақсаты, соның ішінде оқу әрекетінің мақсаты да, субъектінің басында туған идея. Сол идея болашақта жүзеге асырылуға тиісті іс-әрекет нәтижесі.

Кез келген іс-әрекетті бастаудан бұрын оның нәтижесін адам ойша пайымдап алады. Ондай пайымдаулар кейде анық және айқын немесе аморфты, көмескі сипатта болуы мүмкін. Егер мотив ретінде *танымдық қызығу болса*, онда оқушының алға қойған мақсаты анық та айқын болатыны түсінікті, себебі ол неге қол жететінін біледі. Ал егер мотив оқу үдерісінің сыртында жатса, (іскерлік немесе жарысушылық), онда анықтық та болмайды. Соның нәтижесінде саналы оқу, болашақ кәсіптік іс-әрекеттің табысты болуы үшін «іске пайдалы» ғылыми әдебиетті тиянақты өз бетімен оқу да болмайды. Оқу іс-әрекетінде, мотивтелген

танымдық қызығу, саналы түрде алға қойған мақсат ретінде әрқашанда, теориялық тұрғыдан алынған білімді іс жүзінде пайдалана білу іскерлігі болады.

Іс-әрекеттің психологиялық құрылымының үшінші компоненті, мақсатқа жетуде пайдаланатын құралдар. Оқу іс-әрекетінде құралдар ретінде – әдістер, тәсілдер, оқу әрекетінің жолдары, оқыту үдерісіндегі білім беру органдарының әдістемелік нұсқаулары мен ұсыныстары және оқушының өзі тапқан ыңғайлы жолдары (мысалы, екі оқушының тапсырманы бірігіп орындауы). Оқытудың әртүрлі техникалық құралдарына микроскоптан бастап компьютердің түрлері де жатады. Психологиялық тұрғыдан алғанда, құралдардың «жақсы» не «жаман» болуы, оқушының оқу барысында тиісті тапсырмаларды орындауы мен алдына қойған мақсат немесе оның өзіндік дербес оқу әрекетіндегі нысаналы әрекетіне байланысты. Қысқаша айтқанда, оқушының оқу мақсатына тезірек және сапалы түрде жетуіне көмектесетін оқу құралдардың бәрі де жақсы. Оқу әрекетінің психологиялық құрылымындағы *төртінші құрамдас элементі* – оқудың соңғы нәтижесі. Бұл нәтиже, егер бүкіл оқу үдерісі логикалық-психологиялық талаптармен сәйкес құрылған жағдайда мақсатқа жақындай түседі, себебі оның мақсатпен толық сәйкестігі, оқу үдерісінің жүз пайыз тиімділігін көрсетер еді, бірақ ондай болмайды және ешқашан ешбір іс-әрекетте ондай болуы мүмкін емес те.

Үдерістің мақсаттан нәтижеге қарай жылжуында әрқашанда белгілі шығындар болады, негізінде ол шығындар қаншалықгы көп екендігі ғана маңызды. Егер олар аз болса, онда тиімділік жоғарылау (нәтиже жақсы) және керісінше, оқу әрекетінде де осындай.

Оқушылар сабақта, өздігінен оқығанда қажетті мәліметтермен танысып, олардың бәрін естерінде сақтай алмай, көптеген бөлігін ұмытады. Меңгеруге тиісті оқу материалдарын ұмытып, шығынға ұшырауларының басты себептері қандай деген қисынды сұрақ туады. Ондай себептерге *біріншіден*, естілген не оқылған мазмұндардың ішінен кейбіреуі ұғынылмай қалады. Бұл – негізгі шығын, білімді меңгерудегі айтарлықтай олқылық.

Екіншіден, кейбір түсінілген мәліметтердің өзі бірден ұмытылады. Өйткені оқушының бұрыннан белгілі білім қоры

ешбір затпен байланыспай ассоциация жасамайды. Мұндай жағдайда оқушылар: «Бәрі де түсінікті болып еді, бірақ ұмытып қалдым», – дейді. Іс жүзінде қажетті мағлұматтарды есте сақтай алмайды.

Үшіншіден, оқушы сабақ барысында мұғалімнің айтқандарын тыңдап, қажетті әдебиетті оқып, бәрін түсініп, есіне сақтап, біраз уақыт өткенде әлі де есінде сақтағанымен, уақыт өте келе ол білімнің кейбір бөлігін ұмытады, бұл табиғи құбылыс (өте қажетті болған мәліметті іс жүзінде пайдаланбаған соң есте сақтау мүмкін емес). Сонымен ұмыту шығынның тағы бір каналы.

Төртіншіден, оқу әрекетіндегі ниет пен мақсат – алынған ғылыми білімдерді іс жүзінде пайдалана білуге үйрену болса («істегі білгірлік»), онда нәтижесі де солай болуға тиіс. Бұл білімді іс жүзінде пайдаланудағы нақты іскерлік. Ондай әрекет басталғанға дейін субъектінің қиялында жасалғандай көмескі болмай, қол жеткен нақты материалдық жағынан көрсететіндей болуы қажет. Дегенмен іс жүзінде мұндай жәйттер дәл солай бола бермейді: пайдалы болатын мәліметтердің шығыны осындай көріністен байқалады, яғни оқушы білімі бола тұра оны қолдана алмай қиналады. Ғылыми білімді іс жүзінде пайдалана білмеу де мақсатқа жетер жолда мәліметті жоғалту болып саналады.

Егер бұл шығын, тақырыптың, проблеманың негізгі мазмұнына емес, кейбір жеке бөліктеріне ғана тиісті болса, онда оқу мақсаты, негізінен, орындалады. Бірақ мақсатқа жетпеу де болуы мүмкін: білімдер есте қалады (оқылған, жатталған), ал оларды қолдану мүмкін емес, егер біреулерге қажет болса, тек қайта жаңғыртуға болады.

Сонымен, оқу әрекетінде мақсаттан нәтижеге қарай жылжығанда, оларды білумен бірге өмірде тәжірибе жүзінде пайдаланып, олардың қажеттігін үнемі есте сақтаған жөн. Сонда ғана оқу мақсаты жүзеге асып, тиісті нәтижеге айналды деп есептеуге болады.

Бастауыш сынып оқушылары 7-11 немесе 6-10 жас аралығындағы балалар. Осы жаста олардың жеке психологиялық, әлеуметтік адами қасиеттері қалыптасады және оларға тән өзгешеліктер пайда болады. Біріншіден, олардың материалдық, қарым-қатынастық, эмоционалдық қажеттіліктерін отбасы қамтамасыз етеді. Олар ата-анасының қамқорлығында бола-

ды. Екіншіден, олардың әлеуметтік-танымдық қызығушылық, құмарлықтарын мектеп қалыптастырады, дамытады. Үшіншіден, ата-ана мектепке арқа сүйей отырып, сыртқы жағымсыз нәрселерден бастауыш сынып оқушыларын қорғай алады.

Кешегі мектеп жасына дейінгі бала бүгін мектепке келгеннен кейін бұрынғы еркіндіктен айырылады. Оларды мектеп тәртібіне шақырады. Сондықтан бостандықта болып, қалған бала тәртіпке бірден көндіге алмайды. Осыдан барып ересектермен түсініспеушілік пайда болады. Бастауыш мектеп жасындағы бала өз іс-әрекетін психологиялық тұрғыдан қайта құра бастайды. Бастауыш мектеп жасындағы бала бұрын ойынмен айналысса, енді оқумен айналысуына тура келеді. Оқу – ойынға қарағанда өте күрделі үдеріс. Оқуда танымдық, адами қасиеттер күрделене түседі. Сондықтан да іс-әрекетті психологиялық тұрғыдан қайта құру мына төмендегідей кезеңдерден өтеді:

1. мектеп өміріне кіру;
2. мектеп, сынып ұжымдары арқылы қарым-қатынастарды реттеу, ересектермен (ұстаздармен) қарым-қатынасты орнату;
3. мектептің ішкі тәртіп ережесіне бағыну, оны қабылдау, орындау.

Осы үш кезеңнен сүрінбей өту, ішкі тәртіпті дұрыс қабылдау бастауыш мектеп оқушыларының ұжымға мүше болып кіріп кетуіне мүмкіндік береді.

Дегенмен, мектеп өміріне үйренудің өзіндік қиындықтары да бар. *Бірінші қиындық* – баланың уақытында ұйқыдан ояна алмауы, мектепке керекті оқу құралдарын мезгілінде жинай алмауы, сабақта тәртіп сақтап тыныш отыру, мұғалімнің айтқандарын бұлжытпай орындау, үй тапсырмасын, қоғамдық тапсырмаларды орындау тағы басқалар бастауыш сынып оқушыларына қиынға соғады. Бастауыш сынып оқушылары алғашқы кездері осыған көндіге алмайды. Себебі, бала оған психологиялық тұрғыдан дайын емес. Күн тәртібін реттеп, оған біртіндеп бейімделгенше, баланың оқу іс-әрекетіне деген мотивациясы туралы айтудың өзі ертерек.

Екінші қиындық – бастауыш сынып оқушысының сыныптағы оқушылармен, ұстаздармен үйлесімді қарым-қатынасын орнату.

Бастауыш сынып оқушыларының тағы бір мәселесі – ол балалардың сыныптағы өзара қатынасы. Бұл жерде оқушылардың

сыныптағы қарым-қатынасын үйлестіруші ретінде мұғалімнің рөлі ерекше. Бала барлық нәрсеге мұғалімнің көзімен қарайды. Балалар ұжымы кейде материалдық жағдайларына байланысты бөлінуі мүмкін, мұндай қайшылықтарды мұғалім оңтайлы шешуі тиіс. Ондай болмаған жағдайда жақсы ұжым құрып, дұрыс тәрбие беруде кемшіліктер жіберіп алу да мүмкін. Мәселен,

- адами құндылықтың, адамгершіліктің не екенін педагогикалық тұрғыда түсіндіре алмау. Балада адамгершіліктің бастауы қалыптаспайды, оған жастайынан үйренбейді;

- ақыл-ойдың педагогикалық тұрғыдан дұрыс дамымауы. Осыдан барып оқуға деген жалқаулық, оқығысы, үйренгісі, білгісі келмеу туады;

- адами әсемдік, сұлулық дегенді білмей, түсінбей өсуі.

- баланың денсаулығының, ақыл-ойының кемістігі, патологиялық кемшіліктер. Ондай бала тазалық, тәртіп дегенді түсінбейді;

- баланың еңбекке деген адами құлшынысының жоқ болуы. Жасынан еңбектенбеген адамнан ешқандай жақсы азамат шықпайды.

Үшінші қиындық балалардың отбасымен қарым-қатынасы. Мектепке барғаннан кейін бала бұрынғы еркеліктен айырылып, жауапты адамдар қатарына қосылады. Мұндайда ол түрлі жағдайларға ұшырауы мүмкін: *біріншіден*, балаға мектепке керекті құрал-жабдықтар алу керек, ол ойыншық алудан күрделі. Оның үстіне балаға бақылау күшейеді. Себебі, сабаққа мұқият дайындалу керек. Осының барлығы балаға ұнамамауы мүмкін, ол тәртіп сақтаудан қашады, тапсырманы дер кезінде орындамайды. Осындай жайттардан бала мен ата-ана арасында кикілжің пайда болады. *Екіншіден*, керісінше, балаға жаңа рөл беріліп, сабаққа жауапкершілікпен қарайды, көп нәрсені өзі тындырады. Бірақ бұған ата-ана дұрыс мән бермейді де, ол әрекетті баланың ойыны ретінде қарайды. Осыны сезінген баланың біртіндеп сабаққа деген ынта-ықыласы төмендей береді. *Үшіншіден*, бала ата-ананың өзінің оқуға деген ықыласына көп көңіл бөлгенін біліп, үстіне төніп тұрғанын сезіп, ол да өз шартын алға тартады. Кей жағдайда әрбір алған жақсы бағасы үшін ақша талап етуі мүмкін. *Төртінші* қиындық бастауыш сынып оқушыларының үй жұмысын, үйге берілген тапсырмаларын орындауда қиналуы.

Зерттеуші ғалым педагогтар бастауыш мектеп оқушыларын үй жұмысын орындауына байланысты бірнеше топқа, кезеңдерге бөліп қарастырады: *бірінші топ* оқушылары үй тапсырмасын көтеріңкі көңілмен, қиналмай орындайды. Мұндай оқушылар тобын романтиктер деп атайды, олардың оқуға деген қызығушылығы бар. Өздерін ересектер санатына ұстайды. Бірақ уақыт өткен сайын, сол балалардың кейбіреуі оқудан жалығып, қызығушылығы басылады, үлгерімі төмендей береді. Бірақ сабақты орындау міндет екенін біліп, үй жұмысын орындау тек дағдыға айналады.

Екінші топ оқуды, үй жұмысын орындауды салт деп біледі. Осылайша балалардың сабаққа деген ынтасына қарай оларды үш топқа бөлуге болады: бірінші – ынтамен оқитындар; екінші – жалпы үрдіспен оқу керек, ата-ананы, мұғалімді ренжітпейін деген оймен оқу, яғни өзі үшін емес, біреу үшін оқитындар; сабаққа үлгере алмай, артта қалып қойғандар тобы.

Осы үш топтың әрқайсысымен өзіндік жұмыс жүргізу – бастауыш сынып ұстаздары мен ата-аналарының міндеті. Бірінші топтағы оқушыларды қолдап отырса, екінші топтағыларды көтермелеп, ал үшінші топтағыларды бірде міндеттеп, бірде мақтап, барлық жағдайда қолдау көрсетіп, көмектесіп оқыту керек.

Бастауыш сыныптың өзінде балаға ұнайтын, ұнамайтын пәндері бар. Қандай бір үздік оқушы болса да, оның өте жақсы көретін пәні немесе пәндері болады. Соны әрі қарай дамытқан жөн. Оқуда зорлық болмауы керек. Оқуда қажеттілік, білім алуға міндеттілік болу керек.

Бастауыш мектеп жасындағы баланың әлеуметтік мәртебесі өзгеріп, ол өзінің іс-әрекетін психологиялық тұрғыдан қайта құрады. Осы орайда ол көптеген қиындықтарға тап болады. Сол қиындықтарды шешуге мұғалім, ата-ана болып бірлесіп еңбектеніп, балаға көмектескен абзал.

Іс-әрекет теориясы (Л. С. Выготский, С. Л. Рубинштейн, А.Н.Леонтьев) бойынша психиканың онтогенезде дамуы заттық іс-әрекеттің белгілі бір түрлерінің ұйымдасуымен байланысты келеді. Сонымен қатар, А.Н.Леонтьев атап өткендей «іс-әрекеттің заты екі түрлі: біріншісі – өзінің дербес тіршілігінде субъектінің іс-әрекетін өзіне бағындырушы және қайтақұрушы, екіншісі – заттың бейнесі, субъектінің іс-әрекетінің нәтижесінде жүзеге асатын қасиеттерінің психикалық бейнесінің өнімі ретінде жүреді».

Теориялық сананың негізі аймағында (Д. Б. Эльконин, В. В. Давыдов) әрекеттердің жалпыланған тәсілдерін меңгеруіне қатысты оқу іс-әрекеті оқушылардың іс-әрекеттің затын бағдарлау мен оны қайта жасау тәрізді өзін-өзі бағалаудың негіздерін қарқынды игертетін оңтайлы мүмкіндіктерді қамтиды.

Оқушыларды өз білімдерін дербес тұрғыда жетілдіруге дайындау мектептің негізгі мәселелерінің бірі болып келетіндіктен оқушылардың оқу үдерісінде белсенді бағытын қалыптастыруды ерекше мәні бар мәселеге айналдырады.

Өзін-өзі бағалаудың қалыптасуын анықтауға көмектесетін екі фактор бар, олар: баланың айналасындағы адамдармен өзара әрекеті және баланың өзінің іс-әрекеті. Баланың өзін-өзі бағалауының қалыптасуынан орын алатын әлеуметтік қарым-қатынастар рөлі барынша зерттелген тақырып боп саналады.

Бастауыш сынып кезеңінде өзін-өзі бағалаудың қалыптасуына оқушының оқу үдерісіндегі әлеуметтік-тұлғалық бағытының ерекшеліктері, сыртқы бағалардың жағымсыз әсерін жою, оқушы мен оқытушы арасында құрылатын қарым-қатынастар жүйесінің өзгеруі, оқушыларды үрдістің бағалау іс-әрекеті мен өзінің іс-әрекетінің нәтижесіне тарту ерекше әсер етеді.

Бастауыш сынып оқушыларының өзін-өзі бағалауы көп жағдайда оқытушының бағасына тәуелді келетінін, объективті еместігін, асыра бағалау бетбұрысының байқалатынын, нақты, жағдайлы, іс-әрекет нәтижесін көбіне өзінің мазмұнына алатынын көрсетті. Адам өзінің ерекшеліктерін белгілі бір іс-әрекетке қатысты бағалайды.

Бастауыш сынып оқушысының бойында өзін өзі бағалаудың қалыптасуына маңызды боп келетін кезеңдер:

– Оқушының өзін өзгертуге бағытталуына орай, оның қалыптасу үдерісінде баланың алдында меңгеру затында өзінің алға жылжу шараларын анықтау міндеті туындайды, яғни өзін-өзі қоғамдық-тарихи тәжірибені меңгеру субъектісі ретінде тану;

– Оқу іс-әрекетінің құрылымы бір жағынан, меңгеру затына бағытталған – оқу міндеттері мен оқу әрекетін, екінші жағынан – бақылау мен бағалау іс-әрекет-әрекетінің субъектісі ретінде оқушының өзіне бағытталған екі құрамдас бөлікті қамтыған. Бұл әрекеттерді де меңгеру бастауыш сынып оқушысының өзінің іс-әрекеттерін және оның бағасын талдау міндетін қояды.

Д. Б. Эльконин және В. В. Давыдов оқу іс-әрекетін оқу

міндеттері, оқу әрекеттері, өзіндік бақылау және өзіндік бағалау сияқты бірнеше компоненттердің бірлігі ретінде қарастырады.

Өзіндік бақылау – бұл оқу әрекеттерінің сырттан ұсынылған үлгімен салыстырылуы. Мектеп тәжірибесінде бақылауға үйрену мұғалімге еліктеу арқылы жүреді. Ал бақылау стихиялы түрде сансыз кателесу мен байқау арқылы қалыптасады. Бақылау ақырғы нәтиженің негізінде жүзеге асады.

Өзіндік бағалау – баланың іс-әрекетін жүзеге асырудың әртүрлі сатыларында оны бағалауы. Өзіндік бағалаудың екі түрі болады:

1) ретроспективті – іс-әрекеттің жүзеге асқан нәтижелерін бағалау (жақсы не жаман істедім бе?);

2) прогностикалық – адамның дербес мүмкіндіктерін бағалауы (мен бұл тапсырманы орындай аламын ба?).

Оқу іс-әрекеті мен бала өмірінің басқа қырларына бәсекелі қатынастары бар екенін ұмытпаған жөн. Оқу іс-әрекеті автоматты түрде жетекшіленбейді. Баланың оқуға қызығушылығы бірнеше себептерден жоғалуы мүмкін:

1) оқушының ұстанымы қалыптаспағандықтан, оны сақтап қалу үшін ешқандай әрекеттің қажеті болмайды;

2) оқушының ұстанымы оқыту үдерісінің мазмұнымен байланыспайтындықтан, нәтижесінде балалардың көпшілігі үшін немен айналысқандары емес, жағдайлардың маңызы жоғары болады;

3) оқу мотивациясының төмендеуі;

Оқу іс-әрекетінің белгілі бір *құрылымы* бар. Д. Б. Эльконин бойынша оқу іс-әрекетінің компоненттері:

Бірінші компонент – *мотивация*. Оқу іс-әрекеті мотивтелген, ол алға жетелейді және түрлі оқу мотивімен бағытталады.

Екінші компонент – *оқу тапсырмасы*, яғни бала орындау барысында әрекеттің жалпы тәсілдерін меңгеретін тапсырмалар жүйесі.

Оқу операциялары әрекеттер тәсілдерінің құрамына кіреді. Операциялар және оқу тапсырмалары оқу іс-әрекетінің негізгі буыны болып есептеледі.

Төртінші компонент – *бақылау*. Алғашқыда балалардың оқу жұмысын мұғалім бақылайды. Біртіндеп олар өздері бақылай бастайды. Бақылаудың соңғы кезеңі – *бағалау*.

Оқу іс-әрекетінде баланың қоғаммен қатынастары жүзеге аса

бастайды, оны жеке басының сапаларымен қатар, психикалық үдерістері де қалыптаса бастайды

Бірінші сынып оқушыларында қабылдаудың саралап қабылдау түрі жақсы дамыған (түсін, пішінін дұрыс атағанымен, кейбір ерекшеліктеріне көңіл аудармау). Баланың талдауы мен саралауының дұрыс дамуы үшін тек қана түсінісу мен кейбір қасиеттерін ғана қабылдау жеткіліксіз, ол үшін іс-әрекеттің ерекше түрі – бақылау қалыптасуы керек. Бұл қасиет тек оқу іс-әрекетінің негізінде қалыптасады. Оқу кезінде заттардың қасиеттерін саралап түсіндіру негізінде, қабылдау басқа да танымдық процестермен бірігіп (зейін, ойлау) мақсатты түрде және ерікті қабылдауға айналады.

Мектепке жаңа келген балада еріксіз зейін басым болады. Мектептегі оқу үдерісі баланың ерікті зейіні болуын талап етеді. 2-3 сыныпта баланың ерікті зейіні едәуір дамиды. Бірақ баланың зейіні тұрақсыз болады, сондықтан тәжірибелі ұстаз оқу үдерісінде әртүрлі әдістер қолданады (санаудың әртүрлі әдістері). 1-2 сыныпта баланың зейіні ойша әрекетерге қарағанда сырттай әрекет жасауда тұрақты болады.

Бастауыш сыныптың оқушысы көбінесе, өзіне ерекше әсер еткен заттарды ғана есінде жақсы ұстайды. Ал оқу үдерісі барысында көптеген заттарды еріксіз есте сақтау қажет. Осыған байланысты есте сақтау жолдары қалыптаса бастайды. Алдымен бірнеше рет қайталау негізінде, содан соң мағынасын түсініп, есте сақтауды үйрене бастайды. Психологияда мынадай заңдылық бар: қандай зат ақыл-ой әрекетінің заты болса, сол жақсы есте сақталады. 2-3 сынып оқушыларының еріксіз есі жақсы дамыған, бірақ осы кезеңде естің сапалық өзгерулері болатыны байқалады. Ес екі бағытта дами бастайды – ырықты және мағыналылық. Мағыналылық естің дамуы есте қалдырудың рационалды тәсілдерін игеруге мүмкіндік береді.

Бастапқы кезде қиялдағы заттар бір ғана күйде (статикалық) болса, 2 сыныптың соңы 3 сыныптың басында қозғалыс (динамикалық), өзгерістік күйде қалыптасады. Қайта жасау қиялы негізінде мазмұндама жаза алу, оқыған әңгімедегі сюжетті өзгерту, кейбір объектілерді жалпылау жағдайы мен болған оқиғаны уақыт аралығында елестете білу – міне, осының бәрі баланың творчестволық қиялын дамытудың алғышарттары.

Бастауыш кезеңінде ойлауының дамуы екі кезеңнен тұрады. 1-2 сынып ақыл-ой әрекеті мектепке дейінгі жастағы балалардікіне ұқсас болады, яғни көрнекі-әрекеттік негізде. 3-сыныпқа өткен кезде ойлаудың 2 кезеңі дами бастайды, яғни заттар мен құбылыстар туралы біржақты пікірлер басым бола бастайды. Бұл кезде әртүрлі ұғымдар мен белгілердің қарым-қатынасын, байланысын түсіну нәтижесінде тектік-түрлік қатынастар ашылады. Заттардың қасиеттеріндегі мәнді, маңызды жақтарын түсіне білу абстрактілі немесе жалпылауға жол ашады.

Оқу үдерісінде бастауыш мектеп оқушысында ғылыми түсінік қалыптаса бастайды. Оқу процесінде ғылыми түсінікті меңгеруі *теориялық ойлаудың* дамуын көрсетеді.

4. Баланың жеті жастағы дағдарысы

Мектеп жасындағы бала, барлық жас кезеңдері сияқты, психикалық дамуында дағдарысқа немесе күрт өзгерістерге ұшырап отыратындығы ғылыми әдебиеттерде баяндалған. Мұндай өзгеріс баланың жеті жастағы дағдарысы деп те аталады. Осы кезеңде баланың ақыл-ойының өсуіне орай қауырт өзгерістерге ұшырап, тәрбиесі жөнінен де бұрынғы уақытқа қарағанда, неғұрлым қиындай түсетіні айқын байқалады. Бұл кезеңде оны енді мектеп жасына дейінгі бала деп те, оқушы деп те атау қиын. Өйткені ол өтпелі кезеңді басынан кешіреді.

Соңғы уақытта бұл жасқа арналған бірқатар зерттеулер жарық көрді. Зерттеу нәтижелеріне қарағанда, жеті жастағы бала енді бұрынғы нағыз балалық ерекшеліктерінен айырылады. Алайда оның қимыл-қозғалыстары мен ішкі жан дүниесі сол балдырғандығын көрсетеді. Бұл кезеңде бала алдына мақсат қойып, оны өздігінен аңғара білуі, тілегіне жетіп, оны жүзеге асыруы толық жетілмеген. Мектеп жасына дейінгі баланың дағдарысқа ұшырау жағдайы оның аңғырттығы мен бірбеткейлігі, күрт өзгеретіндігі қарапайым бақылау арқылы көзге түседі. Бірақ оның мінез-құлқы мен өзінің маңындағы адамдармен қарым-қатынастарынан анық байқала қоймайды.

Жеті жастағы баланың бойы тез өсіп, едәуір өзгерістер болады. Бұл кезеңде баланың тісі түсіп, оның орынына жаңа тістер

шығады. Жеті жастағы баланың кезеңі үш жастағы кезеңнен әлдеқайда күрделі сипатта болады.

Жеті жастағы баланың басынан өтетін дағдарыстың негізінен екі түрлі ерекшелігін қарастырып көрейік. Бала айтқанға көнбей қырсығады. Жүріс-тұрысы өзгереді. Мінезінде ойланбай істейтін жасанды қылықтар пайда болады, ұшқалақ, қылжақбас, күлдіргі қылықтары пайда болып, ол өзін сайқымазақ ретінде көрсетеді, Мұндай қылықтар баланың жеті жасқа дейінгі кезеңі болғанымен, оның төңірегінде оған жете мән бермейді. Мұнда қылжақтау әрекетінің пайда болуы нендей себептерге байланысты? Бала мұндай келеңсіз қылжақбас бейнелерді, әсіресе өзінің сыртқы тұрпатына, өзгелердің жүріс-тұрысына қарап еліктеп істейді. Мысалы, біреудің дауысы дірілдеп шығатын болса, соның сөйлеу ырғағына қарап, бала өз дауысын да дірілдетіп шығаратын болады. Сондықтан баланың орынсыз сөз айтып, қалжыңдаса, оған ешкім де таңданбайды. Өйткені мұндай мінез көріністері жеті жасар балаларға тән ерекшелік екендігі, оның дамуындағы заңды құбылысқа тән мінез және оның ұяндықтан ажырап, өзіндік ерекшеліктері сыртқа шығару белгілері екендігі белгілі.

Жеті жастағы баланың дағдарысының ең басты көрінісі оның жеке басының ішкі және сыртқы дүниесіндегі елеулі өзгерістерге ұшырау себептерімен байланысты. Баланың мінезіндегі дағдарысқа ұшырау себептерін оның бойындағы ішкі және сыртқы сапалы өзгерістердің пайда болуымен ұштастыру қажет. Өйткені баланың бойында жаңадан өзіндік мінез көріністері пайда болып, мұндай ерекшеліктер былайғы адамдарға күлкілі болып көрінеді. Осы орайда бала мінезіндегі өзгерістердің зандылық екендігін атақты актер Ч. Чаплин орындаған рөлден айқын көруге болады. Ол ересек адамдардың рөлін ойнағанда өзін ерекше балалық аңғыртықпен, балалық мінезбен көрсетеді. Оның күлдіргі әрекеттерінің сыры да, басты шарты да осында.

Бала бойындағы аңғалдық мінездің жоғалуы оның есі кіріп, ақыл-ойының сапалық деңгейге көтеріле бастауы деген сөз. Мұндай мінез баланың бойына сыналап еніп, оның аңғырт және өзіндік іс-әрекетінде елеулі өзгерістер тудырады. Сонымен жеті жастағы дағдарыстың өзіндік сипатымен қатар, баланың әр алуан әрекеттерінің ықпалынан ақылы кіріп, сыртқы болмыстың мән-жайын түсіне білуге бағдарлап отырады.

Қазіргі заманғы жеке адамның психологиясы мен психопатологиясындағы күрделі мәселелердің бірі – әрбір нәрсенің мән-жайына түсіне білу деп санар едік. Бұл мәселенің мазмұнын ашып көрсету үшін нәрселердің сыртқы әсерін қабылдаумен ұштастыра отырып қарастырған түсінікті болатын сияқты. Адамның сыртқы әсерлерді қабылдауындағы елеулі ерекшелік – оның түсінікті болуы, затты тікелей қабылдауы.

Қабылдайтын әсерлер комплексті түрде ішкі әсерлермен бір мезгілде ұштасып жатады. Мысалы, мен бірден сағатты көремін. Адамның сыртқы әсерді қабылдауын миы зақымданған ауру қабылдауымен салыстыру керек. Ондай ауру адамға сағатты көрсетсеңіз, оны танығанымен не үшін қажет екенін білмейді. Ол сағатты көргенімен оның қандай зат екенін айыра алмайды. Егер сіз сағатты сырқаттың көзінше бұрап немесе оның жүретініне көз жеткізу үшін құлағыңызға тақап тыңдасаңыз немесе уақытты білу үшін оған қарасаңыз ауру адам бұл сағат болу керек дейді. Ол көрген затты сағат деп пайымдайды. Ал біз үшін сағаттың уақыт өлшеуші құрал екендігі санамызда мықты ұялайды. Сонымен қабылдау көрнекі ойлаудан ажыратылмайтын қасиет сияқты. Көрнекі ойлау үдерісі затты түсінумен қатар жүреді. Егер мен мына зат сағат десем, содан кейін бұған ешқандай ұқсамай мұнарадағы әлдебір сағатты көріп, оны да сағат деп атасам, онда мен бұл затты белгілі бір заттар тобына жататын нәрсе деп ұғынамын. Қысқасын айтқанда, әрбір нәрсенің бейнесін қабылдауда жинақтау сипаты болады. Сонымен бірге, қабылдау үдерісінің біздің танымымыз бойынша, оның үнемі мағыналық сипатта болып отыратындығына көзіміз жетеді. Осы орайда қабылдаудың өзіндік талғамалы болатындығын да атау керек. Мысалы, мен сағатты оның жанында жатқан заттар құрылымында ғана емес, сол сағаттың өзін жеке зат ретінде қабылдап білемін.

Жеті жасар баланың өз көңіл-күйін біліп, «мен қуандым» «мен ренжідім», «мен ашулымын», «мен көңілдімін», «менің ызам келіп тұр» деген жайттардың мәнісін түсіне бастайды, яғни ол өзінің күй-жайын бағдарлай алады. Ал үш жастағы сәбидің басқа адамдарға қатынасын аңғаруы сияқты, жеті жастағы бала өзінің әсерлену сезімін ұғына алады. Соның нәтижесінде жеті жасар баланың бойындағы дағдарысын сипаттайтын кейбір ерекшеліктер көріне бастайды.

1. Өмір тәжірибесінің әсерінен бала басынан кешірген нәрселердің мәнін түсініп, оларды жинақтап түсіну мүмкіндігі қалыптасады. Әрбір жаңа жүріс сайын тастар арасындағы жаңа байланыстардың пайда болатыны сияқты, баланың тіршілік әрекетінде белгілі пайым, тұтас ұғым жасалады. Осыдан келіп жеті жастағы баланың танымдық әрекеті жаңа сипатқа ие болады.

2. Жеті жастағы баланың дағдарыс кезеңінде сыртқы әсерлер жиынтығын жалпылап, басынан кешірген сезім күйлерінің даму жағдайын түсінерлік дәрежеге жетеді. Сәтсіздікке ұшыраса оған реніш білдіріп, өзге балалардың ұнамсыз қылықтарын жақтырмай сырт айналады. Кемтарлардың жүріс-тұрысына күледі. Өз басынан кешірген сәтсіздіктеріне реніш білдіреді. Ал арадан көп уақыт өтпей-ақ, ашық-жарқын бола қалады. Алайда ол көптеген сәтсіздіктерді қорытып, оған жалпы сипат беруге ойы жетпейді. Мектеп жасындағы бала өз сезімі мен басынан өткен жайттарды жинақтай бастайды. Басынан кешірген ашу-ызалары тұтасып, оның ренішті жағдайлар жайындағы түсінігі қалыптасады. Алайда ондай сезім күйлерінің бәрі дара уақиға сипатында болып қала береді. Мектеп жасына дейінгі балада өзін-өзі бақылау, намыстану сезімдері қалыптаспаған. Мұның бәрі бала өсе келе өз бойындағы ерекшеліктерін әр алуан жағдайларды басынан кешіру арқылы сезіне алатын болады. Жеті жастағы баланың дағдарысы осы өз басынан өткен оқиғалар мен мінез-құлықтарының мәнін түсіне алмау себептерінен туындап отыратындығын атап көрсетуді қажет етеді.

Мектеп жасына дейінгілердің өзіншілдігі басым. Бірақ ол өзінің мүмкіндігін жеке басының қасиеттерін бағалай білуінен алшақ жатады. Осыдан келіп жеті жасқа қарай баланың бойында бірқатар күрделі құрылымдар пайда болады. Алайда мұндай өзгерістер мектеп жасына дейінгі қиындықтардан түбегейлі түрде ерекше сипатта болады.

Баланың бойында пайда болған жаңа құрылымдар нәтижесінде оның бұрынғы қисық-қыңыр, қылжақбас қылықтары біртіндеп жойыла бастайды. Жеті жастағы дағдарыс кезінде балада ішкі және сыртқы өзгерістердің пайда болуы арасында оның тұңғыш маңызды түсіну ерекшеліктері қалыптасып, енді тіршілік бейнесі туралы ниеттерінің ішкі күресі де пайда болады. Конфеттің тәттісін алу керек пе, әлде оның байқалғанымен белгілі

тұжырымға тоқтау қабілеті әлі де тұрақты сипат ала қоймайды. Сондықтан олар әсерлердің карама-қайшылығын іріктеуінде солқылдақтық көрсетеді.

Мектеп жасына дейінгі кезеңде кездесе қоймайтын тәрбиесі қиын деп аталатын балалар да кездеседі. Бұл кезеңде бала өз басын бағалауда маңындағыларымен қарым-қатынаста қандай орын алатынын ол әлі де пайымдай алмайды. Соның салдарынан ол өзінің ішкі қайшылықтарының мән-мағынасын түсіне алмайды. Ал жеті жастағы баланың дағдарыс кезінде мектеп жасына дейінгі ерекшеліктерінен ажырап, дамудың жаңа кезеңіне қарай аяқ басады. Өтпелі кездегі мұндай ерекшеліктер енді баланың бойында жаңа сапалардың пайда болуына қолайлы жағдай тудырып, оның дамуын жаңа күрделі сатыға көтереді.

Сәбидің кез келген алға ұмтылу қадамы оған деген орта әсерін өзгертеді. Даму тұрғысынан алғанда орта сәбидің бір жастан екі жасқа өткен кезінен бастап сапалы сипатта болады. Осыдан келіп баланың әлеуметтік ортаны сезінуі оның танымында елеулі өзгерістер тудырады. Әлеуметтік ортаның баланың даму деңгейіне күшті ықпал ететіндігі бір жаста, 3, 7 және 12 жастағы балаларда түрліше болатындығын көрсетеді. Ортаның бала дамуына ықпалы үнемі өзгермелі болады. Ал бала мен орта арасындағы қатынасты жалаң түсініп, оларды даралап жеке-жеке қарастыруға болмайды.

Әсерленудің өзі биологиялық және әлеуметтік бағдарларды білдіретін адам мен тіршілік арасындағы құбылыс деуімізге болады. Баланың дамуында әсерленудің атқаратын қызметі ерекше. Өйткені бала басынан кешірген оқиғаларға әсерленіп, олардың мазмұн-мәнісін түсіне алады. Әсерлену әрекеті қиындығымен балалық шақ үшін аса маңызды. Бір отбасында өскен балалардың психикалық дамуы түрліше болатындығын жиі кездестіреміз. Өйткені белгілі бір жағдайда балалардың әсерленуі түрліше болатындығын көрсетеді. Әсер еткен орта баланың дамуына күшті ықпал етеді. Сондықтан әсер етуші орта мен оған адамның әсерленіп, оларды басынан кешіруде жан дүниесіне ықпал етіп, түрлі әрекеттер жасауға, көптеген нәрселердің сырын білуге жетелейді.

Егер біздер кейбір жалпы жағдайларға жүгінетін болсақ, онда баланың даму деңгейі сол әсерлену сипатына қарай бейімделіп отыратындығын байқаймыз. Бала әлеуметтік ортада өмір сүретін

болғандықтан, оның сыртқы нәрселер мен құбылыстарға әсерленуі өзіндік әрекеттері мен танымын дамудағы қуатты фактор болып саналады. Сондықтан баланың дамуын зерттеу үшін оның жан дүниесінің сырына терең үңілу керек.

Дағдарыс кезіндегі қиын балалардың даму сипатын анықтау үшін олардың сыртқы жағдайларға әсерленуін мүмкіндігінше терең зерттеп, олардан тиісті қорытындылар шығарып отыруды қажет етеді.

Дағдарыс жасын мұқият зерттеу арқылы баланың негізгі әсерлерінің ауыспалы болуы осы кезеңде өтетінін көрсетеді. Дағдарыс ең алдымен баланың бойындағы күрт өзгеріс екенін байқатады. Мұндай орта үш жастағы бала үшін өзгермейді. Баланың дағдарыс кезеңдерін бақылап жүрген зерттеушілер бұрын өзін жақсы ұстап тіл алғыш және ерке болған сәби аяқ астынан кінәмшіл, ашулы, тілазар болып шыға келеді дейді.

Дағдарыстың ішкі сипатын іздестірген шетелдік зерттеушілердің басым көпшілігі дағдарыстың ішкі сипатын биологиялық факторлармен түсіндіреді. 13 жастағы бала дағдарысын түсіндіруде кең тараған теориялардың бірі – жыныстық жетілуге байланысты. Олардың айтуынша, жыныстық жағынан баланың жетілуі мінез-құлқының күрт өзгеруіне күшті ықпал етіп, оның өзімшілдік көзқарасының пайда болуына себепші болады дейді.

А. Буземан сияқты авторлар баланың дағдарысқа ұшырауын элеуметтік ортаның ықпалы деп көрсеткісі келеді. Сол авторлар баланың дағдарысы түрліше ағысты бастан кешіреді деп дұрыс атайды. Бірақ Буземан бала дағдарысының таза экзогендік себептерден туындайтын ерекшелік деп емес, әртүрлі тіршілік ортасының өзгеріс көріністері деп санайды. Дағдарыс кезеңі тәрбиенің сипатына орай түрліше жағдайда өтетінін тәжірибелер дәлелдеп отыр. Семьядан бірден балабақшаға келетін балаға қарағанда, яслиден балабақшаға келетін баланың дағдарысы мүлдем өзгеше сипатта болады. Баланың дамуында дағдарысқа ұшырауы үнемі болып отыратын құбылыс. 3 жас пен 7 жас баланың дамуында елеулі өзгерістерге ұшырау кезеңдері. Осы кезеңде бала психикасының дамуында айтарлықтай жаңа сапалар пайда болып, олар келесі сатыға өту кезеңінде елеулі қиыншылықтарды басынан кешіреді. Соның салдарынан белгілі

жас кезеңнің ерекшеліктері сапалық өзгерістерге ұшырап, алдағы жас кезеңіне тән қасиеттердің жасалуына бейімделеді.

Баланың бойындағы ерекшеліктер 3-6 ай ішіндегі адам танымастай жаңа өзгерістерге ұшырап, оның ішкі дүниесінде елеулі құрылымдар пайда болады. Ал баланың дағдарысқа ұшырау белгілері елеусіз болып қала береді. Осы орайда оның психологиялық өзгерістерге ұшырауы сыртқы орта мен маңындағы жағдайларға тәуелсіз екендігін аңғартады. Яслиден балабақшаға ауысқан баланың қылығындағы өзгерістер бізді таңдандырады. Осы орайда біздер сәби бойындағы елеулі өзгерістерді байқап көріп, сыртқы ортаның әсерінен гөрі оның ішкі жан дүниесінің елеулі өзгерістердің неғұрлым шапшаң қарқынмен дамығанына көз жеткіземіз, Сондықтан баланың ішкі өзгерістері әрқашан да оның өмірінде елеулі із қалдырып отырады.

Баланың дамуына әсер етіп отыратын ортаның ықпалын қозғаушы күш деп санайтын болсақ, онда ортаның әртүрлі жас кезендерінде дағдарысқа ұшырау себептері оның ішкі дүниесінің өсіп-жетілуіне сәйкес жаңа сапалардың жасалуы деп санауға болады. Өйткені баланың жасына қарай тіршілік ортасына әсерленуі түрлі сипатта болады. Бұл шындықты бекер деуге біздің ешқандай құқымыз жоқ. Бала дамуында жаңа сапаларды игеріп, сатымен жоғары өрлеген сияқты болып отырады.

Баланың қажеттілігі мен ниеттіліктерінің өсіп, олардың жасы өскен сайын түрлі мазмұн-сапаларды игеруі жалпы психикалық дамудың қайта құрылып, тіршілік жағдайына лайықты өзгеріп отыруы деп түсінген дұрыс. Баланың дамуы оның іс-әрекетіне орай жаңа сапаларға ие болады, егер сананы баланың өз ортасына қатынасы десек, соған орай оның санасы да жаңа мазмұнға ие бола бермек.

5. Мектепке бейімделу кезеңінде бірінші сынып оқушыларының эмоциялық дамуын психологиялық қолдау

Бірінші сыныпқа қабылданған балалардың көбі мектепке бейімделу кезеңіндегі қиындықтарға тап келетіні мәлім. Ол жаңа ұжымға, жаңа талаптарға, күнделікті міндеттерге бейімделуге байланысты. Әсіресе, оқушы рөліне дайын емес балалар көптеген қиыншылықтарды кешіреді – олар үшін мектепке бейімделу

үдерісі психологиялық жаракатқа ұласуы мүмкін. Бастауыш мектеп жас шамасындағы оқушы өз күйзелістерін жеткілікті дәрежеде ұғына алмайды, ол күйзелістің туындауына себепкер болған факторларды да түсінуге қабілетсіз келеді. Бірінші сыныптың оқушысы мектептегі қиындықтарға эмоциялық тұрғыда – мазасыздықпен, қорқынышпен, ренішпен, ашумен жауап береді. Сол себепті бірінші сыныптағы оқушылардың жаңа өмірге бейімделуінің күрделі кезеңінде оларға психологиялық көмек пен қолдаудың көрсетілуі аса маңызды. Осыдан балаға дер кезінде және сауатты тиімді көмек көрсету үшін оның қиындықтарына, күйзелістеріне баса назар аудару қажеттігі туындайды.

Әрбір баланың өзін қаншалықты үйлесімді, эмоциялы жағымды сезінуіне қарай, оның мектепке, өз-өзіне, айналасындағы адамдарға қатынасы, сондай-ақ мектептегі жетістіктері де байланысты болады. Осы орайда мектеп табалдырығын енді аттаған бірінші сынып оқушысына мұғалім мен ата-аналар тарапынан психологиялық қолдау көрсету, оның мектеп өміріне біртіндеп бейімделуіне жағымды ықпал етеді.

А.Д. Андрееваның ойынша «психологиялық қолдау – бұл:

- ересек баланың өзін-өзі бағалауын нығайту мақсатында оның жағымды артықшылықтары мен қырларына шоғырланатын;
- баланың өз қабілеттеріне сенім арта алатын;
- баланың қателіктерді болдырмауына көмектесетін;
- баланы сәтсіздіктерде қолдайтын үдеріс» болып табылады.

Психологиялық қолдау үдерісінде ересектер балаға педагогикалық тұрғыдан ықпал етудің едәуір жағымды әдіс-тәсілдерін қолданып, онымен қарым-қатынастың және өзара әрекеттестіктің үйреншікті үлгісін өлшейді, оның айналасында жағымды психологиялық ахуалды қалыптастыру жағдайын жасайды. Ол ересектердің бала қылықтарының жағымды ерекшеліктеріне назар аударып, баланың эмоциялы аумағына ықпал етіп, оның жағымды күйзелістері мен күйлерін бекітіп, оның әрекеттерін мақұлдайды.

Баланы қолдау:

- оған сенім білдіру;
- шартсыз қабылдау;
- оның даралығын мойындау;
- қабілеттері мен мүмкіндіктеріне сенім арту;

- тұлғасының жағымды қасиеттерін дамыту;
- сенімділікке ие болуына көмектесу.

Психологиялық қолдау адамның жаңа әлеуметтік жағдайларға бейімделуіне байланысты орын алған қиыншылықтарды едәуір жылдамырақ және қиыншылықсыз кешіруге, стрессогенді жағдайды жеңуге, айналасындағылармен өзара тиімді қатынастарды қалыптастыруға, өзінің психологиялық, психикалық және физикалық денсаулығын сақтауға көмектеседі.

Қазіргі заманғы ізгілендіруші парадигма адамның субъектілігіне назар аударып, психологиялық қолдауды баланың тұлғалық дамуына ықпал етуі ретінде сипаттап, ересек пен баланың қарым-қатынастарындағы қолдау механизмдерін: түсіну, қабылдау, өзін өзгелермен репрезентациялау, өзгелерден өзінің жалғасын табу және т.с.с. бөліп алуға мүмкіндік беруде (В. А. Петровский).

А. Д. Андрееваның ойынша, психологиялық қолдауды төмендегіше көрсетуге болады:

- жеке сөздермен («керемет», «жарайсың», «жақсы», «әдемі», «жинақы», «Сен мұны өте жақсы орындайсың», «Мен сені мақтан тұтамын», «Бұл шынымен де жетістік», «Бұл өте күрделі болғанымен, сенің қолыңнан келетініне сенімдімін»);

- жанасу арқылы (қолынан ұстау; иығынан қағу; баланың иегінен ұстап ақырындап көтеру; құшақтау; қолын қатты қысу);

- біріккен әрекет арқылы (баланың жанына отыру, жанында тұру; оны тыңдау; бірге ойнау; бірге сурет салу);

- бет әлпеті арқылы (жымию, көз қысу, бас шұлғу, күлу).

Сонымен қатар О.А.Кулагина қолдаушы сипаттағы фразеологизмдерді үш түрге бөлуге болатынын айтады:

1) белсенді әрекеттерге ынталандырушы («Әрдайым алға!», «Ешқашан мойыма!» және т.с.);

2) болашаққа бағыттаушы («Барлығын басынан бастауға болады», «Алда жетістіктер әлі көп!» және т.б.);

3) қалыптасқан жағдайда шыдамдылық пен табандылыққа шақырушы («Тамшы тасты қайрайды», «Барлығы жақсы болады, сенің қолыңнан келеді!», «Бекем бол!» және т.б.).

Әрбір адамның өмірінде, соның ішінде балада да жан жайсыздығын тудыратын, психиканы жарақаттаушы жоспардан тыс жағдайлардың (мысалы, даулы жағдаят, қорқыныш,

жақын адамның өлімі және т.с.с.) орын алатыны барлығына мәлім. Ондай жағдайда педагог-психолог баланың мінез-құлқын бақылау арқылы баланы жарақаттайтын жағдайды мұқият зерттеп, баланың өзімен, педагогтармен, ата-аналарымен және құрдастарымен әңгімелесуі тиіс, кей жағдайларда психиканы жарақаттайтын жағдайға сәйкес арнайы диагностиканы жүргізу қажет. Кейін педагог-психолог келесі бағыттарда жұмыс жасайды:

1) баламен (жеке-дара немесе топпен) психотерапияның элементтерін қамтыған (арттерапия, ертегі терапиясы, психодрама) түзетуші-дамытушы жұмысты жүргізуі тиіс;

2) педагогтармен ағартушы және кеңес беру-әдістемелік жұмыс; олармен әртүрлі категориядағы балалармен жұмыс жасау дағдыларын қалыптастыру жөніндегі топтық тренинг жүргізу; балаға психологиялық қолдау көрсету жөніндегі педагог-психологтың, мұғалімдердің, ата-аналардың біріккен іс-әрекетін жоспарлау;

3) ата-аналармен ағарту жұмысын жүргізу және кеңес беру;

4) педагог-психологтың, мұғалімдердің балаға қажет психологиялық қолдау көрсету жөнінде оның құрдастарымен ағарту жұмысын жүргізу және кеңес беру (баланың сыныптастарын психологиялық қолдау көрсетудің әртүрлі әдіс-тәсілдеріне үйрету);

5) қажет болса – педагог-психологтың мұғалімдер мен ата-аналардың балалар дәрігер-мамандарына (невропатолог, психиатр, логопед және т.с.с.) өтініш білдіру;

Балаға психологиялық қолдау көрсетудің жетістігі педагог-психологтың, педагогтардың, ата-аналардың, баланың сыныптастарының біріккен іс-әрекеттеріне де байланысты болады.

Педагогтардың, ата-аналардың, оқушылардың психологиялық қолдауға мұқтаж балаларға көмек көрсету іскерліктерінің дамуы мектептегі әрі отбасындағы білім беру және тәрбие үдерістерінің ізгілендірілуіне ықпал етеді, өскелең ұрпақтың тек психофизикалық емес, сонымен қатар психологиялық денсаулығын да нығайтады.

Психологиялық қолдау өмірлік жолдың әрбір кезеңінде бейімделуге және өзін-өзі жүзеге асыруға кедергі келтіретін психологиялық проблемалардың толыққанды шешімін табуынан

немесе төмендеуінен кемелденген адамның психологиялық жай-күйін оңтайландырудың есебінен орындалады.

Семинар және практикалық сабақтардың жоспары

1. Бастауыш мектеп оқушыларының интеллектуалды дамуына іс-әрекеттің негізгі түрлерінің әсері.

2. Л. И. Божович бойынша жеті жастағы дағдарыс баланың әлеуметтік «Менінің» пайда болу кезеңі.

3. Л. С. Выготский бойынша жеті жастағы дағдарыстың сипаттамасы.

Студенттердің өзіндік жұмыстарының (СӨЖ) тақырыптары

1. Бастауыш сынып оқушыларының тұлғалық жағынан даму ерекшеліктері.

2. Бастауыш сынып оқушыларының мінез-құлқындағы қиындықтар.

Реферат тақырыптары

1. Мектепке келуімен қатысты балаға қойылатын негізгі талаптар.

2. Мектепке дайындық мәселелері. Мектепте оқытуға баланы психологиялық тұрғыдан дайындау.

4.6. Жеткіншектік кезеңнің психикалық дамуы

Жоспары:

1. Дамудың әлеуметтік жағдайы
2. Жеткіншектер психикасы мен мінез-құлықтарының айрықша ерекшеліктері
3. Жеткіншектің ұжымдағы қарым-қатынасы
4. Педагогтың жеткіншекпен қарым-қатынасындағы рөлі және жеткіншектің оқу үдерісі
5. Жеткіншектің ересектермен қарым-қатынасының есеке тұлға ретінде қалыптасуына тигізетін әсері
6. Жеткіншектердің құрдастарымен достық қарым-қатынасы және оған қойылатын талаптары

1. Дамудың әлеуметтік жағдайы

Жеткіншек кезеңі – балалық шақтың соңы, балалық шақтан жастық шаққа өтпелі кезең. Ол әдетте, 10-11 жастан 14-15 жасқа дейін хронологиялық жасқа сәйкес келеді. Оқушының орта сыныптардағы оқу іс-әрекетінің негізінде қалыптасқан рефлексия қабілеті оның өзіне «бағытталады». Жеткіншек өзін ересекпен және едәуір кішкентай балалармен салыстырып, өзінің бала емес, дұрысы ересек екенмін деген қорытындыға келеді. Жеткіншек өзін ересек сезініп, айналадағылардың өзінің дербестілігі мен маңыздылығын мойындағанын қалайды.

Жеткіншектің негізгі қажеттіліктері – құрдастарымен қарым-қатынаста болғысы келуі, дербестілік пен тәуелсіздікке, ересектерден оңашалануға тырысуы, өзге адамдардың тарапынан құқықтарының мойындалуын қажетсінуі.

Есею сезімі – жеткіншек кезеңінің бастапқыдағы психологиялық симптомы. Д. Б. Элькониннің пікірінше, есею сезімі жеткіншектің өзін басқалармен (ересектермен немесе құрдастарымен) салыстыратын, меңгеру үлгілерін анықтайтын, басқа адамдармен қатынастарын қалыптастыратын, өз іс-әрекетін өңдейтін сананың жаңа құрылымдары.

Жеткіншек кезеңінің өтпелі өзгерістері биологиялық ерекшеліктермен де анықталады. Бұл қарқындылығы «гормоналды тасқын» ұғымына сәйкестендіруге болатын жыныстық жетілу кезеңі. Дене, физиологиялық, психологиялық өзгерістер, сексуалды әуестіктің пайда болуы, жан-жақты даму үстіндегі жеткіншекті өзі үшін де бұл кезеңді тым күрделендіріп жібереді.

Алайда, мәдениеттанушы антропологтардың еңбектерінде (М. Мид, Р. Бенедикт және т.б.) қарапайым мәдениеттерде жеткіншек кезеңіндегі дағдарыс пен оған байланысты тұлғааралық және тұлғашылық қатығыстардың болмайтындығын көрсетілген. Ол мәдениеттерде ересек пен баланың мінез-құлықтары мен міндеттері қарсылықта емес, байланыста қарастырылады. Бұл мәліметтер дағдарыстың биологиялық шарттылығы, генетикалық бағдарламалануы, оның жыныстық жетілу үдерісімен тікелей байланысы жайлы болжамды жоққа шығаруда. Сонымен бірге, әлеуметтік факторлар алдыңғы жоспарда қарастырылады.

XVII-XVIII ғасырларға дейін жеткіншек кезеңі ерекше жас кезеңі ретінде ажыратылмаған, оның қазіргі мәртебесі салыстырмалы түрде жақын арада қалыптасқан тарихи құрылым. XIX ғасырда көптеген елдерде мектептегі жүйелі құрылым енгізіледі. Мұндай жаңалық баланың өміріндегі экономикалық тәуелділік кезеңінің біршама артуына және оның ересек адамға тән рөлдерді қабылдау сәтінің кешеуілдеуіне ұласты.

Жеткіншек кезеңінің шекарасы мен мазмұны қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуына, тарихи кезеңнің ерекшеліктеріне, жеткіншектің ересектер әлеміндегі қоғамдық ұстанымына және сол жеткіншектің өміріндегі нақты жағдайларға тығыз байланысты болады.

Жеткіншек жас шамасы «өтпелі» кезеңі ретінде балалық шақ пен ересектіктің үлкен айырмашылығы айқындалатын, ересектер мен балаларға ұсынылатын нормалар мен талаптардың айырмашылығы көрініс беретін индустриалды қоғамда толыққанды ажыратыла бастады. Қазіргі заманғы қоғамда әлеуметтік ересектік жыныстық жетілу сәтіне сәйкес келмейді.

Жеткіншек кезеңін адамның сана-сезімінің жетілуі мен өз бегінше екінші рет дүниеге келу сәті ретінде алғаш рет Ж. Ж. Руссо ажыратып, көрсетеді

Жеткіншек жас шамасы психологиясының өзегін құрайтын

негізгі идеялар С. Холлдың «Есею» («Взросление») атты еңбегінде баяндалады.

С. Холл жеткіншектік кезеңнің өтпелілігі, «толқын мен тегеурін» кезеңі жайлы түсінікті қалыптастырады. Ол дамудың аталмыш кезеңінің мазмұндық-жағымсыз сипаттамаларын құрастырады (тәрбиеге икемсіздік, даукестік, эмоциялық тұрақсыздық).

К. Левин жеткіншектің балалар әлемі мен ересектер әлемінің арасындағы – екі мәдениеттің арасындағы тұрғысында айқындалатын маргиналдығын сөз етеді. Жеткіншек балалар мәдениетінің мүшесі болғысы келмегенімен, шынайы ақиқаттың тарапынан қарсылыққа тап болып, әліде ересектер қоғамдастығына ене алмайды. Бұл жәйт «өмірлік кеңістіктердің» алмасуында когнитивті дисбаланстың, бағдарлардың, жоспарлардың, мақсаттардың белгісіздігінің орын алуына ұласады.

Жеткіншек тұлғасының дамуы психологиялық тұрғыда З. Фрейд және А. Фрейд еңбектерінде де талданып, сипатталады. Жеткіншек кезеңіндегі жыныстық жетілу, сексуалды қуаттың толқыны тұлға құрылымдарының арасындағы бұрында қалыптасқан тепе-теңдікті құлдыратып, балалар қақтығысы жаңа қуатпен қайта жанданады.

Э. Эриксон жеткіншек кезеңі мен жасөспірімдік шақты адамның өзін-өзі тұлғалық анықтау, ұқсастығын ұғыну міндеттерінің шешіміне қол жеткізудің орталық кезеңі ретінде қарастырады.

Кеңестік психологияда жеткіншек кезеңіндегі дамудың заңдылықтарын ұғынудың негіздері Л. С. Выготский, Д. Б. Эльконин, Т. В. Драгунова, Л. И. Божович, Д. И. Фельдштейн, Г. А. Цукерман және т.б. еңбектерінде көрініс табады. Жеткіншек кезеңін жиі дағдарыс, «қалыпты патология» кезеңі ретінде талқылап, оның екпінді ағымын, жеткіншектің өзі әрі өзімен қарым-қатынастағы ересектер үшін күрделілігін сөз етеді (мысалы, Божович Л. И.). Д. Б. Эльконин, керісінше жеткіншектіктің өзін тұрақты кезең ретінде қарастырып, дағдарыстарды ажыратады (жеткіншек алды және жасөспірімдік кезеңге өтердегі дағдарыс). Жеткіншек кезеңі психикалық даму кезеңі ретінде баланың қоғамдағы дербес орнын іздеуімен байланысты жаңа сапалы әлеуметтік ұстанымына көтерілуімен сипатталады. Жоғары талаптар, өзінің мүмкіндіктері

жайлы әрдайым орынды бола бермейтін түсініктері жеткіншектің ата-аналарымен, ұстаздарымен сансыз дау-дамайларға, қарсылық мінез-құлқына әкеледі.

Қалыпты ағымдағы жеткіншек кезеңінің өзіне де дамуының үйлесімсіздігі, секірмелілігі, уақыт бойынша сәйкессіздігі тән. Интериндивидуалды (хронологиялық жас шамасы бойынша жасты жеткіншектер психикасының әр қырының дамуы уақыт кезеңінде сәйкес келмеуі) әрі интраиндивидуалды (мысалы, дамудың интеллекті қыры жоғары деңгейде болғанымен, ырықтылығының деңгейі салыстырмалы төмен болуы ықтимал) сәйкессіздік байқалады.

2. Жеткіншектер психикасы мен мінез-құлықтарының айрықша ерекшеліктері

Жеткіншектің құрдастарының тобында қанағаттандырушы орынға ие болу ұмтылысы референтті топтың мінез-құлқы мен құндылықтарына деген жоғары конформдылығына ұласуы әлеуметке қарсы қоғамға араласу жағдайында тым қауіпті болуы мүмкін.

Жеткіншек психикасының өтпелілігі балалықтың және ересектік бітістерінің бірдей қатысуымен, тіршілік етуімен сипатталады.

Жеткіншек кезеңінде кіші кезеңдерге тән мінез-құлықтың кейбір көріністеріне бейімділік сақталуы мүмкін. Олар:

1. Бас тарту. Ол мінез-құлықтың үйреншікті формалары: қатынастардан, үйдегі міндеттерінен, оқудан және т.б. бас тартумен сипатталады. Өмірдің үйреншікті жағдайларының күрт өзгерістері (отбасынан ажырау, мектепті ауыстыру) себебіне айналса, жеткіншектің психикалық жетімсіздігі, невротикалық бітістері, тежелу белгілері сияқты реакциялардың туындауын жеңілдететін негізге айналады.

2. Оппозиция, қарсылық көрсету. Жеткіншек мінез-құлқының қалаулы мінез-құлыққа қарсылығымен көрініс береді. Наразы даңғойлық, қыдырымпаздық, қашу, ұрлық және қарсылық ретінде жүзеге асырылатын бір қарағанда жөнсіз қылықтар.

3. Еліктеу. Әдетте балаларға тән әрі жақындары мен

туысқандарына еліктеумен анықталады. Жеткіншектер үшін қайсыбір қасиеттерімен идеалдарына сай келетін ересек еліктеу нысанына айналады (мысалы, театр жайлы армандайтын жеткіншек сүйікті актердің қылықтарына еліктейді). Еліктеу көрінісі әлеуметке қарсы ортадағы тұлғалық дамуы жетілмеген жеткіншекке тән.

4. *Орнын толтыру*. Баланың мұндай қылығы өзінің бір саладағы дәрменсіздігін басқасындағы жетістіктермен орнын толтырумен анықталады. Егер орнын толтырушы есебінде әлеуметтік талаптарға қарсы көріністер таңдалса, мінез-құлық ауытқулары орын алады. Мысалы, үлгерімі төмен жеткіншек сыныптастарының беделіне дөрекі, қикар қылықтарымен ие болуға құмар болуы мүмкін.

5. *Гиперкомпенсация*. Бала немесе жеткіншек үлкен дәрменсіздікті анықтайтын салада жетістікке жету ұмтылысымен шартталады (дене әлсіздігінде – спорттық жетістіктерге деген тұрақты талпыныс, ұялшақтық пен ренжігіштікте – қоғамдық іс-әрекетпен айналысу және т.б. әуестіктер).

Жалпы жеткіншек кезеңіндегі психологиялық әсерлер қоршаған ортамен өзара әрекеттестікте пайда болып, сол кезеңге тән мінез-құлықты қалыптастыруы мүмкін:

1. *Эмансипация*. Жеткіншектің дербестікке, ересектердің қамқорлығынан азат болу ұмтылысымен сипатталады. Ортаның жағымсыз жағдайларында үйден қашу, ата-аналарына, мұғалімдерге бағытталған аффективті ызалық, сондай-ақ жеке-дара ассоциалды қылықтардың себебіне айналуы мүмкін.

2. *«Теріс еліктеу»*. Отбасы мүшелерінің жағымсыз мінез-құлықтарына қатысты қарсы мінез-құлық көрініс беріп, эмансипация реакциясының қалыптасуына, тәуелсіздік үшін күреске себепкер болуы ықтимал.

3. *Топтасу*. Өз көшбасшысы, топшілік өзара қатынастардың жүйесі бар және мінез-құлықтың нақты стилі тән жеткіншектердің спонтанды топтарын қалыптастыру ұмтылысы. Ортаның жағымсыз жағдайларында жеткіншек жүйке жүйесінің әртекті толымсыздығында оның бұл көрініске бейімділігі мінез-құлқын анықтап, ассоциалды қылықтарының себебіне айналуы мүмкін.

4. *Әуестену (хобби-реакция)*. Ол жеткіншек тұлғасының ішкі құрылымының ерекшеліктерін сипаттайды. Спортқа әуестену,

құмар ойындары, коллекция жинау көбінде жеткіншек ұлдарға тән. Өзіне назар аудару ұмтылысы себепкер болған әрекет (көркем өнерпаздық, әдеттен тыс киім үлгісіне әуестік және т.б.) көбінде қыздарға тән болады. Қайсыбір затқа, құбылысқа, пәнге (әдебиет, ән-күй, бейнелеу өнері, техника, табиғат және т.б.) деген терең қызығушылықты сипаттайтын ақыл-ой – эстетикалық әуестіктер жеткіншектердің екі жынысында да қатар байқалуы мүмкін.

5. *Қалыптасушы сексуалды әуестікпен* шартталған көріністер (сексуалды проблемаларға деген жоғары қызығушылық білдіру, жыныстық өмірдің ерте басталуы, онанизм және т.б.).

Сипатталған көріністер аталмыш жас шамасына тән қалыпты кезеңдерде мектептегі немесе үйдегі әлеуметтік бейімсіздікке әкелуімен шектелмейтін, кей-кейде емдеу шараларын талап ететін патологиялық кезеңдерде де орын алуы ықтимал.

Мінез-құлық көріністерінің туындаған шағын топшаның немесе жағдайдың шегінен тыс таралуы, невротикалық ауытқулардың қосылуы, жалпы әлеуметтік бейімделудің бұзылуы олардың патологиялық белгілерін анықтайтын өлшемдер қатарынан саналады. Мінез-құлықтың патологиялық және қалыпты формаларын дер кезінде ажырату маңызды, өйткені олар педагогикалық және әлеуметтік көмектің әртүрлі түрлеріне мұқтаж болып, кей жағдайларда дәргерлік терапияны талап етуі мүмкін.

Жеткіншек кезеңінде психикалық дамуының маңызды бағыты қиындықтар мен проблемаларды жеңу стратегиялары мен тәсілдерін қалыптастыруға тығыз байланысты.

Олардың біршамасы балалық шақта күрделілігі қалыпты жағдайларды (сәтсіздіктерді, ұрыс-керістерді) шешу үшін қолданылып, үйреншікті әдетке айналады. Жеткіншек кезеңінде олар түр өзгеріске ұшырап, жанаша ересек мағынамен толысады, дербес бітіске ие болады.

Адамның қиын-қыстау жағдайындағы мінез-құлық тәсілдерінің ішінен конструктивті және конструктивті емес стратегияларды ажыратуға болады.

Проблемаларды шешудің конструктивті тәсілдері жағдаятты белсенді өңдеуге, жарақаттаушы жағдайларды жеңуге бағытталады.

Мінез-құлықтың конструктивті емес тәсілдері алыс жоспарға

ысырылған проблемалардың себебін анықтауға бағытталмай, салыстырмалы жайлылық елесін тудыратын жағымсыз қуатты шығару және өзін-өзі тыныштандырудың әртекті түрлерін білдіреді.

Танымал неміс психологы Х. Ремшмидтің пікірінше, психопатологиялық симптомдар бейімсіз икемделу, жеткіншектің өмірінде орын алған қиыншылықтарды жеңудің толымсыз амалдарын анықтайды.

3. Жеткіншектің ұжымдағы қарым-қатынасы

Жеткіншектік кезеңге өтудегі баланың жеке басының қалыптасуындағы түбегейлі өзгерістері сана-сезімнің дамуындағы сапалық өзгеріспен анықталады, сондықтан бала мен ортаның арасындағы бұрынғы қатынас бұзылады.

Жеткіншекте ересек адамның позициясы қалыптаса бастайды, оған ересектік сезімнің дамуы және жеткіншектің ересектігін басқа адамдардың тануы негіз болады. Жеткіншек бұл игіліктерге белсенді ие болады, бұлар оның сана-сезімінің жаңа мазмұнын құрайды. Мінез-құлық пен іс-әрекеттің мақсаттары мен себептері, өзіне және басқаларға қойылатын талаптар, бағалау мен өзін-өзі бағалаудың критерийі болады. Мазмұны жөнінен өзіндік сана ішкі дүниеге көшірілген әлеуметтік сана-сезім болады.

Әлеуметтік өмір адамдар арасындағы қарым-қатынаста дамиды. Осы қарым-қатынас негізінде өзара әрекеттестігінің негізі қалыптасады. Басқа адамдарға бағдарланудың негізінде жүзеге асатын, әлеуметтік әрекет арқылы болатын, адамдардың байланысын әлеуметтік байланыс дейді.

Кез келген адамның қарым-қатынаста нақты әлеуметтік рөлі бар. Мұндай рөлдер жеке адам туралы ақпарат береді және кейбір жақтарын жасыруы да мүмкін. Қарым-қатынас тәсілдерін және мәнді қарым-қатынасты ұйымдастыру ұмтылысын адамның өзі және басқа адамдар жайлы ақпараттары анықтайды.

Адамдардың даралық психологиялық ерекшеліктері жоғарғы жүйке жүйесінің типімен анықталып, темперамент қасиеттерімен көрінеді. Адамның психикалық құбылыстары экстраверсия мен интраверсия қарым-қатынаста айқын көрінеді. Басқа адамдар-

мен жеңіл тіл табысып, әрі таныстарының шеңбері кең адамдар, жүйке іс-әрекетінің неғұрлым күшті типімен байланысты экстраверсиялық қасиеті басым адамдар. Мұндай адамдар әртүрлі істерді атқарғанды ұнатады, өздері қоршаған адамдардың көзқарасына тәуелді.

Интраверттер жүйке іс-әрекеті әлсіз типтегі адамдар, олар өздерінің ішкі жан дүниесін бағалайтын адамдар. Қарым-қатынаста өз серігін тандап отырады, сондықтан таныстардың шеңбері тар.

Адам өзін бүтіннің бөлігі ретінде сезінеді. Басқа топпен қарым-қатынаста болған, адам үшін өте пайдалы. Біріншіден, ол адамның көзқарасы, қоршаған әлемге деген әсері, ойлары өзгереді, Екіншіден, тікелей қарым-қатынас, арқылы болатын, жаңа психикалық құбылыстар пайда бола бастайды.

Топ – бұл өзіндік күйі мен құрылымы бар бүтін бір ұйым. Топтың әр мүшесін жақсы біле тұрып, оның қарым-қатынастағы іс-әрекетін алдын ала болжау мүмкін емес.

Ұжымның табиғи элеуметтік-психологиялық негізі – бұл кіші топтар. Кіші топтардың жоғарғы дәрежеде дамуымен ұжым қалыптасады. Ол бірден пайда болмай, мақсатты түрде жүзеге асады.

Іскер және жеке қатынастардың үйлесімділігі қандай да бір топтағы ұжымның қалыптасуының маңызды көрсеткіші. Баланың мінез-құлқы топ арқылы бағаланатындықтан, бала үшін топтың маңызы өте зор.

Л. И. Уманский мен әріптестері топты ұжым ретінде сипаттай отырып, оның мынадай белгілерін бөліп көрсетеді:

1. Топтың адамгершілік бағытындағы бағдарының мазмұны. (Топ мүшелері мақсатының, мотивтерінің бірлігі)

2. Ұйымдасқан бірлік

3. Кез келген іс-әрекет түрінде топтың бірлескен даярлығы.

4. Психологиялық бірлік (интеллектуалды, эмоциялы, еріктік)

Ұжымның екі қыры болады. Біріншіден, іс-әрекет түрлері мен сипаты, мүшелерінің санын анықтайтын педагогтық саналы әрі мақсатты ықпалының объектісі. Екіншіден, балалар тобы өзгеше элеуметтік психологиялық заңдылықтарға сүйенген, салыстырмалы түрде тәуелсіз құбылыс.

«Біз» деп аталатын топтар адамның мінез-құлқы мен дамуының өзгеруіне өз әсерін тигізуі мүмкін. Элеуметтік психо-

логияда мұндай топты референтті немесе эталон топ деп те атайды.

Референтті топтар шынайы қызмет етуімен қатар, ойдан да шығарылуы мүмкін. Олардың атқаратын қызметі ортақ.

1. Референтті топтың жағымды не жағымсыз болуына байланысты әлеуметтік салыстыру қызметін атқарады.

2. Референт топ адамның қалыптасуына байланысты ережелер мен нормалардан тұрады, сондықтан нормативті қызмет атқарады.

Жағымды психологиялық ахуалмен сипатталатын ұжым ғана жеке тұлғаның қалыптасуына ықпал ете алады. Психологиялық ахуал – ұжым мүшелерінің адамгершілігімен анықталатын, жеке және іс-жағдайындағы өзара қатынастар эмоционалды дәрежеде көрініс беретін, ұжымның психологиялық көңіл-күйі.

Ұжымның психологиялық ахуалы қарым-қатынас үдерісінде қалыптасады, оның негізінде топтың бүтіндей қажеттіліктері жүзеге асады.

С. Л. Рубинштейн бойынша сыртқы әсерлер жеке тұлғаның ішкі құрылымында өзгеріске ұшырап, өзіне біршама әсер етеді. Іс-әрекеттің берілген түрлерінің өзара күрделі әрекеттестігіне тәуелділігінен ұжымның топтық даралығын көреміз. Психологиялық ахуалдың рөлі ұжымдағы өзара әрекеттестікте ерекше орын алады.

Іс-әрекетті ұйымдастырудың сипаты мен түріне байланысты топтардың дамуы мынадай деңгейде көрінеді:

1. Атаулар тобы – ұжымдық дамудың нақты көрсеткіші жоқ, тек қағаз жүзінде ғана болады. Ортақ қызығушылық біріккен іс-әрекеттің азғантай тәжірибесі бар қатынастармен анықталады.

2. Ассоциация – өзіндік ортақ іс-әрекеттің мақсаты, құрылымы бар, бірақ біртұтас әлеуметтік психологиялық бүтін бола алмайды.

3. Корпорация – ортақ мақсат және оны жүзеге асырудағы іс-әрекеттің біртұтастығымен анықталады. Осындай топтарға тән серіктестік, топ мүшелерінің өзара әрекеттестігі, қарым-қатынастың белгілі бір дәрежеде топтық тәжірибені құрап, оның сол іс-әрекет түрінде даярлығын қамтамасыз етеді.

4. Ұжым – дамудың ең жоғары деңгейі. Іс-әрекеттің негізінде қоғамдық құны, мақсаттары мен мотивтері бар мұндай топ даярлықтың, психологиялық біліктің ең жоғарғы деңгейін сипаттайды.

Әлеуметтік психолог В. Б. Ольшанский адамдардың бір-

бірінің іс-әрекетіне өзара әсер етудің мынадай түрлерін береді:

1. Өзара жеңілдік, яғни сол серіктердің қатысы екеуінің де іс-әрекетінің тиімділігін арттырады.

2. Өзара қиналу, яғни өзара қатысу әрқайсысының іс-әрекетінде қателіктердің пайда болуына ықпал етеді.

3. Біржақты жеңілдік – бір серігінің қатысы басқасының іс-әрекетін жеңілдетеді (мысалы, ересек пен бала).

4. Біржақты қиналу – бір адамның қатысы екіншісіне кері әсерін тигізеді.

5. Тәуелділік – екеуінің қатысы ешқайсысының іс-әрекетіне әсер етпейді.

Іс-әрекетке әсер ету түрлерінің көптеп кездесуі психологиялық сыйысушылық деген құбылыстың куәсі. Психологиялық сыйысушылық дегеніміз – өзара әрекеттесуші адамдардың ең аз дәрежедегі шығынындағы іс-әрекетінің жоғары дәрежедегі нәтижеге жеткізуі.

Әрбір тұлғаның белсенділігі сол ұжымның ахуалымен анықталады. Яғни, ұжымның тұлғаға тигізер дәрежесі сияқты.

Әрбір тұлғаның дамуына ықпал ететін және ұжымның еңбекке деген ынтасын қамтамасыз ететін психологиялық ахуалды ұжымдастыруда топ мүшелерінің өзара қатынасын реттеу керек. «Өзіндік реттеушісі жоқ» «ұжымдық іс-әрекет» тәрбиеленуші фактор бола алмайды.

Психологиялық біртұтастылық немесе коммуникативтілік, жүйенің өзіндік реттеуін және өзіндік бағдарлануын, жүйке бөлшектерінің қасиеттерін бүтінге бағыттаудың әрекеттерін қамтамасыз етеді.

Бұл құбылыс мына нәрселерді қамтиды:

* Ақыл-ой бірлігі – белгілер жүйесін бір түрге келтіру қабілеті, топтық тілдің пайда болуы, шешімдерді қабылдаудың тиімді әдіс-тәсілдерін анықтау.

* Эмоционалды бірлік – бүкіл жүйке хал-ахуалының индикаторы, жүйені өзіндік реттеу, мінез-құлықтың бейімделу және орнын толтыру механизмдерін анықтау топ-топ тіршілігінің қосымша энергоресурсын қалыптастыру қабілеттері.

* Еріктік білік – топтың мақсатқа жетудегі кедергілерін жеңуде күшін жұмылдыру қабілетінде анықталатын топ жұмысының «күн-тәртібінің» реттелушісі.

Ұжымдағы тиімді іс-әрекет ұжымның мазмұны мен мақсаттарының эмоционалды үйлесімділігін қамтамасыз етеді. Яғни, іс-әрекеттің заттары мен үдерістерінің қызықты болуы және эмоционалды күйдің өзектілігі жеткіншек қажеттіліктеріне сәйкес келеді.

Адамдар қарым-қатынасындағы бәсекелестік рух пен күштің бірлігі сияқты. Бәсекелестік негізінен эмоция арқылы көрінеді. Ол ұжымдағы эмоционалды ахуалдың туындап әсер ететін, адамзат қарым-қатынасының маңызды бір бөлігі.

Жаңа әдіс-тәсілдерді пайдалана отырып, іс-әрекетті ұйымдастыру, адамдардың мінез-құлқын белсендіре түседі.

Эмоциялық үйлесімділікпен қатар эмоциогенді жағдайлар бар:

1. Өзара әрекеттестікте нақты рөлді иеленіп, жеке тұлғаның өзіндік айқындалуына психорөлдер жағдай жасайды. Мұндай іс-әрекет балалар ұжымындағы ойын түріндегі іс-әрекетке түрткі болады. Іс-әрекеттің мұндай түрі жеке тұлғаның әр қырынан көрінуіне ықпал етеді. Ойын түрінде өткен іс-әрекет балалар ұжымындағы мәселелерді шешуге көмектеседі.

2. Музыкалық-психологиялық жағдайлар, жалпы әуеннің өзі де адамның эмоционалды күйіне терең әсер етеді.

Адамдардың басын қосудағы, қатынастарды реттеуде музыканың алар орны ерекше.

Адамдар арасында өзара әрекеттестіктің жасырын, мәнді жағдайлары бәсекелестік, құпия бақталастық, ұжымшылдық немесе топтық кепілділік, дөрекі қысым немесе саналы тәртіп. Адамдар арасындағы өзара әрекеттестіктің төрт негізгі тәсілі үгіттеу, еліктеу, жұқтыру және сендіру әрекеттері арқылы жүзеге асады.

Еліктеу – индивидтің қандай да бір мінез-құлық көріністерін, әрекеттерін, мәнерін қайталау.

С. Л. Рубинштейн бойынша адам мінез-құлығының сыртқы көрінісі негізінде оны танимыз, оның сыртқы мәліметтерінің мәнін ашамыз. Қарым-қатынас үдерісінде мұндай мәліметтер маңызды реттеуші рөл атқарады. Біріншіден, басқа адамды тану барысында танушы индивидтің өзі де дамиды. Екіншіден, басқа адамды тану дәлдігінің өлшеміне онымен келісілген әрекеттердің жетістігі байланысты. Адамдардың бір-бірін қабылдау үдерісі

қарым-қатынастың құрамды бөлігі, яғни перцепция деп аталады. Басқа адамдармен қарым-қатынас жасау арқылы танудың ең бір тиімді жолы сол адамның орнына өзін қоя білуі. Яғни, оның ішкі жан күйзелісін ұғып, түсіну эмпатия құбылысымен ұқсас. Бұл өзін басқа адамның орнына қойып оны түсіну. Эмпатия – басқа адамның ішкі әлеміне еніп, оның барлық сезімдері мен ойларын эмоциялы түрде қабылдау.

4. Педагогтың жеткіншекпен қарым-қатынасындағы рөлі және жеткіншектің оқу үдерісі

Педагог пен оқушы арасындағы қарым-қатынас психологиялық, педагогикалық зерттеулерде басты мәселелердің бірі болып табылады. Осы қарым-қатынас негізінде «педагогикалық қарым-қатынас» деген ұғым пайда болды.

А. А. Бодалев және тағы басқа ғалымдардың еңбектерінде педагогикалық қарым-қатынас формалары, мазмұны, тәсілдері бойынша сипат алады. Педагог пен балалар арасындағы нақты психологиялық контракт деп түсіндіреді.

Педагогикалық қарым-қатынастың формасы – балалар мен педагогтың «субъект-субъект» жүйесіндегі бірлескен әрекеттестіктері болып табылады.

Балалардың ересектермен, әсіресе мұғалімдермен қарым-қатынасы өте маңызды. Себебі балада мектептегі оқуға өтумен байланысты өзінің іс-әрекетіне, ересектермен және құрбыларымен жаңа қатынасқа, жаңа өмір салтына өту дайындығымен қатар, білімдерді меңгеру дайындығын қамтитын, оқушының әлеуметтік позициясы қалыптасады (Л. И. Божович). Ересек адам баланы жаңа іс-әрекеттерді орындауға дұрыс үйретсе, оның оқуға деген қызығушылығы нығайып, оқудың жағымды мотивациясы қалыптасады.

Балалардың таным дүниесінің мінез-құлқы мен адамгершілік позициясының қалыптасып, жетілуіне педагогикалық қарым-қатынастың әсері зор. (Х. Т. Шерьязданова, В. Ф. Моргун) Балалардың құрдастарымен жақын қарым-қатынасымен бірге, ересек адамдар, әсіресе, мұғалім оқушы үшін беделді адам иесі

екенін ғалымдар Л. И. Божович, В. В. Давыдов, Д. Б.Эльконин атап көрсетеді.

Педагогтың балалар психикасына әсер етудегі рөлі қарым-қатынас стилі арқылы көрінеді.

В. С. Мухина қарым-қатынас стилін педагогтың балаларға әлеуметтік психологиялық әсер етуінің дара типологиялық ерекшелігі деп анықтайды.

Педагогтың қарым-қатынасындағы авторитарлық стиль педагогтың позициясынан байқалады. Іс-әрекетті күшпен орындатуы, балалар инициативасын табан асты ету, балалардан бағынуды талап етуі, балалар мүмкіншілігінен тыс жетістіктерге үміттенуге әсер ету педагог үшін тәрбиелеу тәсілдерінің бірі болып табылады. Мұндай тәсілдер балалардың мінез-құлқына кері әсерін тигізеді, яғни қорқыныш-үрейлі күй кешуі, жүріс-тұрысын реттей алмауы, кез келген іс-әрекетке қызығушылығы мен ниет, мотивтерінің болмайтындығы зерттеу еңбектерде анық байқалады.

Дара стиль мейірім, достық негізде болатындықтан, балалардың өзін-өзі еркін ұстауына, сенімді болуына, адамгершілік құндылықтарды қалыптастырып, дамытуына мүмкіндік береді. Сондай-ақ, демократиялық стильде балалар мен педагог арасындағы қарым-қатынас тең позицияда болады. Балалардың ішкі мүмкіндіктерін шығаруына педагог жағдай жасайды.

Либираальды – босаң стилі негізінен балалардың топтық жағдайға бейімделе алмауы, өз міндеттерін түсінбеуі педагогикалық қарым-қатынастың осы стиліне тән қасиет. Бұл педагогтың кәсіби әлсіздігімен және енжарлығымен түсіндіріледі. А. А. Бодалев балалардың эмоциялық қалпында және педагогтың қарым-қатынас стилі арасында өзара байланыстың болатынын дәлелдеген.

В. С. Мухина, А. В. Мудрик педагог пен балалар арасындағы қарым-қатынаста барлық стильдер қолданылғанымен, осы стильдердің ішінен бірі басымдырақ болады. Бұл қарым-қатынаста педагог сендіру, иландыру тәсілдерін қолданады.

Иланушылық (сендіру) – қарым-қатынастағы адамдардың өзара әсер ету үдерістерінің бірі ретінде ырықты немесе ырықсыз, тікелей немесе жанама болуы мүмкін. Педагогикалық тұрғыда сендіру амалы күшті тәрбие құралы. Сендіру қарым-қатынастағы өзара әсер етудің барлық әдістерінің ең жетекшісі.

Үгіттеу – қандай да пікірдің немесе ой қорытындысының логикалық негізін келтіру, жеке тұлғаның эмоционалды әрі рационалды қыры арқылы өзіне немесе бүтіндей топқа әсер ету. Түсіністік пен күйзелістің бірлігіне жетуді мақсат етуді көздеген екі немесе бірнеше адамдардың ашық немесе жасырын айтысын, яғни талқысын үгіттеу үдерісі деуге болады. Үгіттеу – үгіттеушінің хабарындағы мазмұны ақпараттың болуымен бірге қабылданушының саналы қатысы.

Оқушылардың ересектермен қарым-қатынас қажеттілігінің мазмұны, балалардың жетекші іс-әрекетінің сипатымен детерменделеді (М. И. Лисина, А. Н. Леонтьев).

В. В. Давыдов бала мектепке келісімен оқу үдерісінде жеке тұлғаның теориялық санасының негіздері қалыптасатынын (ғылыми, көркемдік, адамгершілік) дәлелдейді.

Д. Б. Эльконин бойынша оқушы өзінің мектептегі жұмысын қоғамдық міндетті іс-әрекет ретінде қабылдай бастайды, оқушы бойында жаңа қоғамдық сезімдегі мотивтері көріне бастайды. Б. Г. Ананьев балалардың мектептегі оқу үдерісі олардың бүкіл өмірін жаңаша ұйымдастырып, баланың отбасындағы орнының өзгертетіндігіне ерекше көңіл бөледі, өйткені онда отбасынан тыс міндеттер, яғни міндетті оқу еңбегі пайда болады.

Психологтар оқушының жеке тұлғасының қалыптасуындағы оқу іс-әрекетінің мәніне көңіл бөліп, «оқушының ішкі позициясын қабыл алу», (Л. И. Божович), «оның танымдық және адамгершілік күштерінің дамуының жаңа көздерін ашатын, мінез-құлық мотивтерінің өзгерісі» (В. В. Давыдов), баланың «мектепте оқу міндетін» сезінуде қамтылған қоғамдық орнының өзгерісі (Н. Ф. Добрынин) сияқты аспектілерді бөліп көрсетеді.

Баланың өзіне жетекші мотивті таңдап алуына байланысты оның адамгершілік позициясы қалыптаса бастайды (Л. И. Божович, А. Н. Леонтьев). Ақыл-ой әрекетіне, түрлі қатынастардың қайта құрылуына әсер ететін, өте мәнді фактор ретінде көрінетін, «педагогикалық бағамен» және эмоционалды-еріктік сферасымен, оқушының мотивациялық аясы анықталды.

Д. Б. Эльконин, балалардың жеке қарым-қатынасы мен ересектермен жалпы қарым-қатынастарының жүйесі оқу іс-әрекеті арқылы жанамаланады деген қорытынды жасады. Баланың оқу іс-әрекетіне енуі ересектің, оқушының өзіндік сана сезіміне

әсер ету мүмкіншілігін дамытады. Осындай көзқарас негізінде оқушы мен ересек арасындағы өзара қарым-қатынастары, қарама-қайшылықтағы екі тенденциямен сипатталады. Біріншіден, ересектер талаптарына мойынсұну, бағыну міндеті болса, екіншіден, өзінің жеке басының дербестігін, құқығын қорғау мақсатында тәуелсіздік сезімі пайда болады. Осындай даму сатысы нәтижесінде баланың сана-сезімі жаңадан қалыптаса бастайды. Ересектермен қарым-қатынас қажеттілігі туындайды. Балалардың достық қатынастарының сыртқы өмірлік жағдайлары мен кездейсоқ қызығушылықтарының бірігуі, олардың өзара қарым-қатынасының негізгі түбірі болып саналады.

М. И. Лисина қарым-қатынас көп жағдайда өз-өзін және басқа адамдарды тану қажеттілігін қанағаттандыратын іс-әрекет ретінде болады дейді. Құрбыларының арасында өзіне лайықты орынды иеленуге деген ұмтылысы, өмірлік тәжірибесі, мектеп өміріндегі өзгерістерден кейін балада пайда болады (А. Н. Леонтьев, Л.И. Божович, И. В. Дубровина, Б. Г. Ананьев). Балалардың ересектермен, әсіресе, мұғалімдермен қарым-қатынасы өте маңызды, себебі балада мектептегі оқуға өтумен байланысты өзінің іс-әрекетіне, ересектермен және құрбыларымен жаңа қатынасқа, жаңа өмір салтына өту дайындығымен қатар, білімдерді меңгеру дайындығын қамтитын, оқушының әлеуметтік позициясы қалыптасады (Л. И. Божович). Ересек адам баланы жаңа іс-әрекеттерді орындауға дұрыс үйретсе, оның оқуға деген қызығушылығы нығайып, оқудың жағымды мотивациясы қалыптасады.

Сонымен қатар, жасөспірімнің таным үдерісі де дами түседі.

Оқу материалдарын қабылдауы бейнелермен объектілерді салыстырып түсіну. Оқу үдерісінде қабылдау ойлануы талап етеді. Қабылдау дегеніміз – мағлұматтарды тұтастығымен бейнелеу. Оқушы көбіне қызғылықты материалға көңіл бөліп, қиын материалды оқығысы келмейді. Сондықтан жеткіншек материалды тұтас қабылдай алмай, үзінді етіп мәнсіз қалдыруы мүмкін. Ал жеткіншек зейіні олардың тек қызық объектіге назар аударуымен шектелмейді. Олардың ой-өрісі қалыптасып қалғандықтан, әр нәрсеге, яғни қызықты және қызық емес объектілерге арнайы түрде зейінін бөле алады. Жеткіншек зейіні сабаққа қалыптасса, онда ол назарын бір объекіден екінші объектіге аударып отыруға толық мүмкіншілігі бар. Жасөспірім жады мен есі төменгі сынып

оқушыларына қарағанда, өз айырмашылығымен ерекшеленеді. Себебі төменгі сынып оқушысы мазмұнды ғана жадында сақтаса, ал жеткіншек мазмұнды мағынасына қарай есінде қалдырады.

Ж. Пиаже 12-13 жаста жеткіншектерде ойлаудың ең күрделі тәсілі, формалдық операция жасау көрініс табатынын айтады.

Жеткіншек жасында жеке заттарды ұғымға жатқызып, оларды топтастыру, олардың өзара байланысын білу кеңінен өріс ала бастайды.

Психолог В. В. Давыдов баланың абстрактылық ойының дамуына ерекше мән береді. Абстрактылық ой дегеніміз – нақты заттарға мән бермей, солардың негізгі белгілерін біріктіріп, жалпылап бейнелеу. Сонымен бірге, жеткіншек жекеден жалпыға, жалпыдан жекеге ойша көшіп отырады. Жеткіншек нәрселердің сырын жорамал амалына, яғни аналогияға сүйеніп біледі. Тиісті мәселелердің сырын жорамалға сүйеніп білу ойланудың жоғарғы түрі болып саналады. Математика, физика пәндерінде қолданылатын амал-тәсілдерді тиісті шешіп шығаруда қолдануға үйренеді. «Егер бұлай болса», «мынадай қорытынды шығады» деген сияқты формальдық операцияларды ойша қолдана алу, жеткіншектің ой-өрісін кеңейтіп, келелі міндеттерді шешуге жағдай туғызады.

Мектептің тартымдылығы балалардың көбіне құрдастарымен қарым-қатынас жасау мүмкіндігіне байланысты артады. Жеткіншек үшін сабақ тек оқу емес, сонымен бірге сыныптастарымен, мұғаліммен жасалатын қарым-қатынас, елеулі әрекеттер, толғаныстарға толы ахуал. Материалдың өте қызықты түсіндірілуі және сабақта мұғалімнің жұмысты ұйымдастыру шеберлігі ғана жеткіншекке жолдастарын ұмыттыра алады. Жеткіншекте жеке мүдделер, ұнамды сабақтары мен қызығулары пайда болады. Тәжірибенің, айналадағы ортамен және адамдармен байланыстың молайып, ұлғаюы жеткіншектің оқуға деген зейінін кемітеді. Жеткіншектің оқуындағы қолайсыздықтың бірінші көрсеткіші төменгі сыныптармен салыстырғанда үлгерімнің төмендеуі.

Мұның себептері оқу материалдарының игеру әдісінің дұрыс болмауына, оқуға деген көзқарастағы олқылықтар. Бұл екеуінің табиғи салдары-білімдегі олқылықтардың көбеюімен байланысты болуы мүмкін.

Жеткіншектер қатал мұғалімдерді көп жағдайда үлкен құрметпен қарап, бағалайды. Себебі ондай мұғалімдердің бо-

йынан білімділікті, әділдік пен мейірімді көріп, материалды тартымды әрі түсінікті етіп түсіндіре білетінін, сабақты қарқынды ұйымдастырып, оған оқушыларды тарта білетін қабілетіне мойынсұнады.

Жеткіншектік кезеңде оқу деген ұғымның мағынасы кеңейеді. Өйткені білім алу оқу программасының шеңберінен шығып, мақсатқа сай жүзеге асады. Оқу мен білімге деген көзқарас әр балада сапалық жағынан әр басқа болуы мүмкін. Көптеген жеткіншектерде ақыл-ой жұмысына деген тұрақты бейімділік, жаңа білімдер мен қасиеттерді меңгеруге ұмтылады. Ғылымның тиісті салаларына, өнер мен техникаға тұрақты ынта пайда болады. Жеткіншектерде мазмұны мектеп программасынан дербес қызметте жеке бастың бағалы қасиеттері қалыптасады.

Жеткіншектік кезеңде мектептегі оқу формалды іс-әрекетке айналуы және оқудан басқа күшті мүдделер басым болуы мүмкін. Оқудың қажеттігін абстрактілі түсінудің өзі жеткіншек үшін жұмыс жасаудың жеткілікті стимулы болмайды. Позциялық себептердің ынталандырушы күші күшті болуы мүмкін. Алайда баға алуды оқудағы басты нәрсе деп қарау, игерілетін білімге ықылас болмаған жағдайда оқу қызметінің күйреуіне апарып соғады. Оқу қызғылықсыз ауыр еңбекке айналып, білімнің формалды ғана сипаты болады.

5. Жеткіншектің ересектермен қарым-қатынасының жеке тұлға ретінде қалыптасуына тигізетін әсері

Ересектермен қарым-қатынас негізінде баланың жеке тұлғасы қалыптасады. Ересек адам адамның психикалық дамуына ықпал етіп, адамзат мәдениетінің жетістіктерін ұрпаққа табыс етеді. (Л. С. Выготский, А. Н. Леонтьев, С. Л. Рубинштейн, М. И. Лисина). Балада қарым-қатынас қажеттілігінің пайда болуы, оның онтогенездегі дамуының анықтаушы мезеті болып табылады. Баланың жеке тұлғасының қалыптасуының жетекші факторларының бірі – ол балалардың ересектермен қарым-қатынасы. Балалардың бір-бірімен қарым-қатынасының мәнінің ұлғаю себебі, ересектермен қатынасының белгілі дәрежеде жетіспеуінен деп көрсетеді.

Э. Л. Фрух пен Л. С. Славина, 30-жылдардың өзінде кейбір балалардың теріс мінез-құлықтарының астарында «психикалық витаминдер», яғни үлкендер тарапынан болатын мейірімнің, қарым-қатынастың жетіспеуі жатыр делінген. Үлкендер тарапынан болатын махаббат, көңілдің бөлінбеуі әсерінен баланың жаны да, тәні де қалжырайды. Мұндай жағдайлар баланың жеке тұлғасының белгілі бір дәрежеде дамуына кедергі жасайды, себебі әлеуметтік дағды тәжірибесі бірден төмендеп, бала өзінің жеке басын дұрыс бағалай алмайды (М. И. Лисина, В. С. Мухина, С. Т. Якобсон).

Жеткіншектердің ми қабы клеткалары тітіркендіргіштерге әсерленгіш, сондықтан олар ренжуге не қуануға бейім келуі мүмкін. Жеткіншек психикасының дамуына әсер ететін қайшылық, көне мен жаңаның арасындағы күрес. Баланың бойында жаңа қасиеттер пайда болады. Бұған жеткіншек «мені» жатады. «Мен» дегеннің мәні ол енді кішкентай емес, есейді, үлкендер оны азамат деп санауы тиіс. «Бала» деген олардың түсінігінше тек үлкендердің көмегімен өмір сүретін адамды білдіреді. Сондықтан үлкен адамдар олардың есейгенін мойындап, ересек адам ретінде қабылдағанын қалайды. Әр жас кезеңіне өткен сайын, оның «Мен» деген қасиеті өзгеріп, үнемі жаңа мазмұнға ие болып отырады. Жеткіншек пен үлкендер арасындағы қарым-қатынастарында қайшылықтар болып тұрады. Себебі жеткіншек өзін есейдім деп есептейді де, үлкен адамдардың оған әлі бала деп қарауының келіспеушілігінен болады. Осындай қайшылықтар нәтижесінен олардың өмірінде дағдарыстар болады. Бұл дағдарыс 11-16 жас арасында болады, яғни жеткіншектердің өздеріне деген қатынастарына риза болмауынан. Қыздар киім киюде, не өзін күтуде, ал ұл балалар тиісті міндеттерді өз бетімен орындағысы келеді. Ал үлкен адамдар тарапынан мұндай істі өз бетімен істеуіне наразылық білдіріп, бүлдіріп аласың деген күдігінен туындайды. Сондықтан жеткіншек осыған түсінбей «мені бала деп сенбей отыр», - деп реніш білдіреді. Егер осындай қатынас ұзаққа созылса, жеткіншек пен үлкендер арасында түсінбеушілік туып, бала негативтік халде болып, үлкендер айтқанын орындамауға тырысады. Үлкендер арасындағы қайшылықтар, түсінбеушіліктерді неміс психологы К. Левин «ойлық бөгет» деп атаған. Жеткіншек пен үлкен адамдар арасындағы түсінбеушілік нәтижесінен үлкендер

сөзіне құлақ аспай, тыңдамауына әкеп соқтырады. Мұндай қарым-қатынастағы қайшылықтар кейін қақтығысқа апарады.

Жеткіншек өзінің мүмкіншілігін дұрыс бағалап, өзіне дербес азамат деп қарауы тек өзгелермен тығыз қатынас жасап, соларды жақсы білуден пайда болады. Жеткіншектің «мен» қасиеті өзінің кім екенін біліп, өз мүмкіншілігін дұрыс бағалауға пайдасын тигізеді. Мұны адамның өзін-өзі дұрыс бағалай алуы, сананың өзіне тән қасиеті деп атайды.

Жеткіншектер өздерінің ісіне талдау жасап, оның жағымды не жағымсыз жақтарын ажырата бастайды. Жеткіншек кезде өзін-өзі білгісі келу қажеттілік болып табылады. Бұл қажеттілік үлкендер мен құрбыларының жеткіншекке қоятын талабының дұрыс не бұрыс екендігін білуге арналады. Сонымен бірге жеткіншектің қандай іске икемді және қандай істі атқара алатынын білуге ұмтылуына көмегін тигізеді.

Жеткіншектің өз мүмкіншілігін сезе алуына, бағалуына, өзін меңгере алуына ықпал етеді. Үлкендердің оны ересек азамат деп қабылдауын талап еткендіктен, жеткіншек өз мінезінің жағымсыз жақтарымен күресіп, жағымды жақтарын дамытып отырады. Жеткіншекті азаматтық қасиетке ие болуға итермелеудің бір себебі, өзінің кемшілік жақтарын сезе алуы. Өзінің ісін, әсіресе қателерін талдау үшін біраз уақытын жібереді. Жеткіншектің идеалы көркем әдебиеттегі кейіпкерлер немесе өзінің жақсы көретін адамдары болуы мүмкін. Егер идеалы кейіпкерлер болса, онда олар сол кейіпкерлердің ұнамды жақтарын жинап соған еліктейді. Ал еліктейтін бейне өзінің ұнататын адамы болса, барлық күшін оның ісіне еліктеуге салып, ақылын, сөзін тыңдауға ұмтылады.

Жасөспірімнің «Мені» әлі толық дамымаған, сол себепті ол барлық уақытта мазасызданып бір нәрсені іздеп отырады. Жасөспірімнің өз құрдастарымен, үлкен адамдармен қарым-қатынаста болуы олардың «тұлға» болып өсіп жетілуіндегі ең маңызды шарт болып табылады. Қарым-қатынастың сәтсіздікке ұшырауы жасөспірімнің барлық уақытта дискомфортта жүруіне әкеліп соғады. Ал мұның орнын жасөспірім өмірінің басқа саласындағы жетістіктері толтыра алмайды. Адамдармен қарым-қатынасты жасөспірім өзі үшін өте маңызды деп санайды. Олар адамдармен қарым-қатынас жасағанда олардың дауыс ырғағына, сеніміне көп көңіл бөледі. Осының бәрін ол түсінгісі келіп

талқылап отырады. Үлкен адамдардың қатарына қосылғанда жасөспірім социуммен қарым-қатынасқа түседі. Балалық идентификациядан құтылғысы келген ол үлкендермен өзін қалай ұстау керектігін білмейді.

Ол жиі өзін өзге адамдарға ұқсамаймын деп ойлап ұялып, басқа адамдарға күлкі боламын деп, қарым-қатынас жасағанда олар мені түсінбейді деп қорқып, осы қорқыныштарын біреуге айтқысы келеді. Ол жалғыз қаламын деген қорқынышты ойларға батады. Өзінің идеалдарымен өмір сүргісі келген жасөспірім жиі өзінің әке-шешесімен конфликтіге түседі. Бұл конфликтінің шешілуіне жасөспірімнің қарым-қатынасқа түсуі, бұл конфликтідегі рөлін түсінуі үлкен рөл ойнайды. Өте жиі жасөспірім қарым-қатынасқа түсе алмайды, өзінің ойларын екінші адамға жеткізе алмайды. Егер олардың сыртынан бақылап тұрсақ, оларды бір белгісіз күш көтеріп кеткендей болады, осы кезде олар өздерінің іс-әрекеттерін түсіндіре алмайды.

Л. И. Божович егер төменгі мектеп жасында жиі біріктіруші фактор болып бірге істелетін іс-әрекет болса, ал жасөспірімдерде керісінше, мүддесі мен айналысатын жұмысы негізінен өз құрдастарымен қарым-қатынас жасағанда айқындалады.

Жасөспірімдер үлкендерге жақындамай өз құрдастарымен бірге болуға тырысады. Мұның психологиялық мағынасы бар. Бұл өзін-өзі танып білгісі келгендіктен. Ол өзін өз құрдастарымен салыстырып, бір-бірін түсінгісі келіп, осы үдерісте адамдармен араласып қарым-қатынас жасап үйренеді. Өз құрдастарының арасында оның өзінің қандай екенін білгісі келеді. Мұндай мінез-құлықтың терең психологиялық мағынасы бар. Бұл өзін бағалап және өте жақсы түсініп, өзін кейбір құрдастарымен салыстыру қажеттілігі. Өзін-өзі танудың қарқынды үдері құрдастарына деген үлкен қызығушылығын оятып, белгілі бір кезеңдегі беделі өте күшті болады.

Жасөспірімдер үшін ұнаған адаммен танысып, сол адам араласатын ортаға оңайлықпен сыйысып кетіп, өзін еркін ұстай алу. Сонымен қатар, сол ұнаған ортада өзінің индивидуалдылығын жоғалтпай, өз ойлары мен сезімдерін жеткізу өте маңызды. Осындай ортада олар қайырымдылықты, ықыластылықты, жанашырлықты, аяушылықты және өзге адамдарды түсінуді үйренеді.

Өзін-өзі тану үдерісі мен іскерлік шеңберінің кең қалыптасуы және жеке тұлғалар арасындағы іс-әрекет әдістері соншалықты жасөспірімді жаулап алады, олардың сабаққа деген қызығушылығының күрт төмендегенін байқауға болады. Көптеген жасөспірімдер үшін бір-бірімен қарым-қатынас, өмірдегі ең қажетті сұраныс болып қалады.

Жасөспірімдер өміріндегі эмоционалды маңызды факторларының бірі вербальды емес компонентті қарым-қатынасқа аса көңіл бөлу керек. Олар ұзақ уақыт айнаның алдында тұрып түрлі мимикалық, пантомимикалық қимылдар жасап өздерін бақылайды. Бұл өзін-өзі танудағы сенімділігі өз «Менін», өзінің денесінің мүмкіндіктерін зерттеуінен айқын көрінеді.

Еш күмәнсіз табысты қарым-қатынастың негізгі кілті, ол өзін тану қабілеті және олардың вербальсыз мінез-құлқы арқылы басқа адамды түсіну маңызды болып табылады. Жасөспірімдер адамның дене қимылынан сол адамның қандай эмоционалды сезімде тұрғанын ажыратуда қиналады.

Бұдан да басқа тәжірибенің жетіспеуі, вербальсыз әдісті қарым-қатынас өзін түсінуді қиындатады, сондай-ақ басқа адамдардың вербальсыз хабары, эмоционалды және қимылды экспрессиясы жеке тұлға арасындағы іс-әрекетті, өзара түсіністіктің даму тәжірибесін шектейді. Сонымен қатар, өзіндік «Меніне» әсерін тігізеді. Вербальды емес қарым-қатынас дегеніміз – дененің тілі дегенді білдіреді. Адам дене сигналдары және қимылдары арқылы өзі туралы хабар береді. Адамның өмірге деген көзқарасы оның өзін-өзі ұстауынан, тұлғасынан және қимыл-қозғалысынан байқалады.

Шандор Радонның болжамы бойынша, тілдің түбірі проприоцептивтік сезімде, ал жалпы тілдің негізі болып дененің тілі табылатынын айтады. Оның ойынша, қатынастың негізінде адамдардың бір-бірімен эмоцияларын, сезімдерін бөлісуі өз кезегінде дененің жағдаятқа және оқиғаларға жауабы екенін көрсетеді. Эмоцияларда дене көріністерінің бірі – бұл адам денесінің ішіндегі жест немесе қимылы, жалпы шешім бойынша ішкі іс-әрекет болып табылады.

Жас балалар дененің тілін үлкен адамдарға карағанда өте жақсы түсінеді, себебі оларды мектеп қабырғасында ұзақ жылдар бойы сөзге және дене қимылына көп көңіл бөлуге үйретті. Дене

тілін оқудың талабы адам біріншіден, өз денесін сезіп, өз денесін қабылдауы керек, соған байланысты өзіндік «мені» мен өзін-өзі елестетуі қалыптасады. Адам өз денесін түсініп, сезінгенде ғана ол басқа адамдардың қимыл қозғалысының мағынасын, дене көрінісін түсіне алады.

Контактыда өзін еркін көрсету – ол өзінің нендей сезімде екенінді саналы түрде болжау қабілеті. Жеткіншектер жиі өздерінің мінез-құлқы жөнінде көп ойлана бермейді, оларды бір ерекше күш алып жүргендей сезімде болады. Мұндай жағдай, әсіресе ашу үстінде көрініс табады. Ашудың буырқанған толқын болып соғуы, ол бұрын болған жағымсыз эмоциялардың себеп-салдары және бала кездегі реніштің жемісі. Бұл мәселе егер жасөспірім өзіне деген сенімділікті және өздігінен болатын қарым-қатынасқа ие болғысы келсе, онда бұл проблема міндетті түрде психологиялық тұрғыдан жұмыс істеуді талап етеді.

Жеткіншектің жаңа құқықтарға ие болмақ тілегі, ең алдымен ересектермен қарым-қатынастың бүкіл саласын қамтиды. Жеткіншекте өзінің қадір-қасиетін анық сезіну шығады, ол өзін кемсітуге, дербестікке деген құқықтарынан айыруға болмайтын адаммын деп ұғынады. Ересектермен қарым-қатынастың балалық кезде болған типі жеткіншек үшін ересектік дәрежесі туралы көзқарасына сәйкес келмейді. Олар енді өзінің жеке басымен адамдық қадір-қасиетін құрметтеп ересектердің праволарына шектеу жасайды. Ересектермен тең құқықтылықты талап етіп, оны мойындатуға тырысады. Жеткіншектің қарсылығы мен бағынбауының түрлі формалары ересектермен қатынасының бұрынғы типін, ересектердің қарым-қатынасына тән жаңа типіне өзгерту амалы. Жеткіншектің ересектік сезімінің пайда болуы және оны ересек адам ретінде қабылдауын талап етуі, қарым-қатынастағы құқықтың мүлдем жаңа проблемасын туғызады.

Жеткіншектік кезеңнің маңыздылығы мен ерекшелігі, ересек адам мен баланың қарым-қатынасының ересектік қатынасқа тән саналық тұрғыдан жаңа типке өтуі жүзеге асады. Бұл өту әлеуметтік өзара іс-әрекетінің жаңа тәсілдері қалыптасу үдерісі ретінде болады. Жаңа тәсілдер ескі тәсілдерді ығыстырады. Ересектермен қарым-қатынастың жаңа нормалары жеткіншектің қалыптасып келе жатқан этикалық дүниетанымының маңызды мазмұны. Бірқатар мәнді жағдайлар бұрынғы қарама-

қатынастардың сақталуына қолайлы болады, бұл жағдайлар мыналар:

1. Жеткіншектің қоғамдағы жағдайының өзгермеуі: мектеп оқушысы қалпында қала бермек.

2. Материалдық жағынан ата-анасына толық тәуелділігі, ата-анасы да ұстаздары сияқты тәрбиеші рөлін атқарады.

3. Ересек адамның баланы бағыттап және тексеріп отыру, бақылау әдеті.

4. Бастапқыда жеткіншектің бет-әлпеті мен мінез-құлқында балалық белгілердің сақталып, оның өздігінен іс-әрекет жасай алмайтындығы. Мұндай көзқарастар жеткіншектердің талаптарына қарсы келеді. Жеткіншектің әлеуметтік есеюін дамыту болашақ өмірге даярлау үшін қоғамдық тұрғыдан қажет. Бұл күрделі үдеріс, жеткіншек ересектерге арналған нормалар мен талаптар жүйесінде өмір сүре бастаса мүмкін болады. Ал бұл дербестікті қажетті түрде арттырумен, міндеттер мен праволарды ұлғайтумен байланысты. Осындай жағдайда ғана жеткіншек ересек адам сияқты іс-әрекет етуге, ойлауға, әртүрлі міндеттерді орындауға, адамдармен қарым-қатынас жасауға үйрене алады.

6. Жеткіншектердің құрдастарымен достық қарым-қатынасы және оған қойылатын талаптары

Адам әлеуметтің ажырамас бөлігі болғандықтан, оның өмірін және дамуын адамдардың қарым-қатынасынсыз елестету мүмкін емес. Адамның қоғамның мүшесі ретінде басқа адамдармен өзара қатынасында, қарым-қатынастың ерекше түрі адамның әлеуметтік қатынастары жүзеге асады.

Жеткіншектердің үлкендердің қамқорлығынан бас тартуы, оларды өз құрдастарымен қарым-қатынас жасауына итермелейді. Әркімнің өзінің алға қойған мақсат, тілегі, ішкі сыры болады, сол жөнінде тек ең жақын досымен бөліскенді ұнатады. Туысқандарынан гөрі жеткіншектің мұңын, уайымын өз құрдастары ғана түсіне алады, себебі бұлар да туғандарымен келіспеушілікті басынан өткізген.

Жеткіншектің өз құрдастарымен қарым-қатынасы әртүрлі дәрежеде болды. Сыныптағы бір баламен тек достық қатынаста

болса, өзгесімен жолдастық қатынаста болады. Бір-екі бала достық қатынаста бола алады. Мұндай топты әлеумет психологиясында микротоп деп атайды. Микротопты анықтау үшін мысалы, екі бала әңгімелесіп тұрғанда қасына үшінші бала келсе, әңгімесін үзіп өзге әңгімеге көшеді. Себебі келген үшінші балаға айтылмайтын сырлары бар. Достық қатынас дегеннің өзі екіжақты үдеріс; жеткіншек кім болса сонымен дос бола алмайды. Достық қарым-қатынас екінші адамның қабылдауынан болады. Ал егер құрбысы дос болуға даяр болмаса, онда дос болғысы келетін жеткіншек сол мақсатқа жету үшін барлық әрекетті жасайды.

Жеткіншек өзіне дос таңдау үшін өзіне әртүрлі талаптар қояды. Мысалы, өзінің досының мынандай сапаларына ерекше мән береді; шынымен дос болуға деген ниеті қандай, қиыншылық жағдайда оны тастап кетпейді ме? Сонымен бірге жеткіншектер арасында беделдісі болады, яғни екі бала арасындағы ренішті шешуші орбитр рөлін атқарушы. Әлеумет психологиясында мұндай баланы лидер деп атайды. Ұйымдастырушылық қабілеті бар жасөспірімдерді көбіне сынып жетекшілері староста етіп тағайындайды. Бірақ жақсы оқитын жеткіншектердің бәрі бірдей беделді бола бермейді. Осының нәтижесінде бір сыныпта формальдық және формальдық түрде бекітілген лидерлер кездеседі. Кей жағдайда формальдық түрде бекітілмеген көсемдерді тындайды. Сынып басшыларын беделі төмен жеткіншектен сайлау, коллективтік қасиеттерінің қалыптасуына кедергі жасайды. Сондықтан мұндай жағдайды да ескеру керек. Жеткіншектер, сонымен қатар моральдық кодекс дегенді ересек адамдарға қарағанда басқаша түсінеді. Олардың түсінігінше егер дос болып жүрген баласы сатып кетсе немесе жақсы баға алу үшін мұғалімдерге жағынатын әдеттерді де жек көреді. Жасөспірім өзінің досының көпшілікке ұнамды болғанын, адамгершілігінің мол және айтқан сөзіне тұрып, өзгелерге қиянат жасамауын қалайды. Көбіне жеткіншек өзіне осындай талаптарды басшылыққа алады. Олар өздерінің көздеген мақсатын достарымен бірлесе отырып шешіп, игілігін бірге көргенді ұнатады. Мұндай достық қатынас олардың қарым-қатынасының тым жақын екендігін көрсетеді. Т. В. Драгунова жеткіншектің құрбыларымен достық қасиетін зерттеп, өз құрдастарымен достық қарым-қатынаста болуы, оның тәрбиеленуіне әсер ететін фактор.

Жеткіншектің өзін бағалай алуы қаншалықты дұрыс деп

қарайтын болсақ, ол әртүрлі. Өзінің мүмкіншілігін объективті түрде бағалай алатындар мақтаншақ келеді. Бірақ бұл қасиет бірте-бірте жойылып, жеткіншек өзін объективті түрде бағалауға үйренеді. Құрбыларымен әңгімелескенде қандай мінез-құлықтың жағымды, не жағымсыз екені туралы пікір негізгі түрткі болады. Сөйтіп өзінің мүмкіншілігін дұрыс бағалауға үйренеді. Жеткіншек өзінің есею мақсатында есейген адамның мінез-құлқы қандай болуы керек осы мәселе көп ойландырады. Сонымен қатар, жасөспірім келешектегі қиыншылықты жеңуге өзін даярлайды және есеюді мынандай екі мағында түсінеді. Біріншіден, ірі қайраткер болсам дейді. Есейіп азамат қатарына жету дегенде физикалық күшінің толысқанын, яғни шыдамды болуын айтады. Екіншіден, тобы есею деген сөздің мағынасын фантастикалық шығарамаларды оқып, сондағы ғылым мен техника ғажайыптарына ие болсам деп армандайды. Яғни бұлар есеюді техниканың жетістігімен танысу деп түсінеді.

Жеткіншек жасындағы қыз балалардың есеюге деген көзқарасы өзгеше болып келеді. Олардың көпшілігі өнерге көңіл бөліп, яғни биге, музыка аспаптарында ойнап, өздерін көпшілік алдында көрсете алса, осыны есеюдің белгісі деп ойлайды. Эстетикалық талғамын дамытып, өнер саласында қабілетін ұлғайтуға ұмтылады. Ұлдарға қарағанда қыз балалардың есеюді былайша түсінуі екі жыныс арасындағы ерекшелікті білдіреді. Ересектердің ісіне еліктеп, азаматтық әрекеттерге ұмтылуы жасөспірімнің психикалық дамуына әсер етіп, өмірге дайындығына өз ықпалын тигізеді. Бір жағынан қоғамдық өмірге энтузиазммен кірісіп кетсе, бір жағынан жалғыздыққа ұмтылады.

Олардың жандары өте нәзік болып келетініне қарамай, өздерін қоршаған адамдармен дөрекі ұстауы мүмкін. Олардың көңіл-күйі жарқын оптимизммен түнерген пессимизмнің ортасында тербеліп жүреді. (Фрейд А., 1993).

Көңілдерінің әркелкі болуы жасөспірімдерді жиі депрессияға ұшыратып отырады. Жастардың өз күшіне сенуі олардың шамасы келмейтін жұмыстарды өз мойындарына алдырады. Ал кей кездерде өз-өзіне сенбеушілік олардың да жүректерін қинайды.

Өзгелерге сын көзбен қарау. Бұл жаста жасөспірімдер үлкендердің жіберген қателіктерін көрсетіп, олардың әділетсіздіктерін теріп отырады. Олар мұғалімдерге, қоршаған

адамдарға үлкен сынмен қарайды. Сонымен қатар, мұғалімдердің, адамдардың оларға қандай көзбен қарауы жасөспірімдерді өте қобалжытады. Сол үшін олар өздері туралы кімнің не ойлайтынын білу үшін дәрекі мінездер көрсетіп, өздері туралы мінездемелерді адамдардан жинайды. (Поливанова К.Н., 2000).

Сана сезімнің өсуі жасөспірімді өзінің сыртқы пішініне, ішкі дүниесіне сын көзбен қарауды тудырады. Жасөспірім өзінің жігерін дамытуға көп көңіл бөледі. Ол үлкендердің оның ақылын, талабын бағалағанына өте сезімталдықпен қарайды. Бұл өсу кезінде әсіресе, қыздар көріксіз болып кетеді. Сол себепті осы жастағы жасөспірімдер өздеріне айтылған сындарды көтере алмауы мүмкін. Айтылған сынға олар о жарлануы, қатты сөз айтуы немесе жылауы мүмкін, не қайғырып өзін өзгелерден кем санап «ашылмай» ұялшақ болып қалуы мүмкін. Жасөспірімнің эмоционалдық депрессияда болуының бір себебі олардың эротикалық ойларының болуы. Ол өзінің ойларынан ұялып, қысылса да еріксіз сол ойларға беріледі. Осы ойлардан көңілін алып кете алмаған ол өзін дәрменсіз сезінеді. Жасөспірім өзінің қайғыларын туған-туыстарынан мүлдем жасырады. Егер білдіріп қойсам туғандарым қайғыруымның себебін сұрап мазамды алады деп ойлайды. (Ермолаева М. В., 2000)

Жеткіншектермен жұмыс жасағанда олардың сезімін оңай білдіруіне, батыл контакт жасауына бағдар жасау өте маңызды, кейбір психологтар мұны «өзін-өзі еркін сезіну» деп атайды. Өзін-өзі еркін сезінуіне қарама-қарсылық жасау оның әрқашан ішкі күйзелісіне, өз эмоцияларын білдірмеуге, қымсыну, сәтсіздіктерді күтуіне ықпалын тигізеді.

Өзін еркін сезіну өзінің психологиялық сәттіліктері туралы ойлауын, құрдастарының іс-әрекеті мен сөздеріне көңіл бөлмеуіне адекватты шеберлігін, олардың мінез-құлқындағы кейбір тұстарын айту, партнеріне өз сезімін жеткізе білу және оған өзіңіздің уайымыңызды түсінуіне шанс беру туралы болжам жасайды. Басқа адамның іс-әрекетін білгіңіз келсе, оның жанын түсініп, қайғысын сезінуіңіз керек және сол жағдаятқа өзіңізді қоя білуіңіз керек. Басқаша айтқанда, өзге адамның мінез-құлқын алдын ала болжау, мүмкін оның рөлін түсіну жолымен ғана жетуге болады.

Батыл мінез-құлық мәселесі жасөспірім үшін өте маңызды

және жеткіншектік жастың жетекшісі, құрдастарымен қарым-қатынас жасау қажеттілігі. Батыл мінез-құлық дағдылары бар жастар, күрделі коммуникациялық жағдаяттарға тез бейімделе алады, арандатушы және жанына тиетін сөздерді дұрыс қабылдайды. Адамдарды өзіне тарта біледі және басқа адамдарға қолдау жасайтын қабілеті бар.

Құрдастарымен принциптері тең дәрежеде болатындықтан, қарым-қатынастың бұл саласы жеткіншек үшін ерекше; мұндай жағдай жеткіншекте ересекпін деп сезінудің этикалық мазмұнына сай келеді. Жеткіншектік жастың бастапқы кезінде болатын дамудағы өзіндік ілгері басушылықтар нәтижесінде жеткіншектерде жаңа қажетсінулер, ұмтылыстар, күйініш-сүйініштер, ересектермен және жолдастарымен қарым-қатынастарда қойылатын талаптар барынша ұқсас болады. Жеткіншекте ересектерге карағанда, құрдастарына неғұрлым түсінікті әрі жақын құндылықтар қалыптасады.

Жолдастарымен қарым-қатынас жеткіншек үшін ерекше құнды. Бұл қарым-қатынастың маңыздылығы соншалық ата-анасы, туған-туыстарымен қатынасының арасы алшақтай бастайды. Жеткіншек үшін құрдастарымен қарым-қатынасы оның жеке басының қарым-қатынастар сферасы болып сараланып, мұнда ол дербес іс-әрекет етеді. Ол бұған құқылы екенін біліп, өзінің құқығын қорғайды. Сол себептен де ересектердің бұл салаға араласуын жәбір санап, қарсы шығады.

Жеткіншекте бір жағынан, құрдастарымен қарым-қатынас, бірлесіп іс-әрекет жасауға ұмтылу, коллективте өмір сүргісі келіп, жақын жолдас, дос табуға ұмтылу өте айқын көрінеді. Ал екінші жағынан, құрдастарының арасында қабылданып, танылуға олардың өзін сыйлауына ұмтылу одан кем түспейді. Бұл аса маңызды қажеттілік болып табылады. Сыныптастарымен қарым-қатынастағы қолайсыздықтар, досының болмауы, достарының бұдан бас тартуы барынша күйзелтіп, баланың жеке басының драмасы деп қабылданады. Жеткіншек үшін ең қолайсыз жағдай – коллективтің, жолдастарының оны шындап кінәлауы, онымен қарым-қатынас жасағысы келмеуі болады. Өзінің жалғыздығын сезіну ауыр жағдай. Сыныптастарымен қарым-қатынасының қолайсыздығы оны өз мектебінен басқа жерден дос іздеуге итермелейді. Әдетте, өздеріне дос тапқанымен, бұлар жақсы бо-

лып шыға бермейді. Мұндай фактілердің күйінішті зардаптары болатын жағдайлары көп кездеседі.

Кішкентай жеткіншек – жеке басының қасиеттері жағынан қоғамшыл. Балаларға өмір мен іс-әрекеттің коллективтік әдістері ұнайды, олар қоғамдық жұмыстарға ұмтылып, жақсы көреді. Бұл жұмыстар жеткіншектердің қарым-қатынасы үшін мазмұнды негіз жасап, инициатива, белсенділік, дербестік білдіруге мүмкіндік береді.

Жеткіншектердің өзара және топтасқан қарым-қатынастары көбіне, ересектермен қарым-қатынастарына тәуелсіз, ықпалдарына қарсы қалыптасады. Бұл қарым-қатынастардың өз мазмұны мен даму логикасы болады. Жеткіншектердің коллективтегі алатын орны мынадай қасиеттерге бөлінеді: досы мен жолдасының қасиеттері, зеректігі мен білімділігі, батылдығы, өзін-өзі ұстай білуі неғұрлым маңызды. Жеткіншектер тек танымал болып қана қоймай, олардың ризашылығы мен құрметіне бөлену үшін ең алдымен жақсы жолдасы болу керек. Осыған байланысты жеткеншіктер тобында бұрын танымал болған балалар арасында өзгерістер болады. Біріншіден, бұрынғы беделділері кетіп, олардың орнына жаңалары шығады. Екіншіден, класс активінің неғұрлым сыйлы әрі беделді жеткіншектер тобы болмауы жиі байқалады. Өйткені, көптеген мұғалімдердің активті құрғанда олардың жолдастық қасиеттерін ескермей, үлгерімі жақсы және тәртіпті балаларды алатыны жиі кездеседі. Тағы бір себебі, мұғалімде басқарудың авторитарлық деп аталатын стилінің сақталуы және активте де кластарымен қарым-қатынастың осындай әдістерінің тәрбиеленуі. Жеткіншектер мұны қабылдамайды, өйткені ересектер мен құрдастарының қатынастарынан адамшылық қадір-қасиет пен жеке басты құрметтеуді талап етеді. Бұл олар үшін негізгі талаптардың бірі, жолдастық кодексінің өзегі болып табылады. Оның нормалары әртүрлі негіздерін; ересектерден, кітаптар мен кинофильмдерден қабылданады.

Жеткіншектердің жолдастық кодексінің ең маңызды нормалары – қадір-қасиетті сыйлау, теңдік, шын берілгендік, жолдасына көмектесу, адалдық. Жеткіншектердің ортасында өз жолдасына, тобына қатысты іс-әрекеттері нормаға сай келетін болса бағаланады. Сондықтан жеткіншектер жолдасына, тобына «опасыздықты», уәде бұзуды, өзімшілдік пен сараңдықты,

бірінші болсам, басқарсам деген ниеттерді, менменсіп, өзін-өзі дәріптеуді, сөзімен күш көрсетіп, айламен, көзінше немесе сыртынан, тікелей не жанамалап болсын жолдасының қадірін түсіруді бірауыздан айыптайды. Мұндай қылықтар қақтығыстар, жанжалдар туғызады. Жолдасының өзін-өзі сыйлауы, өз пікірі болмауы, өзінің айтқанынан қайтпай жәбірлеушіге қарсыласа алмауы да айыпталады. «Жағымпаздарды» мүлде жек көреді. Жеткіншекте қалыптасатын этикалық мұраттың негізгі болатын, осы айтылғандарға қарама-қарсы қасиеттер. Жолдастарының қарым-қатынастағы қасиеттеріне осы тұрғыдан талап қояды.

Жеткіншектердің жолдастық кодексінің моральдық-этикалық мазмұнының, ересектердің осындай қарым-қатынасының қағидаларымен үйлесуінің арқасында, құрбы-құрдастарымен қарым-қатынас, жеткіншектің әлеуметтік-моральдық ересектігінің айрықша мектебі болады. Бұл қарым-қатынас коллективтегі ересектер моралының қағидаларына негізделген әлеуметтік қарым-қатынастың жаңа әдістерін меңгеру практикасы. Осы жолдастарымен қарым-қатынас практикасында бұл мораль ең алдымен игеріледі. Құрдастарының ескертулері, наразылықтары мен өкпелері, оны бұлардың себептері жайлы ойлантады, өзіне назарын аудартады, өз кемшіліктерін көріп, білуіне көмектеседі. Жеткіншек жаста қатынас үшін өте маңызды ерекшелік-құрдастарының талаптарын бағдарлай, оларды есепке ала білу дамиды. Бұл қарым-қатынас үшін қажет. Мұндай қасиеттің болмауын есейген жеткіншектер инфантилдік деп бағалайды.

Қарым-қатынастың жақсы болмауына өзін-өзі асыра бағалау себеп болады. Сол себептен жеткіншек құрдастарының айтқан сыны мен талаптарына мән береді. Қарым-қатынастың жақсы болуына жолдастары бағалайтын қасиеттер жөнінен өзін-өзі лайықты немесе өзін төмен бағалау қолайлы жағдай жасайды.

Оқшау жүретін жеткіншектердің бойында жағымсыз ерекшеліктер болуы мүмкін және оларға тән кемшілік, жақсы дос болу қасиетінің жоқтығы.

Жеткіншектер риза болып сыйлайтын басшы құрдастар, іскерлік қарым-қатынаста ұқсас қасиеттері бар екенін көрсетеді: олар екінші басшы құрдасына командирге бағына біледі, өз міндеттерін үлгілі атқарады, ортақ табысқа жетуге жанын салады, басқалар үшін қиын не жағымсыз жұмысқа бірінші болып

кіріседі, жолдастарына құрметпен, сабырлылықпен қарайды. Жолдасын сыйлай білу – жеткіншектермен іскерлік қарым-қатынас үшін қажетті қасиет. Жеткіншектерді іскерлік қатынастарда мінез-құлықтың дұрыс формаларына баулу мұғалім жұмысының маңызды міндеті болуға тиіс.

Семинар және практикалық сабақтардың жоспары

1. Ағзаның қайта құрылуына байланысты жаңа *физикалық “Мен” бейнесінің* қалыптасуының психологиялық сипаты.
2. Жеткіншек пен ересектің өзара қарым-қатынасы және жаңа типтерінің қалыптасуы.
3. Жеткіншектің жолдастарымен қарым-қатынасының маңыздылығы.

Студенттердің өзіндік жұмыстарының (СӨЖ) тақырыптары

1. Жеткіншектің оқу әрекетіне, мұғалімге және оқу пәндеріне көзқарасы.
2. Жеткіншектердің қарым-қатынасын анықтауға арналған психодиагностикалық әдістемелерді топтастыру және зертеу жүргізудің кезеңдеріне сипаттама.

Реферат тақырыптары

1. Жеткіншек және ерте жастық шаққа тән негізгі таным үдерістерінің өзгеруі.
2. Жеткіншек және ерте жастық кезең жалпы және арнаулы қабілеттердің дамуының сенсетивті кезеңі ретінде.

4.7. Жасөспірімдік кезеңнің психикалық даму

Жоспары:

1. *Жасөспірімдік кезеңдегі қарым-қатынастың психологиялық ерекшеліктері*
2. *Жеке тұлғаның мінез-құлқы және дене бітімі типтерінің байланысы*
3. *Жасөспірім жастағы балалардың санасының даму кезеңдері*
4. *Жасөспірімдік кезеңдегі «мен – тұжырымдамасының» даму ерекшелігі*
5. *«Мен – тұжырымдамасы» және Э. Эриксонның теориясы бойынша жеке тұлғаның өмір кезеңдері*

1. Жасөспірімдік кезеңдегі қарым-қатынастың психологиялық ерекшеліктері

Қарым-қатынас – адамдардың өзара әрекеттестік және өзара қатынас жасауының ерекше формасы.

Қарым-қатынасты зерттеу мәселесімен айналысушы ғалымдардың көпшілігі (А. Г. Ковалев, М. И. Лисина, А. В. Петровский, К. Обуховский, В. С. Мухина, т.б.) адамдардың қарым-қатынасты жүзеге асыруын қажетсіну, басқа адамды танып білуге ұмтылу, ниет білдіру ерекшеліктері деп түсіндіреді.

Н. Н. Авдеева, М. И. Лисина өз зерттеулерінде балалардың қарым-қатынас барысында өзін-өзі танудың аффективті және когнитивті жақтары қалыптасып, өзгеріп және барынша дамып отыратындығын анықтайды.

Мұндағы аффективтілік дегеніміз балалардың өз-өзіне қатысын, іс-әрекетінің бағасын көрсетеді, ал когнитивтілік жағы – өзі туралы түсініктерін қамтиды. Осы негізде балалар өзін белгілі дәрежеде дұрыс, нақты бағалай алуға ие болады. Балалардың осылайша өзіне баға беруі ата-ана, құрбыларының, ересек адамдардың мейірімді қамқорлығы мен оң қарым-қатынастарының ықпалының нәтижесінде қалыптасады.

Солай бола тұрса да, жасөспірімдік жастағы бұл мәселе психологиялық зерттеулердің сарқылмас бұлағы болып қала бермек. (Р. Байярд, Л. И. Божович, Ф. Дальто, И. С. Кон, Д. Б. Эльконин, Э. Эриксон және т.б.).

Жаңа және кемелденген ескінің когнитивтік шеберлігінің есебінде жасөспірімнің ойлау жемісі анағұрлым кең, ал ойлау мазмұны – бай және күрделі. Бұл жеке өзінің дүниетанымын, индивидуалдық жүйенің құндылығы және «Мен – тұжырымдамасын» саналы түрде құруына мүмкіншілік береді.

Егер жасөспірімдік жасты қатаң биологиялық тұрғыдан қарайтын болсақ, онда ол мүмкін тән және жыныстық жетілу кезеңі сияқты балада анықталған болар еді, өсу үдерісін тудыратын оның организмінде маңызды өзгерістер пайда болады.

Қандай да бір биологиялық анықтауларда жасөспірімдік жастың тәндік, жыныстық және физиологиялық өзгерістерінің себебі мен салдары толық есептелінеді.

Биологиялық бағыттың аса ірі беделді өкілінің бірі, жасөспірімдік жасты зерттеуші Дж. Стэнли Холл. АҚШ-тағы алғашқы психология саласындағы философия докторы, Солтүстік Америкадағы балаларды танып білудегі ғылыми мектептің негізін салушы. Ол жасөспірім психологиясын танып білуді бірінші болып бастаған. С. Холлдың теориясымен келісе отырып, әр жеке адам (индивид) өзінің даму үдерісі кезінде тиісті кезендерге сай адамзаттың (эволюциялық) бірте-бірте дамуында этаптардан өтеді.

С. Холл негізгі төрт этапқа бөлген: сәбілік (өмірінің 4 жас аралығы), балалық шақ (5-7-ге дейінгі жас), жасөспірім дамуының алдыңғы кезеңі (8-12 жас аралығы), жастық немесе пубертанттық кезең (13-24 жас аралығы).

«Дауыл және шабуыл» кезеңі деп аталатын қарқынды өтпелі дәуірді адамзат басынан өткізді, жасөспірімдік кезең С. Холлдың теориясы бойынша осы уақытпен сәйкес келеді. Көптеген қазіргі заман теоретиктерінен айырмашылығы С. Холл жасөспірімдік кезеңді үлкен күйзеліс уақыты деп есептеді. Жаман эмоциялық адаптация және ұшқалақтық, қызбалық көңіл-күйдің жиі алмасуы, шаттық және жабырқаулық, өзін-өзі сүюшілік және сыпайылық, апатия сияқты қоршаған нәрсенің бәріне белсенді қызығушылығының арасындағы құбылмалы құбылыстарды көреміз.

А. Гезелл Иельск клиникасында адамның туғаннан, яғни сәбилік жастан жастық шағына дейінгі аралықтағы дамуына байланысты жүргізген бақылау жұмысы автордың атын әйгілі етті. Кейін А. Гезелдің жетекшілігімен баланың дамуы институтында осы тәжірибенің негізі қаланды. Оның жасөспірімдер туралы ең белгілі еңбектерінің бірі – «Жастық шақ: 10 жастан 16 жас аралығы».

А. Гезелді қызықтырған, жеке тұлғалық ерекшеліктер мен даму үдерісінің индивид мінез-құлқы арқылы көрінуі. Бақылау негізінде әртүрлі жастағы балалардың мінез-құлығы мен қылықтарын бақылай отырып, ол жасөспірім дамуының этаптары мен циклдерін бейнелейтін жалпы қорытынды жасады. Бұл жалпы қорытындысында ол мінез-құлықтың хронологиялық жүйелілігін көрсетіп, әр этап үшін қарапайым жағдай деп есептеді.

А. Гезелдің теориясы, негізінен генетикалық және биологиялық факторлар бірігіп, жетілу үдерісін басқарады деген биологиялық бағыт пен жорамалдан тұрады. Жүйелілік мінез-құлықтық белгі және даму тенденциясының пайда болуын ажыратады. Осындай жағдайда қабілеттілік пен іскерлік арнайы үйрету мен тәжірибеге еш тәуелсіз өз-өзінен пайда болады. Осы тәрізді концепция белгілі бір биологиялық детерминизмнің, ата-аналар мен мұғалімдердің баланың дамуына қалай да болса ықпал еткісі келетін жағымсыз жақтарының бар екендігін жобалайды.

Баланың жетілуі табиғи үдеріс деп қарастырылса да, кейбір жағдайда баланы тәрбиелеуде көтерілетін көптеген проблемалар өз уақыты жеткенде шешімін табады деп болжам жасайды. Бала қиындық және эмоциялық ауытқулар арқылы «өсуі керек», сондықтан тәртіпке шақыру үшін ата-аналарға эмоциялық әдісті қолданбауды ұсынады.

А. Гезелл индивидуалдық ерекшелікті ескере отырып, әрбір сәби өте сирек генетикалық факторлармен немесе индивидуалдық конституция және туғаннан жетілу жүйелілігімен дүниеге келеді деген тезис қабылдады.

3. Фрейд жастық шақ кездегі психологияны сонша терең зерттемеді. Солай бола тұрса да, ол бала өмірінің алғашқы жылдарында белгілі ықпал етеді деп есептеді. Бірақ ғалым өзінің «Сексуалдық теорияның үш очеркі» деген еңбегінде жасөспірім мәселесін қысқаша әңгіме етті. Ол сексуалдық қозу,

тынышсыздық кей кезде жеке тұлғалық ауытқулар сияқты периодтармен сипатталады. З. Фрейдтің пікірі бойынша, жыныстық жетілу кезеңінде кульминациялық өзгеріс сериясы болады дейді, мұндай мақсат баланы соңғы формаға сексуалдық өмірге әкеледі, бұл ересек адам үшін қарапайым жағдай.

Хавигхерст жасөспірімдік шақта тиісті шешімін табатын дамудың жеті басты міндетін атап көрсетті:

1. Өзінің сыртқы келбеті мен іскерлігін қабылдай отырып, өз денесін нәтижелі басқару;

2. Жаңа қарым-қатынас пен біраз жетілген қарым-қатынастың екі жыныстағы құрдастары арасында қалыптасуы;

3. Еркектің немесе әйелдің социалды-сексуалдық рөлін қабылдау;

4. Ата-аналармен басқа да ересектерге тәуелсіз эмоционалды жетістіктері;

5. Экономикалық тәуелсіздігін қамтамасыз ететін еңбек әрекетіне дайындау;

6. Неке және жанұя құруға дайындау;

7. Әлеуметтік жауапкершілігі мен оны дамытуға деген тілек, жігерінің пайда болуы.

Курт Левиннің «Теория поля и эксперимент в социальной психологии концепции и методы» деген еңбегінде жасөспірімнің дамуына байланысты көзқарасы баяндалған. Өріс теориясында индивидтердің белгілі бір жағдаяттағы мінез-құлқы сипатталып, түсіндіріледі.

Курт Левин теориясы бойынша мінез-құлық – тұлғалық факторлардың және қоршаған орта қызметіне теңдестіріледі.

Индивидтің мінез-құлқын түсіну үшін оның тұлғалық және қоршаған жағдайын бір-бірімен тығыз байланыстағы фактор ретінде қарастыру керек. Экологиялық және жеке тұлғалық факторларының барлық жиынтығының өзара әрекеттері «өмір кеңістігі» немесе «психологиялық кеңістігі» деп аталады. Мінез-құлық өмір кеңістігі функциясы болып табылады. Себебі материалдық-экологиялық, әлеуметтік және психологиялық факторлар енеді. Яғни, олар мотив, мақсат, мұқтаждық сияқтылар. Бұлардың әрқайсысы мінез-құлыққа ықпал етеді. К. Левиннің өріс теория жиегінде биологиялық және экологиялық факторлар мінез-құлықта интегралданады. Қайсысының маңызды рөл атқаратынын ешқандай әрекетсіз анықтайды.

Курт Левин бала мен ересек адам арасындағы өмір кеңістігін салыстырады. Баланың өмір кеңістігінің құрылымы әлі де баланың қабілеті келмейтін тыйымдармен және әрекет түрлерімен анықталады.

Бала болып жетіліп және жаңа қабілеттерді игере бастағанда оның еркіндігінде шектеулер азая бастайды. Сондықтан баланың өмір кеңістігі жаңа құрылымдар мен мазасыздануларға кенейеді. Бала жасөспірімдік жасқа жеткенде оған көптеген мәселелерді түсіну оңай болады, тек осылардың қайсысына ену керектігін болжау түсініксіз. Осыған орай оның өмір кеңістігі көмескі болып қалады. Ал ересектердің кеңістігі едәуір кең, бірақ оның да өз шектеулері бар.

Қаншама түрлі қызметтер болса да, адам оның барлығын игеруге қабілетсіз немесе қоғаммен тыйым салынған.

Дененің қарқынды өсуі және мазасыздануы, осымен байланысты ересек өмірдің проблемаларын сезіну, жауапкершілік жүгінің үдеуі жасөспірімнің «Мен – тұжырымдамасы» өте қатты өзгеріске ұшырайды. «Мен» бейнесі – бұл кезде бірқалыпты емес, төменгі мектеп жасымен салыстырғанда онша жағымды болмайды. Бұл өзгерістердің биік шыңы, шамамен 12-13 жас. Дәл осы кезде интеграция және бүкіл информацияны түсіну «Мен» бейнесіне қатысты. Қалыптасудың негізгі көзі өзіндік «Менді» елестетумен тең, жыныстық ұқсастықтарымен дене көлемі және оның формасына қызмет етеді (өз мәнін тек жасөспірім жаста ғана емес, адам өмірінің ұзақ жылдары бойы сақтайды. «Мен – тұжырымдамасының» алғашқы элементі болып табылады). Жасөспірім дене бітімінің өзгеруі, дамудың ең маңызды факторы болатын пубертанттық үдерісімен байланысты. Жасөспірімнің өзіндік құндылықтарын сезінуі, оның денесінің қаншалықты нормаға сай өзгертінін өзінше елестетуімен байланысты.

Ереже бойынша, балалық шақ және жасөспірімдік жасқа өту табалдырығында дене бітімі жайлап өзгереді және бірінші кезекте өзінің «меніне» баға беруден тұрады.

Балада болатын сырт кескінінің елеусіз өзгеруі мен денесінің көлемі, «Мендік» бейне елестетуіне оңай енеді. Жасөспірімдік жастың басталуымен бұл өзгерістер дене бітімінің қайта құрылуының тиімділігін талап ететін қарқынды мінезге ие болады.

Әртүрлі бағыттың теория өкілдері жасөспірімдік жасты, стрестер кезеңі және психологиялық қиындықтар түрінде қарастырады. Психосексуалды даму, эмоциялық ауытқулар, басты конфликтілер, статустың белгісіздік және тұрақсыздығы жасөспірімнің әлеуметтік құндылықтарына басқалардан көбірек себепші болады. Дене құрылымында болатын өзгерістер, ата-ана және құрдастарымен қарым-қатынасы, когнитивтік мүмкіншілік сферасы және қоғамға қатынасы тұтасып, жасөспірімнің өзін-өзі жан-жақты ойлауының біртұтас үдерісімен бірігеді. Бұл барлық өзгерістер салыстырмалы қысқа мерзім ішінде болса да, оны қоршаған басқа адамдарға және жасөспірімге өзінің күрделі проблемаларын алып келеді.

«Мен» бейнесінің тұрақсыздығы болып дене бейнесінің дұрыс қалыптасуының салдары, оның тұрақсыздығы жасөспірім сана-сында. Дене бейнесі – өз денеміздің біздің миымызда бейнеленуі, яғни өзіміздің тұлғамызды елестетуіміз.

Дене бейнесінің өзінің «Меніне» баға беруден тұрады. Болашақ психологиялық құбылыс ретінде дене бейнесі физиологиялық және социологиялық жоспарын өзіне енгізеді.

Дене бейнесінің құрылымына әсер ететін күрделі психологиялық факторлардың ұштасуы келесі жағдаймен көрініс табады. Ересек жасөспірімдерде қалай оларды қоршаған орта қабылдайды деген тақырып ойландыра бастайды. Жасөспірім үшін алғашқы шешуші мәселе ол өз-өзін танып, шым-шытырман білім саласынан өзіне лайықты білімді жинау. Дәл осы кезеңде жасөспірім интеллектісі мынадай даму деңгейіне жетеді, яғни қоршаған әлемнің көмескі жақтары және өзінің қандай болу керектігі туралы ойлануына мүмкіндік береді. Жаңа танымдық қабілетін өз бойынан кездестіре отырып, жасөспірім ұқсастық жөніндегі біртұтас болжамын жетілдіреді. Жасөспірімнің эмоционалдық реакциясы болып жатқан өзгерістермен бірге, дене бітіміндегі өзгерістері, оның өмірінде аз рөл атқармайды. Жасөспірімдер өзінің сыртқы келбетіне көп көңіл бөліп, соған күш жұмсай бас-тайды: өзіндік сұлулығы, дене бітімі, салмағы сияқты сұрақтар көбірек аландатады. Дұрыс дамып, қалыптасып келе ме, олар осы жағдайды мұқият қадағалап отырады. Жасөспірімнің өзін-өзі дұрыс бағалай білуі, құрдастарының қабылдауы және олардың арасындағы беделі көбіне сыртқы келбеті мен тұлғасының

сұлулығына байланысты. Бұлар жасөспірімдердің қарым-қатынастарындағы ең маңызды компоненттердің бірі. Адамның сыртқы келбеті оның жеке тұлғалық дамуына, әлеуметтік байланыс және әлеуметтік мінез-құлқына әсер етеді. Сыртқы келбеті сұлу жасөспірімдер өзін қоршаған адамдардан өзіне жағымды қарым-қатынасты туғызады: оларды мейірімді, ақылды, табысқа қолы жететін, кішіпейіл адамдар деп қабылдайды. Осындай дифференциалданған қарым-қатынастар мынадай себептердің тууына ықпал етеді. Сүйкімді жасөспірімдердің өз-өзіне беретін бағасы өте жоғары және дұрыс жеке тұлғалық сапалары болады. Мұндай жасөспірімдер қоғамға тез бейімделеді, жеке тұлғалар арасында қарым-қатынас жасауды кең көлемде дағдыға айналдырады. Ғылыми жұмыстардың бірінде ұл балалардың, сол сияқты қыздарда да сыртқы сұлулық пен өзін-өзі бағалауы арасында өте тығыз байланыс бар екендігі айқындалды. Басқа зерттеулер мынадай көрсеткіштерді анықтады, жалпы пікір бойынша: сыртқы келбеті тартымды жасөспірімдердің тартымсыз деп саналатын жасөспірімдерге қарағанда, олардың ата-аналарымен, құрдастарымен қарым-қатынастары өте жақсы.

Дәстүрлі мәдени ортасы болып есептелетін сыртқы келбеті және тұлғасы жасөспірімге терең әсер етеді. Ережеге сай, қыздар мен ұл балалар өздерінің дене бітімінің орташа қалыпта болғанын қалайды.

Әйел адамдар өздерінің фигурасына көп көңіл бөледі, олардың толық, не тым арық болуы өзін-өзі жоғары бағалауына кері ықпал етеді. Әртүрлі мәдениеттерде әрбір әйелдердің негізгі тілегі дене бітімінің сұлу да, сұнғақ болуына байланысты идеяны берік ұстанып алған. Қыз балаларда да болатын мұндай сезімдер жиі анорексия мен булимияға түрткі болады. Егер қыз балалардың сыртқы тұлғасы сымбатты болмаса, ұл балалар оларға көңіл бөлмейді және олармен кездескенді де қаламауы мүмкін деген көзқарас бар. Жасөспірімдер мұндай әлеуметтік шеттетулерді өте ауыр басынан өткізеді. Өзін-өзі бағалау және өзіне қанағаттанарлық көзқараспен қарау көптеген жағдайда өзінің сыртқы келбетін дұрыс қабылдап, мойындау және риза болу. Зерттеу еңбектері жасөспірім қыздарда жағымсыз «Мен» бейнесі мен депрессия арасында өте тығыз байланыс бар екендігін көрсетеді. Сондай-ақ осындай зерттеулер жасөспірімдердің сыртқы келбетіне байланысты мазасызданудың

түпнегізі, балалық шақта және ерте жас кезінде алған жағымсыз әлеуметтік тәжірибелерде жатыр деп жорамал жасайды.

Өзінің сыртқы келбетіне балалық кезде пайда болған қанағаттанбауы, жасөспірім кезінде өз кескініне риза болмауының бірден-бір себебі.

Л. С. Выготский жазғандай, «өтпелі кезеңге» тән өзінің бірқатар ерекшеліктері бар. Олар сыртқы ортадан алатын зақымдармен қоса, осы жасқа дейін жасырын жатқан әр адамға бейім ішкі шиеленісулер. Баланың ересек жасқа келгенде болатын физиологиялық және жыныстық өзгерістеріне шолу жасауымыз керек.

Осы кезеңдегі қыз балалардың организмінің дамуы және биологиялық өзгерістері, осы жастағы ұлдар мен қыздарда болатын даму жылдамдығы әртүрлі. Орташа есеппен қыздарда кенет бойының өзгеруі және басқа да биологиялық өзгерістер, осы айтылған периодта ұл балаларға қарағанда, екі жыл ерте болатын құбылыстар. Бірақ бір жынысты өкілдер арасында өте үлкен индивидуалдық өсу өзгерістері сақталады.

Кеш есейіп келе жатқан ұл мен қыз өз құрдастарының жанында кіші жастағы балалардай болып көрінуі мүмкін, керісінше де, осы хронологиялық жастағы ұл мен қыз балалардың сыртқы бейнесі өсіп жетілген ересек адамның кейпіне ұқсас келеді.

Бала есейіп келе жатқанда оның денесінде бірқатар физиологиялық өзгерістер болады. Сол өзгерістердің бірі дененің бала қалпынан үлкен адамның денесіне айналуы. Бұл өзгерістер жас бала үшін шұғыл және күтпеген жерден болады. Соның салдарынан жасөспірімдерге жаңа образға жылдам бейімделіп, дағдылануына тура келеді.

Дененің өсу үдерісі ішкі дүниемен гармонияда бола бермейді. Жыныстық өсу көбінесе дененің дамуынан артта қалады, сол себептен, осы жасты жиі жетілудің диспропорция кезеңі деп атайды. Осының бәрі жеке бастың жаңа жағдайға бейімделуін қиындататын психологиялық кедергілерге, қиындықтарға әкеліп соғады. Осы қалыптасқан жағдайды түсініп, танып білу үшін жасөспірім өзін-өзі зерттейді.

Жасөспірім өзінің денесіндегі болып жатқан өзгерістерді үнемі бағалап отырады. Оның денесі дұрыс қалыптасып келе ме, размері қандай? Епті ме, әлде икемсіз бе? Идеалға сәйкес келе

ме? Жасөспірімдер өздерінің өзгеріп келе жатқан сыртқы пішінін бақылап отырып, қайғы және қуаныш сезімдеріне бөленеді: олар өздеріндегі өзгерістерге қызыға, сұқтана және үрейлене қарайды.

Олар таңдана ұяла, өз-өздеріне сенбей, өздерін барлық уақытта өзгелермен салыстырып, өздерінің «Мен – бейнесін» қайта-қайта қарап, талқылап отырады. Жасөспірімдер өздерінің сырт пішініне өте сезімтал келеді, олар сағат бойы өз денелеріне айна алдында қарап, теледидардағы, газет-журналдағы идеалдармен өздерінің толық жетілмеген сырт пішінін салыстырып отырады. Осы жағдайлар жасөспірімдердің үрейленуіне, өзіне сенбеуіне әкеліп соғады.

13-кесте

Жасөспірімдік кезеңдегі жыныстық өзгерістердің сипаттамасы

Қыз балаларда болатын өзгерістер	Ұл балаларда болатын өзгерістер
Омыраудың дамуы, шапта, қолтықта жүннің өсуі, бойдың өсуі, менархе (етеккірдің келуі), май бездері мен тер бездерінің активтенуі	Ұма мен жұмыртқаның өсуі, шапта, қолтықта және бетте жүннің өсуі, бойдың өсуі, дауыс ырғағының өзгеруі, бірінші эякуляция, май бездері мен тер бездерінің активтенуі

Жасөспірім сана сезімінің ең маңыздысы оның физикалық «Мен» бейнесі болып табылады, оның өзінің сырт пішіні туралы ойы, өзін нағыз «еркек пен нағыз әйел» эталонымен салыстыруы. Күнделікті өмірде «Мен концепциясы» қыздарда сырт пішінінің тартымдылығымен, ал ұл балаларда әр адамға тек өзіне лайық өзіндік қасиетімен дамып отырады.

Бой, салмақ және сырт пішіні қорқудың ең басты себептері болып табылады да, осы көрсеткіштер жастардың өз-өзіне көңілі толмай, өзін-өзі қабылдамауына әкеліп соғады. Өзін-өзі қабылдау ең басты өзінің денесін қабылдаудан, өзінің физикалық «Менін» қабылдаудан басталады. Өзін-өзі қабылдауы, жасөспірімнің өзін-өзі сыйлауына, қойған армандарына жетуіне, өмірдің қай саласында болса да табыстарға жетуіне себепкер болады.

Жасөспірім өзінің көңіл-күйінің неден құбылмалы болатынын түсінбейді. Сондықтан ол ішінен соны түсінуге ұмтылады. Физикалық өсіп жетілуде болатын әртүрлі ерекшеліктер,

жасөспірімдердің өзге адамдарға ұқсамай қаламын ба деген үрейлер туғызады. Өздерінің сыртқы ерекшеліктері (шыны да, жадынан шығарғандары да) жастарға өте ауыр тиеді. Мұндай жағдайларда олар өз бағаларын төмендетіп өздерінен мүлдем бас тартуға дейін барады. Ал бұл олардың мінездерінде орынсыз ренжіп қала беруді тудырады. Сырт пішінінің кемістіктері жастармен жиі әсірелене қабылданады, сол себептен жастар өте жиі депрессиялық қалыпта жүреді. Бұл үдеріс ұл балаларға қарағанда, қыз балаларда күштірек дамыған.

Жасөспірімнің «Мен концепциясының» позитивті қалыптасуына қоршаған ортаның пікірімен қоса, өзінің денесін өзі дұрыс қабылдауы да өз ықпалын тигізеді. Жастардың өздерінің сырт пішініне ерекше назар аударуы – бұл психосексуалдық өсіп дамуының тек бір ғана тармағы. Жастардың идентификация, жыныстық ерте және кеш жетілуі деген жағдайлар жасөспірімнің эмоциясына әсерін тигізіп отырады.

Жасөспірімнің сыртқы денесінің өзгеруі, оның психологиясының өзгеруі, өзін физикалық «Мен» тұрғыдан қабылдауына көмектеседі. Ал жасөспірімнің интеллектуалдық өсіп жетілуі «Мен – концепциясын» қабылдауда бірқатар қиындықтар туғызады. Себебі қоршаған ортаның, ата-анасының, мұғалімдердің, достарының жасөспірімге қойған талаптары әртүрлі, бір-біріне қайшы болуы мүмкін. Осы келтірілген мысалдарға сүйене отырып, біз жасөспірімдердің осы жастағы мәселелері оның сана-сезімінің өз-өзін қабылдап немесе қабылдамағанында жатыр деп айта аламыз. Өзінің денесін қабылдамау оның бұлшық еттерінің қысылуына, икемсіз болуына, өзін еркін ұстай алмай қымсына беруіне себепкер болады. Жасөспірімнің өз денесіне деген көзқарасы оның әлеуметтік өсіп-дамуы кезеңдерінің барлық этаптарында өз әсерін тигізіп отырады.

Жастардың ерекше көзге түсетін психологиялық ерекшеліктері «жасөспірімдердің басында кездесетін жағдайлар» деген атпен белгілі. Бұл жағдайдың белгілері: олардың мінезінің орынсыз қуаныштан бірден күйінуге ауысып кетуі, өздерінің бас бостандығын көрсетіп беделді адамдармен келіспеушілікке шығуы, қабылданған ережелерге қарсы шығуы. Жасөспірімдер мінезінде сезімталдық пен қатыгездік, ұялшақтық пен дөрекілік, қиялшылдық пен ұстамдылық, ақылдылық қатар сыйысып жатады.

2. Жеке тұлғаның мінез-құлқы және дене бітімі типтерінің байланысы

Ересек кезде балалар дене тұлғасының әртүрлі типінің бар екенін түсіне бастайды және оларда өз денесінің типі, пропорциялары туралы дәл болжамдары қалыптасады.

Кез келген форманың өзіндік мазмұны бар. Дененің формасы адам жанының және ішкі рухани әлемінің айнасы, адамның психикалық функциясының мәні. Психология тарихында үлкен бағыт қалыптасқан, яғни ол жеке тұлғаның мінез ерекшеліктері мен дене құрылысының арасындағы байланысты үйретеді.

Эрнест Кречмер, мынадай концепцияны ұсынды: тәндік типтердің ұйымдасуы – *астеникалық, атлеттік және пикниктік*. Күнделікті тұрмыс тіршілігінде біздер осы қарапайым биологиялық бейімділікті куәландыратын үш типті көп кездестіреміз. Э. Кречмердің тұжырымы бойынша, дене құрылысының басты осы үш типі, мінез акцентуациясының үш типі сәйкес келетінін көрсетеді. Астеникалық типке – шизотимдік, пикниктік типке – циклотимдік, атлетіктік типке – иксотимдік мінез акцентуациялары сәйкес келеді.

Э. Кречмер типологиясына сүйене отырып, адамның дене бітімі оның психологиялық мінездемесімен байланысты екенін байқауға болады.

Астеникалық тип

Астеник тұйық, аутикалық, эмоциялық жағынан ұстамды, қимыл-әрекеттері икемсіз, сенімсіз, мақсатқұмар емес жандар. Бұл Э. Кречмер бойынша:

- нәзік, сезімтал аристократтар;
- әлемнен жат идеалистер;
- суық, өктем мінезді эгоистер;
- пайдакүнем адамдар.

Пикниктік тип

Бұларға тән қасиеттер: орта бойлы, тығыз денелі, жұмсақ кең жүзді, қысқа, кесек мойынды, көкірек клеткасының астыңғы жағынан шығыңқы, салмақты қарны орналасқан. Пикниктердің қимыл-қозғалысы икемді және жақсы координациямен айрықшаланады. Пикник – астениктерге толық қарама-қайшы.

Ол коммуникабельді, эмоционалды ашық, мейірімді, қайырымды, көзқарастары шынайы адамдар.

Пикниктердің айрықша байқалатын темпераменттерін мынадай шағын топтарға бөлуге болады:

- сөзшең-көңілді
- байсалды әзілқойлар
- тыныш, ақ жүректі адамдар
- қуатты практиктер.

Атлеттік тип

Жалпы сырт кескіні мынадай: орта немесе ұзын бойлы, бұлшық еттері және сүлдесі өте күшті дамыған адам. Атлеттер сабырлы, онша әсер қалдырмайтын мимика мен жест маңызды, сондықтан олар осындай ерекшеліктерімен дараланады. Олардың бір жерден екінші жерге бейімделуі өте қиын және оған тән қасиет ойлаудың алғыр еместігі.

Ағылшын психологы В. Шэлдон үшін ең бастысы тип туралы түсінік емес, дене бітімінің компоненттері. Зерттеу қорытындысын антропоскопикалық әдістің көмегімен ол дене бітімін үш нұсқаға бөлді; *эндоморфты, мезоморфты және эктоморфты*.

Эндоморфтық тип

Олар жалпы сфералық формаларымен сипатталады: жұмсақтық, үлкен қарнының болуы, көп мөлшерде иығы мен сандарының майлы болып келуі, ішкі органдарының ірілігі, қолдары мен аяқтарының бос болуы және сүйектерімен бұлшық еттері жақсы жетілмеген.

Мезоморфтық тип

Кең иықты және көкірек клеткалары да жақсы дамыған, қолы мен аяғының бұлшық еттері мықты, тері асты майының шағын мөлшерде болуы, шомбал басының болуы осы типтегі адамдарға тән.

Эктоморфтық тип

Бет-әлпеті шығыңқы, арық адам кейпінде болады, кең маңдайлы, қолдары жіңішке ұзын, кеуде клеткалары тар, бұлшық еттері жақсы жетілмеген және тері асты майлы қабақтары болмайды. Сонымен бірге, В. Шэлдон алғашқы темперамент компоненттерімен сәйкес келетін белгілердің топтамасын жасады. Олар: *висцеротония* (организмде ас қорытатын функцияны атқарады), *соматотония* (қимыл аппараттарын басқарады)

және *церебротония* (жоғары нерв орталықтарын басқарады). Темперамент пен дене бітімінің арасындағы корреляцияны, яғни эндоморфтық типке – висцеротонияның, мезоморфтық типке – соматотония және экзоморфтыққа – церебротонияның сәйкес келетінін көрсетті.

14-кесте

В. Шелдон бойынша дене бітімінің үш типі

Эндоморфтық тип	Мезоморфтық тип	Эктоморфтық тип
Босаң. Тәбетпен тамақтанудан қанағаттану. Мақтауды аңсау және ұнату. Терен ұйқы. Қиын жағдайда адамдардың көмегін қажетсіну.	Батыл, қайратты. Қимыл-қозғалысы көп. Дауысы зор. Қиын жағдаятта тікелей оңтайлы әрекетке көшеді.	Реакция жылдамдығы жоғары, шапшаң. Социофобия. Әлеуметтік қатынастарды орнатуда қиындыққа тап болады. Жаңа әдеттерді баяу меңгереді. Дауысы жай. Ұйқысы қанбайды. Бозбалаға тән қызуқандылық мәнері тән және сыртқы келбеті үнемі шаршаңқы. Қиын сәттерде жалғыз қалуға тырысады.

Ғылыми әлемнің сын пікірлеріне қарамастан, Э. Кречмер мен В. Шелдонның тәлімінің практикалық бөлігі адамның тәндік феноменологиясын ғылыми тұрғыдан тану үшін құнды эмпирикалық негіз болып табылады. Адамның дене бітімі, сонымен қоса көлемі емес, дене пропорциясы мен аяқ-қолы және морфологиялық мінездемесі еш күмәнсіз, адамның не бұрынғы, не қазіргі әлеуметтік нормаларының айғағы. Рухани қобалжулары және сыртқы әлемді қабылдау типтері оның есею мүмкіншілігі.

Жасөспірімдердің бойының тез өсу тенденциясы бар, сондықтан да, олардың формасы белгілі бір қалыпқа жетпегенше, олар кейде «қадаға» ұқсас болады. Кеудесінен аяқ-қолдары тез өседі, сол себептен, жасөспірім ұзынтұра, икемсіз және белінің өте биік болуы мүмкін. Бет әлпеті шығыңқы болып көрінеді де, ол мұрын және иек асты сияқты арнайы бөліктері айқын шығып тұруы ықтимал.

Алайда, жасөспірімнің кеуде бөлігі жайлап ұзара бастайды

да, олардың бойының өсуіне деген көзқарастары арта түседі. Белі төменге түсіп, иықтары кеңейіп, қыздардың бөксе жағы ауқымданып, барлық дене тұлғасы көбірек жетілген қалыпқа ие болады. Аяқ-қол бұлшық еттері және бұлшық ет салмағы дами бастайды, сондықтан аяқ және қолдың ұзындығы пропорционалды емес сияқты көрінбейді. Бойдың өсуі аяқталған сәтте дене пропорциясы тағы да теңесіп балансаға түсе бастайды.

Дәстүрлі мәдени ортасы, яғни кіршіксіз сыртқы бейнесі мен дене бітімі жасөспірім үшін өте маңызды.

Ереже бойынша, қыздар мен ұл балалар дене тұлғасының орташа болғанын қалайды. Толық және аласа бойлы құрдастары сияқты ұзын және сүйегі ірі жасөспірімдердің де өздеріне көңілі толмайды. Әсіресе, эндоморфты конституциялы қыздар қиындық көреді, көбінесе батыс мәдениетінде сұңғақ бойлы, сұлу және пропорционалды әйелдердің тұлғасына орасан зор мән береді.

Ер адамдарды тексеру барысында орташа дене тұлғасы мен сыртқы сымбатының болуы әлеуметтік маңыздылығын дәлелдейді. Ұзын бойлы, ірі денелі ер адамдар, аласа бойлы ер адамдарға қарағанда, әлдеқайда сымбатты, сұлу болып саналады. Конституциясы мезоморфты және бұлшық еттері дамыған ер адамдарды, дене тұлғасы басқа типке жататын ер адамдарға қарағанда, мезоморфты жігіттерді әлеумет, қоғам жеңіл қабылдайды. Студент жасындағы жастардың, соның ішінде конституциясы эндоморфты және эктоморфты жастарға қарағанда, дене құрылысы атлетикалық жас жігіттер, қоршаған адамдардың өзіне деген қарым-қатынас ынта оптимизммен қарайды. Өзін сымбатты да, сұлу деп есептейтін жасөспірімдерден жалғыздықты жиі сезінетіні байқалады.

Эксперименттік тестің стереотиптік болжауларында жасөспірімдердің сыртқы келбетінің үш тобына жататын конституциясы әртүрлі типтегі ер адамдардың көптеген фото бейнелері көрсетіледі. Жасөспірімдер олардың әрқайсысының жеке тұлғалық сапаларын бағалаулары керек еді. Жеткіншек жастың барлық үш тобына жүргізген сынақтардан мезоморфты тұлғалы тип социалдық-ұнамды тұлғалық сапаларымен байланысты болады.

Эндоморфты және эктоморфты типтер көпшілік жағдайда жеке тұлғаның жағымсыз жақтарымен қатысты. «Аты әйгілі

емес» немесе «аз достары бар» деп бөлінетін жасөспірімдердің басым бөлігі анық эктоморфты немесе эндоморфты тип өкілдері. Бұл нәтижелер дене құрылысы мезоморфты емес бозбалалардың, өздерінің тұлғасына көңілі толмай және оны өзгерткісі келетіні факт екенін дәлелдейді.

Жасөспірім қыздар, шамамен 6-7 сыныпта, мысалы, көкірегінің өсуі сияқты организміндегі кейбір даму өзгерістерін сезе бастайды.

Есейе келе олар өздерінің сыртқы келбетінің басқа да элементтері: көзі, тісі, мұрыны, құйрығы мен бөксе жақтарына айрықша мән бере бастайды.

Сыртқы келбеті сұлу ер адамдардың ұзын бойлы, қою шашты, кең иықты және аяқ-қолының пропорционалды болуы да дене құрылысының сұлулығын көрсетеді. Кейбір жасөспірімдер дамудың алғашқы кезеңдерінде арық, икемсіз, әлсіз және құрылысы пропорционалды емес болып көрінеді.

Бойлары әлі де болса аласа, кеш жетілетін жасөспірімдердің сыртқы кейпі кішкене балаға ұқсас келеді. Ал басқалары артық салмақ қосып, олардың көкірегі ұлғаяды. Нормаға сәйкес келмейтін ұл балалардың сыртқы тұлғаларына мынандай лақап ат қойып: «скелет», «каланча», «семіз» деп келеке етеді.

Дене тұлғасы әлсіз жасөспірімдер өздерінің фигурасын жақсарту үшін ұзақ уақыт жаттығулар жасайды. Диетаның көмегімен арықтай алмайтын толық жасөспірімдер, қыздармен қарапайым қарым-қатынас жасай алмай өзімен-өзі болып тұйықталып қалуы мүмкін және эмоционалды адаптацияның жаман симптомдары едәуір байқалады. Дене бітімі атлетикалық тұлғаның маңызы зор, егер жасөспірім тұлғасы осы формаға сай болмаса, ол әлеуметтен оқшауланып шектен тыс ұялшақ болады.

Организмдегі эмоция мен сезімнің өзгеріп отыруы: жүректің соғуы, қан тамырларының жиі соғуы, жиі дем алу, мимика мен пантомимикалар осы қыртыс астындағы басқару орталығына байланысты. Қуаныш, қайғы, ашу сияқты әртүрлі эмоционалдық сезім кезінде адамның ішкі құрылысымен қатар, оның сырт пішінінде өзгерістер болады. Бет әлпеті, көзі өзгеріп, тек өзіне тән қол сермеулері мен дене кимылы, дауыс ырғағанда спецификалық өзгерістер пайда болады.

Осы өзгерістерге қарап адамның қандай эмоцияны сезініп тұрғанын білуге болады.

Сезімнің пайда болуы және оны жеткізе білу ми қыртысы (кора), қыртыс асты (подкорка) және вегетативтік жүйке жүйесіне байланысты. Ең басты рөлді қыртыс (кора) алып жүреді, бірақ (подкорка) қыртыс астының да өз рөлі бар. Себебі қыртыс астында вегетативтік жүйке жүйесін және ішкі органдарды басқаратын орталық орналасқан.

Жастық кезде эмоция адамның ішкі дүниесіне үлкен әсер етеді. Жасөспірім терең қайғырып, дүниедегі болып жатқан өзгерістерге, жағдайларға өз көзқарастары қалыптасып, жас баланың бойында әртүрлі эмоция мен сезімдерді тудырады.

«Есейген сезім». Көп авторлардың байқағанындай, жасөспірімнің бойында болатын субъективті сезім. Жасөспірім үлкендердің ұжымының тиісті мүшесі болғысы келіп, өзін-өзі билеп, өзінің есейгенін дәлелдегісі келеді. Үлкендер оның есейгенін мойындап, сыйлағанын, онымен ақылдасқанын қалайды.

К. Левиннің ойынша, жасөспірім маргиналдык күйде болады. (Бұл терминмен элеуметтануда екі мәдениетке жататындарды белгілейді). Жасөспірім енді бала болғысы келмейді, бірақ ол өзінің әлі үлкендер қатарына жатпайтынын түсінеді.

Маргиналдык тұлғаның ең басты дәлелдері: эмоционалды тұрақсыз болу, сезімталдық, ұялшақтық, агрессия көрсету, қоршаған адамдармен конфликттік қарым-қатынас, асыра баға берумен бірге шектен тыс қимылдар жасау (Фельдштейн, 1996).

«Өзін есейдім» деп сезінудің ең басты көзге түсер белгілері мыналар:

1. Үлкен адамдардың сырт пішініне еліктеу: темекі тарту, карта ойнау, вино ішу, ерекше лексикон пайдалану, үлкен адамдарша киіну, шашын жасауы, косметика қолдану, әшекейлер тағу. Үлкендерше дем алу, олардың ойындарын ойнау, біреуге көңіл бөлу. Бұлар ересек болудың ең оңай және де ең қауіпті түрлері.

2. Ұл балалардың «нағыз ерекше еліктеуі» бұлар: күшті болу, батыл болу, жаужүректік, төзімділік, қайратты болу, досқа деген берілгендік. Өзін-өзі тәрбиелеудің бір түрі спортпен айналысу болып келеді. Айта кететін жағдай: қазіргі заманда көп қыздар осы еректекті қасиеттерді иеленгісі келеді.

1. Әлеуметтік есею. Бұл жасөспіріммен үлкен адамдардың

арасындағы әртүрлі қарым-қатынас тән жасөспірім үлкен адамға көмекші болған жағдайларда қалыптасады.

2. Ақыл-ой жағынан жетілу. Бұл жасөспірімнің бірдене біліп, үйренгісі келетінін өзіндік ізденістерінен көруге болады. Осы жастағы жасөспірімнің білім деңгейі оның өздігінен ізденіп, талаптанғанының нәтижесі. Білім алудың мұндай балалар үшін зор мағынасы бар.

Жасөспірім шиеленіскен сезімде жүреді. М. С. Неймарктың жұмыстарында «адекваттылық емес аффекті былай суреттеледі: орынсыз қызбалық, кішкентай балалардың мінезіне лайық өзін-өзі ұстай алмаушылық. Оның байқауынша, бұл жағдайдың түбінде жасөспірімдердің өзінен шектен тыс көп талап етуі, сол талаптарға сәйкес келе алмауы жатыр.

Өсіресе, осы жастарда жасөспірімдер сезімнің үлкен диапазондарында болады. Албырт сезімді жасөспірімді алған бетінен ештеңе қайтара алмайды, олар мұндай кезде ұят, өнегелік дегендерді мүлдем ұмытады. Олар, тіпті өлімнен де қорықпайды. Олардың көздері жалын шашып қайсарлық білдіріп тұрады. Өз мақсаттарынан басқа ештеңені елемейді. Бірақ ынта кетеді, ішкі және сыртқы энергияны орынсыз көп жұмсағаны босқа болады. Ол еш әрекетсіз болады. Ол рухани босап, енді ештеңе оған күш бере алмайтын сияқты. Бірақ ең әлсіз деген ұшқынның өзі оған күш беріп, лаулатып жіберуі мүмкін. Осындай сәттерде олар жаңа армандарға талпынып кездескен әрбір қиындықтарды жеңуге дайын болып шыға келеді.

Жасөспірімдер өзіншіл, өздерін дүниедегі ең қызықты, ең маңызды адам деп санайды. Сонымен қатар өмірінің басқа периодтарында адамдар жасөспірімдерге лайық, досқа деген қимастық пен өзін-өзі құрбан қылу сияқты қасиеттерді жасай алмайды.

С. Л. Рубинштейн бойынша адам мінез-құлығының сыртқы көрінісі негізінде оны танимыз, оның сыртқы мәліметтерінің мәнін ашамыз. Қарым-қатынас үдерінде мұндай мәліметтер маңызды реттеуші рөл атқарады. Біріншіден, басқа адамды тану барысында танушы индивидтің өзі де дамиды. Екіншіден, басқа адамды тану дәлдігінің өлшеміне онымен келісілген әрекеттердің жетістігі байланысты. Адамдар бір-бірін қабылдау үдері қарым-қатынастың құрамды бөлігі, яғни перцепция деп аталады. Басқа адамдармен қарым-қатынас жасау арқылы танудың ең бір жолы сол адамның

орнына өзін қоя білуі. Яғни, оның ішкі жан күйзелісін ұғып, түсіну эмпатия құбылысымен ұқсас. Бұл өзін басқа адамның орнына қойып оны түсіну. Эмпатия – басқа адамның ішкі әлеміне еніп, оның барлық сезімдері мен ойларын эмоциялы түрде қабылдау.

3. Жасөспірім жастағы балалардың санасының даму кезеңдері

Психиканың түрлі формаларының адамдардың ерекшеліктеріне сай өзгеруі, адамзат өмірінің сатыларына байланысты әртүрлі қарқындылығымен ерекшеленеді, өмірдің жеке кезеңдерінде әртүрлі мәндерге ие.

Ересек балалық шақ кезең екі кезеңге бөлінеді.

1. Жеткіншек кезеңі баланың жыныстық дамуына сәйкес келіп, 11 жастан 15 жасқа дейінгі аралықты қамтиды. Осы жас шамасында жеткіншектің дене бітімінің өзгеруіне байланысты, өзін жаңа қырынан тануға мүмкіндік алады.

2. 16 жастан 23 жасқа дейінгі балғын шақ кезеңінде адам ересектікке бет алады.

Бір жас шамасынан келесі жас шамасына өтуде адамның қоршаған ортамен қатынастарының бұрынғы қалпының бұзылуымен және басқа адамдармен, басқа әлеммен өзара қатынастардың жаңа жүйесінің қалыптасуымен байланысты дағдарыстар орын алады. Баланың әлеуметтік ортасы және адамның өзі үшін мәнді психологиялық қиыншылықтармен сипатталады.

Мектеп баланың дербестілігіне, оның ата-аналарынан оқшаулануына ықпал етеді, оны қоршаған әлеуметтік және физикалық әлемді зерттеудің кең мүмкіншіліктерін қамтамасыз етеді. Мектеп кезеңінде іс-әрекет субъектісімен қатар жеке тұлға қалыптаса бастайды. Осы кезеңде қоғамдық бағдарланған әсердің қалпы күрделеніп, тікелей баланың құрдастарымен және ересектермен қарым-қатынасы және әлеуметтік әсердің әрқилы каналдары арқылы, жанамаланған (кино, теледидар, шығармашылық әдебиет және т.б.) сипатқа ие бола бастайды. Мектеп кезеңінде жеке тұлға мен іс-әрекет субъектісінің біртұтас көріністері, яғни мінезі, жалпы және қосымша қабілеттері, дүниетанымы, мақсатты түрде болжай алу іскерлігі мен мотивациялық-қажеттілік сферасы,

кәсіби бағытқа бет бұруы, құнды бағдарлары, мінез-құлқы мен іс-әрекетін өз еркімен реттей алу іскерлігі қалыптаса бастайды.

Баланың әлеуметтік ортаға дағдылануы және мінез-құлқының адамгершілік үлгілерін меңгеріп, оның жеке басының қасиеттері қалыптаса бастайды. Сол себепті қарым-қатынастың маңызы бала үшін өте зор. Ең алдымен, баланың ересектермен қарым-қатынасы арқылы ол ата-бабалардың көне мұраларынан хабардар болып отырады. Сонымен бірге, қарым-қатынас арқылы психиканың әлеуметтік нормалары сөйлеу тілі, естің, зейіннің, ойлаудың, перцепцияның, ырықтың түрлері, жеке тұлғаның қасиеттері қалыптаса бастайды. Адамгершілік сапаларының күрделі жүйесінің қалыптасуына негіз болатын қарым-қатынас қабілеттері, жеке тұлғаның қарым-қатынас тәжірибесінің жинақталуы арқылы қалыптасады. Басқа адамдарды тануының негізінде пайда болатын қарым-қатынас үдерісінде, жеке тұлғаның сана сезімі, өзіндік реттеуі мен кері байланыс қасиеттері, жоғары дәрежедегі сапалары пайда бола бастайды. Осылайша «топтар арасындағы қарым-қатынас, ұжымдағы топтар арасындағы қарым-қатынас, ұжым арасында қарым-қатынас дербес дамудың әлеуметтік детерминациясындағы негізгі каналдардың бірі болып табылады».

Жанұядағы және құрдастарымен қарым-қатынастарынан тыс, қарым-қатынастың жаңа түрлері, яғни топтарға енуі және түрлі үйірмелерге қатысуы негізінде достық қатынастар жүйесі де қалыптасады.

Баланың оқу-танымдық іс-әрекетін жүзеге асыру үшін, қарым-қатынас пен іс-әрекет субъектісін, жеке тұлғаның дамуы үшін қарым-қатынастың осындай түрлері мен формаларының маңызы өте зор.

Б. Г. Ананьев бойынша, жеке тұлғаның интраиндивидуалды құрылымымен, оның жеке қасиеттері мен ішкі әлемінің ұйымдасуын жеке тұлғаның түрлі әлеуметтік топтары бар қоғаммен байланысы анықтайды.

Сана сезімінің дамуы әлеуметтенудің маңызды бір бөлігі болып табылады. Кері байланыс үдерісі қарқынмен дамып, бала өз ойын айналасындағылардың көзқарасымен салыстыра бастайды. Өзінің және басқа адамдардың жеке қасиеттерін танудың бір түрі бұл – рефлексия, яғни кері байланыс құбылысы. Рефлексия

басқа адамды тану ғана емес, сонымен қатар басқа адамның өзінді қалай түсінетіндігін білу. Басқа адамдарды қабылдаудағы жалған сенімдердің және нұсқаулардың (установка) таптаурындардың да мәні ерекше орын алады. Таптаурындар басқа адамдардың тобы жайлы әдеттегі, ықшамдалған түсініктер жүйесі. Ал жалған сенімдер, адамдардың өзін, олардың мотивтерін, қылықтарын білместен бағалау. Кез келген адамды үйреншікті түрде қабылдап, бағалауға қатысты адамның санадан тыс даярлығы. Ашық қарым-қатынас өзара және адамдар арасында сенімділік және жылылық ұялатады.

Өзара сенім – кері байланыстың кепілі. Осы кері байланыс арқылы басқа адам өзін қалай қабылдағанын біліп және оның мінез-құлқы қандай сезімдерді туғызатындығы жайлы ақпарат алады.

Нақты жағдайдағы өзінің қылықтарына қатысты әсерін біліп, өз мінез-құлқының нәтижеге әкелетіндігін ескеру арқылы басқа адаммен қатынасының ерекшелігін түсінуге болады.

Есейген жеткіншектерге өздерінің аффективтік реакциялары мен бүкіл мінез-құлқын билеуге ұмтылу тән. Олардың өздерін ұстай білуі біршама дамыған, пікірін, көңіл-күйін жасыра алады. Мінез-құлықта қосарлылық пайда болады. Өзін ұйымдастыру тенденциялары артады. Әртүрлі кәсіптердің мәні туралы пайымдаулар туады. Ол «қажет», «қажет емес», «маңызды, маңызды емес» деп сараланады. Мұндай саралауға жеке құндылықтардың қалыптасып келе жатқан жүйесі арқау болады. Уақытты бос өткізбеуге тырысу, уақыттың тез өтетінін сезіну, жоспарлауға әрекеттену сияқты қасиеттері пайда болады. Жеткіншекте «ақыл» мен «жүрек» жиі ынтымақта бола бермейді.

Жеткіншектерде өздерінің ілгері басуына көзқарас, оны бақылау, міндеттердің орындалмауы үшін күйініш, өзін-өзі кәнілаулар, өзін-өзі сынау пайда болады. Зерттеу еңбектері 7-8 сынып оқушылары осы кезден бастап өзін-өзі тәрбиелеумен шұғылданатынын көрсетті. Белгілі бір үлгілерді, бүгінгі күн мен болашақтың қажеттерімен байланысты, өзі үшін нақты маңызы бар міндеттер мен мақсаттарды бағдар етіп, ол іс-әрекет жасап, өзін құра бастайды. Жаңа қасиеттерді игеру үшін өзін өзгертуге бағытталған мұндай мақсат пен іс-әрекеттің пайда болуы, жеткіншектік кезеңге тән және жеке адамның дамуындағы сапалық тұрғыдан жаңа кезеңге көшуді білдіреді.

4. Жасөспірімдік кезеңдегі «мен – тұжырымдамасының» даму ерекшелігі

«Мен – тұжырымдамасы» түсінігін ХІХ ғасыр соңында американдық философ және психолог У. Джеймс енгізген. «Мен – тұжырымдамасын» көрнекті психолог, гуманистік бағыттың өкілдері А. Маслоу, К. Роджерс және жаңа психоаналистикалық дәуірдің гуманисі Э. Эриксонның еңбектері арқылы «Мен – тұжырымдамасы» теория түрінде және қолданбалы дамыды.

Кеңестік психологияда «Мен – тұжырымдамасының» мәселесімен Б. Г. Ананьев, И. С. Кон, Д. А. Леонтьев, В. В. Столин, А. А. Реан айналысты.

«Мен – тұжырымдамасы» Р. Бернстің «Мен – тұжырымдамасының дамуы және тәрбие» атты кітабында толық баяндалған (1986).

«Мен – тұжырымдамасы» ұғымы

Қазіргі заман психологиясында «Мен – тұжырымдамасын» жеке тұлғаның өз-өзіне деген қарым-қатынасы және тұлға компентерінің бірі ретінде қарастырады. «Мен – тұжырымдамасы» ұғымы тұлғаның субъективті ішкі жағымен бірге, оның бірлігі мен тұтастығын көрсетеді, яғни жеке тұлғаның өзін қалай көретіндігін, сезінетіндігін, елестететіндігін және өзі туралы белгілі нәрселерді көрсете алады.

«Мен – тұжырымдамасы» өз-өзіне бағдарлардың жиынтығы. Көп жағдайда бағдар анықтамасында оның басты үш элементтері, және психологиялық құраушы баса айтылады:

1. Мен бейнесі – жеке тұлғаның өз-өзі туралы түсінігі.

2. Өзін-өзі бағалау – сол түсінікке аффекті баға беру. Сол бағада неше түрлі қарқындылық бар, өйткені Мен – бейнесінен нақты қасиеттері азды-көпті күшті эмоция тудырады.

3. Потенциалдық тәртіп әсері, яғни белгілі бір іс-әрекеттер, Мен-бейнесі және өзін-өзі бағалау іс-әрекетін тудырады.

4 Тұлғаның өзін-өзі тану және өз-өзін бағалау затына соның ішінде, оның денесі, оның қабілеті, оның әлеуметтік қарым-қатынасы және де көптеген тұлғалық қасиеттері жатады.

«Мен – тұжырымдамасының» үш негізгі құрамына толығырақ тоқталайық.

«Мен – тұжырымдамасының» когнитивтік құрылымы

Жалған әлде шын пікірге, әділ білімге сүйенгеніне қарамастан тұлғаның өзін-өзі суреттеуі өзіне сендірерлік. Мен – бейнесін қалыптастыруға апаратын өзін-өзі қабылдаудың айқын тәсілдері әртүрлі болуы мүмкін. Бір адамды суреттеу үшін қолданылатын абстракты мінездемелердің белгілі бір оқиға немесе жағдаймен байланысы жоқ. Тұлғаның жалпылама қорытылған бейнесінің элементтері ретінде олар, бір жағынан, оның қылықтарындағы тұрақты, қалыптасқан беталысты көрсетеді, ал, екінші жағынан, біздің қабылдауымызды таңдай білуіміз. Өз-өзімізді бейнелеу, суреттеу кезінде де осындай жағдай болып жатады: сөз арқылы біз өзіміздің әдеттегі өз-өзімізді қабылдауымыздың негізгі мінездемелерін айтуға тырысып жатамыз. Бұған неше түрлі рөлдік, мәртебелік тұлғаның психологиялық мінездемелері, мүлік суреттеу, өмірлік мақсаты және т.б. жатады. Осының барлығы «Мен» бейнесіне кіреді – кейбірі тұлға үшін маңыздылау болса, кейбіреуі үшін маңызы төменірек. Өз-өзін суреттеу элементтерінің мәнділігі және олардың лауазым сатысы өзгеріп тұрады. Бұл өзгерістер контекстке, тұлғаның өмірлік тәжірибесіне немесе жай бір сәт әсерлігіне байланысты болып тұрады. Өз-өзін суреттеудің бұл түрі – ол әр тұлғаның ерекшелігін суреттеу тәсілі.

«Мен – тұжырымдамасының» бағалау, жүйелілік құрылымы

Нұсқаның әсерлілік құрылымы адамда бағалау және эмоция тудырады, өйткені когнитивтік құрылым адамға парықсыз қабылданбайды. Бағалау және эмоцияның қарқындылығы контекстке және де когнитивтік мазмұнына байланысты.

Өзін-өзі бағалауы тұрақсыз, өйткені ол әртүрлі жағдайға байланысты өзгеріп тұрады. Тұлғаның өзі туралы жан-жақты суреттеуін бағалаушы көзі оны қоршаған қоғамдық, мәдениетті орта болып табылады. Бұл ортада бағалық білімдері тіл мағынасында есепке алынады. Тұлғаның бағалау көзқарасын қалыптастыратын көзі, іс-әрекеттерге деген реакция және өздік бақылау болып табылады. Өз-өзін бағалау тәсілі тұлғаның өз-өзін сыйлау сезімінің даму деңгейін көрсетеді, жалпы құндылығын және «Мен» деген салаға жататын жағымды көзқарасының байланысын білдіреді. Өзінің құндылығын қалыптастыруға ұмтылатын тұлғаның өзін-өзі бағалауы оның саналы ой толғауынан байқалады. Бірақ ол жасырын әлде ашық түрінде кез келген өз-өзін

суреттеуінде кездеседі. Өз-өзіне баға беруді толық түсіндіретін маңызды үш фактор бар.

Біріншіден, оны қалыптастыруда нақты «Мен» – бейнесімен мінсіз «Мен» – бейнесін салыстыру маңызды рөл атқарады, яғни адамның қандай болғысы келетінін елестете отырып салыстыру. Шынайы мінездемелері адамның идеалды «Мен» – бейнесіне жақындаса түссе, онда оның өзін-өзі бағалауы жоғары болмақ. Егер берілген мінездемелермен өмірдегі шынайы жеткен жетістіктерін салыстыру кезінде үлкен арақашықтық сезімі, онда адамның өзін-өзі бағалау өлшемі төмен болмақ.

Өзін-өзі бағалаудың қалыптасуында екінші маңызды фактор – қоғамның осы адамға деген көзқарасы, реакциясы, басқа сөзбен айқанда, адам өзін-өзі бағалауда, басқалардың бағалауымен санасады. Өзін-өзі бағалауды қалыптастырудың тағы да бір факторы, бұл факторда жеке тұлға өзінің іс-әрекетінің табысты болуын, табысқа, жетістікке қол жеткізуін сәйкестік призма арқылы бағалайды. Тұлға бір нәрсені жақсы істеп жатырмын деген ойдан емес, керісінше өзінің белгілі бір ісімді таптым, таңдадым және де менен басқа ешкім оны мен сияқты істей алмайды деген ой қалыптасады.

Жағымды «Мен–тұжырымдамасы» өзіне деген көзқарас, өзін-өзі сыйлай білуге, өзін-өзі қабылдауды, өзінің жалқы құндылығын сезуге теңеледі; жағымсыз «Мен – тұжырымдамасының» синонимі ол – өзіне деген жағымсыз көзқарасы, өзін-өзі қабылдамауы, өзін-өзі кем (төмен) санауы.

«Мен – тұжырымдамасының» іс-әрекеттік компоненті

Адамдар барлық жағдайда өз ықтиқатымен санасып, іс-әрекет жасамайтыны баршамаызға белгілі ақиқат. Кез келген бағыттаушылық бір белгілі нысанамен байланысты болады. «Мен – тұжырымдамасының» ерекшелігі мынада: объекті болып сол бағыт иеленушісі саналады. Мен бейнесіне қатысты бағалаумен эмоциялар өте күшті әрі тұрақталған болып келеді. Басқа адамның сен туралы көзқарасына мән бермеу оңай, өйткені неше түрлі психологиялық қорғаныс құралдары бар. Ал өз-өзіне деген көзқарасыңа келсек, бұл жерде ешнәрсе көмектесе алмайды. Өйткені өзіңе деген көзқарасыңды ешкім өзгерте алмайды.

Міне, «Мен – тұжырымдамасының» түсінігі беріліп, оның құрылымдық компоненттері анықталды. «Мен

– тұжырымдамасының» қалыптасуы тұлғаның жеке ерекшеліктерінің негізінде қаланады және де бір-бірімен үйірлік механизмінің әсерінен де болады.

Адамның психологиялық-әлеуметтік даму үдері, тұлғаның «Мен – тұжырымдамасының» қалыптасу кезеңдері Э. Эриксонның шығармашылық жұмыстарында толық ашылған.

5. «Мен – тұжырымдамасы» және Э. Эриксонның теориясы бойынша жеке тұлғаның өмір кезеңдері

Қазіргі заман психологиясында тұлғаның дербес дамуының зерттеу ұстанымы бар, ол – бақылаушы ұстанымы. Бақылаушы зерттеліп жатқан үдерісінің ішінде болады, ол Эриксонның ұстанымы, адамның бүкіл өмірін кезеңдерге бөлу Э. Эриксонның айтуынша, адам қай мәдениетке жатпасын, ол осы кезеңдерден өте алады. Барлығы оның өмір ұзақтығына байланысты. Тұлғаның психологиялық даму тұжырымын Э. Эриксон дамудың эпигенетикалық оқытылудың нұсқасы деп қарайды. «Эпигенез» деген терминнің биологиялық мазмұнын ашсақ, ол сыртқы фактордың эмбриондық дамуға әсер ететінін айтады. Адамның психологиялық жаңашылдығының қалыптасуы кезек-кезегімен өтеді деген идеяны Эриксон да алып пайдаланды. Психологиялық жаңашылдығының әрқайсысы белгілі кезеңде адамның қылығы мен жеке өмірінің орталығы болып қалады .

Э. Эриксонның пікірінше, даму кезеңінің дәл сол қоғамға лайық тұлғадан күтетін бір үміті бар. Жеке тұлға үмітін ақтауы да, ақтамауы да мүмкін, сонда ол қоғамға сіңіп кетеді немесе қоғамға қабылданбайды. Эриксон бойынша әр кезеңде лайықты мәселелердің шешілуі тұлғаның психомоторлық даму деңгейіне байланысты, сондай-ақ тұлға тіршілік етіп жатқан қоғамдағы рухани атмосфераға да байланысты. Эриксонның осы ойлары оның тұжырымын түсіндіретін екі маңызды түсініктің негізі, ол «топтық ұқсастық» және «эго – ұқсастық» түсініктері болып табылады. Өмірінің бірінші күнінен бастап баланың тәрбиесі көзделген әлеуметтік бір топқа енгізуге бағытталған, міне, осы бағыттың арқасында топтық ұқсастық қалыптасады. Эго – ұқсастық, топтық ұқсастықпен бірдей қатарласып қалыптасады және де субъектінің

тұрақтылық сезімін тудырады. Адамның өсуіне, дамуына байланысты өзгерістерге қарамастан өзінің «Мен» деген сезімі үздіксіз тұрақтанады. Тұлға тұтастығының, яғни эго-ұқсастықтың қалыптасуы оның бүкіл өміріне созылады, және бірнеше кезеңнен өтеді.

Үшінші тарауда тұлға дамуының заңдылықтарына қатысты психоанализ бен Э. Эриксон теориясының арасындағы айырмашылықтарына сәйкес тұлғаның өмір жолының кезеңдері көрсетілген (*7-кесте*). Жеке тұлғаның туған кезінен бастап жасөспірім кезеңіне дейін даму кезеңдерінің мазмұнын саралап көрейік, яғни дәл осы кезеңдердің мазмұны жасөспірімнің «Мен» – тұлғасының қалыптасуына әсерін тигізеді.

6. Дамудың әртүрлі кезеңдеріндегі «Мен – тұлғасының» қалыптасуы

Сенім негіздерінің дамуы

Э. Эриксонның теориясына сәйкес адам тұлғалық даму негіздері ең алғашқы кезеңдерде қаланады, яғни ол кезең туылғанынан бастап 18 айлық жасына дейін. Бұл кезеңде нәрестеде қоршаған әлемге деген сенім арту сезімі пайда болуы тиіс. Бұл жағымды өз-өзін сезінудің қалыптасу негіздері болуы керек. Әлемге сенім арту сезімі баланың жаңа тәжірибе жинақтауға және дамудың келесі кезеңдеріне дұрыс өтудің кепілі, тірегі болып қызметін атқарады. Бұлай болмаса, ол қызметтің басқа түрлеріне жеңілдікпен, шын ниетпен қарай алмас еді.

Сенуге тұрарлықтай ортада бала өзін барлығына сүйікті, және оны барлығы өзін жақсы көретінін сезіп, бала санасында болашақта өзгелермен қарым-қатынасына және өз-өзіне деген жағымды көзқарас қалыптастыратын мықты негіз қаланады. Бұның барлығы ананың қамқорлығымен қалыптасады. Сенім тек бір нәрсеге ғана қатысты екенін ескерсек, ол бірден дамып кетпейді, өйткені бала адамдар мен объектілерді ажырата білуі керек немесе оның санасына «Мен» де бір жеке адам екенмін ғой деген сенім пайда болуы керек.

Өзін-өзі билеу еркіндігінің дамуы

Бала дамуының екінші кезеңі бір жарым жастан үш-төрт жасқа дейін созылады. Бұл кезеңде бала өзінің даралық бастауын және де өзін-өзі бір белсенді әрекет етіп жатқанын сезіне бастайды. Дамудың бұл кезеңіндегі басты жағымды қорытынды, ол – тәуелсіздік сезіміне қол жеткізу. Ол дегеніміз бала ата-анаға, үлкендерге тәуелді емес екенін білдіріп, біршама өзін-өзі басқару мүмкіндігіне ие болады. Бұл жаста бала барлық нәрсені өзінше, өз бетінше істеуге ұмтылады, біреудің тамақтандырғанынан, киіндіргенінен серуенге шыққанда қолынан ұстап жетелегенінен бас тартады, ұнатпайды. Бірақ үлкендер бұл іс-әрекеттерге бірқатар шектеулер қойған. Расында, салынған тыйымдарға өз көзін жеткізбейінше, олар оның мәнін түсінбейді. Міне, осы жерде дау туындауы мүмкін. Эксперименттік зерттеулерде сүйенсек, ата-ана мен баланың арасындағы қақтығыстар мен келіспеушіліктердің туындауының себебі баланың өзін-өзі билеу еркінің дамуымен өз пікірінің қалыптасуынан туындайды. Сондай дау баланың бойында өз күшіне, өз-өзін билеу еркіне деген сенімсіздікті тудырады. Өз-өзін билеу еркі, дербестік сезім, өзін-өзі бағалауы ары қарай дамиды да, белгілі бір жағдайдан кейін сенімділігі артып, таңдау еркімен ұласып кетеді. Ата-ана тарапынан балаға өзінің іс-әрекетін еркіне беріп, біртіндеп қалыптастырады.

Бұл кезеңде бала, әсіресе мейірімділікті, (рухтандыру) жанын түсінуді, қолдау көрсетуді қажет етеді. Жаңадан пайда болған өзін-өзі билеу еркі сезімінің дамуына қолдау көрсете білу керек: ересектердің тыйым салуы баланы ұялшақтыққа немесе өзінің күшіне деген сенімсіздіктің болмауын қадағалау керек. Бала мен ата-ананың қылықтарының өзара бейімделуі – өте қиын мәселе. Ата-аналар ұстанатын жалғыз ғана конструкциялық ереже, шын мәнінде болмайтын нәрсеге тыйым салу және шешіміміз нақ болу керек. Қатаң бағып-қағу, шектеу және де еркін бағып-қағу баланың бойында ұят, күмәнділік, ал қылығында қырсықтық пен жуастық туғызады, сондықтан Э. Эриксонның пікірінше, мектепке дейінгі жастағы балалардың, біріншіден ата-анасының ерекшеліктеріне байланысты қоршаған әлемге деген сенім, сезімінің негізі қалыптасады, ал екіншіден, өзін-өзі билеу еркінің сезімі белгілі бір деңгейде дамуы керек. Жаңадан өзінің «Мен» сезімі дами

бастаған бала үшін маңызды болып табылатыны оның қоршаған ортаға бейімделуі. Өзін-өзі еркін ұстайтын және әр нәрсені білгісі келіп тұратын баланың өзін-өзі бағалау өлшемі мүлдем жоғары болады. Мұндай бала қоршаған ортаны зерттеуге ерекше белсенді құлшынады және өзінің мүмкіндіктерінің шегін тапқысы келеді. Ес білуі әлі нақ болмаса да, ол өзінің және өзгелердің қозғалыстарын бақылауға қабілетті. Осы даму деңгейінде өзін-өзі бағалаудың өлшемі болып қызмет ететін – ол қоршаған әлемге де қызығушылығының деңгейі және өз аяғымен нық тұрсам деген ұмтылыс. Сонымен, балалық шақ, ерте кезеңнің ерекшелігі, яғни «Мен тұжырымдамасының» дамуы болып табылады. Көптеген адамдар үшін дәл осы жас олардың тұлға болып қалыптасуында шешуші рөл атқарады.

Ынталылықты және кінә сезімін сезінуді дамыту

Дамудың үшінші кезеңі төрт жастан басталады. Балада осы уақытта мен қандай адам боламын деген алғашқы ой пайда болады. Бір жағынан ол өзі үшін рұқсат етілген нәрсенің шекарасын анықтайды. Ерекше қуатты да, табанды болып келеді. Қызығушылық қызметі, оның негізгі қозғаушы күші болып, әр нәрсені білгісі келетіндігі көрсетіледі. Оның әлеуметтік ортасы кеңейе түседі, сөздік қоры толық дамыған, сұрақ қоя алатындай жағдайға келген, көз алдында болып жатқан оқиғаны түсіне алады, өйткені қазір еркін қозғала алады, сондықтан бұрынғыдан гөрі өзін сенімдірек сезінеді. Ата-ананың баласының зерттеушілік қылығының әрекеттеріне деген реакциясы, оның ары қарай дамуына өте маңызды фактор болып есептелінеді. Э.Эриксонның айтуынша, осы кезеңнің негізгі қаупі – өзінің шексіз белсенділігі және әр нәрсені білгісі келетіндігі, оның бойында кінәсін сезіну сезімін тудырады. Ынталық сезімінің төмендеуіне әкеліп соғады. Ынталылық дегеніміз өзінің іс-әрекетін жоспарлау, өзіне міндеттемелер алу, кез келген іске белсене араласу қабілеттілігі.

Ата-ананың айып сезімі қалыптасады, артық білгісі келетін, қажет ететін бала өзін сол үшін кінәлі сезініп, бойында қорқыныш ұялайды, ата-анам жазалай ма деген ой туады. Бойында айып сезімі бар бала өзін-өзі шектеп ұстайды, ешқандай мақсатқа деген ұмтылыс жоқ, басқа балаларға оңай бағынады. Айып сезімінен гөрі ынталылық басым болу үшін ата-аналар балаларының шығармашылығын, қиялын, әр нәрсені білгісі келетін сезімін қолдауы керек.

Еңбексүйгіштік және толық жетілмегендік сезімдерінің дамуы

Дамудың төртінші кезеңі мектеп жылдарын қамтиды. Бұл кезеңде бала жоспарланып ұйымдастырылған еңбекке, тірлікке араласып кетеді. Өз-өзі болып іс-әрекет жасайды немесе өзгелермен өзара қарым-қатынас жасау арқылы дамиды. Осы кезең бойы бала неше түрлі өнімді іс-әрекет, қызмет атқару барысында өзіне деген жақсы баға жинауға тырысады, алға ұмтылады, көпшіліктің жақсы пікіріне ие болғысы келеді. Ол неше түрлі құралдарды, қызмет құрылымдарды меңгере бастайды. Соның нәтижесінде, балада еңбексүйгіштік сезімі дами бастайды, өнімді іс атқаруға дайынмын деген қабілетін көрсете бастайды. Осы кезеңдегі даму бағыттан ауытқып кеткен болса немесе дұрыс дамымаса, оның аяғы неге апарып соғатынын Э. Эриксон толық қамтып, суреттеп беріп отыр. Егер де балада еңбексүйгіштік сезімі қалыптаспаса, ол құралдарды пайдалануға дағдыланбайды. Кейбір іс қолынан келмейтіндігі, беріліп жұмыс атқарып жатқан дағдайда мәртебесінің төменділігі – осының барлығы оның өзінің іс-әрекетіне жауап бере алмайтындығын, іс-әрекетін бақылай алмайтындығын айғақтайтын сезімді тудырады. «Баламен еңбек етуге қабілетім жетеді» деген сезімге сенімсіздікпен қарай бастайды. «Мен білгенімді бұл салада, бұл жағдайда қолдана алмайды екенмін» - деген өзін-өзі дұрыс қабылдау қабілеті пайда болуы тиіс. Қолынан ешнәрсе келмесе, ол – тұлғаның ақауы, кемшілігі емес және де сәтсіздіктің белгісі деп ойлаған дұрыс емес. Міне, сондықтан да егер баланың қолынан бір нәрсе келмей жатса, ата-ана мен ұстаздардың мақсаты – баланың жетістікке жететініне нандыру, сендіру, үміттендіру. Сонымен, мектеп жылдарындағы болып жатқан даму адамның өз-өзін суреттеуіне, бейнелеуіне мәнді әсер етеді. Адам өзін-өзі өнерлі де қабілетті жұмысшы ретінде тани біледі.

Эго – ұқсастықтың дамуы немесе дамудың кідіріп қалуы

Тұлғаның дамуының бірінші кезеңін суреттейтін ең терең дағдарыс. Балалық шақ кезеңі өтіп кетеді. Өмір жолының осы үлкен кезеңінің аяқталуы эго – ұқсастықтың алғашқы қалыбының қалыптасуымен суреттеледі. Дамудың үш түрі осы дағдарысқа әкеліп соғады:

Ол – адамда өсіп-жетілу, жыныстық өзгерістер, «басқалардың

алдында мен қандаймын деген ой-толғаныс пайда болады; өзінің кәсіби бейімділігін табудың қажет екенін түсіне бастайды.

Жасөспірім кезеңдегі ұқсастық дағдарыста өтіп кеткен қиын-қыстау кезеңдері қайтадан орала бастайды. Артта қалған бұрынғы мәселелердің барлығын жасөспірім өзінің пікірімен шешу керек. Өзіне, қоғамға да осындай таңдаудың қажет екеніне көзін жеткізуі керек. Сонда ғана әлемге деген әлеуметтік сенімі, өзіндік іс-әрекеттенуі, ынталылығы, тұлғаның жаңа тұтастығын жасайды.

Жастық шақ – бұл дамудың ең маңызды кезеңі, дәл осы уақытта дағдарыстар ұқсастығы болып жатады. Содан кейін «үлкен ұқсастыққа» қол жеткізу болады немесе даму барысында кідіріс пайда болады, басқа сөзбен айтқанда «ұқсастық диффузиясы» дейді.

Жас адам өмірінде жасап жатқан қателігі мен іс-әрекеттенуіне ұмтылыс жасау арқылы қоғамда өз орнын табуға тырысады. Бұл іс-әрекетті ол бозбала шағы мен үлкендер кезеңінің арақашықтық уақытында жасайды. Қоғамда өз орнын табу әрекетін Э. Эриксон «психологиялық мораторий» деп атады.

Бұл дағдарыстың маңызы алдыңғы дағдарыстың шешуші деңгейіне байланысты (сенім, тәуелсіздік, белсенділік, т.б.) және қоғамдағы рухани атмосфераға да байланысты. Белгісіз дағдарыстар ұқсастықтың күрделі кірістері тұрып қалатын жағдайға әкеледі. Ал ол жасөспірімнің арнайы патологиясының негізі болып табылады. Э. Эриксон бойынша, ұқсастық патологиясының белгілері, ол балалық шаққа тән қалпында қалуды тілеу, үлкендер статусына өтуге асықпау; бұлыңғыр, бірақ үрейдің тұрақты жағдайы; жан дүниесін бос сезіну, өзін-өзі оңашалау, жалғыз ұстау, өмірін өзгертуге ықпал болып тұрған нәрселерден қорқу, өзінің басқа адамдарға әсер ететін қабілеті жоқ екендігінен үрейлену, барлық қоғамдық қарым-қатынастардан бас тарту (әйел мен еркек арасындағы қатынастарды жек көру, ұнатпауы), барлық отандықтарды жеккөру, шетелдіктерді ұнату. Жастық кезеңіне лайық Э. Эриксонның тағы да бірнеше маңызды бақылауларын қарап шығайық. Осы жаста пайда болатын ғашықтықта Э. Эриксонның пікірінше, ешқандай сексуалдық маңызы жоқ. Бала ғашықтықтың маңызды деңгейі – ол өзінің басқаларға деген ұқсастығын анықтау іс-әрекеті. Міне, сондықтан бала ғашықтығы тек қана әңгімелесумен ғана шектеледі.

Тұлғаның даму логикасы бойынша жастарға қарым-қатынас жа-сау үшін іріктеп, тандап алу қасиеті тән. Араласу үшін олар адам-дарды тандап, іріктеп отырады. Талғамы, қабілеті, шыққан жері өзгеше болса, оны «бөтен» деп санайды және оған аса қаталдықпен қарайды. Көп жағдайда «өзінікі» мен «өзгені, бөтенді» ажыратуға көмектесетін киім-кешектің арнайы детальдары және ерекше бір ым, дене қимылдары, мұндай шыдамсыздық өзінің ұқсастық сезімінің қорғанышы болып табылады.

Дамудың психо-элеуметтік кезеңдерін талдап болған соң жасөспірімнің «Мен – тұжырымдамасының» қалыптасуына маңызды әсер ететін факторларды іріктеуге болады.

«Мен – тұжырымдамасының» қалыптасуына әсер ететін факторлар

«Мен – тұжырымдамасының» дамуының барлық теорияла-ры әр жас кезеңіне тән ерекшеліктерді қамтиды. Бірақ «Мен – тұжырымдамасының» даму кезінде тек екі тақырып қана басынан аяғына дейін орын алып отырады. Ол – отбасылық қарым-қатынас рөлі және де басқа маңызды рөлдер.

Маңызды басқалар. «Маңызды басқалар» терминнің түсінігін былай түсіну керек. Олар кім? Олар бала үшін маңызды, мәнді адамдар. Олар баланың бүкіл өміріне ықпал етуде, міне осы-ны бала сезіп, түсінеді, сондықтан бала үшін олар – «маңызды басқалар» болады. Маңызды басқалар – тұлғаның өмірінде аса маңызды рөл атқаратындар. Олар беделді, сондықтан олардың пікірі басым болып есептеледі.

Тұлғаға маңызды басқалардың әсер етуі көбінесе сол адамның өміріне араласу деңгейіне байланысты, жақын қарым-қатынас, элеуметтік қолдау көрсету, билігі мен беделділігі баланың тұлға болып дамуына әсерін тигізеді.

Ерте балалық шақта балаларға өзгелерден гөрі олардың айналасындағы ата-аналары маңызды болып табылады. Кейін осы қатарға мұғалімдер мен бір топ құрдастар да жатады. Мен-бейнесін іздестіру жолында адам өзіне ұнаған маңызды басқаны таңдайды да, соны жасаған бейнесін жоғары бағалайды. Ол бейненің нақтылығы маңызды басқаның жеке ерекшеліктеріне байланысты. Маңызды басқаның қолдауы балада позитивтік «Мен» бейнесін тудырады, ал үнемі кемшіліктері айтылып отырса, балада кері баға беру сезімі пайда болады. Кез келген

жағдайда, «Мен – тұжырымдамасының» қалыптасуына бейне психологиялық тәжірибенің негізгі көзі болып табылады.

Жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауына ата-ананың ықпалы. «Мен – тұжырымдамасының» дамуында негізгі фактор ата-ана мен баланың қарым-қатынас түрі. Бұл төмендегі себептермен түсіндіріледі: біріншіден, «Мен – тұжырымдамасының» негізі балалық шақ кезінде қаланады, ал бұл уақытта бала үшін маңызды – ата-ана болмақ. Ата-ана арқылы теріс байланыс пайда болады. Бала өзі туралы түсінігі кеңейіп, өз-өзіне баға бере алады. Екіншіден, баланың «Мен – тұжырымдамасының» дамуына әсер ете алатын мүмкіндік ата-анада бар, өйткені, бала ата-анаға барлық жағынан тәуелді болады. Баланың өзін-өзі бағалау қасиеттерінің қалыптасуына қажет психологиялық шарттарды қарап шығайық. Зерттеулер көрсеткендей, отбасының қолдауы және баласын қабылдауы көп жағдайда олардың жалпы өзін-өзі бағалауына әсер етеді, ал мектептегі сәттіліктер мен кейбір факторлар оқытушылармен байланысты, мысалы, жеткіншекті мұғалімнің когнитивті эмоциялық қабылдауы.

Зерттеулерде ата-ананың жасөспірімге көңіл қойып, жылылық танытуы, олардың болашақта жағымды өзін-өзі бағалауын қалыптастырады. Ата-ананың қатаң, негативті қарым-қатынасы кері әсерін тигізеді: мұндай балалар сәтсіздіктерін бір нүктеге топтастырып, тәуекелге баруға қорқады, жарыстарға қатысудан қашады, агрессивті және дөрекі, сонымен қатар мазасыздық деңгейі жоғары болады. Отбасындағы балаға эмоциялық қарым-қатынастың маңызы зор. Отбасындағы қарым-қатынастың екі стилі бар: асимметриялы және симметриялы. Екеуінің де жасөспірімнің өзін-өзі бағалауына әсері екі түрлі.

Симметриялық стиль – отбасы мүшелерімен серіктесу негізінде құрылады. Бұл фактор жасөспірімнің өзін-өзі бағалауында эмансипацияға ықпалы зор. Қарым-қатынастың симметриялы стилі жеткіншектерді өз-өзін бағалау критерийлер жүйесін қалыптастырады, сыйласымды қарым-қатынас тек ата-анаға ғана емес, жасөспірімнің өз-өзін сыйлауына және іс-әрекетінің тиімді болуына септігін тигізеді.

Асимметриялы стиль – отбасындағы мәселелерді шешуге жасөспірімдердің қатысуына шектеу жасауы. Қарым-қатынастың асимметриялы стилі жасөспірімдердің «Мен» бейнесі

мен өз-өзіне жағымсыз қарым-қатынасын қалыптастырады. Оқудағы сәттіліктер, мұғалімнің бағалауы өзін-өзі бағалауға әсерін тигізеді. Зерттеулер, сонымен бірге жасөспірімдерге ата-аналарының жылы қарым-қатынасы баланы жақсы болып өсуіне зор көмек болады. Ата-анасының жылы алақанында тәрбиеленген бала өзіне сенімді және жақсы болып өседі. Ал ата-анасының ұрысуымен өскен балалар кейін жасық, тәуекелге бара бермейтін болып өседі. Осыларға қарап ата-ана ықпалын симметриялық, антисимметриялық сипатқа бөлуге болады. Симметриялық сипатта тәрбиеленген жасөспірім алғыр, жақсы болып өседі. Антисимметриялық сипаттағылар жасық, жолы бола бермейтін болып өседі. Міне, осыларға қарап ата-ана тәрбиесінің дұрыстығы жеткіншектің қалыптасуына үлкен ықпал ететіндігін білеміз. Осылардың ішінде ата-аналармен сыныптастарының ықпалы көп әсер етеді. Жасөспірімдерді зерттеудегі көпжылдық еңбектерді қарап отырып, ата-ананың бала тәрбиесінде үлкен ықпал бар екенін көреміз. Мысалы: Розенбергтің және Куперсмитта, Бахмандардың жасөспірімдердің өмірін зерттеулеріне қарап, ата-ананың жасөспірімдерге тәрбие бере отырып, оларды өздерін бағалай білуге үйрету керек. Олардың істеген еңбектерін мейлі ол аз еңбек болса да, жасөспірімге ілтипат немесе қошемет көрсету олардың еңбектерін бағалау болып табылады. Сөйтіп, оларда басқалардың еңбегін бағалауды үйренеді. Жасөспірімдерге сыныптастарының ықпалы да үлкен рөл атқарады. Сыныптастарымен қарым-қатынаста бола отырып, олардың жағымды және жағымсыз қылықтарын көре отырып, соның ішінен өзіне керектілеріне еліктей бастайды. Осындай сыныптастарымен қарым-қатынас жасауда ата-ана ықпалы да керек болады. Үйінде антисимметриялық түрде тәрбиеленген балалар сыныптастарымен тез араласа алмай көбіне тұйық жүреді.

Өзін-өзі төмен бағалаудың қалыптасу шарттары. Ата-аналар баласын уысынан шығармай, артық мінез-қимыл жасатпай тәрбиелейді. Ата-ана балаға мынадай талап қояды: тіл алу, басқалардың көңілінен шығу, күнделікті өмірде үлкендерге тәуелді болу; таза жүру, құрдастарымен даусыз қарым-қатынаста болу. Балада өзін-өзі төмен бағалау сезімі осы факторлармен тығыз байланысты. Біреудің көлеңкесінде жүріп, жетістікке жеткен баланың өзіне-өзі баға беруі төмен болады. Ал өз күшімен жетістікке жетіп

жатса, әңгіме басқаша болар еді. Өз-өзін төмен бағалаған баланың дiңкесi құрып, басқаларға сенбей, өзiн-өзi бiртұтас тұлғамын деп те айта алмайды.

Өзiн-өзi орташа бағалаудың қалыптасу шарттары. Өзiн-өзi орташа бағалайтын балалардың ата-аналары көп жағдайда бала үшiн қамқорлығын аямайды. Балаларына аз талап қояды, қылықтарына шыдамдылықпен қарайды, балаларын сол күйiнде бағалайды. Бiр жағынан, балалардың әртүрлi өзiндiк iс-әрекеттерi ата-аналардың үрейiн туғызады. Үйден тыс жағдайда жеке тәжiрибе жинақтау мүмкiндiктерi шектеулi.

Өзiн-өзi жоғары бағалайтын балаларға қарағанда, бұл топтағы балалар өзгенiң пiкiрiне сүйенедi.

Өзiн-өзi жоғары бағалаудың қалыптасу шарттары. Бұл топтағы отбасылардың ерекшелiктерi мынада: әрқайсысының тұрақталған мiндеттерi бар, жауапкершiлiк те жоғары деңгейге қойылған. Ата-ананың бiреуi отбасындағы маңызды мәселелердi шешудi өз мойнына алады, ал бұл шешiммен бүкiл отбасы келiседi. Тұрмыстық жағдайға байланысты мәселелердi жанұя болып шешедi. Мұндай өзара сенiм арту атмосферасы қалыптасқан жанұяның әр мүшесi бiр үлкен үй шеңберiне кiрген сияқты болып сезiнедi.

Сонымен, жанұясында ауызбiрлiк, тепе-теңдiк орнаған баланың өз-өзiне баға беруi жоғары болады. Балаға жақсы әсер беретiнi, ол – анасының өзiне және күйеуiне деген қарым-қатынасы. Ана мен әкесiнiң жақсы қарым-қатынасын көрiп жүрген бала «Менiң ата-анам үнемі табысқа қол жеткiзiп жатады» деген жақсы ойға, пiкiрге кенеледi. Бала ата-анасының жетiстiктерiн көрiп, ол да үлгiлi болуға тырысады, алдындағы күнделiктi мәселелердi шешiп, орындап жатады, өзiнiң күшiне сене бастайды. Ондай бала стресске аз ұшырайды, көп үрейленбейдi, қоршаған әлемдi де, өз-өзiн де бар мейiрiмдiлiгiмен қабылдайды.

Сонымен, өзiн-өзi бағалай отырып, жасөспiрiм өзiнiң жағымды және жағымсыз жақтарын ажырата алады. Мысалы, өзiне-өзi сын көзбен қараған жасөспiрiмдер бойындағы жағымсыз қылықтарды жеңе бiледi. Бұл жасөспiрiмдер өзiне-өзi сыншыл, өзiне деген сенiмдiлiк және турашыл болады. Олар оқуда да алғыр, мiнездерi бiрқалыпты, өмiрге үлкен көзқараспен қарайды. Ал өз-өзiн жоғары бағалаған жасөспiрiмдер өзiмшiл, өркөкiрек болып өседi.

Олар басқаларға сын көзбен қарағанды жақсы көреді. Мінездері қызғаншақ, дөрекі болып келеді. Айналасындағылармен еркін араласа алмайды. Соның кесірінен тығырықтан шығу жолын таба алмайды. Осыдан кейін ол өзін жайсыз сезінеді. Сабак үлгерімі де нашар болады. 8 жастан бастап балалар өзіне-өзі баға бере бастайды. Олардың мектептегі үлгерімдері сырт пішіндерінен және физикалық мүмкіндіктерінен байқалады.

Өзін-өзі бағалау динамикасы. Жасөспірімдердің өзін бағалай білуі өздерінің мінездерінің қалыптасуына алып келеді. Кіші оқушыларға қарағанда жеткіншектер өздеріне үлкен сын көзбен қарайтындары жақсы көрінеді. Олар өздерін басқалармен салыстыру арқылы өздерін бағалай бастайды. Олардың өзіне баға беру кезінде өзге еліктеушіліктер болады. Басқа құрбыларымен салыстыра отырып, олар оның мінез-құлқына, киім киюіне, жүріс-тұрысына үлкен көңіл бөледі. Жасөспірімдер басқалардың өздері туралы не ойлайтынын білуге құштар болады. Олар өзгелер туралы ойларында жақсы жағы көп пе, әлде, нашар жағы көп пе сол қызықтырады.

«Мен – тұжырымдамасының» дамуына төмендегі жағдайлар маңызды әсер етеді:

1. Еркіндік беру немесе тыйым салу. Кейбір ата-аналар баланың іс-әрекетіне қатаң бақылау стратегиясын ұстанады; ал кейбіреулері балаларына шектеусіз еркіндік береді. Үшіншілері, осы екеуінің дәл алтын ортасын табады.

2. Қарым-қатынастарындағы жылулық немесе суықтық. Барлық ата-аналар өз балаларын жақсы көреді. Бірақ барлығы бірдей емес. Бір ата-ана өз сезімін жасырмай, ашық түрде сездіріп, білдіріп жатса, біреулерге салқындық пен жауыздық тән. (Балаларына деген сезімді жоюға қабілетті).

3. Қызығушылық немесе парықсыздық. Көптеген ата-аналардың өз баласына қызығушылығы шексіз болып келеді. Ол дұрыс емес, өйткені ол «Мен – тұжырымдамасының» дамуына кері әсер етеді екен. Балаларға парықсыз қарамау керек. Бала керексіз зат сияқты қалып қалмау керек.

4. Жанұяда пайда болу реттілігі. Бұл жағдай, өзіне-өзі баға беруге аса әсер етпейді. Ата-аналардың, балалардың арасындағы қарым-қатынаста жоғары деңгейлі өктемдік «Мен – тұжырымдамасының» дамуына кедергі болмақ.

Өзін-өзі бағалауы мен қоғамдық психологиялық мәртебенің өзара байланысы

Жасөспірімнің топтасып жататын белгілі бір іс-әрекеті бар және де бұл тек бейресми топтарға тән емес, мектептегі сыныптарға лайық екен. Міне, осы жағдайды біле отырып, біз өзін-өзі бағалаумен оның әлеуметтік-психологиялық мәртебесінің өзара байланысын бақылайық дедік. Отандық психологтардың бірқатар зерттеулері осындай өзара байланыстың бар екенін көрсетеді.

Осы саладағы келесі зерттеу жұмыстары жасөспірімнің өз-өзіне баға беру ерекшеліктері, оның әлеуметтік-психологиялық мәртебесіне ықпал ететінін дәлелдеп отыр: қаншалықты өз-өзін сынаса, өзін жоғары бағаласа, соншалықты оның мәртебесі биік болмақ. Ары қарай, бағалау жоғары және талаптану деңгейі жоғары болса, онда оңды мәртебесі төмен болмақ немесе кері мәртебесі жоғары болады. Бұл топ іс-әрекеттеріне қатысты ерекшеленеді.

Бұл байланыстың себебін кейбір авторлар жасөспірімнің шынайылық деңгейінің өсуінен деп отыр. Егер жасөспірім ұжымда өзінің орнын, жағдайын дұрыс түсіне алмаса, даудың басталып кетуіне себеп болмақ дейді ғалымдар. Өзін басқаларға қарағанда, жоғары ұстап немесе, керісінше, төмен ұстаса, бұл күтпеген жағдайға әкеліп соғады. Егер өзінің жағдайын жоғары бағаласа, ол достарын, жолдастарын менсінбейді, жек көреді. Соңында жасөспірімде өз-өзіне сенбеушілік сезімі басым түседі.

Өзін-өзі бағалау және педагогикалық бағалау. Педагогикалық бағаның жасөспірімнің өзін-өзі бағалауына әсерлілігін анықтауы – өте қызықты мәселе. Отандық психологияда бұл мәселені жан-жақты зерттеген Б. Г. Ананьев болатын. Б. Г. Ананьев педагогикалық бағалаудың екі негізгі функциясын ерекшеледі: бағыттаушы (интеллектуалдық өрісіне әсер ету) және қуат беруші. Екі функцияның қосындысы баланың өзі туралы және өзінің қасиеттерін анықтайтын білімін қалыптастырады.

Тәрбиешінің бағалауы сыныптарға балалардың өзара қарым-қатынасына, бір-біріне баға беруіне әсер етеді. Бір-біріне баға беру арқылы, әр оқушының танымалдылығын жеке-жеке анықтайды. Жоғарыда жасөспірімнің жағымды немесе жағымсыз «Мен – тұжырымдамасының» дамуына ықпал ететін бірнеше факторлар-

мен таныс болдық. Ол факторларға: ата-ананың іс-әрекеті (жанұя тәрбие стилі), басқалардың рөлінің маңызы, өзін-өзі бағалаудың әлеуметтік-психологиялық статусы мен өзара байланысы, өз-өзіне баға беру мен педагогикалық бағалаудың байланысы жатады. Жоғарыда айтылғанды қорыта келе, біз жасөспірімнің «Мен – тұжырымдамасына» тән болатын кейбір ерекшеліктерді бөліп қарастырамыз.

Жан-жақты араласудың өзін бағалауға қосатын ықпалы зор болмақ. Жасөспірімнің өзін бағалауында 4 түрлі ықпал болады, олар: 1) ата-ананың ықпалы; 2) оқытушының ықпалы; 3) сыныптастарының ықпалы; 4) жақын достарының ықпалы;

Жасөспірімнің өзін-өзі бағалауда оқытушылардың ықпалы орасан зор. Б. Г. Ананьев осының екі жағын ұсынып отыр: болжамалы және қайталамалы. Болжамалы түрі жеткіншектің келешегін болжау оған дұрыс бағдар беру. Жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауына сыныптасы мен қарым-қатынасы және тәрбиешілердің тәрбиесі ықпал етеді. Қайталамалы басқалардың істеген істеріне еліктеушілік туғызу, сөйтіп бұрынғыны қайталау.

Э. Л. Носенконың зерттеуі жастардың оқу үлгерімімен өзін-өзі бағалай білуіне арналған. Зерттеулерге қарағанда жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауы мінез-құлықтың қалыптасуына, оқу үлгеріміне, болашақта істейтін істеріне үлкен үлес қосады. Өзін-өзі бағалайтын жасөспірім жан-жақты ой-өрісі жақсы дамыған, жақсы болып өседі. Ал өзін-өзі бағаламайтын балалардың ой-өрісі таяздау, оқу үлгерімі нашар, ынжық болып өседі. Олар өздерін өзгеден әлсізбіз деп ойлағандықтан, тәуекелге тез бара бермейді. Сондықтан мінез-құлқы тұрақсыз болады.

Жасөспірімдердің өзін-өзі бағалаудың 1-стадиясы 10-11 жаста өзіне тән, яғни өзіне-өзі қарым-қатынасы. 2-стадиясы 12-13 жаста, ең алдымен құрбыларының, қоршаған ортаның бағалауына тәуелді. 3-стадия 14-15 жаста, «оперативті өзін-өзі бағалауы» пайда болады. Нақ осы уақытта жасөспірім өзіне қарым-қатынасы анықталады. Бұл өзіндік бағалау жасөспірімнің өзінің тұлғалық ерекшелігін, анықталған нормалармен мінез-құлықтың формаларына негізделеді.

Тұлғалық рефлексияның дамуы. Тұлғалық рефлексия – жасөспірімнің өз ішкі дамуын және басқа адамның ішкі дүниесін түсініп, меңгеру формасы.

1-стадияда (10-11 жас) жасөспірімнің жас заттық рефлекстік күтулері жеке әрекет негізінде құрылады.

2-стадия, 12-13 жаста адамдармен өзара қарым-қатынас ерекшеліктері және өзіндік мінез сипаттары қаралады. Бұл уақытта тұлғалық рефлексия өзіне тән өзгеріске түседі және жасөспірімнің өзін-өзі тәрбиелеу стимулына ауысады.

Тұлғалық рефлексия құрылымындағы 3-стадия, 14-15 жаста жасөспірімнің өзіне сын көзқараспен, сыни қарым-қатынаста болады.

Жасөспірімдердің «Мен – тұжырымдамасы» дамуының психологиялық ерекшеліктері

Жасөспірімнің Мен – тұжырымдамасына әлем туралы және өзі жайында, ересек адамның ішкі ұстанымы өзін қалыптастырудағы ұғымы бір мағыналық жүйе сияқты өзін-өзі анықтауға кіреді. Бұл ішкі ұстанымдар жасөспірім өзінің бұрынғы өткен тәжірибесі негізінде өзінің мүмкіндіктерін, өзінің ерте жастағы пайда болған қажеттіліктеріне қатысты өмірде, нақ осы өмірде қандай жағдайда немен айналысқысы келетіні кіреді. Мұндай ішкі ұстаным жасөспірімнің Мен – тұжырымдамасын жаңадан қалыптастырады, оның іс-әрекетке деген қоршаған ортаға қарым-қатынасы себепші болып, қоғамда болашақ орнын қалауға, өмірлік жоспарын немесе өмірлік бағдарламасын құрады.

Жасөспірімнің уақыты және Мен – тұжырымдамасы. Жасөспірімдік жаста өткенді, осы шақты және болашақты қабылдау бір-бірімен түйіседі, ал жеке психологиялық уақытты қабылдау шиеленістік жағдайда болады және бұл жасөспірімнің Мен – тұжырымдамасының дамуын анықтайды.

Тұлғалық өсудің позитивті динамикасы өмір уақытының жай қозғалыстарын ғана емес, жаңа жетістіктерге көтерілуі болып саналады. Мұндай жағдайда есею үдерінің өту кезеңінде жасөспірімнің Мен – тұжырымдамасы дағдарыстық формада, яғни үйлесімсіз формада болады.

Мен – бейнесінің 3 варианты бір-біріне оқшауланған арақатынаспен байланысты: бүгінгі өткеннің нәтижесі болып саналмайды, ал болашақ бүгінгінің жалғасы болып саналмайды. Мұндай Мен – тұжырымдамасында балалық Мен – бейнесін ересектердің Мен – бейнесіне қарама-қарсы қойып, ал шындықтағы Мен – бейнесі екеуінен оқшауланып бүгінгімен өмір сүреді.

Жасөспірімнің «Мен» деген қасиеті өзінің кім екенін біліп, күшіне сеніп, өз мүмкіншілігін дұрыс бағалауға пайдасын тигізеді. Мұны әдетте, әркім өзін-өзі бағалай алуы, сананың өзіне тән қасиеті деп атайды.

Жасөспірім өзінің мүмкіншілігін дұрыс бағалап, өзіне-өзі дербес азамат деп қарауы тек өзгелермен үздіксіз қатынас жасап, соларды жақсы білуден пайда болады. Кіші оқушы өзін жақсы біле алмайды. Өзін көбінесе жұрттың (оқытушының, құрбысының) бағалауынан біледі, ал жасөспірімді алсақ, осылардың басым көпшілігі өзінің ісіне, не бұрын келген шешіміне талдау жасап, ісінің қолайлы, не қолайсыз жақтарын ажырата бастайды. Өзін-өзі білгісі келу жасөспірім кезде қажеттіліктің бір түрі. Қажеттіліктің бұл түрінің пайда болуы үлкендердің, не құрбыларының жасөспірімге қоятын талабы дұрыс па, бұрыс па, соны білуге арналады. Сонымен қатар жасөспірімнің өз қолынан бір нәрсенің келетінін, не келмейтінін білуге ұмтылуы, өзін тек әлі келетін жұмыстарға жұмсауға ұмтылдырып, осы жөнінде едәуір көмегін тигізеді.

Сонымен қатар, өзін-өзі бағалап, мүмкіншілігін сезе алу, жасөспірімнің өзін меңгере алуына көмегін тигізеді. Жасөспірім азамат қатарына көшуді талап еткендіктен, осы мақсатқа жету үшін, мінезінің, не ісінің қолайсыз жақтарымен күресіп, қолайлы жақтарын одан әрі дамытып, сөйтіп, өзгелердің алдында жақсы көрінгісі келеді. Егер жасөспірімді азаматтық қасиетке ие болуға не итермелейді десек, осының бір себебі өзінің кемшілік жақтарын сезе алуы. Өйткені өзінің жақсы жағын айтып, мақтану кім болса соның қолынан келеді. Бірақ өзінің кемшілігін сезіп, соған біреудің қатысынсыз объективтік түрде талдау беру кім болса, соның қолынан келмейді. Жасөспірім өзінің ісін, әсіресе, қателерін талдау үшін біраз уақытын жібереді. Жіберген қатесі үшін өзін-өзі әшкерелеуі де ықтимал.

Жасөспірімнің өзін қаншалықты дұрыс бағалай алуын алсақ, бұл түрліше келеді. Өзінің мүмкіншілігін объективтік түрде бағалай алмайтындар мақтаншақ келеді. Бірақ бұл қасиет бірте-бірте жойылып, жасөспірім өзін объективтік түрде бағалауға ұмтылады. Осыған негізгі түрткінің бірі – құрбыларымен әңгімелескенде мінез-құлықтың қандай түрі жақсы, нендей қолайсыз екені туралы пікір алысуы. Осыдан олар өз мүмкіншіліктерін дұрыс бағалай алуды үйренеді.

Баланың жасөспірімдік кезеңге аяқ басуы оның өзіндік санасының дамуымен айрықша мәнді. Жасөспірім ересек адамның позициясы қалыптаса бастайды. Жасөспірімде ересек адамның позициясы қалыптаса бастайды. Оған ересектік сезімнің дамуы және жасөспірімнің ересектігін басқа адамдардың тануы негіз болады. Бұл позиция жасөспірімнің өмірдегі объективтік жағдайына әлі сай келмесе де, оның пайда болуы жасөспірімнің өз айналасындағы ересектер дүниесімен, олардың игіліктер дүниесімен жаңа қатынастарға субъективті тұрғыда аяқ басқанын білдіреді. Жасөспірім бұл игіліктерге белсенді ие болады, бұлар оның сана-сезімінің жаңа мазмұнын құрайды, мінез-құлық пен іс-әрекеттің мақсаттары мен себептері, өзіне және басқаларға қойылатын талаптар, бағалау мен өзін-өзі бағалаудың критерийлері болады. Мазмұны жөнінен өзіндік сана ішкі дүниеге көшірілген элеуметтік сана-сезім (Л. С. Выготскийдің анықтамасы бойынша) болады.

Өзінің ерекшеліктерін білгісі келудің, өзіне ден қойып, өзі туралы ойлай бастаудың шығуы – жасөспірім жастағы балаларға тән ерекшелік. Кемшіліктерге ерекше назар аудару бүкіл жасөспірімдік кезеңде сақталады; көбінде өзіне көңіл толмау көбейеді.

Жасөспірімнің көпшілігі бірден бірнеше адамға теңелгісі келеді, яғни өз басының сондай болсам деген бейнесі түрлі адамдардың жақсы жақтарынан жасалады: бір адамнан ойша бір қасиеттерді, екіншіден басқасы не біріншісіне ұқсасы, т.б. алынады. Жасөспірімдер үлкендерге, өзінен үлкен балалар мен құрдастарына теңесем дейді, осының өзінде құрдастары өте үлкен орын алады. Жасөспірімдерді өздері теңесем деген адамдардағы өзін тартатын көптеген қасиеттер мен ерекшеліктердің арасында қасиеттердің екі тобы басым болады. Бұлар – *адамгершілік қасиеттер мен ерлік қасиеттер*; алғашқыларының арасында жолдастық қасиеттер орын алса, екіншілерінің арасында ерлік қасиеттері үлкен орын алады.

Кіші шәкірттік шақтың аяғына қарай балалар оқу қызметіне байланысты өздерінің ерекшеліктерін жақсы әрі дұрыс ұғынып, бағалайды. Жасөспірімдік кезде өзі туралы түсінік ұлғайып, тереңдей түседі, өзі туралы пайымдауларда дербестік артады, бірақ өзін білу және өзін дәлме-дәл бағалау дәрежесі жөнінен

балалар өте әртүрлі болады. Көптеген жасөспірімдер кейбір қасиеттерін асыра бағалайды және талаптарының дәрежесі нақты мүмкіндіктерден асып жатады.

Өзін-өзі бағалау құрылымы екі компоненттерден – когнитивті және эмоционалды компоненттерден тұрады. Біріншісі, адамның өз жайындағы білімін бейнелесе, екіншісі, оның өзіне қарым-қатынасын бейнелейді.

Өзіндік бағалаудың адекватты деңгейі жасөспірімдерде өз-өзіне сенімділігін, өз-өзіне сын көзбен қарау немесе керісінше, қарамаушылық, табанды немесе орынсыз өз-өзіне сенімді. Жасөспірім барабар өзін-өзі бағалаудан үлгерімнің жоғары деңгейіне ие болады.

Барабар өзін-өзі жоғары бағалайтын жасөспірімдер қызығушылықтың көп өрісін алады, іс-әрекеттің әртүрлі бағытында, олардың бағыты белсенді болады, сонымен қатар тұлғааралық байланыстарда қарым-қатынас үдерісінде өзін және басқаларды тану мақсатқа лайықты, біркелкі бағытталған.

Агрессивті жасөспірімдер өз-өзін бағалауда (максималды жағымды немесе максималды жағымсыз) жоғары мазасыздану, кең әлеуметтік байланыстар алдында үрей, эгоцентризм, қиын жағдаяттан шығуға икемінің жоқтығын көрсетеді.

Жасөспірімнің нысанасында болып жатқан іргелі өзгерістер жасөспірім кезеңінің маңызды белгісі болып қалады.

Бұл өзгерістердің жасөспірімдердің тұлға ретінде дамып, қалыптасуында мәні зор. Көрнекті психолог Б. Г. Ананьевтің пікірінше, дәл осы кезеңге сана-сезіміміз, көптеген қарым-қатынас нысаналардан өтіп, мінездің құрылымын аяқтайды. Оның тұтастығын қамтамасыз етеді, тұлғаның қалыптасып, тұрақталуына ықпал етеді.

Жасөспірім кезеңінде жастардың сана-сезімі белсенді қалыптаса бастайды, өзіндік бағалау өзіне деген көзқарастың тәуелсіз бір үлгілі жүйесі жасалады. Осы кезеңде жасөспірім өзінің өзгешелігін сезіне бастайды. Оның санасында бағалаудың бағыттары ауысып жатады. Сыртқы бағалау (ата-аналардың бағалауы) ішкі бағалауға ауысады, сонымен бірте-бірте жасөспірімдік өзіндік «Мен – тұжырымдамасы» қалыптасады. Бұл тұжырымдама баланың іс-әрекет жоспарын жасауға ықпал етеді. Жасөспірім кезеңінің дағдарысы. Тұлғаны ұқсастыру және

рөлдің ауысуы. Классикалық психоанализдің анықтауынша, бала өз дамуында бесінші кезеңге өткен кезде (12-18 жас) ата-анаға деген «махаббат пен қызғаныш» сезімдерінде қақтығыстар пайда болды. Осы мәселенің оң шешілуі мынада: өз кезеңінде махаббат нысанасын таба ала ма, жоқ па? Жасөспірімдерде осы мәселенің пайда болуын Э. Эриксон растайды, бірақ бұдан да басқа мәселелер бар екенін айтады. Жасөспірім физиологиялық және психикалық тұрғыдан өсіп-жетіледі, нәтижесінде жаңа сезімдер мен тілектер, ойлар пайда болады, әр нәрсеге деген жаңа көзқарасы, өмірге деген көзқарасы дами түседі. Жасөспірімнің психикасының жаңа ерекшеліктерінде маңызды орын алатын басқа адамдардың ойларына қызығушылық таныту қасиеті, өзгелер өздері туралы не ойлайды деген сияқты қызығушылық танытады. Жасөспірімдер ой-қиял арқылы үлгілі отбасы, дін үлгісін, қоғам үлгісін жасайды. Идеалмен шынайы өмірдегі жанұяны, дінді, қоғамды салыстырсақ, екінші жақ жеңіліп қалады. Жасөспірім теориялық біліммен дүниетанымдылықты қабылдауға, өндеуге қабілетті болады. Қысқаша айтқанда, жасөспірім – ол шыдамсыз диалист, теориялық қиялды іске асыру қиын емес деп ойлайды.

Осы кезеңде пайда болған айналамен байланыс параметрі «Мен» ұқсастың оң полюсімен рөл ауысу кері полюсінің ортасында теңселіп тұрақсыздықта тұрады. Былай айтқанда, қорытындылауды үйренген, білетін баланың алдында мына мәселе тұрады: өзін-өзі оқушы, бала, спортшы, дос, бойскаут ретінде білетінін біріктіріп, қосу керек, осы рөлдердің барлығын ол біртұтас етіп жинап, ақыл-ойға салып, өткен шақпен байланыстырып, болашақтың жоспарын жасау керек. Егер жас адам осы мәселенің табысты шешімін тапса, ол өзінің кім екенін сезініп, қайда тұрғанын және қайда бағыттап бара жатқанын анық сезеді. Жас ерекшелігі дамуының алғашқы кезеңдерінде баланың даму дағдарысына ықпалын тигізіп отыратын ата-аналары болады. Ендеше кейінгі даму кезеңдерінде ата-ана балаға бұрынғыдай ықпал жасай алмайды. Ата-аналардың көмегімен жасөспірім өзінің бойында сенім, өзіндік басқару, шеберлік деген қасиеттерді дамытқан, өзінің жеке, дара екендігіне көзі жететіндей мүмкіндігі молая түседі.

Жасөспірім кезеңіндегі өзін-өзі бағалаудың дамуы. Балалық шақ кезеңінде өзін-өзі бағалауын анықтайтын көптеген зерттеу-

лерге қарамастан кейбір зерттеушілер мұны жасөспірім кезеңнің жаңалығы деп санайды. Өзін-өзі бағалау жүйесі кеш пайда болған және оның нақ іске асырылуы жасөспірім кезеңінде белгіленіп отыр дейді зерттеушілер. Жас бала мен жасөспірімнің өзін-өзі бағалау ерекшеліктерін суреттеу кезінде зерттеушілер бірауыздан келісімге келді. Бала кезінде оларға тұрақсыздық жағдайға мойынсұнуы тән. Жасөспірім кезеңіне лайық тұрақтылық, жан-жақтылық.

Жасөспірімнің ақыл-есінің даму үдерін суреттеген С. Л. Рубинштейн, бірнеше кезеңнен өткізіп отырды – аңғырт түсінбеушіліктен анық және өзін-өзі бағалауға қабілетті болғанға дейін.

Ақыл-санасының даму үдерісінде жасөспірімнің бар назары тұлғаның сыртқы бейнесінен ішкі жан-дүниесіне аударылады. Жеке қасиеттерден – мінездің тұтастығына өзінің өзгешелігімен және бағалаудың рухани, идеологиялық масштабтарына ауысумен ақыл-сананың байланысы бар. Осының нәтижесінде адам өзін-өзі жоғары деңгейдегі тұлғамын деп таниды.

Өзін-өзі бағалау – тұлғаның негізгі жасалымы. Ол тұлғаның элеуметтік үйрену деңгейін анықтап отырады, тұлғаның іс-әрекетін бағыттаушы құрал. Өзін-өзі бағалау о бастан пайда болған нәрсе емес екенін естен шығармауымыз керек. Өзін-өзі бағалау іс-әрекет жасау үдерісінде және өзара қарым-қатынас жасау арқылы қалыптасады. Тұлғаның өзін-өзі бағалауының дамуына қоғамның да әсері зор. Адам өз-өзіне деген көзқарасы кеш пайда болады. Бірақ, осыған қарамастан, тұлғаның өзін-өзі бағалауының орны бөлек.

Өзін-өзі бағалаудың барабарлығы. Жасөспірім кезеңінде өзін-өзі бағалаудың барабарлығы бірте-бірте жоғарылайды дейді көп зерттеушілер. Р. Бернс оны былай түсіндіреді: маңыздылығы бар көрсеткіштер бойынша жасөспірімдер өздерін төмен бағалайды, өйткені ол шындыққа жанасады. Ал кішкентай балалар керісінше, өздерін жоғары бағалайды.

В. Кваде, В. П. Трусов жасөспірімдердің бағалауының қажет индикаторлардың неше түрлі типтерінің мәлімдемесін береді. Жасөспірім келешекте таңдайтын мамандығын анық біліп, мұғалім тарапынан тәртібі, іс-әрекеті жоғары бағаланып отырса, олар барабарлық бағалауының болжамы болмақ. Жасөспірімнің қылығына, іс-әрекетіне құрдастары төмен баға берсе, онда оның

өзін-өзі бағалауы жоғарылайды. Ал өзін-өзі төмен бағаласа, онда ол психологиялық тұрақтылығының төменділігінің белгісі.

Өзін-өзі бағалаудың динамикасы. Жасөспірімнің өзін-өзі бағалаудың мазмұндығы өзгерістердің болатыны анық. Дәл осы кезеңде анық, толық емес бейнеден бірден өзі туралы толық түсінетін «Мен тұжырымдамасына» ауысуы орын алады. Бала кезінде өзінің бойынан көп қасиет көре алмаса, жасөспірім жасында өзі танып білген қасиеттері екі есе көбейеді. Жоғарғы (үлкен) сынып оқушылары өздеріне баға беру кезінде жан-жақты тұлғалық қасиеттерін қамтуға тырысады, сонда олардың өзіне-өзі баға беруі толық болады. Өздерінің кемшіліктерін де талдап үйренеді. Жасөспірімдер өздері жайлы айта отырып, көңіл-күйлерін, өмір сүру, қуаныш сезімін білдіріп отырады. Жасөспірімдердің қасиеттерін оқу ісінде, басқа да сүйікті істерін атқару кезінде ашып білуге болады. Олар өз-өздеріне идеалды баға беруге тырысады. Бірақ идеалды бағалау мен шынайы бағалаудың айырмасы үлкен. Көптеген жасөспірімдерге бұл көрсеткіш өте ауыр тиеді.

Неше түрлі зерттеулердің нәтижесінде мынаны байқауға болады: жасөспірімдердің өзін-өзі бағалау мазмұнында мынадай маңызды моральдық қасиеттердің орны ерекше болып тұр, ол – мейірімділік, адалдық, әділеттік. Өздерін жоғары деңгейлі сыннан өткізу арқылы жасөспірімдер өз бойындағы көптеген жағымсыз қасиеттерді таба біледі және солардан арылу керек екендігін сезінеді. Сонымен, жоғарғы сынып оқушысының «Мен» бейнесін суреттеуде қарым-қатынас, жергілікті интеллектуалдық қасиеттері маңызды болып табылады. Жасөспірімнің өзіне деген көзқарасының негізі болып келетін осы қасиеттердің маңызы зор.

Өзін-өзі тану, өзін-өзі бағалау, өз-өзін құрметтеуінің іске асуы жасөспірімге айналасындағы адамдардың әсер етуіне байланысты. Жасөспірім үшін айналасындағы адамдардың бойындағы қасиеттердің барлығы үлгі тұтарлықтай.

Қыз балалардың өзін-өзі бағалаудың мазмұны көп жағдайда олардың басқалармен өзара қарым-қатынасының бағалауына байланысты.

Жасөспірімдер өздерін сыннан өткізе отырып, басқалардың ортасында ол қандай, өзгелермен қаншалықты ұқсас дегендей сұрақтарға жауап табуға тырысады. Бозбалалар жеке идеалына

сүйене отырып, мынадай сұрақтарға жауап іздейді: өзгелердің алдында мен қандаймын, менің олардан қандай айырмашылығым бар және қаншалықты ол өз идеалына жақын. Кейін өз-өзіне баға беру толғанысы өзгелердің неше түрлі баға беруі, іс-әрекеттерінің нәтижесімен анықталады. Бозбала өзі үшін және өзгелер үшін мәнділігін, маңыздылығын табуға бағытталған ой-толғаныс болмақ.

Физикалық бейне және өзін-өзі бағалау. Осы кезеңде басқа бір адам жасөспірімнің өмірінде ерекше орын алады. Бұл жасөспірімдердің басқа адамның сыртқы кейпін бақылау ерекшелігіне байланысты. Басқаларды қабылдау, түсіне білу арқылы ол өзін-өзі түсінуге үйренеді. Бұл жерде де реттілік сақталады: біріншіден, тек сыртқы, физикалық мінездемелері қабылданады, содан кейін барып тұлғалық қасиеттер, жан-дүниені суреттейтін қасиеттері жасөспірім бойында қалыптасады.

Жасөспірімнің өзгенің физикалық кейпін қабылдауы өзін-өзі қабылдауына әсер етеді. Дәл осы жас кезеңінде адамның ағзасында неше түрлі өзгерістер болып жатады. Жасөспірімнің сырт бейнесі, физикалық кейпі оны қатты толғандырады. Достарының, құрдастарының ортасында белгіленген бір стандартқа сай болуға тырысады, өйткені ол жасөспірімнің топтағы мәртебесін, қоғамдағы рөлін анықтайтын маңызды фактор болып табылады. Сырт кейпінің ерекшелігін сезінген жасөспірімнің бойында тұлға үшін маңызды көптеген қасиеттер дами бастайды. (мысалы: өз-өзіне деген сенім, тұйықтық, даралық, шаттық).

Өзін-өзі бағалау күші және тұлғаның қасиеттері. Жасөспірім өзін-өзі бағалауға тұлғаның белгілі бір қасиеттерінің дамуын көздейді. Мысалы: оның барабарлық деңгейі жасөспірімде өз-өзіне деген сенімді күшейтеді, өз-өзіне сын айту, табандылық немесе өзіне сын айтпау қасиеттерінің қалыптасуына ықпал етеді. Бағалау күшінің оқу мен қоғамдық белсенділікпен байланысы бар.

Өз-өздерін бар жағынан жоғары бағалайтын жасөспірімдердің оқу үлгерім деңгейі де жоғары, олардың қоғамдық және жеке мәртебесі жоғары деңгейден көрінеді. Мұндай жасөспірімдердің қызығушылық өрісі кең болады, олардың белсенділігі неше түрлі қызмет атқаруға бағытталған, сондай-ақ, тұлғалық қарым-қатынастарды өзін де, өзгені де бар

жағынан тануға, танытуға бағыттайды. Өз-өздеріне жоғары баға беретін жасөспірімдердің қызмет түрлері шектеулі және үрейлікке де өзін бағыттайды, бірақ мәнсіз, бос, бекер үрейлік болып табылады.

Агрессивті жасөспірімдер өз-өзіне соңғы баға беруімен суреттеледі (не жоғарғы оң баға, не жоғарғы кері баға). Үлкен әлеуметтік қарым-қатынастан үрейленуі, қиын жағдайдан шыға алмай қалатындығынан қорқуы, осының барлығы агрессивті жасөспірімнің ерекше үрейлілігін суреттейді. Өздеріне төмен баға беретін жасөспірімдер көбінесе күйзелістік тенденцияларға ұшырасып жатады дейді, көптеген зерттеу қорытындылары. Кейбір зерттеулер бойынша өзін-өзі төмен бағалауы күйзелістік реакцияға әкеліп соғады немесе оның себебі болып табылады. Кейбір зерттеулерге көз жүгіртсек, олардың қорытындысы мынадай: бірінші күйзелістік аффект пайда болады, содан соң ол өзін-өзі төмен бағалауға ұласып кетеді. Біз білетіндей сегіз жастан бастап балалар әртүрлі саладағы жетістіктеріне баға беру қабілетін танытып жатады. Солардың ішінде ең маңызды бес өлшем, олар: мектептегі сабақ үлгерімі, сырт көрінісі, физикалық қабілетті, тәртібі және әлеуметтік қабылдануы болып табылады. Бірақ жасөспірім кезеңінде оқу үлгерімі және тәртібі тек ата-ана үшін бағалауға қажет болып қалатын өлшем. Ал қалған үш өлшем – достары үшін.

Психология мәселелерімен айналысып жүрген психологтардың бірі Н. Ф. Добрынин былай деп жазады: адамның жас ерекшеліктері тек дене мүшелерінің өсіп-дамуымен ғана беріледі деп есептеуге болады. Сонымен қатар адам өскен са-йын оның білімге, өз-өзіне, айналасындағы тіршілікке деген көзқарасы өзгеріп, солардың құндылығы да өзгере түседі. Неге құндылығы, маңыздылығы өзгереді дейміз, өйткені адам есейген сайын оның сұранысы, көзқарасы, қызығушылығы, пікірі өзгеріп отырады. Бұл құндылықтың өзгеруі – адамның оны қоршаған қоғамдық ортамен қарым-қатынасына байланысты болып келеді. Ол сол қоғамда өмір сүреді, тіршілік етеді, білім алады. Осы қоғамдық қарым-қатынастарға еніп қана қоймай, адам сол қарым-қатынастардың бір бөлігі болып табылады.

Дәл осы жаста жасөспірімге, бозбалаға тән нәрсе болатын, ол өз-өзіне деген көзқарастың өзгеруі. Бозбала кезеңін зерттеу кезінде қозғаушы, себеп болған осы ұғым. Осы кезеңде жастардың

бойына анатомиялық-физиологиялық өзгерістердің болуымен қатар, өз-өзіне деген көзқарасында да өзгерістер болып жатады. Бозбала кезіне тән ерекше бір белгілер бар. Бұл кезеңде ерекше физикалық дамуының және өсуінің болып жататынын айтып кеткен жөн.

Жасөспірім кезеңінің соңына қарай адам бойының өсуі, салмақ қосуынан жоғарылай түсуі азаяды. Жақсы дамып жатқан жігіттің дене мүшелерінің бөлшектерінде ешқандай сәйкессіздік байқалмайды, жасөспірімнің қимылына тән икемсіздік пен сәйкессіздік байқалмайды. Бұлшық еттері де өседі, оларды шынықтырып, ширатып алса, қара күшке салатын жұмыстарды атқаруға болады. Жыныстық жетілуінің алғашқы кезеңінде болатын қиыншылықтар мен үрейлілік сезімі бірте-бірте жойыла бастайды. Жыныстық жетілуде жігіттер үшін бұрынғыдай қорқынышты нәрсе болмайды. Жасөспірім үшін жаңа әсер, сезім, үрей, түсініксіз де әрі күтпеген жағдай болушы еді. Ал жігіт оларға үйренген, бұрынғыдай қатты мазаланбайды, өйткені олардың мәнділігі төмендеп барады. Жасөспірім кезеңінде осының барлығын түсінемін деп жұмсаған күш-қуаты азаяды да, ішкі күштері көбейе түседі.

Жоғары айтылғандарды жинақтап, мен мынадай қорытындыға келдім: жасөспірім кезеңінде адам бойының, салмағының өсуі бірінші кезекті маңыздылық болып жатса, жігіттік кезеңде бұл аса маңызды емес болып есептелінеді. Олар өз маңыздылығын жоғалтпайды, жай ғана екінші орынға түсіп қалады. Бұл туралы И. С. Конда жазған болатын, бірінші орынға ақыл-ес қабілеті, білімі, іскерлігі, дағдылығы қойылады, – дейді ол. Сыртқы пішінін әрлеу, шаш үлгісін жасау, спортпен шұғылдану арқылы жақсартады, кемістіктер білінбей кетеді. Сыртқы пішін адамның ішкі жан дүниесімен үйлесім тапқанда, яғни тән сұлулығы мен жан сұлулығы үндесіп келсе ғана маңызды. Жігіт тек сыртқы көріністі бағалаумен шектелмейді, ол адамның жан дүниесіне де көңіл бөле бастайды. Оның құрдастары да сыртқы көрінісінен гөрі, адамның жеке қасиеттеріне көңіл аудара бастайды. Осы жас кезеңде адам басқаларды мына мақаладағыдай бағалайды: «Киіміне қарап қарсы алады, ақылына қарап шығарып салады». Адамның киімі, түрі ешнәрсе айтпайды. Адамның адамдық қасиеттерін оның жан дүниесінен танысың.

И. С. Конға қайта оралсақ, жігіттің «Мен» бейнесінің және

ақыл-санасының дамып жетілуін түсінікті әрі дұрыс сипаттап берді. «Жігіттің ақыл-санасының өсіп-дамуы» және өзінің «Мен» дегеніне қызығушылығы тек қана жыныстық жетілумен байланысты емес дейді психологиядағы биогенетикалық ұғым. Өтпелі кезеңге дейін бала өсті, өзгеріп тұрды, күш жинады, бірақ интроспекцияға деген ұмтылыс болмайтын, сол жағдай енді болып тұрса – бұл заңды, өйткені ер жету, жан-жақты жетілу ол үлкейгендіктің, ержеткендіктің белгісі болып табылады, мұны барлығы назарда ұстап, бақылап отырады. Жасөспірімнің жағдайына қайшы келетін, оның қоғамдық рөлінің ауысуы және талаптану деңгейінің өзгеруі – ең бірінші кезекте «Мен кімін?» деген сұрақтың өзекті мәселері.

Осы кезеңде сыртқы басқарудан өзін-өзі басқару жүйесіне ауысу әрекеті орын алады. Кез келген басқармада өзінің нысанасы (объектісі) туралы мәліметі болу керек. Өзін-өзі басқару кезінде де субъектінің өзі туралы мәліметтері болуы тиіс, яғни өз-өзін тануы. Ерте жігіттіктің құнды бір жетістігі – өзінің ішкі әлемін (жан дүниесін) ашуы, өзінің жан дүниесін ашу, білу – өте маңызды да, қуанышты да, толғандыратын жағдай, бірақ ол үрейлілік, драмалық сезім тудырмайды. Өзінің басқаға ұқсамайтындығын, жеке-дара екендігін, қайталанбайтындығын сезінген жігітке жалғыздық сезімі қосыла келеді. Жігіттік «Мен» әлі анық емес, белгісіз, пішінсіз болып келеді, бұл жай мазасыздық немесе ішкі дүниенің бостығы деп ұғылады. Міне, осы бостықтың орнын бір нәрсемен толтыру керек. Ал, ол үшін қарым-қатынас жасау қажеттілігі жоғарылай түседі және байланыстың сайланушылығы, жалғыз қалу қажеттілігі пайда болады. «Қызық бір сезім мені мазалайды» – деп сегізінші сынып оқушысы өз күнделігінде жазған. «Мен жалғыздықты сезінемін, бұрында мен қоғамның назарында, алдында едім, ал қазір олай емес. Бірақ таңғалдыратыны мені ешкім ренжітпейді, өкпелетпейді және де бұл жағдай мені аса мазаламайды. Мен жалғыздықты ұнататын болдым. Басқалардың менің өміріме араласуын қаламаймын, басқаларға деген орын жоқ: мен не үшін өмір сүремін? – деп ойламайтынмын. Ал қазір менің өмір сүргім келеді». Бұл қыздың мектептегі, үйіндегі жағдайы жақсы, қоғамда белсенді. Оның жалғыздық сезімі ту-

ралы жазып отырғаны – әдеттегі құбылыс, ішкі өмірдің бар екендігін растайды. Кейде осындай уайым, толғаныс ауыр тиеді.

Тұлғаның қалыптасуына өз-өзі туралы толық суреттеуіне енгізіледі. «Мен» бейнесі (кейде оны «Мен» түсінігі немесе «Мен тұжырымдамасы» деп атайды) – дегеніміз күрделі психологиялық құбылыс, ол тек өзіндегі қасиеттерді сезіну және өз-өзіне баға берумен шектелмейді. «Мен кіммін?» деген сұраққа жауап беруде тек өз-өзінді бейнелеп, суреттеп беру емес екендігін білу керек, бұл сұрақтың жауабы өз-өзінді анықтауы болмақ. «Мен кім бола аламын және кім болуым керек, менің мүмкіндіктерім және перспективам қандай, мен не істедім және бұл өмірде неге қол жеткізе аламын?» – осы сұрақтардың жауабы «Мен кіммін?» деген ұғымды аша түседі. Ары қарай өз ойымы Н. В. Добрыниннің сөздерімен жалғастырмақпын, өмірге араласу тек қоғамның қатысуымен болатынын жігіт жақсы түсінеді, ұжымдық қызмет ету жағдайында болады, оның қарым-қатынасты қажет ететіндігі ұжымның өмірімен байланысты болады. Атап айтқанда, ұжым оған өз қабілетін көрсетуге мүмкіндік береді. Ауызбірлігі бар, тату ұжым жігіт үшін үлкен бір күш сияқты. Сол күштің арқасында ол барлық нәрсеге қол жеткізкізуге тырысады. Бір жағынан, ұжым жігітке тіреу болып, қолдау көрсетеді. Ал сонымен қатар, ұжымның жігітке қоятын талабы аз емес. Ол үнемі өз-өзінің танымдылығын кеңейтіп, қабілетін, мүмкіндіктерін арттыру мақсатында үнемі еңбектенуі қажет. Өзін-өзі меңгеруі, жігерін меңгеру, сезім мен мақсатын меңгере білуі – бұл да жігіттің өз алдына қойған мақсаты. Өзін-өзі танымы, өзін-өзі бақылау мүмкіндіктерімен байланысты. Жігіт өзінің қайратын, күш-жігерінің дамуына көп көңіл (мән) бөле бастайды. Адамның мінезін көрсететін неше түрлі мүмкіндіктер бар. Жігіт те өз мінезінің ерекшелігін ой елегіне салып, талдау жасайды. Өз мінезін қалай қалыптастыру керек екенін, өз қабілетін қалай дамыту керек екендігін енді түсіне бастайды. Сонымен бірге, ол өзгелердің келешектері мен жетістіктерін ажырата бастайды, әсіресе өзінің жолдастарының жақсы, жағымсыз жақтарын байқап жүреді. Жолдастарымен пікір алысып, ой-тілегімен бөлісіп, неше түрлі тақырыпта айтысып, шындық іздейді. Міне, жолдастарының ортасында жүріп, ойнап, уақыт өткізуде. Үрейлік тұлғаның қалыптасуына ықпал етеді. Осы кезеңге сын мен өзара

сын лайық болып табылады. Олар қажетті жаққа бағытталуы керек және ұсақ ұрыс-керіс ренішке айналып кетпеуі керек.

И. С. Конның және Н. В. Добрыниннің сөздерінен жігіт тұлғасының психологиялық жағдайы туралы қорытынды жасауға болады. Мінез ерекшеліктері анықталып, тұрақталған, қабілеті, темпераменті бір қалыпқа келген. Физиологиялық өзгерістерден «бір құнды жетістік пайда болуы, ол өзінің ішкі әлемінің ашылуы» байқалады. Сыртқы басқарудан өзара басқаруға өтуі. Өзара басқаруды жүргізу үшін оған мәлімет қажет, сол мәліметті жігіт өзінің ішкі әлемінен (жан дүниесінен) іздей бастайды. Ой-толғаныс арқылы өмірде әр адамның өз арман-мақсаты болатынын түсіне бастайды. Сол мақсат-мұратына жету, өзін жақсарту үшін адам өзін жақсартуы керек, бойына тек жақсы қасиеттерді жинауы, дамытуы керек. Жоғарғы сынып оқушыларында тек қана жеткілікті білім қоры бар деп айту дұрыс емес. Олар сол білімін жүйелеуге, реттеуге ұмтылыс жасайды. Осы кезеңде теориялық білімге деген қызығушылығы арта түседі, факторды қорытуға тырысады, жалпы принциппен заңдылықты орнатқысы келеді. Жоғарғы сынып оқушысының өзара ақыл-санасының даму деңгейі жоғары болғандықтан, оны өзара тәрбиелейді.

Түрлі зерттеу нәтижесінде мына жағдайды аңғаруға болады: төменгі сынып оқушылары өздерінің іс-әрекеттеріне баға бере алады, бірақ өзінің тұлға ерекшеліктерімен іс-әрекеті арасында байланыс орната алмайды. Өздерінің іс-әрекетін, тәртібін сыртқы жағдайлармен байланыстырып түсіндіреді. «Сен неге үнемі сабақ үстінде тәртіп бұзасың?» деген сұраққа олар былай жауап береді: «Жандос маған қарап көзі-басын тыржитты, мен соған қарап күліп жібердім, содан соң қалай орманға барғанымызды әңгімеледім». Бұл жағынан жасөспірімнің жағдайы өзгеше, ол іс-әрекет пен тұлғалық ерекшелік арасында байланыс орната алады. Оларға келесі түрдегі себептер тән: «Мен қараңғылықтан қорқамын, «аттан» секіруге тырысамын, өйткені менің ерік-жігерім әлсіз». Бірақ жасөспірімнің өзі туралы толық жинақы, тұрақты пікірі жоқ. Өз мінез-қылығындағы мәнді, мәнсізді толық ажырата білмейді, жасөспірімнің өзара тәрбиеленуінде өзіндік мінез қалыптаспайды, ол әртүрлі жағдайға байланысты қалыптасады. Өзін-өзі анықтап білу қажеттілігі, жоғарғы сынып оқушысын өзі туралы білімін жүйелеп, қорытуға итермелейді.

Жігіттер мен бойжеткендер өз мінездерін, сезімдерін, іс-

әрекетін, қылықтарын толық ашып, анықтап алуға тырысады. Өздерінің қасиеттерін дұрыс бағалауға тырысып жатады. Олар мұғалімнен: «Өз мінезімізге дұрыс баға беру үшін мінезімізді қалай білеміз?», «Денсаулығы нашар адамның мінезі қайратты болуы мүмкін бе?», «Көптеген дарынды, талантты, ақылды адамдардың мінезсіз, әлсіз болуын қалай түсіндіруге болады?», «Жаман әдеттерден қалай арылуға болады?» сияқты сұрақтарын түсіндіріп беруін сұрайды.

Жоғарғы сынып оқушыларының өзара тәрбиелеуінде қиындықтар кездесіп жатады, өйткені осы жасқа тән қарама-қайшылық болып тұрады, солардың ішінде жиі болып тұратыны:

1. Өзара тәрбиелеуде артық күш-жігер салуға ұмтылады, бір жағынан ата-аналары ұсынған өзара тәрбиелеудің тәсілдерін қолдамайтындығы;

2. Ұжымның тарапынан берілген бағаны түсініктілікпен қабылдайды да, сол бағаны ескермегенін көрсеткісі келіп, өзінің ойындағысын істейді («ақыл-кеңес беріп жатады, маған оның керегі жоқ, қалай өмір сүру керек екенін өзім де білемін» дегендей);

3. Идеал болуға ұмтылысы және үлкен жауапты істе принцип ұстап, ал шағын істе принципсіздікті ұстанады;

4. Өзінің бойында төзімділік, сабырлылық, өзара игеру қасиеттерін қалыптастыруға тілек білдіру, ал сонымен қатар балалық төзімділігінен, тәртіптік ырықсыздығынан, сөйлеу ырықсыздығынан кішкентай ренішті асырып көрсетуі байқалады;

Өзара тәрбиелеуге жоғары сынып оқушылары аса жауапкершілікпен қарап, олар да үлкендер тарапынан көмек болғанын қажет етеді. Бірінші кезекте олар мұғалімдер мен сынып жетекшілерінен көмек, ақыл-кеңес сұрайды. Өзара тәрбиелеуде не нәрсеге назар аударып, көңіл бөлу керек екенін айтып, үлкендер әрбір тәрбиеленушілеріне ақыл беріп жатады. Өзара тәрбиелеу тек жеке-дара, өтуі шарт емес. Жоғары сынып оқушысы достарымен бірігіп, ұйымдасып, ортақ жоспар құрып, бірін-бірі бақылауға ала отырып, өзара тәрбиелеу мақсатына жетуге жақындай түседі. Өзара тәрбиелеу, өзара бағалаудың нәтижесінде жігіт өзінің бойында дамытып, тәрбиелегісі келетін қасиеттерді ғана таңдайды. Жігіт өзін жан-жақты бағалау барысында бағаны жоғарылатып немесе төмендетуге бармайды.

Өзін әділ бағалауға тырысады. Өзіне барабар баға бере отырып, жоғары сынып оқушысы өзіне ұнайтын қызықты мамандықты таңдай алады, оған әр пәннің бағалары аса маңызды емес, жоғары сынып оқушысы өзін-өзі төмен бағаласа, оның да бір тигізер пайдасы бар. Ол өзінің кемшіліктерін біліп, өз-өзіне қаталдықпен қарап, сол кемістіктердің болмауы үшін іс-әрекет жасап, өз-өзін тәрбиелейді. Бойына тек жақсы қасиеттерді сіңіріп, өмірде тек өз орнын іздейді. Ал өзін-өзі жоғары бағалаған жағдайда, оның нәтижесі мүлдем кері болмақ. Ақыл-сана қабілеттілігі ғана жоғары бағаланып отырмайды. Жоғары сынып оқушысы кез келген ақылмен істейтін жұмыста ең алдында «Мен» боламын дегеніне сенгісі келеді. Ол спорттағы жетістіктерімен, айналасындағылардың ол туралы пікірімен де солай болады деп ойлайды, бірақ ол тек бір рет болатын жағдай. Өзін-өзі дұрыс қабылдамауға әкеліп соғады. Жігіт өзінің бойынан мін таппайды, менде бәрі жақсы, ал кемістіктерім болып жатса, жетістіктеріме қарағанда түк емес деп ойлайды.

Бұл өзара бағалаудың қалыптасуының бір жағы ғана, екіншісі – ол жігіттің айналасындағы жолдастары, олардың осы кезеңдегі рөлі тым ерекше. 15-17 жастағылардың өмірде маңызды құндықтылықтарының тізімінде ең бірінші болып тұратыны – нағыз сенімді де адал достың болғанын қалайтындығы, «махаббат» деген сезімнің өзі артқы тізімде қалды. Жігіттің «достыққа» ұмтылуы негізінде мына іс-әрекеттер жатыр, басқаны түсіне білу қажеттілігі, өзінің сырын білдіруі және өзін-өзі аша білуі. Өскен сайын, ес жиған сайын жасөспірімнің өзімен сыр бөлісетін адам тауып алғысы келеді.

Ерте жігіттік кезге дос пен достық идеалы тән болып келеді. Сараптама мәліметтеріне сүйенсек, бұл жастағы адамдар дос бейнесін өзінің идеалды «Мен» бейнесіне ұқсастырып елестетеді, ал досы мен өз идеалы арасы жақын болады да, өз идеалы мен өзінің «Мен» бейнесінің арасы алыстай түседі.

Сыналып отырған адам достарына, туыстарына, сынып жетекшісіне, сүйікті мұғаліміне қаншалықты жақын екенін білу үшін үш жеке көрсеткіш қолданылады: «түсіністік» (сұрағы: Осы аталған адамдар қаншалықты сізді түсіне біледі?), «сенімділік» (сауал: Осы адамдармен өз ойыңызбен, пікіріңізбен, уайымыңызбен бөлісесіз бе?) және «қарым-қатынастың оңайлығы» (сауал: Осы адамдармен араласа отырып, өзіңізді

қаншалықты жеңіл сезінесіз?). Жігіттер мен бойжеткендердің бағалары жоғары болып түсті, өзгелермен түсіністіктері мол. Тоғызыншы сынып оқушылары қаншалықты өзгелерге жақын екенін анықтау үшін өзін-өзі бағалау әдісін пайдаландық, он алты қасиеті бойынша өзін бағалады да және өзгелері маған қандай баға берер екен деп болжам бағалау жасады. Өзгелері оны жақын түсіне білсе, онда өз бағасы мен өзгелердің бағасы жақындай түседі. Тоғызыншы сынып оқушысы өз-өзіне берген бағадан гөрі досының берген бағасы жоғары болатын шығар деп күтеді. Бұл да жігіттік достықтың бір өзекті функциясы шығар. Тұлғаның өз-өзін құрметтеуіне досының қолдау көрсетуі – бұл достықтың белгісі. Ересектер достығы мен жігіттік достықтың психологиялық айырмашылығын анықтайтын үш маңызды жағдай бар: өзін-өзі танымдылығының қалыптасуының шартты түрде аяқталуы; қызмет пен қарым-қатынас өрісін кеңейту және саралап жіктеу; сырласу қатынасқа бейімделу.

Жігітте «Мен» бейнесі жаңадан қалыптасып жатады, ал ересек адамда ол белгілі бір тұрақталған құрылым болып қаланып қойған. Ересектерге өзін-өзі шынайы бағалауға, жетістіктерімен мүмкіндіктерін бағалауға өмірлік тәжірибесі мүмкіндік береді. Ересек адам талаптанушылығы мен сұраныс аралығын өлшеп жатпайды, оның санасы затталынған, әр нәрсені тура қабылдайды, сондықтан да, оның психологиялық, айнаға қарауының қажеттілігі жоқ. Жігіттік достықта маңызды болатыны өзін-өзі тану функциясы. Ересек адамдардың достығында бұл функция өз маңыздылығын жоғалтады, сөйтіп достық қарым-қатынаста бұрынғыдай ақыл айту, сырласу дегеніміз кеми түседі. Басқа түскен қиындықтарды, ауыр мәселелерді шешу үшін жігіт досынан ақыл, көмек сұрайды. Ересектерді мазалайтын мәселелер ауыр, қиын, күрделі болып келеді, сондықтан оны тек әңгімемен шешу мүмкін емес. Сондықтан да оның достарымен қарым-қатынасы заттылық сипаттаумен берілген.

Жас кезіндегі достықтың орны бөлек, өйткені ол кезде жігіттің басы бос, әлі отбасылы болмаған, мамандығы, сүйікті қызы да жоқ. Ең маңызды болып тұрған – достық. Жігіттік достықтың жалғыз «қарсыласы» – ата-анаға деген махаббаты, бұл сезімдер екі жазықта тұр. Жаңа «ересек» қызығушылықтар пайда бола бастағанда, достық өз орнын жоғалтады.

Сонымен, жеке қарым-қатынастар дамуында өзіндік бір

зандылықтар бар. Қатынастың бір түрі екіншісін дайындай бастайды, ол күрделі болмақ, сол екіншісі біріншіге кедергі жасамақ болады. Мысалы, жасөспірімнің отбасындағы қарым-қатынастары өте жайлы, жақсы, бала өзін жақсы сезінеді, ал құрдастар қатарына қосылуы қиындықты тудырады, өйткені өз мәртебесі үшін күресе білу керек. Күшті жігіттік достық кейде дау-жанжал тудырады. Ол қалай болады? Мысалы, «топтағы, компанияда орын алуы мүмкін». Ол ертеден кешке дейін достарымен жүріп, бірігіп тірлік жасап, басқа нәрсемен айналысуды ойламай жүре береді. Оның бары да, нары да достық пен достары. Міне, достары үйленіп, шаңырақ көтеріп, әрқайсысы өз ісімен болып кетеді. Ал өзін және достықты біртұтас деп санайтын жігітіміз жалғыз қалды. Ол келесі кезеңге көшуден кеш қалды.

Семинар және практикалық сабақтардың жоспары

1. Жеке тұлғаның мінез-құлқы және дене бітімі типтерінің байланысы туралы Э. Кречмер мен В. Шелдонның ғылыми тұжырымдарына талдау.

2. «Мен – тұжырымдамасының» үш негізгі құрамдас бөлігіне сипаттама.

3. Отбасындағы қарым-қатынастың: ассиметриялы және симметриялы стильдерінің жасөспірімнің өзін-өзі бағалауына әсері.

Студенттердің өзіндік жұмыстарының (СӨЖ) тақырыптары

1. И. С. Кон бойынша «Мен – тұжырымдамасы» және оған сипаттама.

2. Жоғарғы сынып оқушыларына тән қиындықтарға талдау.

3. Жасөспірімдердің психологиясын қарастырған ғалымдардың көзқарастарын жинақтап кесте құру.

Реферат тақырыптары

1. Жеткіншектің өзін-өзі бағалау мәселесі және талаптану деңгейі.

2. Жасөспірімдік кезеңге өтудің негізгі алғышарттары.

4.8. Жастық шақ кезеңнің ерекшеліктері

Жоспары:

- 1. Жастық шақ кезеңнің психологиялық даму ерекшеліктері*
- 2. Оқыту үдерісінде бірлескен іс-әрекеттің студенттің тұлғалық белсенділігін дамытудағы маңызы*
- 3. Ортамен өзара әрекеттестігінің студенттердің тұлғасының қалыптасуындағы рөлі*

1. Жастық шақ кезеңнің психологиялық даму ерекшеліктері

Жастық шақ кезеңге сәйкес келетін студентті тұлғалық жағынын қарастыратын болсақ, онда 18-25 жас аралығы бұл адамгершілік және эстетикалық сезімнің белсенді дамуы, мінездің орнығуы мен тұрақтану кезеңі, ең маңыздысы ересек адамның әлеуметтік рөлінің сипатына ие болу: азаматтық, кәсіби-еңбектік толық кешенін меңгеру.

ЖОО-дағы оқу кезі екінші жасөспірімдік кезеңмен бірінші ержету кезеңімен сәйкес келеді, өйткені тұлғалық қасиеттер – үдерістің қалыптасуының қиындығымен ерекшеленеді. Бұл жаста адамгершілік дамуына тән қасиет жүріс-тұрыстың саналы мотивтерінің жетілуі болып табылады. Жоғарғы сыныпта өз деңгейінде жетіспеген, қалыптаспаған қасиеттері осы кезде белгілі түрде нығая бастайды, олар мақсатына ұмтылуы, шешім шығаруы, табандылығы, бағыттылығы өзін-өзі басқаруы және дербес болуы. Әлеуметтік, моральдық құндылықтарға қызығушылығы арта бастайды (мақсаттары, өмірдің мәні, қарызы, махаббаты, сенімділігі және т.б.).

Жоғары оқу орнында оқу уақыты тұлға қалыптасуының күрделілігімен ерекшеленетін жастық шақтың екінші кезеңіне немесе ересектіктің бірінші кезеңіне тұспа-тұс келеді. Мінез-құлықтың саналы мотивтерінің күшеюі осы жас шамасында адамгершілік дамуға тән сипат болып табылады. Жоғары сыныптарда толықтай жетіспеген мақсаттылық, табандылық, батылдық, дербестілік, бастамашылдық, өзін-өзі меңгеру қасиеттері нығая

бастайды. Моральды проблемаларға (мақсатқа, өмір салтына, борышқа, сүйіспеншілікке, адалдыққа және т.б.) деген қызығушылық артады.

Сонымен қатар жас ерекшеліктер психологиясы және физиологиясы саласындағы мамандар адамның өзінің мінез-құлқын саналы реттеу қабілетінің 17-19 жас шамасында толықтай дами қоймайтындығын айтады. Әрдайым тұрарлық бола бермейтін мотивтерге арқау етудің негізінде өз қылықтарының салдарын алдын ала болжай алмаушылық, себепсізден себепсіз тәуекел ету жағдайлары жиі кездесуі мүмкін. Мысалы, В. Т. Лисовский 19-20 жас шамасының риясыз құрбандық пен толықтай жан-тәнімен берілу, сондай-ақ теріс көріністердің де жасы деп есептейді.

Жастық шақ – өзін-өзі талдау және өзін-өзі бағалау кезеңі. Өзін-өзі бағалау өзінің идеалды «Менін» реалды үлгісімен салыстырудың негізінде жүзеге асырылады. Алайда идеалды «Мен» әлі де болса жете анықталмағандықтан, кездейсоқ болуы мүмкін, ал реалды «Мен» тұлғаның өзімен жан-жақты бағаланбаған. Жас адам тұлғасының дамуында осындай объективті қарама-қайшылықтың орын алуы оның өз-өзіне деген сенімсіздігін тудырып, кей жағдайларда тіптен сыртқы агрессияға, дөрекілікке, түсініксіздік сезіміне, ұласуы мүмкін.

ЖОО оқыту кезеңі – бұл студентке білімнің, іскерлік және дағды жүйелерінің қалыптасу уақыты. Дәл осы уақытта тұлғалық қасиеттердің белсенді дамуы, даралықтың, ақыл-ойдың және адамгершілік қасиеттері жүзеге асады, адамның маман ретінде қалыптасуы жүреді. Студенттердің кәсіби әрекетті игеруі оқыту үдерісінде жүзеге асады. Оқу іс-әрекетінің толығырақ анықтамасын, Д. Б. Эльконин берген: «оқу іс-әрекеті алдымен сол оқушының өзіндегі өзгерістердің жүзеге асатын әрекеттік нәтижесі. Бұл іс-әрекеттің өзгеруі бойынша оның жемісі болып субъектінің өзінің орындау барысы болып табылады». Мұндай түсінікте оқу іс-әрекетінің пәні болып сол студенттің әлеуметтік тәжірибенің элементтерін игеру жолында құрылатын тәжірибесі анықталынады, ал жемісі – студенттің өзі және оның дамуы.

Жоғары оқу орындарындағы оқу барысында студент бойында болашақ маман ретінде тұлғалық қалыптасуы бірнеше бағыттар бойынша дамиды:

– Рухани-идеялық сенімін және моральдық беталысы, кәсіби

бағыттылығы қалыптасып өркендейді, мамандыққа қажетті қабілеттілігі жетіледі;

– өзіндік даму мүмкіндігі пайда болады, психикалық таным үдерістерінің жүйесі нығаяды, кәсіпке сай эмоциялық қалыптар жетіледі, жалпы кәсіби тәжірибенің алғышарттары қалыптасады;

– кәсіби жауапкершіліктің бастамалары пайда болады, әрекеттің нәтижелігіне сай жауапкершілік туындайды, студенттің индивидуалдылық жүйесі тұлға өрісінде белгіленеді;

– студенттің болашақ мамандыққа сай талаптану деңгейі тұлғалық сипат ретінде өсе бастайды;

– әлеуметтік-мәдени және кәсіби мамандық тәжірибені өсіру мен қажетті сапаны қалыптастыру негізінде студенттің тұлғалық жақтары мен оның тұрақтылығы өркендейді;

– студенттің болашақ маман ретінде қажетті қасиеттер мен кәсіби тәжірибенің қалыптасуында өзіндік тәрбиелеудің рөлі артады;

– болашақ практикалық еңбекке сай кәсіби дербестілігі мен арнайы дайындығы нығаяды.

Жоғары мектептегі оқу үдерісі – мақсат мотивтерден ақпаратты қабылдаудан басталып, күрделі шығармашылық үдерістерді іске асырумен аяқталатыны мәлім. Таным үдерістері әртүрлі эмоциялық көріністерді және т.б. сипаттарды саналы түрде жүзеге асыратын ақыл-ой әрекеті болып табылады. Студенттердің оқу іс-әрекеті – белгілі білім көлемін меңгерумен ғана шектелмей, олар оқу үдерісінде өз бетімен еңбектеніп білім қорын дамытуға, сөйтіп еңбекке деген шығармашылық көзқарастарын қалыптастыруда да ықпал етеді.

2. Оқыту үдерінде бірлескен іс-әрекеттің студенттің тұлғалық белсенділігін дамытудағы маңызы

Оқытушының студенттермен қарым-қатынасы тапсырмалардың кез келген түрін шешу барысында басқарушылық әсер етеді, оқу үдерісінің мүшелері, яғни оқытушы мен студент қатынасқа түсетін барлық оқу жағдаяттының жүйелі ұйымдастырылуының заңдылықтарымен жанамаланған, сондықтан оқу жағдаятының

құрылымын оны құраушылардың өзара белгілі бір байланысы деп қарау қажет.

Психология пәнінің оқытушысына оқыту барысындағы басқарушылық әсерлер затын анықтап алу қажет және өз пәні немесе өзінің тұлғасы арқылы дәрісханаға тікелей «психологиялық әсер» ету мүмкіндігі алданышынан аулақ болу керек.

Оқу жағдаятының құрылымына келесідей құрушыларды бөліп қарастырады:

а) оқу пәнінің объективті құрылымданған мазмұны.

Құрылымданудың сипаты оқушылар меңгеруі тиіс әрекеттер мен операциялардың бағдарламасын және оларда қалыптасатын танымдық іс-әрекет түрлерін анықтайды:

б) оқу пәндері мазмұнын меңгеретін, оқу іс-әрекетінің жалпыланған тәсілдері мен меңгерудің бір деңгейінен келесі деңгейіне ауысу үдерісін ұйымдастыратын процедуралар;

в) оқу үдерісіндегі тұлға дамуының әлеуметтік реттелу түрі ретіндегі оқытушының студенттермен оқу іс-әрекеттестігі мен студенттердің өзара әрекеттестік жүйесі. Бұл жүйенің өзінің белгілі бір мақсаты, тәсілі, әрекеттестігінің құралдары мен процедуралары болады;

с) меңгеру үдерісінің жүру барысы бойында синхронды және диахронды процедуралардың, яғни аталған айнымалылардың өзара байланыс динамикасы, олар оқу үдерісінде білім мазмұнын меңгеру үдерісін де сәйкестендіреді.

Оқу-тәрбие жағдаяты – оқу үдерісінде даму динамикасындағы барлық айнымалылардың өзара байланысының белгілі бір түрі. Оқытушы әлеуметтік тәрбие ортасын ұйымдастырушы, оның оқушылармен өзара әрекеттестігінің реттеушісі мен бақылаушысы болуы қажет, яғни оқытушы, бұл – ең алдымен біртұтас оқу-тәрбие жағдаятын оның барлық айнымалыларының бірлігінде ұйымдастырушы болып табылады. Оқу-тәрбие жағдаятының негізгі кезеңі барлық әдістемелік мәселелер мен тапсырмалар аумағы анықталатын оның мүшелерінің тікелей әрекеттестігі мен қарым-қатынас түрі.

Әрдайым ұғыныла бермесе де, өзара әрекеттестік педагогикалық қарым-қатынастың кез келген түрінің іргетасы болып табылады. Сондықтан да әртүрлі әрекеттестіктің тұтастай жүйесі ретіндегі педагогикалық қарым-қатынасты түсіну үшін

оқытудың психологиялық механизмін оның қатысушыларының өзара әрекеттестігі ретінде ашу қажет.

Бірлескен оқу іс-әрекетін ұйымдастыру тәсілдері мен түрлері зерттеу мен үйренудегі негізгі қиындық, оқытушының сапасы үшін тәсілдердің оқыту мақсаты мен тапсырмалардың заттық мазмұнымен бүркемеленуінде. Оқытушының тұлғалық ұстанымы мен оның студенттермен ынтымақтастық тәсілдерінің психологиялық ерекшеліктері тәрізді оқу ынтымақтастығының маңызды компоненттері аз ұғынылады. Соған сәйкес, оқытушыларды педагогикалық қарым-қатынасқа үйретудің алғышарты – оқу үдерісін олардың өзара әрекеттестің көптеген түрлері ретінде теориялық тұрғыдан ұғынуы болып табылады.

Бұдан төмендегідей мәселелер туындайды:

- оқытушының студенттермен «өзара оқу әрекеттестігі», «бірлескен іс-әрекет» ұғымдарының мазмұнын нақтылау мәселесі;
- оқыту үдерісінде студенттермен тұлғасын тәрбиелеуде бірлескен іс-әрекеттің қандай түрі ең мақсатты бағытталған тәрбиелеу әдісі болатыны жайлы мәселе.

Оқытушының студенттермен бірлескен іс-әрекеті оқыту үдерісін басқару және өзін-өзі басқарудағы негізгі кезең болып табылады. Бұлар іс-әрекетті қалыптастыру үдерісінде әрекеттермен, операциялармен, осы әрекет мүшелерінің вербалды және вербалды емес белгілерімен алмасу актілері. Актілер іс-әрекет мазмұны және оқыту мүшелерінің әрекеттестік процедураларымен байланысты келеді, оқыту үдерісі мүшелері арасындағы өзара әрекеттестік пен қарым-қатынас нормалары және тұлғалық бағыттары, заттық іс-әрекет тәсілдерін өзін-өзі басқару механизмін құрастыруға арналған.

Оқытушының студенттермен бірлескен іс-әрекеті – оқу жағдаяты айнымалыларының жүйесін ұйымдастырудың қажетті жолы. Ынтымақтастықсыз оқыту мүшелерінің арасында кез келген жаңа іс-әрекетті қалыптастыру мүмкін емес.

Бірлескен оқу іс-әрекетіне тән ортақ ерекшелік – меңгерілген мазмұн және өзіндік әрекеттестікке қатысты тұлға ұстанымын қайта құру мен қайта жасау, яғни оқыту мүшелері арасындағы әрекеттестік пен қатынастың, құнды бағдарлар, мағыналық бағдарлардың оқыту мақсаттарын өзгерту. Білім алушының тұлғалық ұстанымын өзгерту оның жаңа іс-әрекеттердің

жаңа деңгейін меңгеруіне, оқытушының студенттермен өзара әрекеттесудің жаңа түрлеріне ауысуына жағдай жасайды. Оқытушы кәсіби іс-әрекеттің мағынасын алып жүруші ретінде жүретін оқу үдерісі мүшелерінің өзара әрекеті мен қатынасы студент тұлғасы ұстанымындағы өзгерістерді психологиялық талдаудың мәнін анықтайды.

Оқытушы мен студенттер арасындағы әрекеттестіктің кәсіби-тұлғалық аспектісі іс-әрекеттің меңгерілу үдерісін реттейтін әрекеттестіктің заттық-мазмұндық жағымен тығыз байланыста. Соған орай оқытушының мінез-құлқы мен тұлғасының әлеуметтік ұйымдастырылуы мүмкін болатын арна құрылады. Оқу жағдаяты бұл жағдайда оқу-тәрбие жағдаятына айналады. Яғни, тәрбиелік қызметті алып жүрушілер оқу пәніндегі білімнің өзі емес, бірлескен оқу іс-әрекетінің жүруі барысындағы оқу әрекеттестігінің тұлғалық компоненті болып табылады.

Оқытушы мен студенттердің бірлескен оқу іс-әрекетінің мақсаты – оқыту, меңгерілетін пәндік іс-әрекет пен өзара әрекеттестік актілерінің өзін-өзі реттеуші механизмдерін құру болып табылады. Оның пәні – оқытудың жалпылама және ұғынылған тәсілдері және өзара әрекеттестік пен қарым-қатынас нормалары. Бірлескен іс-әрекет өнімі – студенттердің оқытудың жаңа мақсаттарын, меңгерілген іс-әрекет мазмұнымен байланысты мақсаттарды өз бетімен ұғынуы, серіктестіктегі тұлғалық ұстанымдарын реттеуі. Бірлескен іс-әрекет мақсаттарына қол жеткізу құралы ретінде оқытушының студенттермен өзара әрекеттестік жүйесі көрінеді. Бұлар оқу тапсырмаларын шешу кезінде студенттердің барынша көмегімен оқушылардың өзіндік белсенділігін ұлғайтудан пәндік және оқу әрекетін толығымен өзі реттеу, оқытушы серіктестік бағытының пайда болуына дейінгі белгілі бір бірізділікпен ашыла түседі. Қазіргі кезде ынтымақтастықтың үштен алтыға дейінгі түрлерін бөліп көрсетеді:

- іс-әрекетке кірісу;
- бөлек әрекет;
- еліктеушілік әрекет;
- қолдаушылық әрекет;
- өзін-өзі реттегіштік әрекет;
- серіктестік.

Бірлескен іс-әрекет тәсілдері қарым-қатынас кезеңдеріне ұқсас бірлескен іс-әрекеттің бірлігі ретінде қарастырылатын әрекеттестік кезеңдерімен көрсетіледі. Әрекеттесу кезеңдері өздерінің атқаратын қызметі бойынша әркелкі және іс-әрекеттің – түпкі (мотив), бағдар, бақылау мен бағалау сияқты қызметтік құрылымына сәйкес келеді. Олар түрлі актілермен алмасуды қамтиды. Мәселен, оқытушы әрекетті бастайды, студенттер оны ары қарай жалғастырады немесе аяқтайды, оқытушы оқу тапсырмасын ұсынады, студенттер оны шешу варианттарын береді және т.б. Мағына құрайтын және мақсатты білдіретін, бағдарлаушы және жоспарлаушы, бақылаушы және бағалаушы, т.б. кезеңдер болып бөлінеді.

Іс-әрекеттің әрбір түрі бірлескен оқу іс-әрекетінің мақсатына қол жеткенінше, өзгеріп және жаңарып отыратын әрекеттестіктің қызметтік ерекше кезеңдері жүйесі ретінде оқу үдерісінде дами-ды.

Сонымен оқытушының студенттермен ынтымақтастығы іштей психологиялық күштену заңдылығы бар үдеріс ретінде анықталады. Күштену оқытушы мен студент тұлғасы арасындағы қарама-қайшылықтарды алға тарту мен шешу нәтижесінде пай-да болады және студенттер өрісінде белсенділіктің сандық өсуінде де, белсенділіктің қайта құрылуында, оқытушы мен студенттің құндылық-тұлғалық ұстанымының қайта жасалуынан да байқалады. Олардың оқу динамикасына тән ортақ ерекшелік, мәселен, студенттің жаңа іс-әрекетке кірісуінен өздігінен басқарылатын пәндік әрекетті қамтамасыз ететін оқуды толығымен өзі басқаруын, өзіндік ұстанымдар мен қатынастарды реттейтін оқу тапсырмаларын шешу барысында оқытушы мен студенттердің арасындағы бірлескен оқу іс-әрекеті бөлінген фа-засына ауысу. Алайда егер оқытуды өздігінен басқару оқытудың жеке мақсаттарына қол жеткізу құралдарынан (пәндік-мазмұнды білім мен әрекеттерді қалыптастыру) оқытудың өзіндік мақсатына айналса, ал субъектінің оқыту үдерісі өздігінен басқарылатынға айналатын болса, онда тұлғаның жаңадан өзін-өзі басқару мақсаттарына өтуінде ынтымақтастық түрлерінің динамика-сы мен олардың студент тұлғасының психикалық дамуындағы рөлінің мағынасы түйінделген Л. С. Выготский осы үдерістің үш сатылығын былай көрсеткен болатын: *ынтымақтастықтың*

алғашқы екі түріне сәйкес келетін сыртқы интерпсихикалық түрден ішкі интрапсихикалық құрылымға, содан соң «іс-әрекеттің әрбір жеке актісінде тұлғаның қатысуын» білдіретін психикалық үдерістер арасындағы рефлексивті байланыстар, яғни байланыстың жаңа типі – «үшінші қызметіне» қарай жүреді.

Сонымен, ынтымақтастық түрін қайта жасау, яғни оқытушы мен студент тұлғасының ұстанымдарын өзгерту оқу субъектісінің өзін-өзі өзгертуіне алып келеді. Ынтымақтастық түрлері білім алушы өз бетімен оқу курсы, оқу мақсаттарының мазмұнын анықтай алатын басқару психологиясының үлгісі бойынша оқуды басқаруын қамтамасыз етеді.

Ынтымақтастық – балалар мен ересектердің бірлескен дамытпалы іс-әрекетінің өзара түсіністікпен бір-бірінің жан-дүниесіне бойлауымен, сол іс-әрекеттің жүру барысы мен нәтижелерін ұжымдық талдауымен бекітілген гуманистік идея.

Ынтымақтастық стратегиясының негізінде педагогтың оқушылардың танымдық қызығулары мен белсенділігін туындауын бағыттау идеялары жатыр.

Оқытудың осындай формасының маңызы аса зор болғандықтан, бүкіл педагогикалық үдерісті педагогикалық ынтымақтастық деп қарастыру тенденциясы да бар.

Оқытудағы ынтымақтастық проблемасы (ұжымдық, кооперативті, топтық формалары) соңғы он жылдықта, біздің елде, алыс-жақын шет елдерде (С. Г. Якобсон, Г. Г. Кравцов, А. В. Петровский, В. Я. Ляудис, Г. А. Цукерман, А. К. Маркова және т.б.) белсенді және жан-жақты қарастырылуда.

Оқу үдерісіндегі ынтымақтастық негізгі төрт бағытты:

1. оқытушы-оқушы (оқушылар);
2. оқушы-оқушы (диада немесе триада);
3. жалпы-топтық қарым-қатынас;
4. оқытушы-мұғалімнің ұжымы қамтиды.

Г. А. Цукерман қосымша маңызды туынды ретінде оқушының «өзі-өзімен» ынтымақтастығын ұсынады.

Қазіргі кезде, зерттелушілердің педагогикалық қарым-қатынасқа аса назар аударуына қарамастан, мұғалім мен оқушы арасындағы өзара әрекеті мен ынтымақтасып істейтін іс-әрекет категориялары әлі жете зерттелмеген мәселелер қатарына жатады. Оқытушының студенттермен ынтымақтасқан іс-әрекеті

өзара коммуникативті сипатта болуымен қатар, оқытушының студенттердің ұжымымен бірлікте атқаратын практикалық іс-әрекеті болып табылады. Ондай істер студенттер тобымен де, ұжым құрамындағы дара студентпен де өзара іс-әрекеттерін де қамтиды. Мұндай өзара әрекеттер әрқашанда саналы түрде жүргізілмесе де, кез келген педагогикалық қарым-қатынас жасаудың негізін (фундаментін) құрайды. Сондықтан педагогикалық қарым-қатынастағы әртүрлі әрекеттердің тұтас жүйесін түсіну үшін, ең алдымен «студент-студент» жүйесіндегі емес, «оқытушы-студент» жүйесіндегі өзара әрекетке баса көңіл бөліп, оқыту үдеріндегі оқытушы мен оқушы арасындағы әрекет түрлерінің психологиялық механизмін (тетігін) ашып көрсету қажет болады.

Ынтымақтастық сипаттағы оқу іс-әрекетінің тәсілдері мен түрлерін ұйымдастыруды зерттеу және оны үйреншікті тәсілге айналдырудағы қиындық, бұл тәсілдердің оқытушы санасында орнығып қойған оқытудың мақсаты мен міндеттерінің пәндік мазмұнының көлеңкесінде қалып қоюы. Мұндай көзқарас әдетте, оқытушының жеке адамдық позициясы мен оның студенттер ұжымымен қарым-қатынасындағы психологиялық ерекшеліктері болып көрінетін оқушылардың өзара қарым-қатынасын ұйымдастыру тәсілдері сияқты оқыту үдерісіндегі маңызды компоненттерге жете мән бермеуіне әкеліп соғады. Сондықтан оқыту үдерісіндегі қарым-қатынас түрлерінің әралуандығын теориялық тұрғыдан анықтау – оқытушының оқушылар ұжымымен ынтымақтасты іс-әрекетін оқытушының өзін педагогикалық қарым-қатынасқа баулудың қажетті шарты деп түсіну керек.

Оқытушының педагогикалық қарым-қатынас жасаудағы ерекшеліктерінің мынадай маңызды екі түрлі мәселесін қарастырып кеткеніміз жөн. Біріншіден, мұғалім мен оқушы арасындағы «оқу әрекетіндегі» және «ынтымақты іс-әрекет» ұғымдарының мазмұнын дәлелдеу. Екіншіден, ынтымақты іс-әрекеттің кез келген түрін оқыту үдерісінде оқушылардың жеке тұлғасын тәрбиелейтін мақсатқа бағытталған әдіс ретінде қарастыруға болады. Басқаша айтқанда, ынтымақтасқан іс-әрекет нәтижесінде оқу әрекетінің түрлі формалары мен одан туындайтын жеке тұлғаның бойында пайда болатын жаңа құрылымдары толығырақ іске асырылатыны туралы мәселе.

Ынтымақтасты іс-әрекетті қалыптастыру үдерісінде түрлі әрекеттер мен операцияларды жүзеге асырудың әдіс-тәсілдері мен мақсат-міндеттерінің мән-жайын анықтап, оқыту үдерінде қолданып отыру. Бірлескен іс-әрекет (ынтымақтасқан іс-әрекет) деп, біз іс-әрекетті қалыптастыру үдерісінде әрекеттермен, операциялармен және осы әрекеттер мен операциялардың сөз жүзіндегі және сөз жүзіндегі емес сигналдарымен оқытушы мен сигналдарымен оқытушы мен оқушылар және оқушылардың өзара алмасу актілерін айтамыз. Бұл актілер іс-әрекеттің мазмұнымен де, оқытуға қатысушылардың өзара әрекеттесу процедураларымен де байланысты. Әрекеттермен алмасу актілері игерілетін іс-әрекеттің ішкі реттегіштерінің жасалуының объективті логикасында қайтадан басқаша жасалып, өзгеріп отырады. Заттық (пәндік) іс-әрекет тәсілдерінің өзін-өзі басқаруының механизмдерін құруға жеке тұлғалық позицияларды, қарым-қатынас нормалары мен оқыту үдерісіне қатысушылардың өзара әрекеттеріне бағытталған.

Оқытушының оқушылармен ынтымақтасқан іс-әрекетін қарастыруға арналған бірнеше эксперименттік зерттеулерге сүйеніп ынтымақтасқан оқу әрекетінің жалпы ерекшеліктерін анықтап, оның құрылымы мен функциясын айқындауға болады.

Оқытушының студенттермен ынтымақты іс-әрекеті оқу жағдаятының айнымалы шамалар жүйесін ұйымдастырудың қажетті шарты ретінде көрінеді. Кез келген жаңа іс-әрекетті қалыптастыру оқытушы мен оқушылар арасындағы жан-жақты дамыған әрекеттерсіз жүзеге асуы мүмкін емес.

Оқушылардың тапсырманы орындау, дағдыны қалыптастыруда бірлескен әрекетінің артықшылығын осы проблеманың жетекші зерттеушісі Г. А. Цукерман әлемде жүргізілген зерттеулерді жалпылай отырып, былай деп көрсетеді:

- игерілетін (ұғынылатын) материалдың көлемі мен тереңділігі артады;
- балалардың танымдық және тұлғалық белсенділігі мен өзіндік шығармашылығы өседі;
- білім мен іскерліктерді қалыптастыруға азырақ уақыт қажет болады;
- оқу мотивациясының кемшілігінен туындайтын тәрбиелік тұрғыдағы қиындықтар азаяды;

- оқушылар сабақта көбірек қанағаттанып, мектепте өздерін жақсырақ сезінеді;
- оқушылар арасындағы өзара қарым-қатынас сипаты өзгереді, т.с.с.

Оқу ынтымақтастығының өзінде екі жағы:

а) бірлескен әрекеттің баланың дамуына, оның оқи білу іскерлігінің, топ, ұжымның қалыптасуына және ә) бірлескен іс-әрекетті қалыптастыру мен оның балалардағы жаңа іс-әрекеттің туындауындағы рөлі көрінеді.

Проблеманың екінші жағы оқу-танымдық, іс-әрекеттің даму негізі бола тұрса да аз зерттелген. Бірлескен іс-әрекетті жаңа іс-әрекетті туындатушы тұрғысынан қарастыру субъектіге емес, сол іс-әрекеттің өзіне әсер етудің алғышарты болады.

П. Ф. Каптеров бойынша – бірлескен іс-әрекет формасы оқу әрекетіне қажетті көптеген іскерліктерді қалыптастыруға түрткі болады.

Барлық зерттеушілер, бірлескен топтық ынтымақтастықтың іс-әрекет нәтижелеріне, оқушының тұлғасына, топтың ұжымдық деңгейге көтерілуіне күрделі психологиялық механизмдер арқылы оң әсерлерін айта келіп, рефлексияның маңыздылығын көрсетеді, сол арқылы «қатысушының өз әрекетіне және сол әрекеттің бірлескен іс-әрекет мазмұны мен формасына сәйкес көзқарастары».

Рефлексияның дамуының, оқушылардың рефлексивті ойлануының үлкен тәрбиелік, жалпы дамытпалы да мәні бар, себебі бірлескен әрекетте іс-әрекеттің рефлексивті сәттері және де бақылау (өзін-өзі бақылау), бағалау (өзін-өзі бағалау) пайда болып, дамып отырады. Бірлескен әрекеттің жемісті өтуіне бірнеше факторлар: тұлғаның белсенділігі, өзін-өзі ұйымдастыру дағдылары, іскерлік қарым-қатынас және қатысушылардың іс-әрекетке дайындығының деңгейі әсер етеді.

Сонымен, оқытушы мен студенттің жеке тұлғалық позицияларының өзгеруіне байланысты ынтымақтастық формаларының өзгеруі оқу субъектісінің өзін-өзі өзгертуінің мүмкіндігін тудырады. Ынтымақтастық формалары оқытуды басқару кибернетикалық модель типінде емес (кейбір зерттеушілердің образды теңеулері бойынша студент берілген курспен жүретін рульді басқарушы), басқарудың психологиялық

моделі типінде, студент соңында капитан сияқты, өз бетімен оқыту мақсатының мазмұнын айқындайтын бағыт алады.

Студенттердің білімі мен дағдылары, негізінен, танымдық іс-әрекеттері арқылы қалыптасады. Оқыту әрекетінде студенттердің қызығушылығы, қабілеттері, мотивтері (ниеттері), темпераменті мен мінезі тағы басқа да психикалық қылықтарынан көрінеді. Сондықтан оқытушылар негізгі мақсатқа жету – қандай психикалық үдерістер, жағдайлар мен қасиеттерге байланысты екенін ажырата білулері керек. Оқу материалын қалай ұтымды пайдалануды, теориялық және практикалық даярлығы бар болашақ мамандарды жан-жақты дамытуға қажетті оқыту жағдайларында білулері қажет.

Аса күрделі де өзекті мәселелердің бірі – жоғары мектепте студенттерді кәсіби деңгейі жоғары маман әрі тұлға ретінде жетілдіру. Бұл мәселені өзінің сыртқы және ішкі әлемін өзгерте, дамыта алуға психологиялық денсаулығы мен әлеуеті жеткілікті, белсенділігі мен жауапкершілігі жоғары студенттерді психологиялық дайындаудың ерекше жүйесін құру арқылы шешуге болады. Анығында, жоғары оқу орнындағы психологиялық дайындау студенттердің психологиялық даярлық пен субъектілік деңгейлерін ұштастыра дамытуға бағытталуы тиіс.

Студенттің тұлғалық белсенділігін арттырудағы өзіндік сана сезімінің реттегіштік рөлі студенттің өзін практикалық және танымдық іс-әрекетінің субъектісі, жеке өзінің адамгершілік қасиеттерін, қызығушылығын, құндылығын, мұратын және мінез-құлқын тұлға ретінде ұғынуы мен бағалауда көрінеді. Өз бетінше ізденімпаздықпен жұмыс істеу, білу, яғни оқу материалдарын таңдау, жаңаны қабылдаумен меңгеру, алған білімдерін іс жүзінде қолдана білу, т.б. студенттердің тұлғалық белсенділігін қалыптастырудың алғы шарттары болып есептеледі.

Студенттің өзіне сыни көзқараспен қарай отырып, өз мүмкіндігін өмір талабына сәйкес бағдарлай білуінің негізінде, өз мақсатын нақтылап, ойын бір тұрақты түйінге байланыстыра алу қабілеттілігі белсенділіктің белгілі бір мәнді көрсеткішке жеткізетіндігі сөзсіз. Оның ішінде, өзін-өзі бағалау студенттің өзіне деген сенімін арттырып, рухани күш алады, өзінің айналасын қоршаған адамдармен қарым-қатынасын, өзіне сыни

көзбен қарауын, талап қоя білуін, сәтсіздік пен жетістікке қалай қарайтындығына мүмкіндік береді. Сондай-ақ, студент өзінің іс-әрекетінің тиімділігіне және оның тұлға ретінде дамуына әсер етеді, мұнда ескеретін жағдай, ең алдымен сол адамға басқалардың беретін бағалау критерийлеріне қарай қалыптасуы, бұл тұлға өзін қоршаған адамдар қалай бағалайтындығына қарай өзіне-өзі бағалауға бейім екендігін көрсетеді.

Өзін-өзі белсендіретін студент қай уақытта болмасын өзінің мүмкіндіктерін үнемі толық ашып, дамытуға ұмтылушылық қасиеті тән тұлға. Осындай тұлға болып жетілуде студенттер болашақта шығармашылыққа, толыққанды қарым-қатынас жасауға, өз ойындағысын орындауға қабілетті бола отырып, ізгілікті, тұлғалық бағдары тәрбие жүйесінде өзін қалыптастыра алады.

Сонымен белсенділік студенттердің оқу-тану әрекетіне, ол мәселеге берілген уақытта мақсатқа жетуге ұмтылыс жасаумен сипатталады.

Белсенділік – жаратылыстағы заттардың, құбылыстардың, тірі организмнің іс-әрекеті мен қимыл-қозғалысының қарқынын білдіретін ұғым. Оқытудың белсенді әдістері – студенттердің танымдық іс-әрекеттерін ынталандыратын әдістер. Белсенді оқыту әдістері студенттердің белсенділіктерінің жоғары деңгейімен сипатталады. Оқу және оқу-өндірістік іс-әрекеттегі белсенділіктерін арттыруда оқыту әдістерінің мүмкіндіктері түрліше.

Психикалық белсенділік – субъектінің ұстанған бағдарын жүзеге асыру барысындағы іс-әрекетінің жігерлілігі. Ол жеке тұлғаның өзіндік ерекшеліктеріне, яғни белгілі бір ахуалға сай әсерленуіне, мінез-құлқына, шешім қабылдау қабілетіне байланысты. Психологиядағы белсенділік – адамның сыртқы ортамен қарым-қатынас жасауының сипаты. Бұл орайда белсенділік іс-әрекетпен байланысты бағаланады. Психологияда белсенділікті тұлға белсенділігі, жағдаятқа үстем белсенділігі, іздену белсенділігі, шектен асқан белсенділік деп бөледі.

Тұлға белсенділігі – адамның шығармашылықтағы, іс-әрекеттегі, қоғамдағы, қарым-қатынастағы тегеурінділігі. Бұл адамның әлеуметтік өзгерістерге араласуынан байқалатын қасиет. Тұлға белсенділігі оның идеялық принциптілігі мен өз көзқарасынан таймауынан, сөзі мен ісінің бірлігінен көрінетін адамның белсенді өмірлік позициясы ретінде сипатталады.

Оқытудың шығармашылық бағыттылығын күшейту, студенттің қабілеттілігін дамытуға басшылық жасаудың мақсаты – бағыт-бағдар беру. Шығармашылық қалыптастыру кезеңінде әртүрлі іс-әрекеттер, қасиеттер қалыптасады.

Шығармашылықтың дамуы бірінші кезекте меңгеру арқылы жүзеге асады. Меңгеру – психологиялық тұрғыдан алғанда адамның икемділігінің, бейімділігінің, қабілеттілігінің нәтижесі.

Шығармашылық үдерісінде студенттің іскерлік қабілеті нығайып, жетіледі. Сонымен қатар жаңа дағдыларды игереді. Екінші жағынан, қарастырсақ материалдық және рухани байлықтар жасап, сол арқылы адамзат мәдениетіне өз үлесін қосады.

Шығармашылық қабілет студенттің бойында практикалық сипаттағы әртүрлі тапсырмаларды орындау барысында қалыптасады. Педагогикалық іс-тәжірибе студенттердің шығармашылық дербестігін, ізденімпаздығын қалыптастырады. Студенттердің шығармашылық дербестігін, ізденімпаздығын қалыптастыруда аудиториядан тыс, жеке, ұжымдық жұмыстар ұйымдастыруда, шығармашылық ой, пәндік апталықтар мен ғылыми-шығармашылық апталық, жобалар, пәндік үйірмелер және факультативтік сабақтардың маңызы зор.

Барлық шығармашылық жұмыстарда студенттердің қалауы, таңдауы мен ұсыныстарын ескеру қажет. Студенттердің танымдық, ізденімпаздығы мен белсенділігін, шығармашылық бағыттылығына негізделген жұмыс түрлерін пайдалану – олардың танымдық қажеттіліктерін, шығармашылығын қалыптастыруға әсер етеді.

Сонымен қатар студенттің шығармашылық дербестігі мен ізденімпаздығын қалыптастыруда оқытудың педагогикалық шеберлігі қажет.

Оқытушы студенттерге шығармашылық іс-әрекетін ұйымдастыру мақсатында түрлі ғылыми тақырыптарды орындауда мынадай талаптар қояды:

- шығармашылық тапсырмалар орындауда пәннің жеке сипатын, мазмұнын ескеру;
- шығармашық тапсырмалар деңгейінің әртүрлі болуы;
- ғылыми тапсырмалардың бұрын берілген тапсырмалармен байланыста және бір жүйеде берілуі;

– студенттердің білімі мен біліктерін жетілдіретіндей болуы;

– студенттердің жеке қабілеттерін ашатындай және шығармашылық дербестігін дамытатындай дәрежеде болуы керек.

Студенттердің дербес шығармашылықпен жұмыс істей алу әрекеті белсенділікті, ізденімпаздықты, өз еркімен жұмыс істеуді талап етеді. Оны ыңғайландыру, студенттің күнделікті рухани қажеттілігіне айналдыру, жоғары оқу орындарындағы қазіргі кездегі маңызды міндет болып отыр.

Шығармашылық студенттің танымдық қабілетіне мотивациялық тұрғыда басшылық жасау нәтижесінде туындайды. Студенттің шығармашылық деңгейінің пайда болуы оның іс-әрекетінен аңғарылады. Ең алдымен, студенттің іс-әрекетке көзқарасы өзгеріп, танымдық белсенділігі арта түседі.

Студенттердің шығармашылық қабілеттерін қалыптастыруда бүкіл болмысы жаңа сипатқа ие болады. Мысалы:

– қоғамда болып жатқан өзгерістерді танып білуге;

– ғылыми жаңалықтарға тұрақты қызығушылықтың пайда болуы;

– оқу танымдық міндеттер мен мақсаттарын орындауға талпыну;

– білім алуға, шығармашылық жұмыспен тұрақты қызығушылық;

– тұрақты ізденімпаздық, шығармашылық іс-әрекеттің нәтижелі болуына әсер етуі. Шығармашылық студенттің дербес іс-әрекетінің сапасы ретінде көріне отырып, үнемі ізденіп, белсенді әрекет ететін жеке тұлғаның қалыптасуына мүмкіндік туғызады.

Оқытудың педагогикалық шеберлігі, оқу материалының түсініктілігі, мазмұндылығы, оқытуды ұйымдастырудағы тиімді әдіс-тәсілдер, оқытушы мен студент арасындағы жылы қарым-қатынас шығармашылықтың қалыптасуына септігін тигізеді.

Жоғары оқу орындарында лекция, семинар сабақтарының жоғары деңгейде өтуі студенттің дайындығына сәйкес әртүрлі әдістерді қолдану, жеке ерекшеліктерін ескеру, сабақта түрлі танымдық ғылыми тұрғыда берілген тапсырмаларды кеңінен пайдалану студенттің білімге деген қызығушылығын қалыптастыра отырып, өз бетінше іздену жұмыстары арқылы шығармашылығын

қалыптастырады. Аудиториядан тыс уақытта өздігінен ізденіп, белгілі бір нәтижеге жету шығармашылықтың қалыптасуына негіз болады.

Студенттер осындай жүйелі жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстың нәтижесінде өз бетінше ізденуге, ойын тұжырымдауға, шығармашылық бағытта жұмыс істеуге бейімделеді.

Оқу әрекеті оқытудың ерекше қыры болып табылады, себебі студент оны өзі жүзеге асырады және өзін-өзі белсенді түрде өзгертіп, ұйымдастырады. Студент өзінің оқу әрекетінде жаңа, тіпті көп жағдайда жоғары сатыға көтеріледі – мұғалімнің жетекшілігімен және күнделікті сабақтағы байқаған мәліметтерден қоршаған ортаның ғылыми бейнесін өз бетінше игереді және өз бетімен оқу тәсілдеріне ие болады.

Дәл осы жағдайда студенттердің ЖОО оқу өндірісіндегі «жақын даму аймағы» жан-жақты қызмет етеді – дербес түрде мұғалімнің көмегімен жаңа теоретикалық білімдерді сынау, игеру мен қолдану, қолданбалы іскерліктерді практика арқылы өз бойына сіңіру және дағдыларға айналдыру. Тұлғалық жағдайда да жақын даму аймағының студенттің өмірлік бет алысын анықтауында, кәсіби өзіндік бағалауды қалыптастыруда элеуметтік және рухани құндылықтарды белгілеуде көрінеді. Студенттердің құндылық жүйелерінің айырмашылықтарында және олардың тұлғалық кемелденуінің деңгейінде, сонымен қатар оқытудың табыстылығымен байланысты студенттердің көпқырлы типологиясының бірнеше түрде сипатталуын анықтауға болады. Осы типологияны құру үшін негізгісі ең алдымен студенттердің мамандыққа, оқуға, ғылымға деген қатынастарды және студенттердің өмірлік құндылықтар жүйесі мен бағдарлары болып табылады.

Оқу іс-әрекеті сипаттамасы және оған сәйкес мінез-құлық моделі бойынша студенттердің *үш типін* ажыратуға болады:

- Студенттердің бірінші типіне сәйкес олардың қызығушылықтары білімнің жоғарғы шегіне шығады, оқу жоспарлары мен пән бағдарламаларын жан-жақты қарастырады. Олар ЖОО өмірінің барлық сфераларында белсенділік танытады және болашақ мамандығына байланысты әртүрлі кәсіби дайындықтарға өздерін бағыттайды.

- екінші тип мамандық жайында нақты мәлімет алуға бағытталған. Бұл жерде студенттердің танымдық іс-әрекеті

оқу бағдарламаларымен танысуымен шектеледі. Белсенділіктің барлық жүйесі «кәсіптің маңайындағы қызығушылық» шеңберінде ғана жүзеге асады.

- үшінші типтегі студенттерде танымдық белсенділік оқу бағдарламасы шеңберіндегі білім мен дағдыларды меңгеруге бағытталған. Бұл студенттер белсенділік пен шығармашылықтарының аз деңгейін жүзеге асырады. Оқыту іс-әрекетінің мотивация мәселесінің шешімі оны ұйымдастырудың мазмұны мен формасын анықтауда туындайды. Оқу материалын қабылдау, оның түсініктілігі мен меңгерудің тереңдігі мотивацияның интенсивтілігіне тәуелді. Осыған байланысты мұғалімнің маңызды мақсаттарының бірі – оқушылардың мотивациясын күшейтетін оқыту үдерісін ұйымдастырудың әдістерін табу. Бұл арнайы ұйымдастырылған жұмыста мотивация аймағының қайта құрылмайтындығын, оның құрылымының өзгермейтіндігін және мотивтердің дамымайтындығын көрсетеді. Студенттің жекелік мотивациялық аймағын зерттеуде тиімді бағыттардың бірі бірлескен іс-әрекеті жағдайындағы оқудың қайта құрылуы болып табылады. Бұл жағдайда оқу, біріншіден, студенттің оқытушымен және өзге студенттермен бірігіп атқарған іс-әрекеті ретінде қарастырылады. Екіншіден, бұл іс-әрекет білімді меңгеруге ғана емес, қарым-қатынас жүйелерін құруға, бірге еңбек ету мен қарым-қатынас білім берудің барлық сатыларында оқудың жетекші әрі ынталандырушы факторы ретінде қарастырылады. Оқу мотивациясына әлеуметтік тәжірибені меңгеруді қамтамасыз ететін, іс-әрекет ретінде анықтайтын, өзге жағдайлар ішінде оған біршама маңызды үстемділік ететін рөлі тән келеді.

Білім беру үдерісіндегі тұлға қоғамның және әлеуметтік топтардағы мінез-құлық үлгілерін оларға мүшелік ету арқылы меңгереді, не болмаса өзінің мінез-құлқын олардың нормалары мен құндылықтарымен салыстырады. Студенттердің тіршілік әрекеттерінің ерекше түрін білдіретін оқу тобы қоғамның білім беру аумағындағы тұлғаға ықпал ететін жақын әлеуметтік орталардың бірі болып табылады. Студенттік топтардың білімдердің «тасымалдаушысы» және тұлғалық қалыптастыру орта ретіндегі осындай ерекшеліктері әртүрлі ғылымдардың тара-

пынан студенттер тобына деген қызығушылықтың туындауына себепкер болуда.

Адамның топтағы мінез-құлқының көптеген аспектілерін антикалық дәуірдің философтары да қарастырған. Ол зерттеулер әлеуметтік топты болашақта зерттеудің берік негізі іспеттес болды.

Үлкен статистикалық материалдың және дербес психологиялық эксперименттерінің негізінде антикалық философтар әлеуметтік топтағы (өндірістік ұжым, отбасы және т.б.) адамның мінез-құлқын зерттеп, өндірістегі әлеуметтік топтарды басқарудың әрқилы түрлері мен әдістерін анықтау және ғылыми негіздеу әрекеттерін жасаған. Олар топ мүшелерінің өзара әрекеттестігінің тиімділігін артырудың себептері мен тәсілдерін, топтық өзара әрекеттестікті қалыптастыру кезеңдерін қарастырып, топтық үдерістерді зерттеудің әртүрлі әдістерін байқап көрген. Алайда, олардың зерттеулерінде «студенттік топ» ретіндегі ондай феноменнің әлеуметтік-психологиялық негізі және құрылысы жеткілікті дамуын таппады.

Ал біз «студенттік топты» әлеуметтік психологияда шағын топтарға жатқызылған топ ретінде қарастырамыз.

Жалпы алғанда, студент тұлғасының жоғары білімі бар болашақ маман ретінде дамуы бірқатар бағытта жүзеге асырылады:

- жоғары сенім, кәсіби бағыттылық нығаяды, қажет қабілеттер дамиды;
- психикалық үдерістер, күйлер, тәжірибе жетілдіріліп, «кәсібиленеді»;
- борыш сезімі, кәсіби іс-әрекеттің жетістігіне жауапкершілік артып, студенттің даралығы айқындала бастайды;
- студент тұлғасының болашақ мамандық саласындағы талаптанулары артады;
- әлеуметтік және кәсіби тәжірибені қарқынды беру және қажет қасиеттерді қалыптастырудың негізінде студент тұлғасының жалпы ересектігі және тұрақтылығы артады;
- студентке болашақ маман ретінде қажет болатын қасиеттердің, тәжірибенің қалыптасуында оның өзін-өзі тәрбиелеуінің меншікті салмағы артады;

- болашақтағы тәжірибелік жұмысқа даярлық және кәсіби дербестілік сезімі нығаяды.

Студент тұлғасының психологиялық дамуы – қарама-қарсылықтардың таңдауы мен шешімін табуының, сыртқының ішкіге көшуінің, өзін-өзі қозғалысқа келтіру, өзін дамытуда белсенді жұмыс жасаудың диалектикалық үдерісі.

Студенттік жастардың құрамды бөлігі бола тұра өмірдің, еңбек пен тұрмыстың ерекше жағдайларымен, әлеуметтік мінез-құлықпен және психологиямен, құнды бағдарлардың жүйесімен сипатталатын ерекше әлеуметтік топты білдіреді. Оның өкілдері үшін материалды және рухани өндірістің таңдалған аумағындағы болашақ іс-әрекетке дайындық жалғыз болмаса да басты міндеті болып табылады.

Әлеуметтік топ ретінде студенттік нақты әлеуметтік маңызды ұмтылыстары мен міндеттері бар жастардың одағы болып табылады. Сонымен қатар студенттік оқып білім алған жастардың ерекше тобы бола тұра, тек өзіне тән ерекшеліктерге ие.

Бірқатар бітістерді студенттердің айрықша ерекшеліктерінің қатарына жатқызуға болады. Ең алдымен әлеуметтік мәртебе. Жоғарыда атап өткеніміздей, студенттіктің жастардың анағұрлым даяр, білімді бөлігі болуы, сөзсіз оны жастар тобының алдыңғы қатарына шығарады. Ол өз кезегінде студенттік жас шамасы психологиясының ерекше бітістерінің қалыптасуын болжайды.

Студенттердің көпшілігі жоғары оқу орнында білімін аяқтап, сонын негізінде жоғары білімге ие болу арманын жүзеге асыруға тырысып, жоғары оқу орнының жастардың әлеуметтік алға басуының негізгі құралдарының бірі болып табылатынын сезінеді, ал ол әлеуметтік алға басудың психологиясын қалыптастыратын объективті алғышарт ретінде қызмет етеді.

Жоғары білімді алудағы мақсаттардың ортақтығы, еңбектің біріңғай түрі – оқу, өмір салты, жоғары оқу орнының қоғамдық істеріне белсенді қатысу студенттердің бірауыздылығына ықпал етеді. Ол студенттердің ұжымдық іс-әрекетінің көптеген түрлерінде көрініс табады.

Қоғамның әркілы әлеуметтік ұйымдарымен белсенді өзара әрекетесудің, сондай-ақ жоғары оқу орнында оқу ерекшеліктерінің

қарым-қатынастың үлкен мүмкіндігіне ұласатыны маңызды ерекшеліктерінің бірі болып табылады. Сондықтан қарым-қатынастың біршама жоғары қарқындылығы – бұл студенттер тобының ерекше бітісі болып табылады.

Студенттердің өмірдің мәнін іздеуі, жаңа идеяларға және қоғамдағы алдыңғы қатарлы өзгерістерге ұмтылысы олардың әлеуметтің маңызды бітісі болып табылады. Ол ұмтылыстар жағымды фактор болып табылады. Алайда өмірлік (әлеуметтік) тәжірибенің жетіспеушілігінен, өмірдің бірқатар құбылыстарын үстіртін бағалаудың әсерінен кейбір студенттер кемшіліктердің әділ сынынан ойсыз сыншылдыққа көшуі мүмкін.

Психолог Ю. А. Самарин студенттің жас шамасына тән төмендегідей қарама-қайшылықтарды белгілеген болатын:

1. Әлеуметтік-психологиялық. Үдемелі қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін үнемдеу мүмкіндіктерінің, уақыттың қатаң шектеулілігі мен студенттің интеллектілі және дене қуатының артуының арасындағы қарама-қайшылық.

2. Білімдерді іріктеуде дербестілікке ие болу ұмтылысы мен нақты профильдегі маманды даярлаудың қатаң түрлері мен әдістерінің арасындағы қарама-қайшылық. Дидактикалық сипаттағы аталмыш қарама-қайшылық студенттер мен оқытушылардың оқу үдерісінің нәтижелеріне көңілдерінің толмауына әкелуі мүмкін.

3. Әрқилы каналдардан келіп жететін ақпараттың зор ауқымы студенттердің білімін кеңейтіп, сонымен қатар сол ақпараттың ауқымдылығы жеткілікті уақыттың тапшылығында және оның ойша өңдеу тілегінің болмауында білім мен ойлаудың үстіртінділігіне ұласып, оқытушылардың білімдерді, сондай-ақ тұтастай студенттердің іскерліктері мен қызығушылықтарын тереңдету жөнінде арнайы жұмыс жасауын талап етеді.

Әр адамның өміріндегі студенттік шақ көп жағдайда оның жастық шағына сәйкес келеді. Жастық шақ бұл – адамның өміріндегі ең белсенді кезең болып табылады: оқу, жұмыс, отбасын құру жастардан олардың барлық ақыл-ой, дене және психологиялық мүмкіндіктерінің шоғырлануын талап етеді. Бұл кезеңде тұлғаның мінезі толық дамиды.

3. Ортамен өзара әрекеттестігінің студенттердің тұлғасының қалыптасуындағы рөлі

Адамдардың өз ортасымен өзара әрекеттестігі тұлғаның қалыптасуында азды-көпті рөл атқарады.

Өзара әрекеттестік – бұл объектілердің (субъектілердің) өзара байланысы мен міндеттілігін тудыратын бір-біріне жанама немесе тікелей ықпалы.

Өзара әрекеттестікте адамның басқа адамға өзінің дербес әлемі бар субъектісі ретіндегі қатынасы жүзеге асырылады. Адамның адаммен қоғамдағы өзара әрекеттестігі – бұл олардың ішкі әлемдерінің өзара әрекеттестігі, яғни олардың ойларымен, идеяларымен, бейнелермен алмасуы, мақсаттары мен қажеттіліктеріне ықпалы, өзге индивидтің бағалауына, оның эмоциялы жағдайына ықпалы.

Әлеуметтік психологияда өзара әрекеттестік адамдардың бір-біріне ықпалы ғана емес, сонымен қатар топ мүшелеріне ортақ іс-әрекетті жүзеге асыруға мүмкіндік беретін біріккен әрекеттерінің тікелей ұйымдастырылуы ретінде түсіндіріледі. Бұл жағдайда өзара әрекеттестіктің өзі басқа адамдардың тарапынан сәйкес реакцияны тудыруды мақсат еткен әрекеттердің тұрақты түрде, жүйелі жүзеге асырылуы ретінде анықталады. Жеке-дара іс-әрекетке қарағанда, біріккен өмір мен іс-әрекеттің индивидтердің енжарлығы – белсенділігінің кез келген көріністерін қатаң түрде шектейді. Бұл адамдардың «Мен-Ол», «Мен-Олар» бейнелерін құрып, үйлестіруге, қабілет-қарымдарын өзара реттеуге міндеттейді. Шынайы өзара әрекеттестік барысында адамның өзі, өзге адамдар, топтар туралы бара-бар түсінігі қалыптасады. Адамдардың өзара әрекеттестігі олардың қоғамда өзін-өзі бағалауы мен мінез-құлықтарын реттеудің жетекші факторы ретінде анықталады.

Кез келген біріккен іс-әрекетті жүзеге асырудың шешуші шарты және басты ерекшелендіретін бітісі жеке дара іс-әрекеттердің қоғамдық іс-әрекетке бірігуі, яғни кооперация болып табылады. Кооперация үдерістері – іс-әрекет дамуының қалған басқа үдерістерінің негізі, оны жүзеге асырудың жетекші механизмі болып табылады. Кооперация біріккен іс-әрекетті жүзеге асырудың

механизмі бола тұра, оның жиынтықталған субъектісі ретінде топ өнімділігінің және рекет етуінің орталық факторы ретінде де анықталады. «Тұлғааралық өзара қатынастар жүйесін түсіну жолы, - дейді А. В. Петровский, – топтың мағыналы іс-әрекетін талдау арқылы жасалады. Тұлғааралық өзара қатынастарға топтық өзара әрекеттестік арқылы жетуде сол өзара қатынастарды түсіну үшін, топқа ортақ іс-әрекетті және кез келген жағдайдағы тұлғааралық өзара әрекеттестікті де болжалды ету қажет...».

Біріккен іс-әрекет мақсаттарының мазмұнды сипаттамаларымен міндеттелген индивидтердің кооперативті өзара әрекеттестігі құрылымының топтағы өзара әрекеттесу үдерістеріне біршама ықпал етуі мүмкін екендігін болжау заңды. Адамның қызметтестеріне және өзіне танитын белгілерінің мазмұнына ықпалы қалай айқындалады? Біріккен іс-әрекет дамуының әртүрлі кезеңдеріндегі рөлі қандай? Осы сұрақтарға жауап беру әрекеті ретінде профессор Г. М. Андрееваның басшылығымен әлеуметтік қабылдауды талдау тұрғысында орындалған эмпирикалық зерттеуін қарастыруға болады. Болжам ретінде келесі жорамалдар айқындалды:

1. Бірлескен еңбек іс-әрекеті дамуының бастапқы кезеңінде адамның қызметтестерін, өзін қабылдау барысында белгілейтін сапалы белгілердің иерархиялық құрылымын қабылдау субъектісі енген іс-әрекеттің сипатына байланысты болмайды. Сонымен қатар топ дамуының алғашқы деңгейінде тұлғааралық қабылдау аумағында әртүрлі объектілерді қабылдаудың бағалау өлшемдерінің ұқсастығы

2. Бірлескен іс-әрекеттің дамуымен қатар қабылдаудың бағалау өлшемдері ажыратыла бастайды. Қабылдау объектісіне белгіленетін сапалы белгілердің құрылымы көбінде объектінің ерекшеліктеріне және бірлескен іс-әрекетті ұйымдастыру түрлеріне де байланысты болады. Атап айтқанда біздің болжамымыз бойынша іс-әрекеттің дамуымен қатар қабылданған тұлғалардың іскер сипаттамалары көбінде оларды қабылдау өлшемдері ретінде қолданылатын болады.

3. Топ дамуының алғашқы кезеңінде тұлғааралық қабылдаудың сапалы өлшемдерінің құрылымында олардың бірінің басымдылығы байқалатын болады. Басқаша айтқанда, қабылдау объектісіне таңылған сапалы қасиеттердің арасында

қасиеттердің қайсыбір тобы басым болады. Топтың дамуына қарай қабылдаудың әртүрлі сапалы өлшемдері анағұрлым бірқалыпты қолданылатын болады; қабылдау үдерісі белгілердің қайсыбір нақты тобын таңуда аса айқын таңдамалылық байқалмайтын болады.

4. Бірлескен іс-әрекеттің дамуына қарай қабылданған объекті күйлерінің анағұрлым толыққанды әрі жан-жақты сипатталатын болады. Ол қабылдау объектісіне таңылатын белгілер санының артуында, сондай-ақ тікелей бақылауға аса ашық болмайтын сипаттамалардың үлесінің артуында анықталады. Аталған өзгерістердің қарқындылығы бірлескен іс-әрекетті ұйымдастыру түрлеріне де байланысты болады: анағұрлым тығыз кооперация жағдайында бейнелену толыққандылығы еселенген дәрежеде артатын болады.

Өте қысқартылған түрде өзара әрекеттестікті келесі жағдайлардан құралатын үдеріс ретінде анықтауға болады:

- физикалық қабылдау;
- кеңістікте орын алмастыру;
- қатысушыларының қабылдауы мен қатынастарына;
- рухани вербалды қатынасу;
- вербалды емес ақпараттық қатынасу;
- бірлескен топтық іс-әрекеттен.

Өзара әрекеттестіктің құрылымына әдетте:

- өзара әрекеттестік субъектілерінен;
- оның субъектімен өзара байланысынан;
- олардың бір-біріне өзара әрекеттестігінен;
- өзара әрекеттестік субъектілерінің өзара өзгерістерінен

құралады.

Тұлғааралық өзара әрекеттестік субъектілердің, тұлғалардың арасындағы өзара әрекеттестік, қызмет еткен байланыс болып табылады. Оның құрылымында көбінде практикалық, мінез-құлықтық, аффективті, гностикалық (А. А. Бодалев); мінез-құлықтық, аффективті, когнитивті (Я. Л. Коломинский); реттегіш, аффективті, ақпараттық (Б. Ф. Ломов) атты үш құрамды және өзара байланысқан компонент ерекшеленеді. Аталмыш компоненттердің әрқайсысының үлкен психологиялық мазмұны бар. Психологиялық компонент нәтижелер мен қылықтардың, ым-ишараны, пантомимика мен сөйлеуді қамтиды, яғни барлық адам-

дар бір-бірін бақылау алады. Аффективті компонент тұлғаның жай-күйіне байланысты дүниелердің барлығын камтиды, ал гностикалық компонент ақпаратты қабылдаушы және өңдеуші тұлғаның белсенділігімен сипатталады.

Тұғааралық өзара әрекеттестік ойлар мен сезімдер өзара алмасып, сол ойлар мен сезімдердің, білімдердің, іскерліктердің, қызығушылықтардың құнды бағдарлардың ортақ қоры құрылғанда ғана қарым-қатынасқа ұласады.

Тұғааралық өзара әрекеттестік өзара түсіністік, өзара ықпал, өзара әрекет, өзара қатынастар, қарым-қатынас феномендерінің көмегімен сипатталады.

Индивидтердің арасындағы айырмашылықтар олардың болашақта өзара әрекеттесулерінің (оның басқа түрлері – қарым-қатынастың, өзара қатынастардың, өзара түсіністіктің), сондай-ақ тұлға ретінде олардың өздерінің негізгі шарттарының бірі болып табылады.

Кез келген қатынас әдетте басқа адамдардың нақты-сезімдік сыртқы көрінісін, іс-әрекеттерінің ерекшеліктерін, мінез-құлықтарын қабылдаудан басталады. Бұл кезеңде негізінен индивидтердің бір-біріне қатысты эмоциялық-мінез-құлықтық реакциялары басым болады. Қабылдау-қабылдамау қатынастары ым-ишарада, дене тұрқысында, көзқарасында, сөйлеу мәнерінде, қарым-қатынасты аяқтау немесе жалғасытру ұмтылысында көрініс береді. Ол адамдардың бір-біріне ұнау-ұнамауларының дәлелі болып табылады. Егер адамдар бірін-бір ұнатпаса қалыптасқан қатынасты екіжақты аяқтау немесе жоққа шығару реакциялары байқалады. Керісінше, адамдар өздеріне күлімсіреген, көзіне тік әрі ашық көзқараспен, турасынан бұрылып қараған, сергек те көңілді интонациямен сөйлеген, сенімін ақтайтын және біріккен күш-қуаттын негізінде болашақта ынтымақтастықты жалғастыруға болатын адаммен араласуға тырысады.

Студенттік кезең ерекше коммуникабельділікпен, креативтілікпен, ақыл-ой қабілеттерінің дамығандығымен, ой-өрісінің кеңдігімен, сыртқы және ішкі факторларға психологиялық тұрақтылығымен ерекшеленеді. Бұл кезеңде студенттер өзінің курстастарымен, төменгі және жоғарғы курстағы студенттермен араласады.

Студенттердің өздерінің курстастарымен өзара әрекеттестігі

өте тығыз болады: олар бір аудиторияда дәрістерге қатысады, кейбіреулері бір ғимаратта (жатақханада) тұрады, қоғамдық іс-шараларға қатысады.

Студент құрдастарының арасында тұлға ретінде өзін-өзі дәлелдеуге тырысады, құрдастарымен араласу қажеттілігі басым болады. Құрдастарымен қарым-қатынаста бағалау және серіктесін бағалау қажеттілігі үйлесімді қанағаттандырылады. Бұдан құрдастарының қарым-қатынастағы серіктесі ретіндегі теңдігі студенттерде қоршаған әлем туралы адекватты түсініктерінің қалыптасуының алғышарты ретінде қызмет ететінін түйіндеуге болады.

Студенттер тек өздерінің құрдастарымен ғана емес, сонымен қатар төменгі және жоғарғы курстағы студенттермен де араласады. Олардың өзара әрекеттестігі негізінен қарым-қатынаста, қайсыбір ортақ іс-шараға, мысалы, университеттің іс-шараларына (студенттің көктем, бірінші курс студенттерін студенттер қатарына қосу, спорттық іс-шаралар және т.б.) қатысуда көрініс береді. Олардың дербестілікке деген ұмтылыстарына қарамастан, олар жоғарғы курстағы студенттердің көмегі мен өмірлік тәжірибесіне мұқтаж болады. Олар үшін жоғарғы курс студенттері университетте үлкен өмірлік тәжірибені жинақтауға қолдау болады. Олар жоғарғы курс студенттерінен көбінде қайсыбір пәнді қалай тапсыруға болатынын, олардың әдебиетін пайдалана тұруды сұрайды, олармен ақылдасады, сондай-ақ қайсыбір мәселені шешуде жай көмек сұрайды.

Төменгі курстармен өзара әрекеттестікте олар университетте оқыған кезеңдегі тәжірибесімен алмасады. Төменгі курстармен алғашқы таныстық олардың алғашқы рет студент мәртебесіне ие болу мерекесінде орын алады, кейінірек белсенді студенттер өзге де университеттік іс-шараларда танысады. Жоғарғы курстағылар өздерін анағұрлым ашық-жарқын ұстап, төменгі курстағылармен қуана-қуана араласып жатады.

Әлеуметтену барысында студенттің іс-әрекет «каталогы» кеңейеді, яғни олар іс-әрекеттің барған сайын жаңа түрлерін меңгере бастайды. Жастық жас шамасындағы балалар қатынастардың жаңа жүйесіне, мектептегі достарымен, ересектермен қарым-қатынасқа түседі. Жасөспірімнің отбасындағы, сондай-ақ күнделікті өмірдегі құрдастарының арасындағы орны өзгеріске түседі.

Іс-әрекет аумағы кеңейеді, негізінен – сол іс-әрекеттің сипаты сапалы өзгеріске ұшырайды, оның түрлері мен формалары біршама күрделенеді. Студенттер іс-әрекеттің әрқилы түрлеріне оқу-білім алу еңбегіне, қоғамдық-саяси, мәдени-жаппай жұмысқа, дене-спорттық іс-әрекетке, ұйымдастырушылық еңбекке және т.б. қатысады.

Семинар және практикалық сабақтардың жоспары

1. Тұлғаның әлеуметтік-психологиялық шарттарының қалыптасуы.
2. Отандық және шетелдік психологтардың еңбектеріндегі тұлғааралық өзара әрекеттестік мәселесінің зерттелу жағдайлары.
3. Үйлесімді қарым-қатынастың жастардың тұлғалық жағынан қалыптасуындағы рөлі.

Студенттердің өзіндік жұмыстарының (СӨЖ) тақырыптары

1. Студенттердің тұлғалық белсенділігін жетілдіру – тұлға ретінде қалыптасуының маңызды факторларының бірі.
2. Жасөспірімдік шақта кәсіби – өзі анықтауға дайындығы және мамандық таңдауының психологиялық ерекшеліктері.

Реферат тақырыптары

1. Жасөспірім жастағы ұлдар мен қыздардың психикалық даму ерекшеліктері.
2. Жасөспірімдердің отбасылық өмірге дайындығының мәселелері.
3. Жасөспірімдердің интеллектуалдық дамуы мен тәрбиесіндегі оқытудың рөлі.

4.9. Ересек жас шамасы

Жоспары:

- 1. Есею белгілері және ересектік жас шамасын кезеңдерге бөлу мәселесі*
- 2. Ересектік жас шамасындағы дағдарыстар*
- 3. Егде жастағылармен психологиялық алдын алу жұмысын жүргізудің сатылары*

1. Есею белгілері

Ересектік өмір циклінің ең ұзақ әрі едәуір аз зерттелген фазасы. Ересек адамды әлі есеймеген адамнан ажыратуға мүмкіндік беретін белгілердің анықталуы біршама қиындықтарды тудырады. Ересектіктің табиғаты әлеуметтік-тарихи және тікелей хронологиялық жаспен анықталмайды. Тұлғаның жауапкершілікті, қисынды шешімдерді қабылдай алуы, басқа адамдарға жанашырлық танытуы, фрустрациясын жеңіп, әлеуметтік рөлді алып жүруі психологиялық есеюінің белгілері болып табылады. Психологиялық тұрғыдан есею: өзін-өзі жетілдіру қабілетімен (А. Маслоу) еңбекке, оқуға, жанұяға, саясатқа, дінге және мәнді белсенділіктің басқа да түрлеріне енудің негізінде Мен сезімінің кеңеюі; басқаларды эмоциялы қабылдауымен; эмоциялы қауіпсіздік шешімімен; ақиқатты және өз-өзін тұлға ретінде барабар қабылдауымен; өмірлік философиясымен (Г. Оллпорт) сипатталады.

Ересектік жас шамасын кезеңдерге бөлу мәселесі

Ересектік кезеңі ерте ересектікті (жастық шақ), орта ересектікті, кеш ересектікті (қартаю, қарттық және ұзақ өмір сүру) қамтиды. Хронологиялық, биологиялық, әлеуметтік және психологиялық жасты жіктеу қажеттігін ескере отырып, ересектікті анықтаудың белгілері мен оны кезеңдерге бөлу мәселесі туындайды. Адам ересек жасқа келгенде оның психикалық дамуының сипаты – әлеуметтік-мәдени тәжірибені меңгеру формасындағы дамудан, мәдениетті және өзін-өзі қалыптастыру формасындағы дамуға дейін өзгереді. Егер балалық шақта әлеуметтену үдерісі

жетекші болса, ересектікке тұлғаның даралану үдерістері басым болады (К. Г. Юнг). Оның шығармашылық белсенділігі, философиямен, өнермен, рухани тәжірибемен және т.б. айналысуы іс-әрекеттің негізі болып табылады.

Жас ерекшеліктерінің қалыпты дағдарысын мойындау – ересек жастарды кезеңдерге жіктеудің келесі мәселесі болып табылады. Қалыпты дағдарыстар тұрақты кезеңдер сияқты әлеуметтік-тарихи, мәдени табиғатқа ие. Дағдарыс тұлғаның жеке таңдау еркіндігі жағдайларында өзін-өзі жетілдіру жолына түсу қажеттігі пайда болғанда ғана орын алады. Адамның кез келген таңдауды жүзеге асыруы бір уақытта өзін-өзі шектеу және жеке басының жауапкершілігін қабылдауы. Бұдан «өміріне көз жүгіртіп, қорытындылаудың» құнды-мағыналы дағдарыстар ретінде тұлға дамуының қалыпты дағдарысының қажеттігі туындайды. Л. И. Анцыферова тұлғаның әлеуметтік даму ырғақтарының тездеуінен өмірде алға қойылған міндеттерді шешуде мамандану деңгейінің сәйкес келмеуін сезінуі ересек жастағылар дағдарысының себебі деп есептейді. Автордың ойынша дағдарыстан шығу жолы тұлғаның үздіксіз білім алуы мен өзін-өзі жетілдіруінде.

Ересектік кезеңдегі дағдарыстарды балалық шақтағы дағдарыстардан ерекшеліктерінің бірқатар белгілері бар. Біріншіден, олар жас ұлғайған сайын психикалық даму ырғағының төмендеуінен сирек кездеседі. Екіншіден, олар балалық шақтағы дағдарыстар сияқты айқын түрде хронологиялық жасқа байланысты бола бермейді. Дәл осы жағдай ересектіктегі дағдарыстардың кездесу-кездеспеуі жөніндегі қызу пікірталастардың себебіне айналды. Үшіншіден, балалық шақтағы дағдарысқа қарағанда сыртқы бақылаудан жасырын ішкі жоспарда саналы жүреді. Жас ерекшеліктерін жіктеу үлігілерінде ересектіктегі дағдарыстар деген атауға ие болды.

Р. Хевигхерст жастық шақтың дамуына қажетті төмендегідей міндеттерді көрсетеді:

- 1) некелесетін серігін іздеу және отбасын құру;
- 2) отбасы жүйесін қалыптастыру (жанұядағы құндылықтарды құру, жанұяның рөлдік құрылысын қалыптастыру);
- 3) ата-аналық қызметтерді және балалар тәрбиесін жүзеге асыра бастау;

- 4) отбасы үшін жауапкершілікті қабылдау;
- 5) кәсіби мансаптың дамуы;
- 6) әлеуметтік қатынастардың дамуы және азаматтық жауапкершілікті сезіну.

Р. Гоулд дамудың міндеттеріне ата-анадан тәуелсіздікке ие болып, өзін-өзі зерттеуді, ал Г. Шихи теңдестірудің ары қарай дамуын қосады.

Ересектіктің даму міндеттері:

- 1) балаларға көмектесу;
- 2) әлеуметтік және азаматтық міндеттерді орындау;
- 3) кәсіби міндеттерді қанағаттанарлық орындау;
- 4) дем алу мен бос уақытты өткізу түрлерінің дамуы;
- 5) физиологиялық өзгерістерді қабылдап, оларға бейімделу;
- 6) қартайып келе жатқан ата-аналарға бейімделу (Р. Хевиг-херст);
- 7) өмір арасындағы дағдарысты күйзелу;
- 8) Мен тұжырымдамасының қайта құрылуы.

2. Ересектік жас шамасындағы дағдарыстар

Ересектік жас шамасындағы нормативтік дағдарыстар төмендегіше жіктеледі:

- «ерте ересектікке аяқ басу» дағдарысы (17-22 жас шамасы);
- 30 жастағы дағдарыс;
- орта жас дағдарысы (40-45 жас аралығы);
- 50-55 жас шамасындағы дағдарыс;

белсенді кәсіби іс-әрекетті тоқтату және зейнеткерлікке шығу дағдарысы (65 жас шамасы).

Д. Левинсон, «ерте ересектікке аяқ басу» дағдарысын (17-22 жас шамасы) сипаттай отырып, аталмыш жас шамасының негізгі екі міндетін атап көрсетеді – ата-анасынан сепарация және ересектер қоғамында өз орнын іздеу. Сепарация үдерісі ата-анасының үйінен кету, қаржылық тәуелділіктің азаюы, жаңа әлеуметтік рөлдерді қабылдау, соның есебінен адамның неғұрлым автономды және жауапты болуы. Басты міндеті тұлғаның өмірлік құрылымының базалық моделін анықтайтын «арманды» құрастыру. Ол негізгі үш өлшемді камтиды:

– әлеуметтік-мәдени әлем (мамандық, әлеуметтік топтың мүшесі болу, отбасы, мансап, әлеуметтік рөлдер);

– Менді өлшеу (мотивтерді, қақтығыстарды, меңгеру амалдарын, іскерліктерді, сезімдерді және т.б. қамтитын саналы және ығыстырылған психологиялық мазмұн);

– белсенділік түрі және әлеуметтік өзара әрекеттесуге қатысу.

Өмірлік құрылымда жүзеге асырылған «арман» оның шыннайы жүзеге асырылуынан асатындықтан, Д. Левинсон бойынша 30 жастағы дағдарыс – «өмірлік қорытындыларды жасау» дағдарысы осы алшақтықты анықтайды.

Жоғары және қалыпты стреске ұласатын 30 жастағы дағдарыс өмірді әлі кеш болмайынша өзгерту ұмтылысын анықтайды. Осы жас шамасында мамандықты ауыстыру, ажырасу, дүниетанымы мен өмірлік фәлсафаны өзгерту ұмтылыстарымен айшықталады. 30 жастағы дағдарыс аяқталған соң, өмірлік мақсаттарды көздеу және жүзеге асыру кезеңі қалыптасады. Тұлға бір жағынан өзіне, отбасына, қызметіне, қоғамға, достық қатынастарға, өзінің тұлғалық өсуіне үлес қосуды көздесе, екінші жағынан – жетістіктерінде, мансабында, артықшылықтарында тәуелсіз болуға тырысады.

Орта жас дағдарысы (40-45 жас аралығы) жастық шақтың аяқталуымен және өмір сағаттарының тілдері қозғалысын ауыстырумен сипатталады. Егер дағдарысқа дейін өмір туғаннан есептелінсе, дағдарыстан кейін өмір кері есептің негізінде жүзеге асырылады.

Зейнеткерлікке шыққаннан кейін егде адамдарда, өмір салтының өзгеруі мен еңбек іс-әрекетінің тоқтауы кезінде қоршаған ортамен байланысты, әрекеттілікті және өмірге қызығушылықты барынша сақтау үшін жаңа құндылықтарды, рөлдерді, дағдыларды меңгеру қажеттілігі пайда болады.

3. Егде жастағылармен психологиялық алдын алу жұмысын жүргізудің сатылары

Психологиялық алдын алу жұмысы екі сатыда ұйымдастырылуы мүмкін:

I. Зейнеткерлікке шығуға дайындық.

II. Егде адамдармен зейнетке шыққаннан кейінгі кезеңдегі жұмыс.

Әрбір сатының өз мақсаттары мен жүзеге асыру тәсілдері бар:

I саты. *Дайындық сатысы* зейнеткерлікке шығардан біраз бұрын басталады.

Мақсаты: егде адамдарды өмірінің осы маңызды кезеңін тән саулығы мен психологиялық денсаулығын сақтай отырып, ешбір зардапсыз өтуі үшін зейнеткерлікке шығуға дайындау.

Бұл сатының психологиялық мәні, ең алдымен, адам өмірінің мәртебесі мен өмір сүру салтының шарасыз өзгеру үдерісімен шынайы өмірде кездескенге дейін, ақыл-ойында өткереді, сондықтан оған үйрену, бейімделу және стресс жағдаяттарын болдырмау болып табылады.

Психологиялық жұмыстың негізгі түрлері:

1. Психологиялық ағарту

Жұмыстың бұл түрі арнайы еңбектер (кітапшалар, нұсқаулықтар) бойынша жаппай оқытудан тұрады. Мұндай әдебиеттерде егде жас ерекшеліктері туралы, жасы ұлғайған адам зейнеткерлікке шығу кезінде басынан өткеретін негізгі қиындықтар туралы ақпарат ұсынылуы мүмкін.

Жұмыстың бұл түрі барынша қолайлы, алайда жекелей қарастыру мүмкіндігінің болмауы, оның тиімділігін төмендетеді.

2. Кеңес беру

Зейнеткерлікке шығуға дайындықтың түрлі мәселелері жөнінде дербес кеңес беруді ұйымдастыру. Материалды ұсынудың жеке тәсілі мен ауызша формасы осы әдістің негізгі жетістігі болып табылады. Кеңес беру үдерісінде егде адамдардың зейнеткерліктегі өмір салты туралы түсінігін кеңейту мүмкіндігі пайда болады, сонымен қатар зейнеткерлікке бейімделу үдерісін қиындатуы мүмкін, түрлі психологиялық проблемаларды шешуде көмек болады.

3. Топтық жұмыс

Арнайы құрастырылған ережелер бойынша дайындық топтарын құру.

Топтарды іріктеу мен қалыптастыру зейнеткерлікке шығуға жағымсыз көзқарасымен сипатталатын егде адамдар қатарынан жүргізуге болады.

Дайындық топтарын құру қағидалары:

– Өндірістік, яғни зейнеткерлік кезеңіне дайындық фирмалар мен кәсіпорындарда жүзеге асырылады. Құрудың осы қағидасы іс-шараларды ұйымдастыруды қамтамасыз етеді және топ мүшелерінің бір-бірімен танысуымен байланысты оқытудың бірінші сатысын жеңілдетеді. Дегенмен, оның әлсіз тұстары да бар, яғни егде адамдарға қарым-қатынас ортасын кеңейтуге, жаңа әлеуметтік байланыстар орнатуына мүмкіндік болмайды.

– Аймақтық қағида (тұрғылықты мекен-жайын ескеретін).

Бұл қағиданың негізгі жетістігі – бір-біріне жақын жерде тұратын адамдар арасында ұдайы байланысты қолдау мүмкіндігі. Дайындық топтарын қалыптастыру осы қағидалардың кез келгені бойынша жүргізілуі мүмкін. Топтардың ерекшеліктеріне байланысты, жұмыс бағдарламасының мазмұны да әртүрлі болады. Бұлар – коммуникативтік тренингтері, креативтілік, сенситивтілік, өз-өзіне сенімділік тренингтері. Жұмыстың мұндай формалары бейімделу үдерісіне жағымды әсер ететін, болашақ зейнеткерлердің ұжымда бірігуінің алғышарттарын жасайды.

II саты

Егде адамдармен зейнеткерлікке аяқ басу кезеңіндегі жұмыс.

Мақсаты: егде адамдардың зейнеткерлік кезеңге бейімделу үшін психологиялық шарттарды құру.

Жұмыстың негізгі бағыттары:

1. Зейнеткерлікке бейімделе алмаған егде адамдармен жұмыс істеу.

2. Егде адамдардың туыстарымен жұмыс істеу.

1. Зейнеткерлікке бейімделе алмаған егде адамдармен жұмыс істеу

Бейімделе алмаған егде адамдармен өзара әрекет ету үдерісі жеке және топтық формада ұйымдастырылуы мүмкін. Жұмыс бағдарламасын құруда егде адамдардың зейнеткерлікке шыққаннан кейін жемісті бейімделуді қамтамасыз ететін, жеке тұлғалық ерекшеліктерін ескеру маңызды. Осы ерекшеліктерді талдау негізінде жұмыстың келесі тараптарын бөлуге болады:

– зейнеткерлікке бейімделу деңгейі төмен егде адамдар өзін-өзі бағалаудың төменгі деңгейімен сипатталып, көбінесе, өздеріне көңілі толмайтындықтан, өзін-өзі барабар бағалауды қалыптастыру бойынша жұмыс жасау.

– бейімделу деңгейі төмен адамдар, өз өмірлеріндегі жағдайлардың көбі, бір оқиғаның немесе басқа адамдар әрекетінің нәтижесі деп пайымдайтын болғандықтан, интерналдық бақылауды қалыптастыру бойынша жұмыс жасау қажет. Егде адамдар өз өмірлеріндегі жағдайлар үшін жауапкершілікті өздеріне қабылдап, көп нәрсе өздеріне байланысты екенін түсінгені аса маңызды. Бұл деңгейде топтық жұмыс тиімді болуы ықтимал.

– кейбір егде адамдарда еңбек іс-әрекетінің аяқталуымен қоғамға қажетсіз болу сезімі пайда болып, алдағы өмірге үмітсіздік сезімі пайда болатындықтан, жұмыс істемейтін зейнеткерлердің әлеуметтік белсенділігін арттыру мақсатында жұмыс жүргізу керек. Ұтымды бейімделумен қолы бос уақытын және демалысын дұрыс пайдалану зейнеткерлік кезеңге әлеуметтік бейімделудің едәуір жарамды факторы болып табылады.

Зейнеткерлікке шығуымен адамда көп бос уақыты пайда болып, оған қолайлы әсер ететін болады. Бос уақытын қызықты өткізу егде адамда қанағаттану сезімін оятуы мүмкін, сондықтан ұтымды өмір салтының алғышарттары ретінде тұлғаның әлеуметтік жан-жақты әрекет етуі үшін шынайы мүмкіндіктер ұсыну қажет және уақытты енжар өткізу, егде адамның ерте қартайып, психологиялық денсаулығына кері әсер ететіндіктен, мынадай қажеттіліктер туындайды:

1) Зейнеткерлік кезенді өмірдің белсенді сатысы ретінде қоғамдық пікір қалыптастыру.

2) Егде адамдарды өздерінің дербес бейімділігіне, қызығушылықтарына, қабілеттеріне сәйкес, пайдалы және маңызды әрекеттерді жан-жақты іздестіруге бағыттау.

Осы ретте, егде адамның іс-әрекет түрін өзінің ішкі қызығушылықтарына сәйкес, таңдау мүмкіндігінің болуы маңызды. Мұндайда қызығушылықтары бойынша (тоқыма, түрлі заттар жасау, өнерді зерттеу және т.б.) үйірмелер мен курстарды ұйымдастыруға болады. Клубтық жұмысты ұйымдастыруда егде жастың тағы да бір мәселесі – өзара әрекет ету, қарым-қатынас жасау үдерісі жолға қойылады.

Бейімделу деңгейі төмен егде адамдарда басқа адамдармен қарым-қатынас жасау мәселесі орын алады. Олар қарым-қатынаспен қанағаттанбайды және көп нәрселер өздерінің бақылау өрісінен тысқары қалады деп есептейді.

Олар жақындарының қолдауын қажет ететініне, олардан қамқорлықты күтетініне қарамастан, басқа адамдарды қабылдау деңгейі төмен, олар басқаларды жағымсыз кейіпте қабылдайды. Өздерінің әлеуметтік керексіздігіне деген сенімділігі мен басқаларға қатысты бейтараптылығы, қарым-қатынас орнатуға кедергі болады.

Әңгімелесу кезінде олар қарым-қатынастағы серігіне аз қызығушылық білдіретіндіктен, жағымсыз әсерлер қалдырады. Сондықтан қарым-қатынас үдерісін оңтайландыру үшін жағдай жасаудың маңызы зор.

Сонымен, бейімделе алмайтын егде адамдармен психологиялық жұмыс, белсенді әлеуметтік рөлді атқаруды ынталандыруға, қоршаған адамдармен қарым-қатынасқа және жағымды өзіндік сана, психологиялық байсалдылықты қолдауға бағытталуы қажет.

2. Егде адамдардың туыстарымен жұмыс істеу

Жұмыстың бұл түрі кеңес беру формасында ұйымдастырылуы мүмкін. Әлеуметтік қолдау жасы ұлғайған адамдардың өздерін құзырлы екенін сезінуіне мүмкіндік беретіні туралы, олардың туыстарына түсіндіру маңызды. Өздеріне деген қамқорлықты, жағымды бағалануын, құрметтелуін сезінетіндей етіп егде адамдарға жағымды сезімдерді білдіру қажет. Бұл қарттық жаста бейімделуге ықпал ететін маңызды фактор болып табылады.

Осылайша, егде жасқа бейімделе алмаудың алдын алу бойынша жұмыс, психологиялық денсаулықты нығайтуға, егде жаста пайда болатын проблемаларға ұтымды қатынастың болуына бағытталған психологтармен сабақтар өткізуден тұрады.

Семинар және практикалық сабақтардың жоспары

1. Ересектік жастың классификациясына акмеологиялық көзқарас.
2. Ересектік кезеңдегі танымдық эмоционалдық және мотивациялық сипаттамалар.
3. Интеллектуалды даму және әлеуметтенуің психологиялық мәселелері

***Студенттердің өзіндік жұмыстарының (СӨЖ)
тақырыптары***

1. Зейнеткерлік кезеңге бейімделудің түрлі дәрежесі бар егде адамдардың жеке тұлғалық ерекшеліктері.
2. Акмеологиялық ұғымы және ежелгі ойшылдардың тұлғаның дамуы туралы акмеологиялық ойлары.
3. Акмеология – адам шығармашылығының заңдылықтарын зерттейтін жаңа интегративті-кешенді ғылым.

Реферат тақырыптары

1. Ерте ересектік кезеңдегі адамгершілік қасиеттердің қалыптасуы.
2. Ересектік кезеңдегі мотивтің өзгеруі.

4.10 Қарттық кезеңнің психологиялық ерекшеліктері

Жоспары:

1. Қарттық кезеңнің жалпы сипаттамасы. Дамудың әлеуметтік жағдайы және жетекші іс-әрекет

2. Геронтология – қарттар мен егде жастағы адамдардың психикасы мен мінез-құлық ерекшеліктерін зерттейтін саласы.

3. Кәріліктің әлеуметтік-психологиялық типтері

1. Қарттықтың жалпы сипаттамасы. Дамудың әлеуметтік жағдайы және жетекші іс-әрекет

Адамның қартаюуы – адамзатты ежелден мазалап келе жатқан жұмбақ. Философтар ғасырлар бойы қартаюудың себептерін талқыласа, көптеген діндер кәрілікке киелі маңыз берген. Алайда қартаюу үдерісінің биологиясы әлі күнге дейін толық зерттелген жоқ, тіпті адамның қартаюу шапшандығын тежеудің әдістері де табылмай келеді. Ғалымдардың толассыз зерттеулеріне қарамастан, адамзат кәрілікті жеңудің ауылынан әлі тым алыста.

Қартаюу – басқа да тірі ағзалардың табиғи қартаюуы сияқты биологиялық үдеріс. Сол үдерістің салдарынан адам денесіндегі барлық органдар мен жүйелер жұмысы біртіндеп әлсірейді. Жасы келген адамның денесіндегі физиологиялық өзгерістер, ең алдымен биологиялық қызметтердің бәсеңдеуіне әкеп соғып, метаболикалық стрестерге қарсы тұру қабілеті төмендейді. Мұндай келеңсіз өзгерістер әдетте адамның психологиялық және мінез-құлық пен жүріс-тұрыс ырғағының құбылуына себеп болады. Қартаюудың биологиялық аспектілеріне кәріліктен туындайтын өзгерістер ғана емес, жалпы денсаулықтың нашарлауы да жатады.

Қазіргі кезде геронтогенездің бөлінуі қартаюу мен кәрілік кезеңі, бүтін комплекстік әлеуметтік-экономикалық, биологиялық және психологиялық себептермен байланысты, сондықтан жоғарғы онтогенез кезеңдерін түрлі ғылым салалары қарастырады. Мәселен, биологиялық, нейрофизиологиялық, демографиялық, психологиялық және т.б.

Медицина ғылымында қартаю – бұл организмде жас өзгерістерінен заңды түрде туындайтын физиологиялық үдеріс. Қартаю үдерістеріне әртүрлі жүйелерде әртүрлі жылдамдықта байқалатын жас шамалық өзгерістердің дамуы тән. Адамның жас шамасы календарлық және биологиялық болып бөлінеді. Адамның биологиялық жасы оның зат алмасу, құрылымдық, қызметтік, реттеушілік ерекшеліктері мен бейімделу мүмкіншіліктерінің жиынтығымен анықталатын жағдайы болып табылады. Кәсіби зияндылықтар, ауыр дене еңбегі, ауыр күйзелістер, кофе, күрен шәйді қолдану, ішімдік ішу, темекі шегу сияқты факторлар қартаю үдерісін жеделдете түседі. Жастың қартаюына байланысты адамның салмағы да өзгереді. 35-60 жас аралығындағы ерлерде салмақ жыл сайын 0,2-0,8 кг-ға өседі. 60 жастан кейін май қатпарының өсуіне қарамастан дененің жалпы салмағы азаяды. Осы сияқты өзгерістер әйелдерде де байқалады. Жас келген сайын көлденең-жолақ бұлшық еттердің, бауырдың, лимфа жүйелерінің атрофиясы (сему) байқалады. Адам салмағының төмендеуіне сүйек жүйесінде байқалатын өзгерістердің біраз әсері бар.

Қартайғанда ДНК-нің (дезоксирибонуклеин қышқылы) байланысу қарқыны төмендейді, қайта түзелетін РНК (рибонуклеин қышқылы) мөлшері азаяды, осыған байланысты түзілетін белоктардың құрылымында өзгерістер байқалады. Қартайған организмде иммунитеттің жасушалық және гуморальдық факторлары белсенділігінің төмендеуі орын алады.

Қартайған сайын жүректің жиырылу саны төмендейді, осыған байланысты минуттық көлемі және жүрек индексі азаяды. Қан тамырларында атеросклерозды үдерістер қалыптасады, ол қан айналымының төмендеуіне әкеледі, мүшелердің қанмен қамтамасыз етілуі төмендейді. Артериялық қан тамырларының тарылуына байланысты қарттарда қан қысымының көтерілуі (140/90 мм. сын.бағ.) байқалады. Вена қан тамырларында склероз үдерістері жүреді, вена қан тамырларының созылғыштық қасиеті төмендейді, венадағы қысым төмендейді, қанның іркілуі байқалады, ол тромбоз ауруларының пайда болуына әкеліп соқтырады. Май, зат алмасуы бұзылады, қан құрамында майдың, холестериннің көбеюі байқалады, ол жүректің ишемиялық ауруларының дамуына әкеліп соқтырады. Тыныс алу мүшелері жағынан өкпенің тіршілік ету көлемі төмендейді, тыныс алу

жиілігі өседі, өкпенің созылғыштық, бронхының өткізгішітік қасиеттері төмендейді, қан айналым бұзылады, өкпеде іркілу үдерістері байқалады. Осыған байланысты қарт адамдарда өкпенің аурулары (іркілу пневмониясы) жиі кездеседі. Қартайған кезде эритроциттің саны кемиді, гемоглобин мөлшері (120 г/л) азаяды, яғни қан аздық ауруы дамиды, витаминдер мен минералды заттар мөлшері азаяды. Қанның ұю жылдамдығы жоғарылайды, тамыр ішінде тромбының пайда болуы жеделдейді.

Қартайған сайын есте сақтауы төмендейді, ұмытшақтық пайда болады. Ұйқы уақыты азаяды, күндіз қалғып кететін сәттер байқалады. Қартайған кезде ерікті қимыл-әрекеттерді реттеу механизмдері бұзылады, кеңістіктегі дене қалпын бақылауы қиындай түседі. Бұлшық еттердің салбырап, оның ширьғу қасиетінің төмендеуіне байланысты кейбір мүшелердің қызметі (үлкен, кіші дәретті ұстай алмау сияқты) бұзылады.

Қарт адамның тағы бір ұрымтал тұсы – иммун жүйесінің әлсіреуінен келетін аурулар. Тіпті, қазіргі медицинада қауқары кеткен кәрі ағзаның күші келмейтін кейбір ауруларға қатысты «кәрі адамдарға тән ауру» деген түсінік те бар. Мысалы, жас адам өкпенің қабынуынан тез-ақ айығып кетсе, мұндай кеселдің кәрі адамның түбіне жетуі де соншалықты оп-оңай. Жүрек, бүйрек, ми және өкпе сияқты органдардың жұмысы нашарлайды. Бұған белгілі бір мөлшерде осы органдар жасушаларының жоғалуы мен олардың қайтып орнына келу мүмкіндігінің төмендеуі себеп. Қарт адамның жасушалары жас кезіндегі мүмкіндіктерін біртіндеп жоғалтады. Жасушадағы кейбір ферменттердің де жұмысы баяулайды. Бір сөзбен айтсақ, адам ағзасындағы қартаю үдерісі барлық деңгейде жүретін көрінеді. Қартаю кезіндегі ми жұмысындағы елеулі өзгерістер – есте сақтау қабілеті мен ойлау қабілетінің баяулауы. Осы екі фактор қарттардың қоғам ырғағымен өмір сүру мүмкіндігін шектеп, көптеген зерттеулердің басты нысанына айналып отыр. Сөйте тұра, егер қарт адамның заманауи білімді көп талап етпейтін белгілі бір тапсырманы шешуіне жеткілікті уақыт берілсе, қарттар жастарға көп есе жібере қоймайды. Әсіресе, сөздік қоры, жалпы білім жағынан немесе адамның өзі үйренген саласына қатысты ойлау қабілетіне келгенде кәрілікке байланысты «өнімділіктің» төмендеуі, тіпті де байқалмауы мүмкін.

Кәрілікке байланысты адам ағзасында байқалатын физиологиялық үдерістер көп ғалымдардың пікірлері бойынша біріншілік ауру болып есептелінбейді, бірақ организмнің қызмет ету мүмкіншілігінің шектелуіне әкеліп соқтырады, оның әртүрлі залалды әдеттерге төзімділігін төмендетеді.

Кәрілік – адамның тарихи-эволюциялық дамуының әртүрлі сатыларында және әртүрлі экологиялық-популяциялық және әлеуметтік топтар ішінде шартты және шекаралық түрде ауысып тұратын биопсихологиялық және әлеуметтік тарихи түсінік.

Адамның дүниеге келген уақытынан бастап өмір сүру кезеңі 3-тен 24-ке жетуі мүмкін. Оның ішінде ең қарапайым және қолайлы топтастыру бойынша адамның өмір сүру кезеңдері 3 кезеңнен тұрады:

- Балалық шақ кезеңі;
- Жетілу кезеңі;
- Кәрілік кезеңі.

Ежелгі грек философы және математик Пифагор (б.э.д. IV ғ.) адам өмірінің кезеңдерін жылдың 4 мерзіміне сәйкес келетіндей 4 кезеңге бөледі:

- Қалыптасу кезеңі – «көктем» (0-20 жас);
- Жастық кезең – «жаз» (20-40 жас);
- Күш-қайраттың тасу кезеңі – «күз» (40-60 жас);
- Солу-кәрілік кезеңі – «қыс» (60-80 жас);

Тарихи дамудың әртүрлі кезеңдерінде және әртүрлі елдер шекарасында кәріліктің басталу кезеңі әртүрлі болады. Оны төмендегі берілген кестеден байқауға болады (15-кесте).

15-кесте.

Әртүрлі елдердегі ғалымдардың кәріліктің шекарасын айқындауы

Негізгі деректер	Кезеңі	Кәріліктің басталу уақыты, жасы
Пифагор	Ерте тарихи кезең	60
Гиппократ	Ерте тарихи кезең	56-63
Қытай ғалымдары	Ерте тарихи кезең	70
Орта ғасыр ғалымдары	Ерте тарихи кезең	Ерлерде - 50 Әйелдерде - 30

<i>15-кестенің жалғасы</i>		
Орыс демографы: А.П.Рославский- Петровский	19-ғасырдың 1-ші жартысы	61
Француз физиологтары	19-ғасыр	55-60, 70
Неміс физиологы М.Рубнер	1854-1932 жж..	50 жас-кәрілік; 70 жас-аса кәрілік
АҚШ денсаулық сақтау ассоциациясы	1939 ж.	65 жас ерте кәрілік; 75 жас кәрілік
Ағылшын физиологы	20-ғасыр	50-60 жастан астам

Жалпы қартаюу кезеңі жаңа демографиялық кезең болып табылады. Көптеген елдерде 60-65 жастан асқан адамдар тобы 20%-дан жоғары екендігі дәлелденді. Қазіргі кезде адамдардың орта кезеңдегі өмір сүруі олардың ата-аналарына қарағанда әлдеқайда жоғары, сонымен бірге, бұл ересек және қартаюу жастың әлеуметтік психологиялық ерекшеліктерін жалғастыру кезеңі екенін білдіреді. Саяси-әлеуметтік экономика қоғамның мәдени өмірін және адам дамуындағы мінез-құлықтарының нығаюын талап ететін кезең болып табылады.

Қазір медицина саласындағы бәзбір жетістіктер мен өмір сүру деңгейінің көтерілуі адамзаттың орташа өмір сүру ұзақтығын айтарлықтай өсірді. Бірақ әлемнің көптеген елдерінде бұл үдеріс енді халықтың қартаюуына әкеп соғуда. Әсіресе, Батыс Еуропа елдерінде, халықтың қалған бөлігімен салыстырғанда, мұқтаждықтары өзгеше келетін егде адамдар үлесінің артуымен бірге соңғы жылдары кәрілікке байланысты әлеуметтік және экономикалық мәселелер туындап отыр.

Қартаюу проблемалары жөніндегі ең бірінші халықаралық құжатқа қартаюу проблемалары жөніндегі іс-әрекеттердің Халықаралық жоспары жатады, осы құжатты 1982 жылы БҰҰ (Біріккен Ұлттар Ұйымы) Бас Ассамблеясы мақұлдады және ол халықтың қартаюу проблемаларын тиімді шешу саласы мен егде жастағы адамдардың даму саласындағы мүмкіндіктерін қарауға қатысты үкіметтер мен азаматтық қоғамның әлеуетін күшейтуге нысаналанған. Халықтың қартаюуы жөніндегі 2002 жылғы сәуірдегі екінші Дүниежүзілік Ассамблеяда БҰҰ мүше елдері

Саяси Декларация мен қартаю проблемалары жөніндегі Іс-әрекеттердің Мадридтік Халықаралық Жоспарын қабылдады, Жоспарда қартаю проблемалары жөніндегі стратегия мәселелері әлеуметтік қамсыздандырудың тар ауқымдарымен салыстырғанда анағұрлым кең мағынада қаралды және құжатта даму саласындағы саясат мәселелерін талқылау қажеттілігіне баса назар аударылады. Жыл сайын жер бетінде қартайған адамдардың саны 2,4 пайызға өседі екен. Кейбір болжаулар бойынша 2020 жылы кәрі және қартайған адамдардың саны 1 млрд-қа жетеді. XX ғасырдағы адам жетілуінің жылдам дамуын (акселерация), қартаю үдерісінің кешеуілдеуін, тіршілік ету ұзақтығының ұзаруын адамның тарихи-эволюциялық дамуындағы жаңа құбылыс деп қарастыруымыз керек.

Халықтың қартаю үдерісі – қазіргі кезде көптеген елдерде байқалып отырған құбылыс. Мамандардың болжамы бойынша, 2050 жылға қарай егде жастағы адамдардың саны жастардың жалпы санынан асып кетеді, бірқатар дамыған және дамушы елдерде бұл үдеріс 1998 жылда-ақ байқалған. Егде жастағы адамдар үлесінің көбеюімен көрсетілетін халықтың қартаю үдерісі туудың жиынтық коэффициентінің төмендеуінен және өмір сүру ұзақтығының өсуінен туындайды: ол қазір іс жүзінде жаппай дерлік байқалып отыр. Халықтың қартаюы Францияда XVIII ғасырдың соңында басталды да, содан кейін бірте-бірте барлық дамыған елдерге тарады. Бірақ егде жастағы адамдар үлесінің ұлғаюы қазіргі кездегідей бұрын ешқашан соншалықты жылдам және ауқымды болған емес. Халықтың қартаюы мен аралас мәселелерді зерттеп-зерделеуші сарапшылар жас дәрежесіне қатысты әрқелкі тәсілдерді ұстанады. Н. Н. Сачук ДДСҰ (Дүниежүзілік Денсаулық сақтау Ұйымы) Еуропалық аймақтық бюросының деректерін (1963) келтіреді, ол бойынша 60-тан 74 жасқа дейінгі адамдар – егде жастағы адамдардың, 75 және одан жоғары жастағылар – қарт адамдардың, 90 және одан жоғары жастағылар ұзақ жасаушы адамдардың қатарына жатқызылады. Дүниежүзілік Денсаулық сақтау Ұйымы 1982 жылы 65 жасты егде жастың көрсеткіші ретінде таңдады, ол қазіргі кезде көпшілік елдерде жаппай танылған көрсеткіш болып табылады.

1990 жылы БҰҰ-ның Бас Ассамблеясы 1 қазанды Халықаралық қарттар күні деп бекітті.

2. Геронтология – қарттар мен егде жастағы адамдардың психикасы мен мінез-құлық ерекшеліктерін зерттейтін саласы

Қай қоғамда болмасын, ең басты құндылық – адам мен оның өмірі. Еңбек белсенділігі жоғары, дені сау ұлты бар мемлекеттің болашағы да зор саналады. Сондықтан бүгінгі таңда адам ағзасының қартаю үдерісін зерттейтін геронтология ғылымы ең қызықты ғылымдардың біріне айналған.

Қартаю жөніндегі ғылым – геронтология (грек сөзі gerontos-кәрі, қартайған адам) адам қартаюының қалыпты үдерісін, кәрілік өзгерістердің даму қарқыны мен сипатына әсер ететін оның негізгі белгілері мен факторларын, адам организмінің қартаю заңдылықтарын зерттейтін ғылым.

16-кесте.

Біздің еліміздегі қабылданған жас шамалық кезеңінің схемасы

Кезеңдері	Шекарасы
Нәресте кезеңі	1-10 күн
Емшек емізу кезеңі	10 күн -1 жыл
Ерте балалық шақ	1-3 жас
Алғашқы балалық шақ	4-7 жас
Екіншілік балалық шақ	Ер балаларда 8-12 жас қыз балаларда 8-11 жас
Жасөспірім жас	Ер балаларда 13-16 жас қыз балаларда 12-15 жас
Бозбалалық жас	Ерлерде 17-21 жас әйелдерде 16-20 жас
Біріншілік жетілу кезеңі немесе ересектік кезең	Ерлерде 22-35 жас әйелдерде 21-35 жас
Екіншілік жетілу кезеңі немесе ересектік кезең	Ерлерде 36-60 жас әйелдерде 36-55 жас
Қарттық кезең	Ерлерде 61-74 жас әйелдерде 56-74 жас
Кәрілік кезең	Ерлерде және әйелдерде 75-90 жас
Ұзақ жасайтындар	Ерлер мен әйелдерде 90 жас және одан жоғары

Геронтология ілімі ХХ ғасырдың басында өз алдына ғылыми ілім ретінде қалыптасқан тіршілік ету ұзақтығын, яғни организм өмірінің ұзақтығын анықтау механизмі жөніндегі биология ғылымымен тығыз байланысты. Осы тұрғыда американдық ғалым Р. Пирл, сонымен қатар белгілі геронтологтар А. Комфорт және Б. Стрелердің алатын орны ерекше. Ресейде бұл ілімнің алғашқы қалыптасуы Пирлдің шәкірті, профессор В. В. Алпатов еңбектерімен тығыз байланысты. Кейбір геронтологтар тіршілік ету ұзақтығының биологиясын геронтология ілімінің бір тарауы деп есептейді.

ХХ ғасырдың 30-40 жылдары Қазақстанда қариялар мен мүгедектер үйі, ауруханаларда геронтология және гериатрия кабинеттері (Алматы, Қарағанды, т.б.) ашылды, жүйелі зерттеулер жүргізіле бастады. Бұл зерттеулердің нәтижесінде қартаюдың әлеуметтік-гигиеналық себептері мен клиникалық белгілері анықталды; адам жасының ұлғаюына байланысты жүрек пен қан тамырларында пайда болатын өзгерістер зерттелді. Егде тартқан және қартайған адамдардың әдетте байқалмайтын жүрек ақауларына сипаттама берілді. Физиологиялық және биохимиялық көрсеткіштердің қалыпты деңгейі анықталып, егде тартқан және қартайған адамдардың денсаулығын тексеру әдістемесі ұсынылды.

Геронтология мен гериатрия ілімі тығыз байланысты, ол кәрі және қарттық жастағы адамдардың ауруларын зерттейді. Геронтологияның негізін қартаю үдерісінің биологиясы құрайды, дегенмен қартаю мәселесі кешенді үдеріс: биомедициналық, психологиялық, антропологиялық, әлеуметтік, экономикалық негізді құрайды. Кәріліктің алғашқы анықтамасы және оның себептері ескі дәуірге жатады. Ұлы дәрігер Гиппократ (б.д.д. IV-V ғ.) кәрілік деген ұғымды табиғи жылулықтың кетуі және организмнің кеуіп қалуының нәтижесі деп түсінді. Философ Платон кәрілікке орта жастағы адамның өмір сүру салты әсер етеді деп көрсетті. Кәрілікті баяулату рецептері ежелгі Қытай және ежелгі Индия медициналарында келтірілген.

Адам денсаулығы және оның өмір жасының ұзақтығы организмнің қартаю сипатымен тығыз байланысты. Егде тартқан және қартайған адамдардың ауруларын клиникалық медицинаның гериатрия (грек. *geron* және *iatria* – емдеу) деп алатын бөлімі зерттейді.

Геронтология кезеңін дәстүр бойынша 3-ке бөлеміз.

1. Мосқалдық кезең (ерлер үшін 60-74 жас, әйелдер үшін 55-74 жас);
2. Қарттық кезең (70-90 жас);
3. Ұзақ жасайтындар (90 жастан жоғары).

Ресейде және бүкіл дүниежүзінде геронтологияның негізін салушы әйгілі орыс ғалымы И. И. Мечников. Геронтология ілімі жаңа заманғы түсінікте ХХ ғасырдың ортасында қалыптасты. 1958 жылы медицина ғылымының академиясында Ресейде бас ғылыми-зерттеу геронтология институты ұйымдастырылды. Қазіргі кезде Ресейде геронтология ғылыми-зерттеу институты, аймақтық орталықтар, Мәскеуде Ұлттық геронтология орталығы жұмыс істейді.

Қазіргі заманғы геронтологияның негізгі міндеті: мезгілінен бұрын қартаюдың алдын алу, денсаулықты және белсенді ұзақ өмір сүруді сақтау, қартаю ерекшеліктерін, қартаю үдерісіне қоршаған ортаның, оның ішінде антропогенді (өмір сүру салты, еңбек, әлеуметтік жағдай) факторлардың әсерін зерттеу болып табылады.

Геронтология ғылымындағы ең басты бағыттардың бірі – адам өмірін ұзарту. Дәрігерлік көмек пен өмір сүру деңгейінің жақсаруы арқасында қазір жаһан бойынша адамдардың өмірі біршама ұзарды. Ғалымдардың пікірінше, индивидум деңгейінде дұрыс диета сақтау, қимыл-қозғалыс жаттығуларын жасау және темекі, арақ-шарап сияқты қауіпті улы факторлардан аулақ болудың арқасында да өмірді аздап ұзартуға болады. Әйтсе де бұл факторлар көбінесе кәрілікті жеңуге емес, «кездейсоқ» ажалды жеңуге ғана бағытталған.

Әлемде адамның қартаю жылдамдығын баяулатудың бірнеше «жеміс беруі мүмкін» стратегиясы ғана бар. Зерттеушілер солардың арқасында қартаю жылдамдығын төмендетіп, өмірді ұзартпақ. Мысалы, адам органдарын клондау арқылы қолдан өсірілген органдармен алмастыру немесе антиоксиданттар, гармон деңгейіндегі терапия арқылы ағза жасушаларын молекулярлық «жөндеуден» өткізу сияқты тұжырымдар пайда болды. Алайда бұл бағыттарда да әзірге ауыз толтырып айтарлықтай нәтижелер жоқ.

Қартаюдың табиғатын анықтаумен геронтология ғылымы айналысады. Бұл ғылым физиологиялық өзгерістермен

қатар, қарт адамдардың қоғамдағы әлеуметтік рөлін де терең зерттейді. Геронтологияның мақсаты – кәрілікке байланысты туындайтын кейбір кемшіліктерді жеңу. Өйткені әрбір жас тобының әлеуметтік мәртебесі мен қоғамдағы орны сол топтың экономикалық «жетістіктерімен» тығыз байланысты. Мысалы, ауыл шаруашылығы саласында қарт адамдардың мәртебесі жоғары. Олардың өмірлік тәжірибесі жоғары бағаланып, олардың біліміне деген сұраныстың арқасында қарт адамдар қоғамның белсенді мүшесі болып қала береді. Бірақ соңғы ғасырлардағы индустриализация мен урбанизация деңгейінің күрт өсуінен қарт адамдардың қоғамдағы рөлі төмендеп келеді. Соңғы зерттеулерге қарағанда, қарттардың өз маңыздылығын жоғалтуына олардың еңбекке деген қабілетсіздігі емес, үздіксіз білім алу мен жаттығуларды талап ететін жаңа технологиялардың енгізілуі себеп болып отырған көрінеді. Әйтсе де, кейбір салаларда қарт адамдар әлі де жоғары белсенділігін сақтап келеді, мәселен, саясатта.

Қарттар мен егде жастағы адамдардың психикасы мен мінез-құлық ерекшеліктерін, жас психологиясының бір саласы геронтологиялық психологиясы зерттейді. Ол қартаюдың белгілерін, яғни адам организмінің функционалдық мүмкіндіктерін (қимыл белсенділігінің баяулауы, күш қуаты азайып, денсаулығының нашарлауы) біртіндеп төмендеуін қарастырады. Психика функцияларының (зерде, ес, зейін және т.б.) өзгерістер біржақты ғана байқалады. Қарт адамдардың психикасына интеллектуалдық және эмоциялық ішкі әлемге кету, өткізген өмірін бағалау мен ұғынуға байланысты қайғыру, өміріндегі басты мақсаттары орындалмаса, өкіну, түңілу сияқты қасиеттер тән болады. Алайда қартаюды тек регрессивті құбылыс деп қарамау керек, қартаю дамудың бір кезеңі. Бұл кезеңде адамның рухани жетілу деңгейі төмен болады. Мысалы, қанағаттану, парызын өтеген жағдайда өмірге ризашылық, мейірімділік т.с.с. қасиеттермен қатар кемелденген адамдардың даналыққа жетуі. Қарт адамның шығармашылық белсенділігі жоғары болатындығы жиі байқалады. Қартаюдың психологиялық ерекшеліктері мен өзгерістеріне ерте кезден назар аударса, геронтология ғылымы пән ретінде егде жастағы адамның көбеюі; олардың жұмысқа қабілеттілігі мен тұрмыс жағдайының, сондай-ақ іс-әрекетінің

сипаты мен құндылықты бағдарларының өзгерулеріне, яғни жеке адамның даму мәселелеріне, т.б. байланыстар пайда болады.

Қарттық кезең (психологияда) – адам өмірінің соңғы даму кезеңі. Қарттық жас – адам өміріндегі заңды кезең. Бұл кезеңдегілердің ерекшеліктері, адамның циклдік өмір жүйесіндегі айрықша рөлі, қарттық кезең өзіндік дамудың жалпы перспективасын белгілеп көрсетеді.

Қарттық кезеңнің алдында, егер осы жастағылардың мінез-құлық позициясы жеткіліксіз болса, онда олар өз бетінше шешім қабылдай алмайды. Осыған байланысты Л. С. Выготский қарттық кезеңде метаморфоз заңының болуы керек екенін көрсетті, кейін қарттық кезеңде олардың тек қана жойылған қабілетін сипаттау ғана емес, ең алдымен сапасы тамаша психикасын сипаттау керек, егер оның дамуында сапасы шынжыр болса ғана деп көрсетті.

Д. И. Фельдштейн, қарттық кезеңде бұрынғы зардаптары шығып, аяқтары қақсайды деп көрсеткен. Мүмкіншілік болса, адам өмірі ұзарады, соның ішінде индивидтің ішкі өзіндік дамуында санақ болуы керек. Жасы келген адамда тек қана тәжірибелік алып беру ғана емес, сонымен қоса болашаққа деген жарыстар да болады. Қарттар өз өмірінің қарттық кезінде күтім болмаса, өзіндік ойынан аулақ болса (тастап кетсе), істері аяқсыз қалса (бітірусіз), онда олардың даму қоры шектелген. Бұл қор, адам дамуының бүкіл өмірлік дистанциясы созылғанда қалыптасады. Даму кезеңі, бұл кәрілікпен байланысқан болашақты білдіреді, яғни кәріліктен белсенді түрде адамгершілік қарым-қатынас тенденциясы арқылы шығарады, ол құрмет пен тандануға байланысты.

Бұл кезеңнің қызықтысы, кәрілік кезеңде оларда толық әрі аяқталған мінез-құлық позициясы жоқ. Геронтолог ғалымдар кәрілік – бұл біріншіден, биологиялық феномен, яғни бұл психологиялық өзгеріспен бірге жүреді деп санайды. Көптеген зерттеушілер оның барлық жоғалу жиынтығы – экономикалық-әлеуметтік, индивидуалдық болады, яғни бұл даму кезеңіндегі автономия болуы мүмкін.

Кәрілік жастағы өзгеріс – биологиялық үдеріс, ол тікелей жас мөлшерімен байланысты болып келеді, ал егер әлеуметтік кезең болатын болса, адам зейнетке шығады, оның әлеуметтік статусы өзгереді, жүріс-тұрысы өзгереді, соңында психологиялық

кезеңінде өзгеріске душар болады. Бұл кәріліктің механикалық өзіндік регуляциясын анықтауға негіз болады. Сондай-ақ кәрілердің проблемасы – биологиялық жүйенің функционалдық сәйкестігі, яғни өзіне лайықты психологиялық және өзін қоршаған әлеуметтік кеңістігіне бейімделуінсіз бұл орындалмайды. Қартаю – бұл жаңа әлеуметтік рөлге көшу, яғни жаңа жүйелік топпен өзіндік қарым-қатынас орнайды. Дәл қазіргі уақытта кәрілік кезеңіне ғылыми қызығушылық тууда, бұл кезең жайлы білім өмірде ешқандай күмән туғызбайды. Геронтопсихология – бұл қазіргі даму психологиясының ең жас бөлімі. Қарттық кезеңнің проблемасына деген психологиядағы қызығушылықтың басты екі себебі бар. Біріншіден, қарттық кезең жаппай өшу үдерісі емес екендігін көп ғылымдар зерттеді. Б. Г. Ананьев геронтологтар қарттық кезеңде адам мүгедектік үдерісіне жақын болады, сонымен қоса өзге де үдерістер мен мүгедектік күшке қарсы факторлар жүзеге асады деген қорытындыға келді, дейді.

Геронтология ғылымы жаппай және бір мезгілдегі қартаюдың бұрынғы мазмұнын өзгертті, ұзақ өмір сүру проблемасына өте үлкен назар аударды. Қазіргі күнде геронтологтар қарттық кезеңдегі организмнің өзіндік бейнесін қайта құруын тексеруде, ерекше қабілет функцияларының жалпы орынға өтуін сақтайды. Витаукт (*vita* – өмір, *auscfer* – ұлғайту) организмнің өмірге деген қайраткерлігін тұрақтандырады, көптеген өзгерістерді қалпына келтіріп және олардың орнын толтырады, жаңа қабілет механизмдерін құрады. Оның екі себебі бар: біріншісі – даму психологиясының қарттық кезеңіне деген қызығушылық; екіншісі – қызығушылық пен геронтологиядағы қарттық кезеңді зерттеу мен интенсивті дамумен байланысты, әлеуметтік-экономикалық факторлар себепшісі болады.

Даму психологиясының 90%-ы балалар психологиясын зерттеумен шұғылданады. Қарттық кезең бұл өте қиын проблемалардың түрі. Геронтология ғылымының дамуына үлес қосқан атақты ғалымдардың бірі И.В.Давыдов оның категорияларын көрсетті, қарттық кезеңіне жету ешқандай күнтізбеде көрсетілмегенін айтады. Сонымен қатар, Еуропа бюро аймағында БДСҰ (Бүкіләлемдік Денсаулық Сақтау Ұйымы) қарттық кезеңнің басталуы ерлерде 61 мен 74 жас, ал әйелдерде 55 – 74 жас аралығы деп көрсетеді.

Қартаюдың психоаналитикалық сипаты. Карл Юнг «Адамның өмірінің екінші кезеңі» деп атаған ілімінде келесі проблемаларды көрсетті. Ол үшін өмірдің екінші кезеңі критикалық айналым сәті, яғни индивидтің өзіндік дамуында жаңа мүмкіндіктер ашылады. Қарт кісілерге «әлеуметтік протезде» әлеуметтік көмек жүйесін ұсыну қажет. Бұл жұмыс бойынша Адлердің проблемалық шешімі, идеялары көрсетілген. Даму психологиясының геронтопсихология саласына көп үлес қосқан ғалымдардың бірі – Э. Эриксон. Өзіндік дамудың сегіз стадиясын көрсеткен. Өмір циклінің әрбір кезеңінде спецификалық тапсырмалар жалпыға ортақ байланысқан. Әрбір кезеңі әлеуметтік-бағалы мақсатты анықтайды. Өмір жасындағы сегізінші кезең – қарттық, мінез-құлықтың өзгеруімен сәйкес өзгереді. Өзімшілдік пайда болады. Э. Эриксонның теориясы өзге де ғалымдардың қызығушылығын тудырды. Р. Пэкон мен Р. Пэк «сәтті қарттық» деп көрсетті, яғни адам өзіндік дамуында негізгі үш тапсырманы орындау керектігін көрсетті («Эго» дифференциясына қарсы рөл). Адамдар өздерін тек қана өзінің жұмысына және отбасына арнайды, бұл зейнетке шығар жол, жұмыс ауысымы немесе балалардың үйден кетуі, олар да жағымсыз эмоция тудырады. Екіншіден, бұл трансценденция жан дүниесіне қарсы. Соңғы трансценденция «Эго»-«Эго» өзгерісіне қарсы, негізгісін меңгеруші, маңызды белгілер көрсетіледі.

Қартаю мәселесі нақты моральдық деңгейде айқындалады. Адамзаттың дәстүрлі бағалылықтарының барлығы – нәтижесінде қартаюмен тікелей байланысты. Бұл жерде ерекше атап айтатын дүние – бұл қартаюдың әлеуметтік аспектісі. Бұл әлеуметтік аспект өз артынан нақты моральдық мәселелерді алып келеді. Қартаю – ол әлеуметтік рөлдердің жаңа жүйеге көшуі. Яғни, топтық және тұлғааралық қарым-қатынастардың жаңа жүйеге өтуі.

3. Кәріліктің әлеуметтік-психологиялық типтері

Қартаюдың түрлері өте көп, оның айқындалу төңірегі де өте кең. Ф. Гизенің типологиясында қарттар мен қартаюдың үш типі көрсетілген:

– *келеңсіз қарт адам* – өзінің бойындағы қартаю белгілерін мойындамайды;

– *экстраверт қарт адам* – яғни, қартаюу кезеңін сыртқы әсер арқылы немесе қоршаған ортадағы өзгерістер арқылы мойындайды (мысалы, өсіп кеткен жастар, жастар мен қарттардың көзқарастарының бөлек болуы, жақын адамдарының қайтыс болуы, отбасындағы орнының өзгеруі, техника төңірегіндегі өзгерістер, әлеуметтік өмірінің өзгеруі және т.б.).

– *интроверт қарт адам* – яғни, қартаюу кезеңін бастан қиын кешіру. Адам қоршаған ортадағы жаңалықтарға қызығушылық білдірмейді, өткен өмірі туралы көп ойланады, аз қимылдайды, тыныштыққа ұмтылады және т.б.

И.С.Кон қартаюудың келесі әлеуметтік-психологиялық типтерін анықтап көрсетеді.

Бірінші тип – белсенді, шығармашылық түрде қартаюу. Бұл типке жататын қарттар, заңды демалысқа шықса да, қоғамдық өмірде, жастар тәрбиесінде және т.б. белсенді атсалысып, толыққанды, белсенді өмір сүріп, өздерін еш кемсітпейді.

Қартаюудың *екінші типіне жататын* қарттар – бұрын-соңды уақыттары жетпеген шаруалармен айналысатындар: яғни, білім деңгейлерін көтеру, демалу, көңіл көтеру және т.с.с. Бұл типтегі қарттарға әлеуметтік және психологиялық тұрғыда жақсы бейімделу, көнбіс болу, барлық энергияны тек өздеріне ғана жұмсау тән.

Үшінші тип (көбінесе әйел адамдар) барлық күш-қуатын тек отбасына ғана жұмсайды. Үй шаруасы ешуақытта таусылмайтын болғандықтан, әйелдердің ауруға, зерігуге уақыттары да болмайды. Бірақ өмірге деген қанағаттану бұл топтағы қарттарда (жоғары екеуіне қарағанда) төмен.

Төртінші типтегі қарттар – бұл типке жататын қарттардың ерекшелігі – денсаулықтың өмірінің мәніне айналуы болып табылады. Түрлі белсенділік формалары, моральдық қанағаттану да осымен тікелей байланысты. Сонымен қатар, (көбінесе ер адамдарда) нақты ауруларын шынайылықтан артық көру, қатты қобалжуға жол беру жиі кездеседі.

И.С.Кон жоғарыда көрсеткен қарттардың жағымды типтерімен қоса, олардың *жағымсыз типтеріне* де назар аударады:

– агрессивті, кәрі ұрысқақтар – қоршаған ортаға көңілі толмай, өзінен басқаның бәрін сынға салып, төңірегіндегі адамдардың барлығын үйретіп, әрдайым дау-дамай шығаратындар;

– *өзінің өміріне және өзіне көңілі толмайтындар*, жалғыз қалған және көңілсіз жүретін қарттар. Өткен өмірлерінен жіберіп алған мүмкіндіктерін айтып, өздерін аса бақытсыз санайтындар.

Қарттарға қатысты зерттеу жүргізгендердің бірі – А. Качкин. Ол қарттарды өмірлеріндегі қызығушылықтарына сай, төмендегідей типтерге бөліп қарастырған:

– *Отбасылық тип* – тек отбасының бақытына назар аударатындар.

– *Жалғыздық типі* – тек өзімен-өзі ғана ой бөліскенді қалайды, содан ләззат алып, өз естеліктерімен ғана өмір сүреді.

– *Шығармашылық тип* – бұл типтегі қарттардың сурет салумен, музыкамен және т.б. айналысуы міндетті емес. Олар өз шығармашылықтарын бақшада гүл өсірумен де көрсете алады.

– *Әлеуметтік тип* – зейнеткер – қоғам адамы, қоғамға пайдалы істермен және іс-шаралармен айналысушы.

– *Саяси тип* – өз өмірін саяси өмірге араласумен (белсенді де, белсенді емес те) толтырады.

– *Діндар тип.*

– *Сөніп бара жатқан тип* – өз күшін жұмсай алмай, өзіне жаңа іс таба алмай, өмірін қызығушылықпен толтыра алмаған қарттар жатады.

– *Ауру тип* – бұл типтегі қарттар өз ауруларына емес, көбінесе сол ауруларының өту этаптарын бақылаумен айналысатындар.

Көптеген қарттар девианттарға айналады, яғни мінез-құлқында ауытқушылықтар пайда болады (қаңғырып кету, өзін-өзі өлтіру).

Психиатр М. Мак-Каллох жануарлардың адам психикасына әсерін бірінші болып зерттеген болатын. Сауалнама жүргізу арқылы ол келесі тұжырымға келді: үй жануарлары адамды байсалды, сабырлы, жайбарақат қылады. Ал кейбір жан күйзелісін бастан кешірген адамдарға, мұндай «төрт аяқты достарды» бағу аса қажет болып табылады.

Жалғыздық сезімі адамның жан дүниесін күйзелтеді. Қоршаған ортамен қарым-қатынасын әлсіретіп, тұлғаны, оның әлеуметтік құрылымын бұзады. Адамдармен толыққанды қарым-қатынаста болу, соны сақтап қалу, жалғыздық сезіміне мойынсынбау – қартаюды дұрыс қабылдау дегенді білдіреді.

Қартаю – жеке адамның дамуының маңызды және ұзаққа со-

зылатын кезеңі. Өйткені бүкіл әлемде адам өмірінің ұзақтығы өсіп келеді. Қарт адамдарға мемлекет, қоғамдық және басқа да ұйымдар мен мекемелер, жалпы қоғам тарапынан жасалған дұрыс қарым-қатынас – олардың өмірлерінің жақсы өтуіне бірден-бір себеп болады.

Кәрілік жасы – адамның орта жастан кейін келетін қоғамдық еңбектен босап, еңбегінің зейнетін көретін материалдық қамтамасыз етілетін құрметті демалысқа шығатын жасы. Шартты түрде кәрілік адамның зейнетке шығуы жасына жетуінен басталады деп есептеледі. Кәрілік жаста кәрілік, кемелділік деген ұғым жиі кездеседі. Ол дегеніміз қартайған адамның ақыл-ойының сарқылуының салдары болып табылады. Кәрілік, кемелділік кейде шектен асып, ақылдан ажырап қалу деңгейіне дейін құлдырауы мүмкін, қазақта мұны алжу деп атайды.

Қартаюдың ең ақырғы сатысы – кәрілік сатысы, ол адамның бүкіл тіршілік ету өмірінде ішкі және сыртқы факторлардың әсерінен дамитын адам ағзасының қызметтік жетіспеушілігінің ұлғаю нәтижесі болып табылады. Қартаюдың психикалық ерекшеліктері мен өзгерістеріне ерте кезден назар аударылса да, геронтология ғылымы пән ретінде егде жастағы адамдардың көбеюі, олардың жұмысқа қабілеттілігі мен тұрмыс жағдайының, сондай-ақ іс-әрекетінің сипаты құндылықты бағдарларының өзгеруіне, яғни жеке адамның даму мәселелеріне, т.б. пайда болды.

Ғалымдардың соңғы онжылдықтағы зерттеулері бойынша 90-95 жасқа дейінгі жастың ұлғаюы мүлдем азайып барады. 55-60 жастағы адамдар өздерін қарттар санатына қоспайды, әлеуметтік қоғамда жасы толған адамдар қатарына жатқызады. Қарттықтың өз ішіндегі фазаларында, мысалы, біреулер 50 жасынан-ақ шаршап өмірден түңіле бастаса, ал біреулері 70 жасында өмірге деген күші мол, әлі көптеген жоспарларды жүзеге асырғысы келеді. 60 жас шамасына таяған адамдардың көбісі өмірінің тура жолын өздігінше талдап, сонымен бірге болашаққа деген көріністерін бағалап іске асыруға тырысатын болады. Бұл кезеңнің әдеттегі толғанысы: «Уақыттың жетпеуі», «Өмірдің тез өтуі», «Осы уақыттың барлығы қайда кетіп жатқаны түсініксіз», «Егер алда ұзақ уақыт болғанда, онда мен..., әттең» және т.б. Қарттық кезеңді зерттеуші ғалымдар, әсіресе 56 жас шамасындағы тұлғалардың қарттық кезеңге аяқ

басып келе жатқанын атап көрсетеді. Олардың сезімдерінің ұйымшылдығын, қиын кезеңдерді қайта жеңіп алу үшін не қажет, не керек, өз өміріне тосын жаңалықтар енгізгісі келсе соған бар күшін салып талпынатынын айтады. Қарт адамдарға бұл дағдарыс көбінде қатты уайымшылдыққа әкеліп соғады.

Қарттық шақтың 55-60 жас аралығын мосқал кезең деп атауға болады немесе бұл кезеңді «Әлеуметтік орта» десек те артықтық етпейді. Қандай да әлеуметтік өзгерістер осы кезеңнің жеке өмірінде орын табады. Көптеген адамдар үшін бұл кез зейнетке шыққан кезде басталады, яғни осы кезде белгілі бір әлеуметтік ортаға деген белсенділігі төмендей түседі. Әсіресе, өзінің тұрақты жұмысынан басқа ештеңемен айналыспаған, ешқандай оқуға, басқа мамандық алуға, қандай да бір қосымша ұйымдарда болуға қызығушылығы соқпаған зейнеткерлер үшін бұл өте ауыр жағдай. Бірақ қаншалықты зейнетке шыққанымен кәрі адамдар өз әдеттерін тастамайды. Өзінің отбасына, не болмаса тағы бір басқа жұмыстарға қызығып күнін өткізеді. Мосқал адамдар бәрібір әрі қарай өз ұрапағына көмектесулері міндет деп сезінеді. Олар үшін бұл кезеңде ең басты бақытты ұрпақтары, немерелері. Кәрілік кезеңде өз қосағынан айырылу ең қиын сәт. Оған көндігу өте ауыр өтеді. Өмірлік жарынан айрылып, жалғыз қалуы адамды үлкен бір өзгеріске алып келеді, яғни адам өзін жесірлік санатына қосып, алдағы уақытта өзінің де аз өмірін қалғанын сезіп, бұрынғы кездегідей қатты дауыс шығарып сөйлеуге әлі келмей, мінезінде меланхоликтік тип басымырақ болады. Қоршаған ортасынан, айналасынан алшақтайды. Жесір қалушылық еркектерге қарағанда әйелдерге үш есе соққы болып тиеді. Сондықтан ер адамдар алғашқы жарынан кейін тез үйленіп алса, әйелдердің біразы өмірінің соңына дейін жалғыз өтеді. Мысалы, 85 жасқа дейінгі 5 әйелдің 4-і жалғыз болып өтеді деп айта аламыз. Жалғыз басты қарттар тәжірибелік не биологиялық қиындықтарға жиі кездеседі. Осы қиындықтардан өз күшімен шығуға тырысады, мысалы, түрлі тұрмыстық мәселелер немесе қаржы мәселесін шешу.

Халықтың қартаю үдерісі – Қазақстан үшін біршама жаңа құбылыс және ол әзірше мемлекеттің стратегиялық құжаттары мен нормативтік-құқықтық актілерден жан-жақты сараптық бағасын және баламалы көрінісін тапқан жоқ. Қазақстандағы

даму мақсаттары аясында көптеген проблемалар мен міндеттерді шешу адамның анағұрлым тиімді дамуына септігін тигізеді. Осы тұрғыда Қазақстан үшін өмір сүру мерзімінің қысқалығы, бала туудың төмен деңгейі, кедейліктің деңгейін азайту, барлық буындағы ұрпақтар үшін білім алу мүмкіндігі мен білім сапасы, адамдарды таза ауыз сумен қамтамасыз ету, денсаулыққа тигізетін экологиялық қауіп-қатерлерді жою, халықтың кембағал (осал) топтарын, соның ішінде қарт адамдарды қорғау сияқты мәселелерді шешу маңызды міндет болып табылады.

Халықтың қартаюуы алуан түрлі салалар – экономикалық өсуге, қор және ақша жинау үдерісіне, салық салуды тұтыну мен ұрпақтар арасындағы трансферттерге әсерін тигізеді. Әлеуметтік салада бұл адамдардың денсаулық жағдайына, отбасы құрамына, өмір салтына, тұрғын үй жағдайлары мен халықтың көші-қонына ықпал жасайды. Халықтың қартаюуы – демографиялық феномен ғана емес, ол саяси саладағы үдерістердің детерминантасы да болуы мүмкін және бұл ең алдымен электораттың қартаюуы мен саяси өмірде түрлі жас топтарының мүдделерді көрсету мәселесі. Халықтың қартаюуы – егде жастағы адамдардың экономикалық және әлеуметтік белсенді халыққа тәуелділігінің өсуімен сүйемелденеді.

Қарттық кезеңнің психологиялық мүмкіндіктерін зерттеу мәселесі ғылыми тұрғыда өзекті әрі өмірлік мақсаты бар проблемадардың бірі деп саналады. Өйткені әдетте қарттық кезең мұң, шығын, қайғы және әрбір қарт адамның тәнінде жасырынған ауру-сырқаттардан қасірет кешіру жасы ретінде қабылданады. Сонымен қатар, әлеуметтік геронтология және геронтопсихология қарттықты даму жасы ретінде қарастырып, егделік пен қарттықтың арасындағы жас ерекшелік бірмәнді шекараны орнатуға мүмкіндік бермейтін қарттықтың жеке-дара көріністеріндегі маңызды айырмашылықтарға нұсқайды. Әр адам түрліше қартаяды деген пікірдің өзі қарттықтың жалғыз үлесі қайғы мен мұң емес, ал шөгу, құлдырау – өзгерістің жалғыз жолы емес екендігіне нұсқайды.

Бұл жас шамасы ерекше белгісімен, адамның өмірлік циклінің жүйесіндегі айрықша рөлімен ерекшелінеді: дәл қарттық кезеңдер мен ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз етіп, тұлға дамуының жалпы болашағын белгілейді. Қарттықтың тұрғысынан

ғана өмірді тұтастық ретінде, оның мәні мен негізін, алдыңғы және кейінгі ұрпақтардың алдындағы міндеттерін терең түсініп, түсіндіруге болады.

Егер аталмыш жас шамасы кемістік деп, егделікпен салыстырғанда жарымжандық тұрғысынан сипатталған болса, қарттықтың алдындағы маңызы жоғары міндеттерді өз шешімін таппас еді. Бұл мағынасында қарттыққа Л. С. Выготскийдің даму заңының қорытындысын көшірсе, қарттық дамуы тежелген қабілеттер ретінде емес, дұрысы сапасы жағынан ерекше психика ретінде сипаттауға болады, өйткені адамның дамуы сапалы өзгерістердің үзбелісі болып табылады.

1. Қарттық жайлы қазіргі заманғы пікірлер

Қарттық (психологияда) – бастапқы кезеңі адамның қоғамның өндірістік өміріне тікелей мүшелік етуден алшақтауына байланысты адам өмірінің қорытынды кезеңі болып табылады. Қарттықты егде жас шамасынан ажырататын шекараның хронологиялық белгіленуі қарттықта орын алатын белгілердің көрініс беруіндегі жеке-даралық үлкен айырмашылықтардың салдарынан өз шешімін таппауда. Ол белгілер адам ағзасының қызмет ету мүмкіндіктерінің біртіндеп төмендеуімен анықталады. Алайда, денсаулықтың үдемелі әлсіреуінен, дене қуатының төмендеуінен басқа, қарттық ішкі жан дүниесіне зияткерлік және эмоциялы үңілу, өткен өмірді бағалау және мағынасын ұғынумен байланысты күйзелістер сияқты психологиялық өзгерістермен сипатталады. Д. И. Фельдштейн көрсеткендей, дәл қазіргі кезеңде қарттық жайлы түсініктер бұрынғы мәнінен өзге сипатқа ие болуда. Адам өмірінің ұзақтығын, соның ішінде индивидтің өз-өзін іштей дамытудың есебінен арттыру мүмкіндіктері барған сайын дәлелді болуда. Сонымен бірге, қарт адамның істері үлгі-өнеге, тәлім-тәрбие, озық тәжірибені кейінгі ұрпаққа берумен ғана шектелмей, болашаққа деген эстафета іспеттес. Адам қартайғандықтан, өмірден қол үзіп, ойларын, істерін аяқсыз, тоқтаусыз кезеңде қалдыратын дамудың шектен тыс қорлары болады. Ол адамның бүкіл өмірлік дамуында қолданылуы мүмкін әрі қолданылуы тиіс қор. Осыған байланысты қарттықтың даму кезеңі ретінде өзіндік болашағы бар әрі ол қарттыққа деген ізгі қатынасты орнату бетбұрысында – мүсіркеумен емес, сыйлаумен және масаттанумен көрініс.

Аталмыш жас шамасы қарттықтың толыққанды әрі жан-жақты қамтыған, аяқталған сипаттамасын беруге болмайтынымен ерекше. Геронтологтардың пікірінше, қарттық бірінші кезекте күрделі биологиялық өзгерістерімен ерекшеленетін биологиялық феномен болып табылады.

Қарттық жас шамасындағы өзгерістер организм биологиялық деңгейде неғұрлым осал болып, дүниеден өту қаупі артып, әлеуметтік деңгейде – адам зейнеткерлікке шығып, әлеуметтік мәртебесі, әлеуметтік рөлдері, мінез-құлық паттерндері өзгеріске ұшырайтын, психологиялық тұрғыда адам орын алған өзгерістерді ұғынып, оларға икемделетін кезең.

И. В. Давыдовский қарттықты «табиғатында ығыстырылған (қысылған) өмір» ретінде қарастырған. Қарттық жас шамасындағы «қысылу» ауру, сырқаттан емес, физиологиялық күйден туындайды. Аурудың және қарттықтың әлеуметтік және физиологиялық күйлердің қатарындағы ресми ортақтастық бұл ұғымдарды теңдестірмейді. Қарттық бұл – жас ерекшелік инволюцияның нәтижесі, белгісі. Аурудың жасқа еш қатысы жоқ. Қарттықтан қашып құтылуға болмайды; аурудан да бас сауғалауға болмайды, оның орын алуы ықтималды, жиі кездейсоқ туындауы мүмкін. Қарттық қайтарымсыз әрі алған бетінен қайтпай күшейе береді, ал аурудың бетін қайтаруға болады.

Қарттықта дамудың әлеуметтік жағдайы

Қарттықты даму жасы ретінде, оның адамның өмірлік кезеңіндегі бірегей орны туралы пікір білдіру үшін, қарттықты жүйелі талдау үшін Л. С. Выготскийдің жас жайлы ілімінің тұрғысында қарастыруға болады. Л. С. Выготскийдің жас құрылымының басты компонентінің мәнін ашу үшін енгізген «дамудың әлеуметтік жағдайы» ұғымы адамның қоғамдық қатынастар жүйесіндегі орны ретінде талқыланады. А. Н. Леонтьев жетекші іс-әрекетті іс-әрекеттің өзге түрлері дифференциаланатын, жеке психикалық үдерістер қалыптасып, қайта жасалатын және тұлға дамитын іс-әрекет ретінде қарастырған Сірә, дамудың әлеуметтік жағдайы және жетекші іс-әрекет ұғымдары авторлармен балалық шақ үшін анықталғаны белгілі; алайда қарттық жас шамасының талдамасы олардың тұтастай өмір циклін талдау үшін маңызды екендігін көрсетті.

М. В. Ермолаеваның пікірінше, бұл ұғымдардың мәнін жеке ғылым тұрғысынан қарастыруға болады, өйткені жас ерекшелік психологияның өзара байланысты әдіснамалық міндеттерінің қатарын, бірінші кезекте онтогенездің айрықша бітістерін нақтылау арқылы қазіргі заманғы нақты сипатын құрастыру, даму тетіктерін зерттеудің ерекше тұстарын белгілеу, сондай-ақ, теориялық және эмпирикалық білімдер жүйесіндегі түйінді сәттерді анықтау міндеттерін шешуге мүмкіндік береді. Сол үшін М. В. Ермолаеваның пікірінше, қарттықтың даму жасы ретінде оның аталмыш маңызды психологиялық бітістер тұрғысынан жүйелі талдау қажет.

2. Қарттық жас шамасындағы жетекші іс-әрекет жайлы қазіргі заманғы түсініктер

Бұл мәселе әлі күнге дейін пікірталастардың түйініне айналуда. М. В. Ермолаева бойынша қарттық жас шамасындағы өмірлік тәжірибені құрылымдау және беру жөніндегі ішкі қызметті жетекші іс-әрекет ретінде есептеуге болады. А. Г. Лидерс адамның өзінің өмірлік жолын қабылдауға бағытталған қызметті қарастырады Н. С. Пряжниковтың қарттықтағы дамудың әлеуметтік жағдайы және жетекші іс-әрекет проблемасын аталмыш жас шамасын кезеңдерге бөлу мәселесіне орай қарастыру әрекеті теориялық тұрғыда маңызды әрі тәжірибе жүзінде өнімді болып табылады Оның қарттықты кезеңдерге бөлуде баса назар хронологиялық дамудан гөрі, әрбір кезеңдердің әлеуметтік-психологиялық ерекшелігіне аударылған болатын.

17-кесте

Қарттықтың жеке-дара кезеңдерін тұлғалық өзіндік анықтаудың психологиялық сипаттамалары мен ерекшеліктері (Н. С. Пряжников бойынша)

№	Қарттықтың жеке-дара кезеңдерін тұлғалық өзіндік анықтаудың психологиялық сипаттамалары мен ерекшеліктері
1	Егде тартқан зейнеткерлік алдындағы жас шамасы (зейнетке шығуға дейінгі, шамамен 55 жастан бастап)
2	Зейнетке шығу кезеңі (зейнетке шыққаннан кейінгі алғашқы жылдары)

17-кестенің жалғасы	
3	Қарттық кезеңі (зейнетке шыққан соң денсаулығының күрделі нашарлауына дейінгі кезең)
4	Денсаулығы күрт нашарлауы жағдайындағы ұзақ өмір сүру кезеңі
5	Денсаулығының жағдайы қалыпты күйде ұзақ өмір сүру (шамамен 75-80 жастан ары немесе жоғары) кезеңі

1. Егде тартқан зейнеткерлік алдындағы жас шамасы (зейнетке шығуға дейінгі шамамен 55 жастан бастан) – бұл ең алдымен аялдау, ең жақсы жағдайда – зейнетке шығуға дайындық. Жалпы алғанда, аталмыш кезең төмендегідей тұрғылармен сипатталады.

1) Дамудың әлеуметтік жағдайы:

– Зейнетке шығуға дайындалу: кейбір адамдар үшін зейнетке шығу «жылдамырақ демалуға бет алу» бетбұрысы ретінде қабылдана, әлдекім үшін белсенді еңбек іс-әрекетінің тоқтатылуы және өз тәжірибесі мен аздаған мөлшерде сақталған қуатын қайда жұмсарын білмейтін бұлыңғыр болашақ ретінде елестейді.

– негізгі қатынастары көбінде әлі де болса өндірістік сипатқа ие болып, бір жағынан қызметтестері ол адамның жұмыстан жылдамырақ кетуіне үміт артуы мүмкін (ал адамның өзі оны сезеді), ал тағы бір жағынан адамды жібергісі келмеуі де мүмкін, ал оның өзі іштей зейнеткерліктің құрдастарының көбінен кешірек орын алатынына үміт артуы мүмкін.

– адам, бір жағынан біршама деңгейде немерелеріне дейін отбасын қамтамасыз ету жағдайында болса, тағы бір жағынан көп табыс таба алмай, өзінің «аянышты зейнетақысын» алып, «қажет болмай қалуын» сезіктенуі мүмкін туысқандарымен қатынастары.

– Қызметінде өзіне «лайықты мұрагерін» дайындау, тәрбиелеу ұмтылысы.

2) Жетекші іс-әрекеті:

– Үлгермегенін жүзеге асыруға «үлгеріп қалуға» тырысу (әсіресе, кәсіби жоспарда), сондай-ақ қызметінде өзі жайлы «жақсы естеліктер» қалдыруға тырысу.

– Тәжірибесін ізбасарлары мен шәкірттеріне қалдыруға тырысу.

– Зейнеталды жас шамасындағы адамдар немерелері дүниеге келгенде өздерін барынша жүзеге асыруға талпынған қызметі мен маңызы жұмысынан кем түспейтін немерелерін тәрбиелеуді бірге алып жүруде қиындықтарды кешіруі.

– Зейнеталды жас шамасының соңына қарай (әсіресе, жұмысымен қош айтысу ықтималдығы тым жоғары болса) зейнетке шыққанда айналысатын істі таңдау, өзінің алдағы өмірін қалайда жоспарлау талпынысы байқалады.

2. Зейнетке шығу кезеңі (зейнетке шыққаннан кейінгі алғашқы жылдары) – бұл ең алдымен жаңа әлеуметтік рөлді, мәртебені меңгеру. Жалпы алғанда, аталмыш кезең төмендегідей жағдайлармен ерекшеленеді:

1) Дамудың әлеуметтік жағдайы, %

– Ескі қатынастар (жұмысындағы қызметтестері) алғашқы кезде сақталынғанымен, біртіндеп сирей бастайды.

– Жақындарымен және туыстарымен араласу (сәйкесінше, туысқандарының тарапынан «тәжірибесіз» зейнеткерлерге деген түсінісушілікпен назар аудару қажет).

– Біртіндеп зейнеткер-достар немесе жасы неғұрлым жасырақ өзге адамдар (ол зейнеткердің қандай іспен айналысып, кіммен араласатынына байланысты болады) пайда бола бастайды.

– Көп жағдайда зейнеткердің туысқандары мен таныстары «уақыты онсыз да көп» зейнеткердің немерелерімен көбірек айналысуына тырысуы мүмкін, сондықтан адамның балаларымен және немерелерімен қарым-қатынасы да зейнеткерлердің әлеуметтік жағдайының маңызды сипаттамаларының бірі деп саналады.

2) Жетекші іс-әрекеті:

– Ең алдымен, аталмыш жас шамасы адамның өзін жаңа қырынан тану, күш-қуатын ақиқаттың әрқилы жаңа түрлерінде сынап көру ұмтылысы (немерелерін тәрбиелеу, үй шаруысымен айналысу, жаңа қатынастарды орнату, қоғамдық ақиқатты тану т.с.с.), яғни «байқау және қателесу» әдісі арқылы өзін-өзі анықтау; жалпы алғанда зейнеткердің уақыты көп болады, сондықтан ол жоғарыда аталғандардың барлығына уақыт бөле алады.

– Зейнеткерлердің көбі зейнетке шыққанымен алғашында мамандығы бойынша бұрынғы жұмысын жалғастырады; ондай жағдайда қызмет еткен зейнеткердің дербес мәнділік сезімі арта түседі.

– Анағұрлым жасырақ адамдарға «ақыл айту» немесе кейде тіптен «намысына тию» ұмтылысы арта түседі.

– Кейбір зейнеткерлер үшін аталмыш жас кезеңі өзінің өткен өмірінің мәнін түсіну ұмтылысы болуы мүмкін: кейбіреулері бұл кезеңде өмірбаян жазуға бет алуы мүмкін, ал тағы біреулері міндетті түрде өз тәжірибелерімен және күйзелістерімен бөліскісі келеді.

3. Қарттық кезеңі (зейнетке шыққан соң денсаулығының күрделі нашарлауына дейінгі кезең), адам өз үшін жаңа әлеуметтік мәртебені меңгеріп, төмендегідей сипаттамалармен айшықталады:

1) Дамудың әлеуметтік жағдайы:

– Негізінен өзі сияқты қарттармен араласады.

– Қарттың бос уақытын «пайдаланатын» немесе оған «қамқорлық» көрсететін отбасы мүшелерімен араласуы.

– Кейбір зейнеткерлер қоғамдық істе өздері үшін жаңа қатынастарды орнату мүмкіндігіне ие болады (тіптен, кәсіби қызметін жалғастыруы мүмкін).

– Кейбір зейнеткерлер үшін өзге адамдармен араласудың мәні өзгеруі мүмкін, мысалы, кейбір авторлардың пікірінше, қарт үшін бұрында жақын болған байланыстар біртіндеп, «бұрынғы жақындығынан айырылып, анағұрлым жалпылана бастайды».

2) Жетекші іс-әрекеті:

– Бос уақытта іспен айналысу.

– Дербес ар-намыс сезімін дәлелдеуге тырысу.

– Көптеген қарт адамдардың бұл кезеңдегі жетекші іс-әрекеті о дүниеге аттануға даярлық болуы мүмкін. Олар дінді дәріптеп, бейіт басына барғыштауы мүмкін.

4. Денсаулығы күрт нашарлауы жағдайындағы ұзақ өмір сүру кезеңі денсаулығы тың кезеңнен түбегейлі өзгеше келеді.

1) Дамудың әлеуметтік жағдайы:

– Негізінен туысқандарымен сондай-ақ дәрігерлермен, палаталас науқастармен (егер қарт стационарлық ем-дом қабылдаған болса) қарым-қатынаста болу.

– Қарт адамдарға арналған үйдегі палаталас көршілерімен қарым-қатынас.

– Өкінішке орай, көптеген қарттар үйінде үйдегі жағдайдан гөрі тым нашар болуы мүмкін.

2) *Жетекші іс-әрекеті:*

- Емделу, сырқатымен қалай да күресуге ұмтылысы.
- Өз өмірінің мағынасын ұғыну кезеңі.

5. Денсаулығының жағдайы қалыпты күйде ұзақ өмір сүру (шамамен, 75-80 жасан ары немесе жоғары) кезеңі төмендегідей құрылымдармен сипатталуы мүмкін.

1) *Дамудың әлеуметтік жағдайы:*

– Отбасында қарт адамның болғанына мақтанатын жақындарымен, туысқандарымен араласу. Қарт адам отбасының басқа мүшелерінің болашақта ұзақ өмір сүру символына айналады.

– Дені сау ұзақ өмір сүрген қарт үшін жаңа таныстары мен достары пайда болуы мүмкін.

– Ұзақ өмір сүрген қарт сирек кездесетін құбылыс болғандықтан, ол адаммен бұқаралық ақпарат құралдарынан бастап әртүрлі адамдар араласқысы келеді, сол себепті қарт таныстарының шеңбері біршама кеңеюі де мүмкін.

2) *Жетекші іс-әрекеті:*

– Жетекші іс-әрекет көбінде қарттың бейімділіктеріне байланысты болуы мүмкін. Сірә, денсаулығын қалыпта сақтау үшін дәрігердің ұйғарымынан басқа, денсаулық сезімінің өзі қажет болуы мүмкін

Осылайша, қарттықта өмірге қанағаттану сезімі орнауы мүмкін бе деген сұрақтың туындауы орынды. Олай болса, ол күйзелістің табиғаты қандай болуы мүмкін. «Бақытты қарттық» ұғымы Н. Ф. Шахматовтың еңбектерінде кеңірек ашылған. Оның пікірінше, бақытты қарттық бұл – адамның негізгі бағыт бойынша өзінің қарттық болмысына қатынасы аталмыш әдеп категорияларына сәйкес келген жағдайдағы психикалық өмір.

Сонымен қатар, қарттардың шығармашылық өнімділігі жайлы мәселе өзектілігін жоғалтпауда. Анағұрлым интеллектілі адамдарда ақыл-есі төмендеудің орнына жасы ұлғайған сайын есінің артуы байқалуы мүмкін. Қарттың интеллекті деңгейінің төмендеуі не артуы іс-әрекетке еніп, қарттықта тұрақталып, төмендемейтін көрсеткіштерді айшықтайды. Оның дәлелдерін көптеп келтіруге болады:

Микеланджело Буонарроти, *мүсінші, суретші* (1475-1564) – 89 жас.

Тициан, *суретші* (1477-1576) – 99 жас.
Иоганн Вольфганг Гете, *жазушы* (1749-1832) – 83 жас.
Джузеппе Верди, *композитор* (1813-1901) – 88 жас.
И. П. Павлов, *физиолог* (1849-1936) – 87 жас.
Бернард Шоу, *жазушы* (1856-1950) – 94 жас.
Этель Войнич, *жазушы* (1864-1960) – 96 жас.
А. А. Яблочкина, *актриса* (1866-1964) – 98 жас.
Бертран Рассел, *математик, философ* (1872-1970) – 98 жас.
Сомерсет Моэм, *жазушы* (1874-1965) – 91 жас.
С. Т. Коненков, *мүсінші* (1874-1971) – 97 жас.
Альберт Швейцер, *ойшыл, дәрігер, музыкант* (1875-1965) – 90 жас.

Мартирос Сарьян, *суретші* (1880-1972) – 92 жас.

Пабло Пикассо, *суретші* (1881-1973) – 92 жас.

Жамбыл Жабаев, *ақын* (1846-1945) – 99 жас.

Қасым Қайсенов, *жазушы* (1918-2006) – 88 жас.

Талғат Бигельдинов, *Авиация генерал-майоры, КСРО екі мәрте батыры, «Барыс» орденінің иегері, ұшқышы* (1922) – 91 жас.

Бұл адамдар өмірінің соңына дейін белсенді шығармашылық іспен айналысқан. Осылайша, өмір барысында шығармашылық қабілеттердің өзгеру себептері қарттықтан гөрі, олардың өмір салты мен дарынды адамдардың мамандығының талаптарына байланысты болуы мүмкін.

Ұзақ жасап, ұрпағының қызығын көру – кімнің де болса арманы. Өкінішке орай, Қазақстанда осы арманына толық жете алмай кететіндер саны дамыған елдердегімен салыстырғанда әлдеқайда көп. Статистикалық деректерге сүйенсек, Қазақстанда орташа өмір сүру жасы 65-67 жас. Бұл Батыс елдерімен салыстырғанда өте төмен көрсеткіш. Қазір 100-ге келген қариялар бар екен деген дерек біз үшін таңғаларлық жаңалыққа айналып барады. Жасы 100-ге жеткендердің саны бар болғаны 25 адам ғана. Ұзақ өмір сүру көрсеткіштері бойынша біздің ел 153, ал Украина 151 орында.

Әлемдегі ең ұзақ өмір сүрген адамдар

Жалпы, адамзат тарихында ең көп өмір сүрген адам қытайлық Ли Цинъюнь деп есептеледі. Ол 256 жыл өмір сүрген. (1677-1933). Ширали Муслимов деген адам 168 жыл өмір сүрген. Одан кейінгі орында француз әйелі Жанна-Луиза Кальманды айтуға болады.

Ол 1997 жылы 122 жасында қайтыс болған. Насир Аль-Нажри Біріккен Араб Әмірліктерінде тұрады. Биыл ол 136 жасқа толады. Одан кейінгі орында 125 жыл өмір сүрген тайваньдық әйел Ху Йе-Мейді айтуға болады. Ұзақ жасау жөнінен Ресей де қалыс қалмай келеді. Онда Сархат Ибрагимовна деген әйел 131 жыл өмір сүрген. Биылғы санақ кезінде еліміздегі ең ұзақ өмір сүрген адам тіркелді. Қарағандылық Сахан Досова деген әже 2009 жылы 9 мамыр күні 130 жасында қайтыс болды.

Шамамен, XIV ғасырдың екінші жартысында дүниеге келген Сыпыра жыраудың қанша жыл өмір сүргендігі туралы нақты дерек жоқ.

Сыпыра көзі тірісінде-ақ аты аңызға айналған жандардың бірі болған деседі. Бұл мәліметті негізге алсақ, Сыпыра 1213-1393 жылдар арасында өмір сүрген болып шығады, оның қанша жыл өмір сүргендігі жайында бірнеше дерек бар. Деректердің бірінде Сыпыра 120 жыл өмір сүрсе, екіншісінде 180 жасында қайтыс болған дейді. Тағы бір аңызда оның жасын тіпті 390-да деп көрсеткен. Әрине, үшінші нұсқасында тым асыра көрсетіліп жіберілген шығар. Алайда, жыраудың бірнеше ханның көзін көріп, оларға ақылшы болғанын ескерсек, бірінші және екінші нұсқаларын шындыққа жақын жорамал деуімізге болады. Сыпыраны суреттейтін жолдар қазақтың «Ер Тарғыны» мен «Едіге батыр» жырларында да кезігеді. Әйгілі «Ер Тарғын» жырында ол «Жүзден асқан жасында басынан тоғыз ханды өткізіп, толғау айтып тоғыз ханды түзеткен қарт» болып суреттелсе, «Едіге» жырында Сыпыра көптеген хандарды бастан өткізген, 180 жастағы «сұм аяқ, сұпа бөрікті» сұңғыла қария:

Аузында отыз тісі жоқ,

Адам көрер түсі жоқ,

Сұм аяқ, сұпа бөрікті,

Сыпыра сынды сұм жырау.

Жібекпен жағын тарттырып,

Салтанатқа үлде мен бұлде арттырып,

Алып бір келші деп еді...

Аңыздардың бірінде жырау өзі туралы былай дейді:

Мен қартыңмын қартыңмын,

Не көрмеген қартыңмын.

Бастыққа бастық, Бастық хан,

Оны көрген кәріңмін.
Одан соңғы Кедей хан
Оны көрген кәріңмін.
Онан соңғы Ала хан,
Оны көрген кәріңмін.
Онан соңғы Қара хан,
Оны көрген кәріңмін.
Құлағы шұнақ Хазар хан,
Оны көрген кәріңмін.
Он екі тұтам оқ атқан,
Онан соңғы ер Шыңғыс,
Оны да көрген кәріңмін.
Мұнарасы қырық құлаш
Өзден сұлтан Жәнібек
Оны көрген кәріңмін.
Ұлы бабам Домбауыл,
Соны көрген кәріңмін.
Жүз сексенге келгенде,
Сонша хандар өткенде,
Жас та болсаң Тоқым хан
Сені көрген кәріңмін, - дейді ол Тоқтамыс ханға.
Осынау өлең жолдары расында да Сыпыра жыраудың өз аузынан шыққан болса, оның жасының жүзден әлдеқайда асқандығына күмән келтіруге болмайды.

Семинар және практикалық сабақтардың жоспары

1. Қарттықтың жеке-дара кезеңдерін тұлғалық өзіндік анықтаудың психологиялық сипаттамалары мен ерекшеліктері.
2. Қазіргі кездегі геронтология ғылымының қарттық кезеңнің өзіндік бейнесін қайта құруын, ерекше қабілет функцияларын, ұзақ өмір сүру проблемасын қарастыруы.

Студенттердің өзіндік жұмыстарының (СӨЖ) тақырыптары

1. Кәріліктің әлеуметтік-психологиялық типтері.
2. Психология ғылымындағы бейімделу ұғымының теориялық сипаттамасы.

3. Егде жастағы адамдардың жеке тұлғасының өзіндік сана, мотивациялық-қажеттілік және эмоциялық ерекшеліктерін зерттеуге арналған әдістемелермен танысу және зерттеу жүргізу, нәтижелерін өңдеу (8,9,10 -қосымшалар).

4. Қазақ ақын-жырауларының толғауларындағы адам өмірінің әр кезеңдерінің сипатына психологиялық талдау

Реферат тақырыптары

1. Ер және әйел адам өміріндегі дағдарыстардың пайда болу себептері.

2. Герантология мәселелерінің алыс-жақын шетелдерде және елімізде зерттелу жағдайы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

Негізгі әдебиеттер:

1. Карабанова О. А. Возрастная психология. М.: Айрис-пресс 2005. 238 с. (Серия «Высшее образование»).
2. Волков Б. С., Волкова Н. В. Возрастная психология. В 2 частях. Часть 1. От рождения до поступления в школу. Издательство: Владос Серия: Библиотека психолога. 2010 г.
3. Валлон А. Психическое развитие ребенка. М., 1967.
4. Мұқанов М. М. Жас және педагогикалық психология. Алматы, 1985.
5. Петровский А. В. Педагогикалық және жас ерекшелігі психологиясы. Алматы: Мектеп, 1987. – 287 б.

Қосымша әдебиеттер:

6. Выготский Л. С. Баланың жас ерекшеліктері және кемтар бала психологиясы туралы таңдамалы еңбектер. Алматы. 1999 ж.
7. Ауталипова Ұ.И., Шерьязданова Х.Т, Абдраманова Д.Е. Жас ерекшеліктер психологиясы: Оқу құралы. – Алматы: ҚазМемҚызПУ, 2010. – 189 б.
8. Жарықбаев Қ. Б. Қазақ психологиясының тарихы. - Алматы: Қазақстан. 1996. – 160 бет
9. Бапаева М. К., Нығыметова Қ. Н., Шерьязданова Х. Т. Балалар психологиясынан танымдық жаттығулар мен тапсырмалар. Алматы, 1994 ж. – 38 б.
10. Лидерс А. Г. Возрастно-психологические особенности консультирования пожилых людей // Психология зрелости и старения. – 1998. – № 4. – С. 13-22/.
11. Кон И.С. Психология старческого возраста: в кн.: Возрастная и педагогическая психология / под ред. А.В. Петровского. - М.: Просвещение, 1979. – С. 146-169.
12. Пряжников Я. С. Личностное самоопределение в преклонном возрасте // Мир психологии. - 1999. – № 2. С. 111-123]:
13. Шахматов Н. Ф. Психическое старение. – М.: Медицина, 1996.

14. Чудновский В. Э. Смысл жизни и судьба человека // Психолого-педагогические и философские аспекты проблемы смысла жизни. – М., 1997. – С. 57-71./.

15. Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6 т. – М.: Педагогика, 1984. Т. 1.)

16. Шахматов Н. Ф. Старение – время личного познания вечных вопросов и истинных ценностей // Психология зрелости и старения. – 1998. – № 2. С. 14–20]

17. Стюарт-Гамильтон Я. Психология старения. – СПб.: Питер, 2002/.

18. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды. М., 1989. С. 277.

19. Личко А. Е. Подростковая психиатрия. М., 1985. С. 20 – 32.

20. Поливанова К. Н. Психология возрастных кризисов. С. 75-76.

21. Никифорова Г. С. Учебное пособие «Психология здоровья дошкольника». СПб.: Питер, 2006. – 607 с.

22. Лисина. М. И., Шерьязданова .Х.Т. Специфика восприятие и общения дошкольников. - Алма-Ата: Мектеп, 1983.-80с.

23. Шерьязданова Х.Т. Учите детей общению. - Алма-Ата: Рауан, 1992.– 112с.

24. Практикум по возрастной и педагогической психологии. Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов. Под ред. А. И. Щербакова. –М.: Просвещение, 1987.– 225 с.

25. Бусурманова С. Т. Самостоятельные работы по курсу, «Возрастная и педагогическая психология». Алматы, 1990.

26. Божович Л. И. Личность и ее развитие в детском возрасте. М.: Просвещение, 1968.

27. Мухина В. С. Психология дошкольника. М.: Просвещение, 1975.

28. Общение и речь: развитие речи у детей в общении со взрослыми / Под ред. Лисиной М. И. М.: Педагогика, 1985.

29. Мырзатаева Б.П. Кіші мектеп оқушыларының психологиясы. – Алматы: «SA Print Service» баспаханасы, 2008. -111 б.

30. Обухова А. Ф. Возрастная психология. Учебник. М., Педагогическое общество России, 2001.

31. Талызина Н. Ф. Формирование познавательной деятельности учащихся.– М., 1986.

32. Давыдов В.В. Учебная деятельность: состояние и проблемы исследования // Вопросы психологии. – 1991. № 6.
33. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. – М., 1986.
34. Возрастная и педагогическая психология / Под ред. М.В. Гамезо и др. – М., 1984.
35. Гальперин П.Я., Запорожец А.В., Карпова С.Н. Актуальные проблемы возрастной психологии. – М., 1978.
36. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. Учебник для студ. Вузов. - 3-е изд., стереотип. – М.: Издательский центр «Академия», 1998. - 456 с.
37. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М., 1996.
38. Эриксон Э. Детство и общество. – СПб., 1996.
39. Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2005 ж. 1-том. – 485 б.
40. Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2005 ж. 7-том. – 485 б.
41. Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2006 ж. 10-том. – 485 б.
42. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы (VI ғасырдан XX ғасырдың басына дейінгі кезең). – Алматы: Рауан, 1-том. – 319 б.
43. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы (XX ғасырдың 20 ж.-1995 ж. кезең). – Алматы: Рауан, 2-том. – 415 б.
44. Алтынсарин Ы. Таза бұлақ. Алматы: 1988.-317 б.
45. Бапаева М. Қ., Әбеуова Ә. И., Бапаева С. Т. Тұлға психологиясы. Оқулық. – Алматы: Нұрлы әлем, 2010. – 160 б.
46. Жақыпов С.М. Жалпы психология: кіріспе. Оқу құралы – Алматы: Қазақ университеті, 2011. - 207 б.
47. Шерьязданова Х. Т. Психологические основы профессиональной подготовки педагогов дошкольного образования. Дисс. докт. психол.наук. М., 1999.
48. Джакупов С.М. Психологическая структура процесса обучения / С. М. Джакупов. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 312 с.
49. Психология современного подростка / Под ред. Д.И. Фельдштейна. М., 1987. С. 8-27.
50. Руссо Ж. Ж. Педагогические сочинения: В 2 т. – М., 1981. Т.1.

ҚОСЫМШАЛАР

ГЛОССАРИЙ

Шартсыз рефлексдер – нақты сыртқы қоздырғыштарға автоматты, ырықсыз түрде жауап беру. Кейбір рефлексдер сыртқы әлемге физиологиялық бейімделуді қамтамасыз етіп, кейіннен ему, іздеу, тамақтану, қорғану және т.с.с. рефлексдерінде сақталады. Басқа рефлексдер атавистік сипатта болып, жануарлар тегінен алынған мұраны білдіреді.

Саналылық – мән арқылы анықталады, өйткені тілде (сөйлеуде) көрініс табатын дүниенің барлығы саналы.

Онтогенез – туғаннан адам өмірінің соңына дейінгі дара даму. Аталмыш ұғым биологиядағы онтогенездің жүкгіліктен және жаңа өмірдің пайда болу мезетінен өлімге дейінгі дара даму ретінде анықталған ұғымға сәйкес келмейді.

Өсу – жеке ағзалардың, олардың жүйелерінің, тұтастай организмнің маңызды мүмкіндіктерінің сандық өзгерістері, мөлшерлерінің ұлғаюы.

Даму – құрылымның сапалы өзгеру, қайта құрылу, өңделу үдерісі. Даму әрдайым жүйенің дамуы болып табылады, жаңа қасиет тек жүйенің қайта өңделуі ретінде туындайды. Соған сәйкес даму объектісі – оқшауланған элемент емес, жүйе болып табылады.

Дағдарыс – онтогенетикалық дамудағы дамудың бұзылуы.

Конвергенция – тұқымқуалаушылық пен ортаның өзара бірін-бірі толықтыруы мен өзара әрекеттесуін болжайтын ортақтастық.

Жетілу – генетикалық жоспарға сәйкес органикалық өсу мен дамудың бағдарламаланған үдерісі. Жетілу сандық және сапалы өзгерістерді қамтиды.

Салыстырмалы әдіс – сыналушылардың немесе таңдаулардың әртүрлі топтарының салыстырылуы.

Лонгитюдті әдіс немесе «бойлай қима» әдісі – бір адамның уақыттың біршама ұзақ мөлшерінде бірнеше рет зерттелуі.

Эмпирикалық әдістер – бақылау және өзіндік бақылау; эксперимент және психодинамикалық әдістері (тестер, анкеталар, сұрақнамалар, социометрия, сұхбаттасу және әңгімелесу) іс-әрекеттің үдерістері мен нәтижелерінің талдамасы, өмірбаяндық

әдістер (адамның өмір жолындағы оқиғалардың, құжаттардың талдамасы).

Мәліметтерді өңдеу әдісі – сандық (статистикалық) және сапалы талдау (мәліметтердің топтарға жіктелуі және т.с.с.) әдістер.

Интерпретациялық әдістер – генетикалық және құрылымдық әдістер.

Генетикалық әдіс – зерттеудің бүкіл өңделген мәліметтерінің психикалық жаңа құрылымдары қалыптасуының фазаларын, сатыларын дағдарысты мезеттерін қарастырып, даму сипаттамаларында талқылануына жағдай жасайды. Ол даму деңгейлерінің арасындағы «тігінен» генетикалық байланыстарды орнатады.

Құрылымдық әдіс – тұлғаның барлық зерттелінетін сипаттамаларының арасындағы көлденең, құрылымды байланыстарды жүзеге асырады.

Преформизм – индивидтің жетілген формадағы барлық қасиеттері мен сипаттамалары бала біту мезетінен бастап беріліп, алдын ала анықталып, ұрық жасушаларының өзінде болатын психикалық даму тұжырымдамасы. Преформизм – баланың психикалық дамуының қозғаушы күштері тұрғысында нативизмнің бір түрі.

Рекапитуляция (латын тілінен аударғанда *rekapitulato*) теориясы – онтогенездегі жеке дара даму түрлер мен адам тегі тарихының жылдам қайталануын білдіреді.

Даярлық заңы – индивидте стимулдың нақты түрімен бекітуге даярлығының болуы.

Либи́до – адамзаттың жетістіктерін анықтайтын және оның дамуының негізін құрайтын адам белсенділігінің қуаты.

Танатос – өлімге құштарлық ретінде тепе-теңдікке қатысты жалпы бетбұрыс: адам ғайыптан келіп, ғайыпқа кетуі тиіс. Өлімге құштарлық бұл – өмірлік циклдің аяқталғандығының көрініс.

Ығыстыру – бейсаналылыққа ығыстыру, санадан тыс сақтау және аластату;

Регрессия – мінез-құлық пен ойдың алдыңғы формаларына, объектілі қатынастарға, дамудың едәуір ерте кезеңдеріне қайта оралу;

Кету – физикалық қашу немесе ойша іштей кету;

Реактивті құрылыс – Супер Эгомен сыналатын тілектермен және ойлармен байланысты мазасыздықты бейсаналы жасыру, қалаулы мінез-құлықтың тікелей қарама-қарсы үлгісін таныту;

Проекция – адамның өзі үшін сынға ұшыраған және кешірілмейтін тілектер мен ойлардың өзгеге таңылуы;

Идентификация – едәуір құдіретті және билікке ие адамдардың бағдары мен көзқарастарын, құндылықтарын бір жүйеге келтіріп, өзіне таңуы; балалар өздерін ата-аналарымен салыстырады;

Изоляция – ойлардың немесе әрекеттердің уақытша ретін (мәселен, салттардың көмегімен) үзуге мүмкіндік беретін тәсілдердің жиынтығы;

Орын басу (алмастыру) – мазасыздықтың немесе жағымсыз аффектінің шынайы бастауын құдіреті және қауіп-қатері неғұрлым төменірек фигурамен алмастыру;

Рационализация – жалған дәлелдің көмегімен ақиқаттың бұрмалануы;

Сублимация – инстинктивті тума әуестіктердің әлеуметтік қалаулы және қолайлы мақсаттарға ауыстырылуы.

Операциялар – өзге әрекеттер арқылы біртұтас жүйеге реттелген әрі кері қайтарымы бар интериоризацияланған ішкі әрекеттер. Кері қайтарым объектінің шарты ретінде анықталып, негізгі қасиеттерінің сақталуына байланысты.

Метаморфоза заңы – дамуды сана күйлерінің бір ізді сапалы өзгерісі.

Инстинкт – тума мінез-құлық, үйретуді қажет етпейді, түрдің барлық мүшелеріне ортақ, бейімделу шеңбері өте тар.

Дағдылар немесе жаттықтыру – тума емес, үйретудің нәтижесінде туындайды, бейімделу шеңбері едәуір кеңірек.

Интеллект – мінез-құлықтың жоғары формасы (үйретуді қажет етпейді, қиын жағдаяттың мәнді қатынастарын күтпеген жерден түсінуге, яғни инсайтқа негізделеді).

Сексуалды мақсат – ләззат алудың бастауы болып табылатын денедегі эрогенді аймақ.

Эгоцентризм – бұл құбылыстар мен объектілер тек дербес көзқарасының тұрғысында қарастырылатын, қоршаған әлемге қатысты иеленген субъектінің ерекше танымдық ұстанымы. Дербес ұстанымы бойынша әлемді тану, пәнге қатысты әртүрлі көзқарастарды реттей алмаушылық;

Децентрация – дербес көзқарасын объектіге қатысты басқа да ықтималды көзқарастармен реттеу.

Тепе-теңдікке ұмтылыс – қызмет етудің және дамудың басты қағидасы әрі негізгі реттеушісі болып табылады.

Эпигенез – дамудың негізгі кезеңдерін анықтайтын біртұтас тума жоспардың болуы. Ол жоспар ағзалардың, яғни психологиялық қабілеттердің қалыптасу сатылылығын алдын ала болжайды.

Пубертантты кезең (12-19 жас шамасы) – ұқсастықтың қалыптасуының сын кезеңі. Әлеуметтік-психологиялық дағдарыстың мәні эго-ұқсастық пен ұқсастықтың алмасуының арасында таңдау жасауда анықталады.

Психологиялық жас – даму талдауының «бірлігі» болып табылады. Психологиялық жас құрылымымен және динамикасымен сипатталады. Жастың құрылымы дамудың әлеуметтік жағдаятын және жас ерекшелік психологиялық жаңа құрылымдарды қамтиды.

Жас ерекшелік дағдарыс бұл – адам ағзасы мен психикасындағы тұрақты кезеңінің барысында орын алған сандық өзгерістердің сапалы өзгерістерге алмасатын адамның өмірлік циклінің барысындағы нормативті, заңды кезең.

Пренаталды – тіршілік иесінің құрсақтағы пайда болуынан дүниеге келгенге дейінгі дамуы.

Герминалды кезең – (ұрықтанғаннан 2 аптаға дейін) – жасушалардың жылдам жетілуі мен алғашқы дифференциялану кезеңі;

Эмбрионалды кезең – (2 аптадан 2 айға дейін) – негізгі құрылымдар мен ағзалардың қалыптасу кезеңі;

Фетальды кезең – (3 айдан туғанға дейін) – ұрықтың қарқынды морфофизиологиялық даму кезеңі.

Жандану кешені – алғашқы жарты жылда балада ересекпен қарым-қатынасында мінез-құлықтың күрделі формасы, сөйлеген ересектің бет әлпетіне деген аффективті-жағымды, мимикалық-соматикалық реакциясының қалыптасуы.

Сюжеттік-рөлдік ойын – бұл балалардың ересектердің еңбек немесе әлеуметтік қызметтерін өзіне теңгеріп, арнайы құрастырылған немесе ойдан шығарылған ойын жағдайларында ересектердің өмірін қайталауы.

Психологиялық қолдау – адамның жаңа әлеуметтік жағдайларға бейімделуіне байланысты орын алған қиыншылықтарды едәуір жылдамырақ және қиыншылықсыз

кешіруге, стрессогенді жағдайды жеңуге, айналасындағылармен өзара тиімді қатынастарды қалыптастыруға, өзінің психологиялық, психикалық және физикалық денсаулығын сақтауға көмектесу.

Ассоциация – өзіндік ортақ іс-әрекеттің мақсаты, құрылымы бар, бірақ біртұтас әлеуметтік психологиялық бүтін бола алмайды.

Корпорация – ортақ мақсат және оны жүзеге асырудағы іс-әрекеттің біртұтастығымен анықталады. Осындай топтарға тән серіктестік, топ мүшелерінің өзара әрекеттестігі, қарым-қатынастың белгілі бір дәрежеде топтық тәжірибені құрап, оның сол іс-әрекет түрінде даярлығын қамтамасыз етеді.

Ұжым – дамудың ең жоғары деңгейі. Іс-әрекеттің негізінде қоғамдық құны, мақсаттары мен мотивтері бар мұндай топ даярлықтың, психологиялық біліктің ең жоғарғы деңгейін сипаттайды.

Еліктеу – индивидтің қандай да бір мінез-құлық көріністерін, әрекеттерін, мәнерін қайталау.

Эмпатия – басқа адамның ішкі әлеміне еніп, оның барлық сезімдері мен ойларын эмоциялы түрде қабылдау.

Симметриялық стиль – отбасы мүшелерімен серіктесу негізінде құрылады. Бұл фактордың жасөспірімнің өзін-өзі бағалауында эмансипацияға ықпалы зор.

Ассиметриялы стиль – отбасындағы мәселелерді шешуге жасөспірімдердің қатысуына шектеу жасау. Қарым-қатынастың ассиметриялы стилі жасөспірімдердің «Мен» бейнесі мен өз-өзіне жағымсыз қарым-қатынасын қалыптастырады.

Белсенділік – жаратылыстағы заттардың, құбылыстардың, тірі организмнің іс-әрекеті мен қимыл-қозғалысының қарқынын білдіретін ұғым.

Психикалық белсенділік – субъектінің ұстанған бағдарын жүзеге асыру барысындағы іс-әрекетінің жігерлілігі. Ол жеке тұлғаның өзіндік ерекшеліктеріне, яғни белгілі бір ахуалға сай әсерленуіне, мінез-құлқына, шешім қабылдау қабілетіне байланысты.

Өзара әрекеттестік – бұл объектілердің (субъектілердің) өзара байланысы мен міндеттілігін тудыратын бір-біріне жанама немесе тікелей ықпалы.

Қартаю – бұл организмде жас өзгерістерінен заңды түрде туындайтын физиологиялық үдеріс. Қартаю үдерістеріне әртүрлі жүйелерде әртүрлі жылдамдықта байқалатын жас шамалық өзгерістердің дамуы тән.

Кәрілік – адамның тарихи-эволюциялық дамуының әртүрлі сатыларында және әртүрлі экологиялық-популяциялық және әлеуметтік топтар ішінде шартты және шекаралық түрде ауысып тұратын биопсихологиялық және әлеуметтік тарихи түсінік.

Гериятрия – (грек. *geron* және *iatreia* – емдеу ілімі) кәрі және қарттық жастағы адамдардың ауруларын зерттейді.

Геронтология – қарттық кезеңнің психикалық ерекшеліктерін зерттейтін даму психологиясының саласы.

Геронтологияның мақсаты – кәрілікке байланысты туындайтын кейбір кемшіліктерді жеңу. Өйткені әрбір жас тобының әлеуметтік мәртебесі мен қоғамдағы орны сол топтың экономикалық «жетістіктерімен» тығыз байланысты.

Жас ерекшелік дағдарыс – адам ағзасы мен психикасындағы тұрақты кезеңінің барысында орын алған сандық өзгерістердің сапалы өзгерістерге алмасатын адамның өмірлік циклінің барысындағы нормативті, заңды кезең.

**СТУДЕНТТЕРДІҢ БІЛІМІН ТЕКСЕРУГЕ АРНАЛҒАН ТЕСТ
СҰРАҚТАРЫ**

1. Даму психологиясы нені қарастырады?

- A) баланың іс-әрекетін
- B) жұмыртқаның ұрықтану сатысынан жеке өмірінің бітуіне дейінгі адам психикасында болатын өзгерістерді
- C) өзге адамның жан дүниесін
- D) қарым-қатынасты
- E) күнделікті өмірде және зерттеуле белгілі бір түйінді шешу

2. Балалар психикасының зерттеуінің негізгі әдістері:

- A) интеллектуалдық тестер
- B) тест
- C) әңгіме және әңгімелесу
- D) бақылау және эксперимент
- E) әлеуметтік өлшем әдісі

3. Даму дегеніміз:

- A) қалқанша без қызметінің күшеюі
- B) өмірде болу
- C) жасанды байланыстар жасау
- D) іс-әрекет, яғни қоршаған дүниені тануға бағытталған іс-әрекет
- E) өзгерілу, қарапайым түрден күрделі түрге көшу

4. Әрекет

- A) заттық іс-әрекет
- B) қоршаған ортаны тану
- C) белгілі мақсатты орындауға бағытталған оңашаланған қимыл
- D) аяғымен тік тұру
- E) қажеттілікті қанағаттандыру

5. Нәрестелік кезеңдегі негізгі іс-әрекет:

- A) заттық іс-әрекет
- B) жыныстық әуестігі

- C) үлкендермен қарым-қатынас
- D) ему
- E) қоршаған ортаны тану

6. Зерттеудің генетикалық жолы:

- A) тест
- B) баланың бір қасиетін алып, ұзақ уақыт бойы зерттеу
- C) сырттай бақылау
- D) әр жастағы баланың психикасын зерттеу
- E) әңгіме және әңгімелесу

7. Зерттеудің салыстыру жолы:

- A) сырттай бақылау
- B) тест
- C) баланың бір қасиетін алып, ұзақ уақыт бойы зерттеу
- D) әр жастағы баланың психикасын зерттеу
- E) әңгіме және әңгімелесу

8. Даму дегеніміз:

- A) қалқанша без қызметінің күшеюі
- B) өмірде болу
- C) жасанды байланыстар жасау
- D) іс-әрекет, яғни қоршаған дүниені тануға бағытталған іс-әрекет
- E) өзгерілу, қарапайым түрден күрделі түрге көшу

9. Неміс психологы В. Штерн қандай екі фактордың конвергенциясын қарастырды?

- A) орта мен тұқымқуалаушылықтың
- B) эмоция мен сезімдердің
- C) ойлау мен сөйлеудің
- D) қиял мен қабылдаудың
- E) қиял мен ойлаудың

10. Іштен туа біткен рефлекс:

- A) өрмелеу
- B) жүру
- C) күлу

- D) сөйлеу
- E) емшек іздеу

11. Эмпирикалық әдістер тобы

- A) бақылау, өзіндік бақылау, экспериментті және психодиагностикалық әдістер, іс-әрекет өнімін талдау әдістері, биографиялық әдістер
- B) тест, сұхбаттасу
- C) салыстырмалы, лонгитюдті
- D) кешенді әдістер
- E) сандық және сапалы талдау

12. Акселерация:

- A) психикалық іс-әрекеттің объектіге бағытталуы
- B) заңды дамудың тарихы, пайда болуы
- C) өмір мен іс-әрекет процесінде әрбір адамның дамуы
- D) қоршағын ортаға ықпал ету
- E) ағзаның даму процесінің тездеуі

13. Психика дамуының қозғаушы күші:

- A) қажеттілікті қанағаттандыру үшін әрекеттелу
- B) сезімнің тез қозып, тез әсерленуі
- C) психиканың мән-жайы мен деңгейін, бағытын дамытуға ықпал етіп отыратын сыртқы және ішкі факторлар мен жағдайлардың жиынтығы
- D) өзіндік бақылау
- E) дамудың тоқырауы. Сәбилік шаққа тән дене және психикалық кейіптің белгілерін сақтау

14. Интроспекция:

- A) өзіндік бақылау
- B) психиканың мән-жайы мен деңгейін, бағытын дамытуға ықпал етіп отыратын сыртқы және ішкі факторлар мен жағдайлардың жиынтығы
- C) қажеттілікті қанағаттандыру үшін әрекеттелу
- D) сезімнің тез қозып, тез әсерленуі
- E) дамудың тоқырауы. Сәбилік шаққа тән дене және психикалық кейіптің белгілерін сақтау

15. Инфантилизм:

- A) қажеттілікті қанағаттандыру үшін әрекеттелу
- B) сезімнің тез қозып, тез әсерленуі
- C) дамудың тоқырауы. Сәбилік шаққа тән дене және психикалық кейіптің белгілерін сақтау
- D) өзіндік бақылау
- E) психиканың мән-жайы мен деңгейін, бағытын дамытуға ықпал етіп отыратын сыртқы және ішкі факторлар мен жағдайлардың жиынтығы

16. Атавистік рефлекс:

- A) ағзаның әртүрлі сыртқы түрткіштерге, жүре пайда болатын жауабы
- B) ағзаның әртүрлі сыртқы түрткіштерге беретін, туа біткен жауабы
- C) тек адамға ғана тән қажеттілік
- D) заңды дамудың тарихы, пайда болуы
- E) іштен туа пайда болатын, өзінің бастапқы мәнін жойған рефлекс

17. Бөбек 3 жасқа жеткенде сөздік қоры қанша болады?

- A) 1700-1900
- B) 1000-1100
- C) 1500-1700
- D) 1200-1500
- E) 2000-2100

18. Мектепке дейінгі кезеңнің сөздік қоры:

- A) 2000-2100
- B) 2900-3000
- C) 1500-2000
- D) 3200-3800
- E) 1700- 2200

19. Нәрестенің жетекші әрекетін ата:

- A) ойын
- B) үлкендермен эмоциялық қарым-қатынас
- C) эмоциялық белсенділік

- D) заттық әрекет
- E) еңбек әрекеті

20. Баланың мектепке психологиялық дайындығының негізгі белгілеріне не жатады?

- A) ерік сезімнің дайындығы
- B) интеллектуалдық
- C) барлық жауап дұрыс
- D) заттармен өздігінен әрекет етуі
- E) арнаулы дайындық

21. Мектеп жасына дейінгі балалардың қарым-қатынас жағдайын зерттеуге өз үлесін қосқан қазақстандық психолог:

- A) Лисина М.И.
- B) Намазбаева Ж.Т.
- C) Алдамуратов Ә.Ж.
- D) Шериязданова Х.Т.
- E) Тәжібаев Т.Т.

22. Балалар психологиясы қай ғасырдан өз алдында дербес ғылым болып бөлініп шықты?

- A) VIII ғасыр
- B) б.э.д. VII ғ.
- C) XIX ғасыр.
- D) б.э.д. VI ғ
- E) X ғасыр

23. “Жандану” комплексі деп аталатын реакция неше жастан басталады?

- A) 1 жас
- B) 3-4 жас
- C) 1-2 жас
- D) алғашқы 2-3 айлығында
- E) 1-3 жас

24. Бала психикасының біркелкі дамымау себебі

- A) барлық жауап дұрыс

В) айналасындағылардың қарым-қатынасының жеткіліксіздігінен

С) оқу-тәрбие ісінің салғырт жүргізілуінен

Д) танымдық әрекеттің дұрыс ұйымдастырылмауынан

Е) жауап нақты емес

25. Кіші сынып оқушыларының ойлауында қандай өзгешілік болады?

А) ойы асығыс

В) 2 сыныпта ойы ұшқыр орамда

С) орта туралы түсінігі, білімі кең, іс-тәжірибесі мол, сондықтан терең ойлайды

Д) мәселені өздігінен шеше алмайды

Е) ойлау шеңбері тар

26. 7 жаста кездесетін дағдарыс

А) баланың “мен” деген өзіндік ерекшелігі болады

В) мінезінде ойланбай істейтін жасанды қылықтар қалжыңбастық кездеседі

С) негативизм

Д) өзіндік ойы мен тілегін іске асыру

Е) барлық жауап дұрыс

27. Л.С.Выготскийдің психологиялық идеяларын арнайы зерттеп, қазақ оқырмандарына танытқан кім?

А) Е.Суфиев

В) Т.Тәжібаев

С) М. Мұқанов

Д) Ж. Аймауытов

Е) А. Темірбеков

28. Жас кезеңдеріне байланысты даму дағдарыстарын зерттеген кім?

А) А. А. Люблинская

В) А. В. Запорожец

С) Д. Б. Эльконин

Д) Л.С. Выготский

Е) В.А. Крутецкий

29. Даму психологиясының пәні

А) Адамның онтогенездегі психикалық дамуының заңдылықтарын, психиканың, сананың, жеке тұлғаның және іс-әрекетінің дамудың әрбір жас ерекшелік сатысындағы ерекшеліктерін зерттейді.

В) Адам психикасының қалыптасуының ерекшеліктерін зерттейді.

С) Адам мен жануарлардың психикалық дамуын салыстыра зерттейді.

Д) Әлеуметтік топтардың қалыптасу заңдылықтарын зерттейді.

Е) Менеджменттің психологиялық заңдылықтарын зерттейді.

30. Онтогенез...

А) тек психикалық даму

В) эволюциялық даму

С) филогенетикалық даму

Д) туғаннан өмірінің соңына дейінгі дара даму

Е) тек әлеуметтік даму

31. Пренаталды даму кезеңі....

А) тек әлеуметтік даму

В) эволюциялық даму

С) филогенетикалық даму

Д) тек психикалық даму

Е) ұрықтану кезеңінен туғанға дейін

32. Даму...

А) құрылымның сапалы даму үдерісі

В) эволюциялық даму

С) филогенетикалық даму

Д) тек психикалық даму

Е) тек әлеуметтік даму

33. Дамудың сапалы өзгерістері...

А) тек психикалық даму

В) эволюциялық даму

С) филогенетикалық даму

Д) сапалы бір күйден екіншісіне өту

Е) тек әлеуметтік даму

34. Даму бағыттылығының түрлері

- A) қарапайым және күрделі
- B) прогрессивті және регрессивті
- C) филогенетикалық және онтогенетикалық
- D) психикалық және психологиялық
- E) әлеуметтік және психикалық

35. Прогрессивті даму дегеніміз не?

- A) психикалық даму
- B) эволюциялық даму
- C) филогенетикалық даму
- D) төмен реттегі құрылымнан жоғары реттегі құрылымға өту
- E) әлеуметтік даму

36. Регрессивті даму...

- A) жоғары реттегі құрылымнан төмен реттегі құрылымға өту
- B) эволюциялық даму
- C) филогенетикалық даму
- D) тек психикалық даму
- E) тек әлеуметтік даму

37. Даму формалары

- A) әлеуметтік және психикалық
- B) қарапайым және күрделі
- C) филогенетикалық және онтогенетикалық
- D) психикалық және психологиялық
- E) эволюциялық және секіrmелі

38. Эволюциялық даму...

- A) секіrmелі өзгерістер
- B) баяу, сапалы өзгерістер
- C) шапшаң өзгерістер
- D) революциялық өзгерістер
- E) инволюциялық өзгерістер

39. Секіrmелі даму...

- A) үздіксіз өзгерістер
- B) баяу, сапалы өзгерістер

- С) бірізді өзгерістер
- Д) дағдарыстар арқылы қысқа мерзімде революциялық тұрғыда түбегейлі өңделу
- Е) эволюциялық даму

40. Дамудың сатылығы...

- А) дамудың әрбір сатысының келер шақты қамтуы
- В) дамудың әрбір сатысының өткен шақты қамтуы
- С) дамудың әрбір сатысының болашақты қамтуы
- Д) дамудың әрбір сатысының осы шақты қамтуы
- Е) дамудың әрбір сатысының нақ осы шақты қамтуы

41. Ересектер психологиясы қандай кезендерді қамтиды?

- А) жастық шақты және ерте, орта, кеш ересектікті
- В) нәрестелікті
- С) бөбек кезеңін
- Д) мектепке дейінгі кезенді
- Е) бастауыш мектеп кезеңін

42. Қарттық психология қай жас шамаларын қамтиды?

- А) мектепке дейінгі кезенді
- В) нәрестелікті
- С) Егделікті және ұзақ өмір сүруді
- Д) бастауыш сынып кезеңін
- Е) ересектікті

43. Даму психологиясының негізгі әдістері:

- А) бақылау және эксперимент
- В) тест
- С) анкета
- Д) интервью
- Е) әңгімелесу

44. Проективті әдістер

- А) тест
- В) іс-әрекет өнімін зерттеу әдісі
- С) клиникалық әңгімелесу
- Д) әңгімелесу
- Е) анкета

45. Даму психологиясындағы лонгитюд әдісі

- A) егіздерді салыстырмалы зерттеу әдісі
- B) әлемнің халықтарының әртүрлі мәдениетіндегі бабалардың тәрбиесінің мазмұны мен әдістерін, сонымен бірге адамның жеке және танымдық даму ерекшеліктерін салыстырмалы зерттеу
- C) бір адамды немесе адамдар тобын ұзақ мерзімде бақылау
- D) адамның іс-әрекет нәтижесін талдау әдісі
- E) адамның өмірбаянын талдаудың негізінде оның психологиялық дамуын зерттеу

46. Рекапитуляция тұжырымдамасының авторы:

- A) З. Фрейд
- B) Г. С. Холл
- C) Ч. Дарвин
- D) В. Прейер
- E) Л.С. Выготский

47. Мәдени-тарихи тұжырымдаманың авторы

- A) Г. С. Холл
- B) Ч. Дарвин
- C) З. Фрейд
- D) Л. С.Выготский
- E) Б. Г. Ананьев

48. Онтогенездегі психикалық дамудың жетекші факторы тұқымқуалаушылық деп сипаттайтын тұжырымдама:

- A) эмпиризм
- B) дуализм
- C) нативизм
- D) антагонизм
- E) психоанализ

49. Онтогенездегі психикалық дамудың жетекші факторы орта деп сипаттайтын тұжырымдама:

- A) дуализм
- B) нативизм
- C) антагонизм
- D) психоанализ
- E) Эмпиризм

50. Эмпиризмнің авторлары:

- A) Д. Локк, Д. Гартли
- B) Ж. Пиаже
- C) З. Фрейд
- D) Р. Декарт
- E) И. Кант

51. Эмпирикалық әдістер тобы

- A) салыстырмалы, лонгитюдті
- B) тест, сұхбаттасу
- C) бақылау, өзіндік бақылау, экспериментті және психодиагностикалық әдістер, іс-әрекет өнімін талдау әдістері, биографиялық әдістер
- D) кешенді әдістер
- E) сандық және сапалы талдау

52. Мәліметтерді өңдеу әдістері

- A) генетикалық және құрылымдық
- B) Сандық (статистикалық) және сапалы талдау (мәліметтерді топтар бойынша дифференциациялау және т.б.)
- C) салыстырмалы және лонгитюдті
- D) тест және анкета
- E) қима және сұрақнама

53. Интерпретациялық әдістер

- A) сандық және сапалы талдау
- B) анкета және тест
- C) салыстырмалы және лонгитюдті
- D) генетикалық және құрылымдық
- E) іс-әрекет өнімін талдау

54. Салыстырмалы әдіс

- A) сыналушылардың немесе таңдаулардың әртүрлі тобын салыстыру
- B) әлемнің халықтарының әртүрлі мәдениетіндегі бабалардың тәрбиесінің мазмұны мен әдістерін, сонымен бірге адамның жеке

және танымдық даму ерекшеліктерін салыстырмалы зерттеу

- С) егіздерді салыстырмалы зерттеу әдісі
- Д) адамның іс-әрекет нәтижесін талдау әдісі
- Е) адамның өмірбаянын талдаудың негізінде оның психологиялық дамуын зерттеу

55. Лонгитюдті әдістің жетістіктері неде?

- А) жаппай жүргізілуінде
- В) кешенді жүргізілуінде
- С) психикалық әдістің барысын болжауда және психикалық даму фазаларының арасында генетикалық байланыстарды анықтауда
- Д) тәжірибедегі ірі мәселелерді шешуде
- Е) тәжірибедегі кіші мәселелерді шешуде

56. Джон Локк теориясы бойынша...

- А) әлеуметтену процесіне баса назар аударылады
- В) жаңа туған нәрестенің өзі тума қабілеттері мен жағымды нышандары бар жеке тұлға ретінде қарастырылды
- С) жетілудің биологиялық факторларына баса назар аударылып қалғаны ысырылды
- Д) психикалық процестер мен қызметтерге баса назар аударылуда
- Е) психикалық дамудың мәні мінез-құлықтың әлеуметтік қолайлы нормаларын жинақтап, пайдалы әдеттер мен дағдыларды жасауда

57. Конституционалды тұрғы бойынша...

- А) психикалық функциялар мен процестердің дамуына баса назар аударылады
- В) әлеуметтену процестері мен қоғамның өмір жолының сәйкес сатысына қойылған міндеттерге баса назар аударылады
- С) адамның дене бітімі мен дамуының ерекшеліктері арасында байланыс бар
- Д) психикалық дамудың мәні мінез-құлықтың әлеуметтік қолайлы нормаларын жинақтап, пайдалы әдеттер мен дағдыларды жасау

Е) жаңа туған нәрестенің өзі тума қабілеттері мен жағымды нышандары бар жеке тұлға ретінде қарастырылды

58. 3. Фрейдтің тұжырымдамасы бойынша бала мінез құлқының жетекші мотиві

- А) оқуға ұмтылуы
- В) инстинктивті түрткілердің қанағаттанбауы
- С) ойының іске асуы
- Д) ойының іске аспауы
- Е) инстинктивті тілектердің қанағаттандарылуы

59. 3. Фрейдтің тұжырымдамасы бойынша инстинктивті тілектердің қанағаттандырылуы

- А) «лэззаттану» принципі
- В) «лэззат алмау» принципі
- С) «ойлану» принципі
- Д) «сөйлеу» пинципі
- Е) «өмір сүру» принципі

60. Екі фактордың конвергенциясы теориясының авторы

- А) П. Жане
- В) В. Штерн
- С) З. Фрейд
- Д) Ш. Бюлер
- Е) С.Л. Выготский

61. Неміс психологы В.Штерн қандай екі фактордың конвергенциясын қарастырды?

- А) ойлау мен сөйлеудің
- В) эмоция мен сезімдердің
- С) орта мен тұқымқуалаушылықтың
- Д) қиял мен қабылдаудың
- Е) қиял мен ойлаудың

62. Екі фактордың конвергенциясы теориясы бойынша баланың психикалық дамуы ...

- А) дамуы оның генетикалық дамуымен анықталады
- В) әлеуметтік факторлардың нәтижесі

- C) биологиялық факторлардың нәтижесі
- D) оның басқа балалармен қарым-қатынастарының нәтижесі
- E) ішкі жағдайлардың орта мен тұқымқуалаушылықтың конвергенциясының нәтижесі

63. В. Штерннің тұжырымдамасы бойынша Х бірліктің мәні

- A) қарым-қатынас
- B) ойлау
- C) тұқымқуалаушылық
- D) эмоциялар
- E) сезімдер

64. В. Штерннің тұжырымдамасы бойынша Y бірліктің мәні

- A) орта
- B) ойлау
- C) қарым-қатынас
- D) эмоциялар
- E) сезімдер

65. В. Штерн баланың психикалық дамуындағы орта мен тұқымқуалаушылықтың үлесін ашатын неше тұрғыны калыптастырды?

- A) 5
- B) 4
- C) 6
- D) 7
- E) 8

66. Фрейдтің тұжырымдамасы бойынша Эрос әуестігінің сипаттамасы

- A) оқуға деген әуестік
- B) өлімге деген әуестік
- C) әрі өмірге, әрі өлімге деген әуестік
- D) өмірге деген әуестік ретінде сексуалды әуестік
- E) жақсы киінуге деген әуестік

67. Фрейдтің тұжырымдамасы бойынша Танатос әуестігінің сипаттамасы.

- A) жақсы киінуге деген әуестік
- B) өмірге деген әуестік ретінде сексуалды әуестік
- C) әрі өмірге, әрі өлімге деген әуестік
- D) оқуға деген әуестік
- E) өлімге деген әуестік

68. Дамудың оральды сатысы қай жас шамаларын қамтиды (Фрейд бойынша)?

- A) 0-1,5 жасты
- B) 1-3 жасты
- C) 3-5 жасты
- D) 6-дан жыныстық жетілу кезеңіне дейінгі мерзімді
- E) 12-18 жас аралығын

69. Дамудың анальды сатысы қай жас шамаларын қамтиды (Фрейд бойынша)?

- A) 3-5 жасты
- B) 0-1,5 жасты
- C) 1,5-3 жасты
- D) 6-дан жыныстық жетілу кезеңіне дейінгі мерзімді
- E) 12-18 жас аралығын

70. Дамудың фалликалық сатысы қай жас шамаларын қамтиды (Фрейд бойынша)?

- A) 6-дан жыныстық жетілу кезеңіне дейінгі мерзімді
- B) 0-1,5 жасты
- C) 1-3 жасты
- D) 3-5 жасты
- E) 12-18 жас аралығын

71. Дамудың латентті сатысы қай жас шамаларын қамтиды (Фрейд бойынша)?

- A) 6-дан жыныстық жетілу кезеңіне дейінгі мерзімді
- B) 1-3 жасты
- C) 3-5 жасты
- D) 0-1,5 жасты
- E) 12-18 жас аралығын

72. Дамудың генитальды сатысы қай жас шамаларын қамтиды (Фрейд бойынша)?

- A) 1-3 жасты
- B) 12-18 жас аралығын
- C) 3-5 жасты
- D) 0-1.5 жасты
- E) 6-дан жыныстық жетілу кезеңіне дейінгі мерзімді

73. Ж. Пиаже бойынша бала ойлауының дамуы ...

- A) ересек ойлауының кішкентай көшірмесі
- B) операциялардың алмасуы
- C) ой қабілеттерінің біртіндеп қарапайымдануы
- D) эгоцентризмнен децентрацияға көшуді сипаттайтын ақыл-ой позицияларының алмасуы
- E) жануарлардағы интеллектілі мінез-құлықтың көрінісі

74. Ж. Пиаженің операциялы тұжырымдамасындағы сенсомоторлы интеллект кезеңі қай жас шамаларын қамтиды?

- A) 0-2 жасты
- B) 2 – 11-12 жас шамасын
- C) 11-12 жас шамасын
- D) 20-21 жас шамасын
- E) 25-27 жас шамасын

75. Қарым-қатынастың балалық шақты қамтитын кезеңдерін құрастырған ғалым:

- A) З.Фрейд
- B) Л.С.Выготский
- C) Э.Эриксон
- D) М.И.Лисина
- E) Ш.Бюлер

76. Жаңадан туған нәресте дағдарысын психологиялық дағдарыс ретінде алғаш сипаттаған ғалым:

- A) М.И. Лисина
- B) Л.С. Выготский

- C) Э. Эриксон
- D) З. Фрейд
- E) Ш. Бюлер

77. Бала дамуындағы қабылдағыш кезең қалай аталады?

- A) сензитивті
- B) бірізді
- C) қосарланған
- D) параллельді
- E) үзбелі

78. «Жақын даму аймағы» ұғымын енгізген ғалым

- A) Э. Эриксон
- B) М. И. Лисина
- C) Л. С. Выготский
- D) З. Фрейд
- E) Ш. Бюлер

79. Ерте ересектікке енудегі дағдарыс қай жас шамасын қамтиды?

- A) 65 жас шамасын
- B) 30 жасты
- C) 40-45 жас шамасын
- D) 50-55 жас шамасын
- E) 17-22 жас шамасын

80. Белсенді кәсіби іс-әрекетті тоқтату мен зейнеткерлікке шығу дағдарысы қай жас шамасында көрініс береді?

- A) 30 жасты
- B) 65 жасты
- C) 40-45 жас шамасын
- D) 50-55 жас шамасын
- E) 17-22 жас шамасын

81. Психологтардың арасында бөбектерге күнделік жазу үрдісі қай ғасырда өріс ала бастады?

- A) IV ғасырдың соңына қарай
- B) XXI ғасырдың аяғында

- C) IV ғасырдың ортасында
- D) XX ғасырдың бас кезінде
- E) VII орта тұсында

82. Бөбектің психологиялық дамуына негізгі ықпал ететін фактор?

- A) қарапайым ойындары және балалар бақшасында тиісті өнерге үйренуі
- B) еңбектеп жүргені
- C) жымығаны
- D) күлгені
- E) ата-анасын тани бастағаны

83. Бөбектерде ойынның қандай түрі кездеседі?

- A) күрделі
- B) қарапайым
- C) сюжетті
- D) рөлдік
- E) конструктілі

84. Нәрестелік кезеңдегі негізгі психологиялық жаңа құрылымда ата:

- A) ес процесінің дамуы
- B) тілінің дамуы
- C) еркінің дамуы
- D) сенсорлық даму
- E) қиялының дамуы

85. Баланың негативизмі қай кезде анық байқалады?

- A) еркелегенде
- B) ересек болғысы келуі
- C) қыңырлық
- D) ойланбай орындаған әрекеттерінде
- E) негізсіз теріске шығаруға тырысу

86. 3 жасар баладағы дағдарысты жою үшін міндетті түрде нені білу керек:

- A) балаға көңіл бөлу
- B) баланың әлсіз дәрменсіздігін ескеру

- С) профилактикалық шаралар жиынтығын құруда терең ойлану
- Д) іс-әрекеттің мазмұнын
- Е) дәрігердің кеңесі туралы

87. Баланың қай жас шамасы сенсорлық дамуы үшін едәуір сензитивті кезең болып табылады?

- А) ерте және кіші мектепке дейінгі жас шамасы
- В) орта мектепке дейінгі жас шамасы
- С) нәрестелік кезең
- Д) ересек мектепке дейінгі жас
- Е) кіші мектеп кезеңі

88. Ерте балалық шақтағылардың сенсорлық ерекшеліктерін ата:

- А) заттарды жоспарлы түрде біртіндеп қарастыру
- В) заттарды зерттеуге тырыспай, тек манипуляция жасау
- С) заттарды қарастыру, олардың жеке бөліктері мен белгілерін бөліп алу
- Д) заттарды жүйелі, жоспарлы түрде қарастыру
- Е) заттарды бірте-бірте (кезеңдеп) қарастыру

89. Дағдарыс:

- А) кері жылжу
- В) қалыпты жәйт
- С) дамудағы, тұлғаның түрленуі мен жетілуіндегі қажетті сатысы
- Д) дамудың бұзылуы
- Е) дамудың тоқырауы.

90. Өсу –

- А) ата-анасының қартаюына бейімделу
- В) тұтастай организмнің маңызды мүмкіндіктерінің сапалық өзгерістері
- С) белсенділіктің төмендеуі
- Д) жеке ағзалардың, олардың жүйелерінің, тұтастай организмнің маңызды мүмкіндіктерінің сандық өзгерістері, мөлшерлерінің ұлғаюы
- Е) баланың еркелік бірбеткейлігін қолдап дем беру

91. Депривация

- A) заттарды жүйелі, жоспарлы түрде қарастыру
- B) жасанды байланыстар жасау
- C) еңбек әрекетінің элементтері
- D) өзіне-өзі қызмет ету
- E) қарым-қатынастың жетіспеушілігінен психикалық дамудың бұзылуы

92. Дамудың гетерохрондығы дегеніміз –

- A) жасанды байланыстар жасау
- B) жеке ағзалар мен қызметтердің даму фазаларының уақыт бойынша сәйкес келмеуі
- C) іс-әрекет, яғни қоршаған дүниені тануға бағытталған іс-әрекет
- D) қоршаған ортаны тану
- E) қажеттілікті қанағаттандыру

93. Геранто психологияның зерттеу нысаны

- A) қарттар мен егде жастағы адамдардың психикасы мен мінез-құлық ерекшеліктерін зерттейтін саласы
- B) жеткіншектік кезең
- C) кәмелеттік кезең
- D) нәрестелік кезең
- E) баланың бір қасиетін алып, ұзақ уақыт бойы зерттеу

94. Қартаю –

- A) дамудың тоқырауы. Сәбилік шаққа тән дене және психикалық кейіптің белгілерін сақтау
- B) психиканың мән-жайы мен деңгейін, бағытын дамытуға ықпал етіп отыратын сыртқы және ішкі факторлар мен жағдайлардың жиынтығы
- C) басқа да тірі ағзалардың табиғи қартаюы сияқты биологиялық үдеріс
- D) адамның жеке басының дағдысы, үнемі тәртіп сақтауды қажет ететіндігі
- E) адам ойының негізгі жолы

95. Гериатрия

- A) психиканың мән-жайы мен деңгейін, бағытын дамытуға

ықпал етіп отыратын сыртқы және ішкі факторлар мен жағдайлардың жиынтығы

- В) Жасөспірімдердің ауруларын зерттейді
- С) Балалардың ауруларын зерттейді
- Д) Егде тартқан және қартайған адамдардың ауруларын зерттейді
- Е) қажеттілікті қанағаттандыру үшін әрекеттелу

96. Э. Эриксон бойынша мектеп кезеңі қай жас шамаларын қамтиды?

- А) 0-1 жас шамасын
- В) 1-3 жас шамасын
- С) 3-6 жас шамасын
- Д) 6-12 жас шамасын
- Е) 12-19 жас шамасын

97. Э. Эриксон бойынша жеткіншек кезеңі қай жас шамаларын қамтиды?

- А) 12-19 жас шамасын
- В) 1-3 жас шамасын
- С) 3-6 жас шамасын
- Д) 6-12 жас шамасын
- Е) 0-1 жас шамасын

98. Э. Эриксон бойынша жастық шақ қай жас шамаларын қамтиды?

- А) 3-6 жас шамасын
- В) 1-3 жас шамасын
- С) 20-25 жас шамасын
- Д) 6-12 жас шамасын
- Е) 12-19 жас шамасын

99. Э. Эриксон бойынша ересектік қай жас шамаларын қамтиды?

- А) 6-12 жас шамасын
- В) 1-3 жас шамасын
- С) 3-6 жас шамасын

D) 26-64 жас шамасын

E) 12-19 жас шамасын

100. Э. Эриксон бойынша жеке тұлғаның дамуындағы нәрестелік кезеңінде маңызды қатынастардың радиусы.

A) жанұясы

B) ата-анасы

C) анасы

D) көршілері, мектеп

E) құрдастарының тобы

Тест жауаптары

Р/с	Жауап- тары
1	В
2	Д
3	У
4	С
5	Д
6	В
7	Д
8	Е
9	А
10	Е
11	А
12	Е
13	С
14	Д
15	С
16	Е
17	Д
18	Д
19	В
20	С
21	Д
22	С
23	Д
24	Д
25	Е
26	В
27	С
28	Д
29	А
30	Д

31	Е
32	А
33	Д
34	В
35	Д
36	А
37	Е
38	В
39	Д
40	В
41	А
42	С
43	А
44	В
45	С
46	В
47	Д
48	С
49	Е
50	А
51	С
52	В
53	Д
54	А
55	С
56	Е
57	С
58	Е
59	А
60	В
61	С
62	Е

63	С
64	А
65	В
66	Д
67	Е
68	А
69	С
70	Д
71	А
72	В
73	Д
74	А
75	Д
76	В
77	А
78	С
79	Е
80	В
81	Д
82	А
83	В
84	Д
85	Е
86	С
87	А
88	С
89	Д
90	Д
91	Е
92	В
93	А
94	С

95	Д
96	Д
97	А
98	С
99	Д
100	С

**Студенттердің өздерінің білімін тексеруге арналған
сұрақтар қатары**

1. Онтогенездің кезеңі ретінде жастық шаққа анықтама беріңіз.

Жауабы: Онтогенездің жастық шақты егде кезеңге алмастыратын кезеңі.

2. «Инфантилизм» ұғымына анықтама беріңіз.

Жауабы: Тарихи кезеңде қоғам мен табиғатты әлеуметтік құндылықтарының адамның психикасы мен санасында жеке-дара объективті бейнеленуі.

3. Өмірлік стиль ұғымын қалай түсінесіз?

Жауабы: Әрбір адамның өзінің өмірлік мақсатын ұстану үшін таңдалған бірегей тәсіл.

4. Рефлексия ұғымына анықтама беріңіз.

Жауабы: Адамның өз-өзін, өзінің дербес әрекеттері мен жай-күйін ұғынуы.

5. Әлеуметтік рөл дегеніміз не?

Жауабы: Мінез-құлықтың нормативті мақұлданатын үлгісі.

6. Рөлдік ұстанымдардың қақтығысы дегеніміз не?

Жауабы: Рөлдік дау-дамайлар.

7. Жауапкершілікті қалай түсінесіз?

Жауабы: Субьектінің өзімен анықталатын шекаралар мен формаларда қажеттіліктердің, ережелердің, талаптардың және т.б. іштей қабылданып, еркін жүзеге асырылуы.

8. Интеллектіге анықтама беріңіз.

Жауабы: Индивидтің ақыл-ой қабілеттерінің салыстырмалы тұрақты құрылымы.

9. Депривация дегеніміз не?

Жауабы: Субьектінің кейбір негізгі психикалық қажеттіліктерін жеткілікті дәрежеде және біршама ұзақ мерзімде қанағаттандыра алмаудың нәтижесінде туындаған психикалық күйі.

10. Депривацияның түрлері.

Жауабы: Сенсорлы, когнитивті, эмоциялы, әлеуметтік.

11. Сенсорлы депривация дегеніміз не?

Жауабы: «Кедейленген» ортамен, яғни сезім ағзалары тітіркендіргіштерінің біртекті сапасымен немесе шектеулі

өзгермелілігімен, көлемінің жетіспеушілігімен сипатталатын ортамен шартталған психикалық күй.

12. Әлеуметтік депривация дегеніміз не?

Жауабы: Адамның өзінің қоғамдағы рөлін жүзеге асыруда шектеулі мүмкіндігінің психикалық күйі.

13. Геронтогенездің астарында нені түсінеміз?

Жауабы: Қартаю және мосқал тарту кезеңі.

14. Жалғыздық сезіміне анықтама беріңіз.

Жауабы: Тұлғаның ыдырауы мен әлеуметтік шеттелуінің физикалық және психологиялық сезімі.

15. Геронтология нені зерттейді?

Жауабы: Қарттықты, қартаю кезеңін және адамның ұзақ өмір сүруін.

16. Қарттықтың қандай үдерісі табиғи деп саналады?

Жауабы: Қалыпты, ауру-сырқатпен шартталмаған.

17. Депрессия дегеніміз не?

Жауабы: Адамның теріс эмоциялы күйімен, мотивациялық аумағы мен танымдық мүмкіндіктерінің өзгеруімен және мінез-құлықтың жалпы енжарлығымен сипатталатын психикалық күйі.

18. Танатологияға анықтама беріңіз.

Жауабы: Зерттеудің өлу және өлімді зерттейтін бағыты.

19. Психология тұрғысынан өлімге анықтама беріңіз.

Жауабы: Өлім – адам өміріндегі соңғы сын кезеңі.

20. Эвтаназия дегеніміз не?

Жауабы: Дәрігердің үмітсіз ауру адамдардың өлімін жүзеге асыру мақсатында орындалған әрекеті.

21. Қай жас шамасында орта жас дағдарысы орын алады?

Жауабы: Егде кезеңде.

22. Э.Эриксон бойынша жастық шақтағы ұқсастықтың қай қыры жағымды деп есептеледі?

Жауабы: Интимділік жастық шақтағы ұқсастықтың жағымды жағы болып саналады.

23. Геронтопсихология дегеніміз қандай бағыт?

Жауабы: Жас ерекшеік психологияның қарттықты, қартаю кезеңін және адамның ұзақ өмір сүруін зерттейтін бөлімі

24. Акмеология қай кезеңді қамтиды?

Жауабы: Адамның барлық күш-қуаты жанданатын кезең.

*Жас кезеңдеріне байланысты құрастырылған
жағдаяттарды шешу*

1-жағдаят

1-сынып оқушысы К. кері жүретін бала. Оқу материалының күрделілігімен мұғалім баланың үлгерімінің төмендігіне, мінез-құлық ережесін бұзғанына реніш білдіре бастады. Ақырында К. құрдастарымен қарым-қатынасында қиыншылық көріне бастады.

Мұндай жағдай немен байланысты болуы мүмкін?

2-жағдаят

Егер балада ата-анаға деген тәуелділік шамадан тыс болса, оны шектеу керек. Осы мақсатпен ата-ана елемеушілік стратегиясын жиі қолданады. Қарапайым түрде баланың жиі жылағанына назар аудармайды.

Ата-аналар ұстанатын елемеушілік стратегиясы неге әкеп соғады?

3-жағдаят

Жуырда балалар бақшасының орта буын тобына бұрын балабақшада болмаған 4 жастағы Санжар келді. Ол ойыншық машинасымен ойнап болып, оны бөлменің ортасына тастап кетті.

Мұндай жағдайда тәрбиеші не істеуі керек?

4-жағдаят

Мектеп жасына дейінгі балалардың ең сүйікті сабағы кезінде өздерінің қалауы бойынша, саздан әртүрлі бейне жасау тапсырылды. Бірақ тәрбиеші балалардың жас ерекшеліктерін және 4-тоқсан бағдарламасын ескеріп, жеміс-жидектерді, тағамдарды, жануарды, ертегі кейіпкерлерін мүсіндеуді ұсынды.

5-жағдаят

Балаңыз 11 сынып оқушысы. Ол мамандық таңдауға қатысты өз шешімін жасап қойған. «Болашақ дәрігермін» дейді. Ал Сіз болсаңыз балаңыздың медицинаға еш қабілеті жоқ екендігін нақты білесіз. Тәжірибелі үлкен, жанашыр адам ретінде Сіз

балаңызға қалай кеңес берер едіңіз? Оның өз бейімділігіне қарай мамандық таңдауына қалай бағыттар едіңіз?

6-жағдаят

Кейбір ата-аналардың баласының әрбір істеген іс-әрекетіне көңілі толмай: «сен істей алмайсың, қолыңнан келмейді», – деп айтып жататынын байқаймыз. Ата-ананың балаға осылайша баға беруі дұрыс па?

7-жағдаят

Балаңыз 16 жастағы жасөспірім. Ол қазір өтпелі кезеңді бастан өткізуде. Жаздыгүні Сіз оған ұялы телефон және компьютер сатып алып бердіңіз. Енді ол оны айналшақтап, қолынан тастамайды. Тамақтанса да, теледидар алдында да, тіпті сабаққа дайындалып отырған кезде де үнемі алаңдап отырады. Сіздің әрекетіңіз қандай болар еді?

8-жағдаят

Сіздің университет қабырғасынан дос болып келе жатқан құрбыңыз бар. Құрбы болуға тамаша-ақ, тек бала тәрбиесіне келгенде көп қателік жібереді. Баласымен сырласпақ түгіл, мүлдем түсінісе алмайды. Тіпті, оны түсінуге тырыспайды да. Кез келген қателігін бетіне басып, ашуға салады. Өтпелі кезеңді басынан өткізіп жатқан оның баласы, күннен-күнге тұйықталып барады, іштей агрессивті. Өз үй-ішінен қолдау көрмеген бала, шарасыздан Сізге келіп көмек сұрайды. Сіз не істер едіңіз?

9-жағдаят

Сіздің 16 жасар қызыңыз және 2 жасар ұлыңыз бар. Қызыңыз биыл 11 сыныпқа келді. Алдында ҰБТ күтіп тұр. Әдетте, үй шаруасын тыңдырып, баланы да бағатын үлкен балаңыздың күн тәртібін енді Сіз қалай өзгертесіз? Балаңызға өз тарапыңыздан қандай қолдау көрсетіп, оның алдында күтіп тұрған емтиханға дайындалуына қалай жағдай жасайсыз?

10-жағдаят

Балаңыз сабақтан қашып, мектептен ерте келді, не істейсіз?

11-жағдаят

Балаңыз күнде бірінші сабаққа кешігіп келеді. Қалай жөнге келтіресіз?

12-жағдаят

Балаңыз мектептегі бір мұғаліммен тіл табыса алмай жүр. Балаңызға қандай кеңес айтасыз?

3. М. Истоминаның әдістемесі

Мақсаты: мағыналық байланыстардың сөздік материалды есте қалдыруға және қайта жаңғыртуға ықпалын, сондай-ақ логикалық байланыстар орнату кезінде есте қалдыру беріктігін анықтау. Қысқа мерзімді есте сақтау көлемін бағалау.

Құрал-жабдық: арасына сөздік байланыстар орнату оңай іске асатын он сөздер жұбы. (Мысалы: көпір – өзен, сапар – жол, бас – шаш, т.с.с.)

Әдістеменің нұсқауы: Балаларға он сөз жұбы оқылады. Әрбір жұптағы сөздер арасында қандай да бір байланыс бар. Бір минуттан кейін әрбір жұптағы бірінші сөздер ғана оқылады. Оқушылардың міндеті – әрбір жұптағы екінші сөздерді есіне түсіру.

Өткізілу барысы: жұптағы сөздер 2 – 3 секунд үзіліспен оқылады. Осыдан бір минут уақыт өткенен кейін жұптағы бірінші сөздер ғана оқылады, ал балалар екінші сөзді естеріне түсіріп, берілген тіркеу хаттамасына сәйкес суреттерді түсіріп отырады. Әдістеме топтық түрде жүргізіледі.

Нәтижелерді өңдеу: Дұрыс сәйкес суреттердің жалпы сандары есептеледі. Нәтижелер келесі көрсеткіштер бойынша өлшенеді:

Жоғары деңгей – 1 – 2 қате жіберілгендер;

Орташа деңгей – 3 – 4 қате жіберілгендер;

Төмен деңгей – 5 және одан да көп қате жіберілген жағдайда.

Г. Эббингауздың әдістемесі

Мақсаты: Жанама есте қалдыру өнімділігінің көп сөздер арасындағы байланыстар сипатына тәуелділігін анықтау.

Құрал-жабдық: есте қалдыруға арналған он сөз жұбы.

Әдістеменің нұсқауы: сыналушы топқа екі сөз қатары ұсынылады; бірінші қатардағы сөздер арасында мағыналық байланыстар бар; екіншісінде – жоқ. Жүргізуші сыналушыларға бірінші сөздер қатарын оқиды (жұптар арасындағы уақыт аралығы – бес секунд). Он минут үзілістен кейін екінші қатардағы сөздер оқылады (он секунд аралықпен), ал сыналушылар есте қалдырған сөздерді жазады.

ағаш – жапырақ
Мектеп – мұғалім
Құлып – кілт
Щетка – тіс
Май – нан
II қатар
Аспан – диван
Сіріңке – қойлар
Балық – өрт
Теңіз – доп
Үстел – балта

Нәтижелерді өңдеу: Дұрыс жазылған жалпы сөздер саны есептеледі. Нәтижелер келесі көрсеткіштер бойынша өлшенеді:

Жоғары деңгей – 1 – 2 қате жіберілгендер;
Орташа деңгей – 3 – 4 қате жіберілгендер;
Төмен деңгей – 5 және одан да көп қате жіберілген жағдайда.

7-ҚОСЫМША

Л. С. Выготский мен А. Н. Леонтьевтің әдістемесі

Мақсаты: Есту, көру, қимыл-қозғалыс, аралас қабылдау арқылы есте сақтауды зерттеу.

Әдістеменің нұсқауы: 1-қатардағы 10 сөзді оқып шығып, 3 секунд өткен соң оқушыларға есте қалдырғандарын жазу тапсырылады. 10 минут өткеннен соң жазу тапсырылады.

10 минут уақыт өткен соң 2-қатардағы сөздердің суретін көрсетіп, суреттердің аттарын өздеріне айтқызады. 30 секунд өткен соң көрген суреттерінің аттарын дәптерлеріне жазады.

Тағы 10 минут уақыт өткен соң 3-қатардағы сөздерді арасына 3 секунд салып, дауыстап оқу, ал оқушы сыбырлап, қайталап, ауада жазады. Содан кейін қағазға жазады немесе суретін түсіреді.

I	II	III
Шөп	Шам	Аю
Ыдыс	Түн	Қалам
Теңіз	Ағаш	Өрік
Үй	Су	Үйрек
Кілт	Көз	Жидек
Жұлдыз	Жаңбыр	Парта
Кітап	Көл	Қоңыз
Орман	Шар	Жел
Доп	Құлақ	Бал
Телефон	Газет	Қоян

Нәтижелерді өңдеу: Әрбір қатардағы дұрыс табылған сөздер, суреттер сандары есептелінеді.

16 – 18 ұпай – өте жоғары деңгей

13 – 15 ұпай – жоғары деңгей

10 – 12 ұпай – орташа деңгей

7 – 9 ұпай – төмен деңгей

4 – 6 ұпай – өте төмен деңгей

**АДАМНЫҢ ТОПТАҒЫ ТҮЛҒААРАЛЫҚ МІНЕЗ-
ҚҰЛҚЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ДИАГНОСТИКАЛАУ
ӘДІСТЕМЕСІ**

Адамның қарым-қатынастағы мінез-құлық ерекшеліктерін диагностикалау әдістемесі психологиялық әдебиетте Q-сұраптау деген атауға ие. Бастапқыда бұл әдістеде 1953 жылы субъектінің өзі және ортасы туралы түсініктерін зерттеуге арналған В. Стефенсонмен ұсынылған топтастырудың белгілі қағидасы қолданылған. Q-сұраптауда міндет сыналушының қайсібір күйінің сәйкес келу дәрежесіне қарай топтардың нақты санына тұлғаның ерекшеліктерінің немесе күйлерінің атаулары жазылған үлестірімдерді зерттелушінің топтастыруынмен орындалады.

Кейінірек аталмыш әдістемелік тәсіл диагностикалық әдістемелердің кең шеңберін құрастыру үшін қолданыла бастады. Атап айтқанда, америкалық психологтар Д. Сток және Х. Телен адамның әлеуметтік топтағы, топтық тұлғааралық қатынастар жүйесіндегі мінез-құлық ерекшеліктерін баяндауға мүмкіндік беретін сөйлемдердің тізімін құрастырады.

Әдістеме адамның шынайы топтағы мінез-құлқының негізгі алты бетбұрысын анықтауға мүмкіндік береді. Олар жиынтығында адамның әлеуметтік топтағы тұлғааралық қатынастарды қалыптастыру және сақтау ерекшеліктерін, оның топ мүшелерімен тәуелділік, көпшілдік, тәуелсіздік, тұйықтық, «күресті» және «күрестен бас тартуды» қабылдау өзара әрекеттестігін ұйымдастыру ерекшеліктерін сипаттайды.

Сұрақнама нұсқауы

«Адамның басқа адамдармен қарым-қатынасында кездесетін әрқилы, кеңінен таралған мінез-құлқының ерекшеліктерін оқып шығыңыз». Егер Сіз қайсыбір пікірді сізді өзіңіз жайлы ойыңызға сәйкес келгендігін байқасаңыз ол сипаттаманы жанына «+» белгісін қойыңыз. Егер де сипаттама Сізді көзқарастарыңыз бен түсініктеріңізге қайшы келсе оның тұсына «-» белгісін қойыңыз. Егер қайсыбір пікірге қатысты нақты ойыңызды білдіру қиынға

соқса, онда оны «0» белгісімен белгілеңіз, бірақ ондай белгісіз жауаптардың аз болғаны дұрыс.

Сипаттамалардың тізімі.

1. Достарына сыншыл.
2. Топта дау-дамай туындап келе жатса мазасызданады.
3. Әрдайым көшбасшының (жетекшінің) кеңестері мен нұсқауларына бағынады.
4. Топ мүшелерімен жақын қатынастарды орнатуға бейімі жоқ.
5. Қатынастардағы достықты жоғары бағалайды.
6. Көшбасшыға қарсыласуға бейім.
7. Топтың бір-екі мүшелерін ғана ұнатады
8. Топтық кездесулерден және іс-шаралардан қашады.
9. Көшбасшының немесе жетекшінің мақтауын жоғары бағалайды.
10. Көзқарастары мен мінез-құлық мәнерінде тәуелсіз.
11. Дауласқанда міндетті түрде біреуіне жақтасады.
12. Қайсібір топтық істерді орындауда басқаларды басқаруды өз мойнына жүктеуге бейім.
13. Адамдардың шектеулі шеңберімен араласуға бейім.
14. Айналадағылар тарапынан өшпенділік байқалғанда, сырттай өзін байсалды ұстайды.
15. Өз тобының көңіл-күйін қамтамасыз етуге бейім.
16. Топ мүшелерінің жеке-дара қасиеттеріне және қатынастарына аса мән бермейді.
17. Өз қызығушылықтарында топты мақсаттарынан алаңдатуға бейім.
18. Кейде көшбасшыға қарсыласқаннан рахат алады.
19. Достарымен қарым-қатынаста эмоциялы, шынайы, қайырымды.
20. Дауласқанда бейтарап қалуға тырысады.
21. Көшбасшының белсенді болып, мойнына барлық жауапкершілікті толықтай жүктегенін қалайды.
22. Топтағы проблемаларды, келіспеушіліктерді салқынқандылықпен, эмоциясыз талқылауға бейім.
23. Сезімдерін көрсетуде аса ұстамды емес.
24. Айналасында жақтастарын шоғарландыруға бейім.
25. Топтағы қатынастардың тым ресми болғандығын ұнатпайды.

26. Өзін әлденеге кінәлағанда жиі есі шығып, үндемей қалады.
27. Топтың ортақ пікіріне әрдайым келіседі.
28. Топтың жеке мүшелеріне қарағанда топтың өзіне үйірсек.
29. Дауды міндетті түрде шешуіне жеткізу үшін оны созып, ұшықтыруға бейім.
30. Топта назардың ортасында болғанды қалайды.
31. Топтың ішіндегі шағын топшаның мүшесі болуға тырысады.
32. Ымыраласуға бейім.
33. Көшбасшы оның ойына сәйкес әрекет етпесе, мазасызданады.
34. Өзіне қатысты айтылған ескертулерді ауыр қабылдайды.
35. Кейде зұлым да кекшіл болуы мүмкін.
36. Топтағы көшбасшылықты өз мойнына алуға бейім.
37. Топ мүшелерімен қарым-қатынаста ашық.
38. Топтық келіспеушіліктерде өзін мазасыз ұстайды.
39. Көшбасшының мапсырмаларды өзі үлестіріп, жоспарлағанын қалайды.
40. Топ мүшелерінің тарапынан достық пен жанашырлық көрінісіне жауап беруге бейім емес.
41. Кейде агрессия танытуы мүмкін.
42. Кейде басқаларды көшбасшыға қарсы қоюға тырысады.
43. Топтан тыс жаңа таныстарды тез табады.
44. Дауға кірісуден қашады.
45. Топ мүшелерінің көзқарасына тез келіседі.
46. Топтың ішінде ұсақ топшалардың қалыптасуына қарсылық білдіреді.
47. Ашуланғанда жиі күлкілі де кекесінді болып көрінеді.
48. Ерекшеленуге тырысқандарды ұнатпайды.
49. Топтық қарым-қатынаста кішігірім, бірақ жақын топшаны қалайды
50. Топта өзінің шынайы сезімдерін білдірмеуге тырысады.
51. Топтық келіспеушіліктерде әдетте көшбасшыға жақтасады.
52. Қатынастарды орнатуда бастамашыл.
53. Өзгелерді сынаудан қашады.
54. Өзгелерге қарағанда көшбасшыдан сұрағанды қалайды.
55. Топтағы қатынастардың қалыпты дәрежеде жылы да достық болуы тиіс деп есептейді, әйтпегенде ол жөнсіздікке әкелуі мүмкін

56. Дауларға өзі себепші болуы мүмкін.
57. Топта едәуір жоғары мәртебеге ие болғысы келеді.
58. Кейде топтың басқа мүшелерінің қатынастарына араласып, бұзуы мүмкін.
59. Топта оны «өжет», «ақиқатқа күрескер» деп есептейді.
60. Кейде көшбасшымен келіспегендігін ашық көрсете алады.
«Кілті».
1. «Тәуелділік» - № 3, 9, 15, 21, 27, 33, 39, 45, 51, 54
 2. «Тәуелсіздік» - № 6, 12, 18, 24, 30, 36, 42, 48, 57, 60
 3. «Көпшілдік» - № 5, 7, 13, 19, 25, 31, 37, 43, 49, 52
 4. «Тұйықтық» - № 4,10, 16, 22, 28, 34, 40, 46, 55, 58
 5. «Күрес» - № 1,11,17, 23, 29, 35, 41, 47, 56, 59
 6. «Күрестен қашу» - № 2, 8, 14, 20, 26, 32, 38, 44, 50, 53

9-ҚОСЫМША

Егде жастағы адамдардың жеке тұлғасының өзіндік сана, мотивациялық-қажеттілік және эмоциялық ерекшеліктерін зерттеуге арналған әдістеме

Әңгіме әдісі

Мақсаты: – сыналушылармен байланыс орнату.

– әлеуметтік-демографиялық сипаттамаларды зерттеу;

– жеке тұлғаның эмоциялық, мотивациялық-қажеттілік құрамдарын зерттеу.

Нұсқау: Құрметті қатысушы! Төмендегі сұрақтармен мұқият танысып, нақты жауап беруіңіз сұралады.

Сұрақтар:

1. Сіздің жасыңыз нешеде?
2. Сіздің біліміңіз қандай?
3. Сіз зейнеткерлікке дейін қайда және қандай мамандықпен жұмыс істедіңіз?
4. Қанша уақыт жұмыс істедіңіз? (қанша жыл)
5. Сіз жалғыз тұрасыз ба, әлде туыстарыңызбен бірге тұрасыз ба?
6. Өз отбасыңыз туралы айтып беріңіз?
7. Қалай ойлайсыз, зейнеткерлікке шыққаннан кейін Сіздің өміріңізде қандай жақсы өзгерістер болды?
9. Зейнеткерлік демалысқа шаққаннан кейін Сіздің өміріңізде қандай жағымсыз өзгерістер болды?
10. Сіз бос уақытта немен шұғылданғанды ұнатасыз?
11. Сіз басқа адамдармен қарым-қатынас жасаудан қаншалықты қанағаттанасыз?

Әңгімелесу арқылы алынған нәтижелерді талдау:

- 1) Әлеуметтік-демографиялық сипаттамалар 1-6 сұрақтардан алынған таңдауларды қалыптастыруда ескерілді.
- 2) Эмоциялық өрістің ерекшеліктері (7-8 сұрақтар).
- 3) Мотивациялық-қажеттілік өрісінің ерекшеліктері (9-10 сұрақтар).

**Егде жасқа бейімделу дәрежесін зерттеуге арналған
К. Роджерс пен Р. Даймондтың әлеуметтік-психологиялық
диаг-ностика әдістемесі**

Бұл әдістеме сұрақнамалар тобына жатқызылады.

Мақсаты: адам туралы, оның өмірі: әсерлері, ойлары, әдеттері, мінез-құлқы туралы пікірлерді қамтиды.

Нұсқау: Сұрақнамадағы кезекті пікірді оқи немесе тыңдай отырып, бұл пікір алты баллдық бағамы бойынша өзіне қатысты екенін бағалау сұралады.

«0» – маған мүлдем қатысы жоқ;

«2» – маған қатысты болуына күмәным бар;

«3» – мұны өзіме қатысты деп шешіп айта алмаймын;

«4» – бұл маған ұқсайды, тек толығымен сенімді емеспін;

«5» – бұл маған ұқсайды;

«6» – бұл дәл мен туралы;

«Бейімделудің» интегралдық көрсеткіші екі бағам қорытындысы бойынша есептелді:

a) бейімділік (34 пікір)

b) бейімделе алмау (34 пікір)

Индекс мына формула бойынша есептеледі: $A = \frac{a}{a + b}$

Қорытындыларды талдау негізінде сыналушылар үш эксперименталдық топқа бөлінеді:

1. Бейімделу дәрежесі жоғары зейнеткерлер (А тобы)

2. Бейімделу дәрежесі орташа зейнеткерлер (В тобы)

3. Бейімделу дәрежесі төмен зейнеткерлер (С тобы)

Адамдарды топтарға бөлу орташа арифметикалық (\bar{x}) және стандартты үйлеспеді (δ) есептеу арқылы жүзеге асырылды.

$$\bar{x} = \frac{\sum x_i}{n}$$

x_i – бақыланған әрбір белгінің мәні

n – бақылаулар саны
 Σ – сомалау белігісі [50]

$$\delta = \sqrt{\frac{\sum (x_i - x)^2}{n - 1}}$$

3. Өзіндік сананы зерттеу

«Тұлғалық дифференциал» (ТД) (В. М. Бехтерев атындағы Ғылыми зерттеу институтында бейімделген). «Тұлғалық дифференциал» әдістемесі біздің мәдениетімізде қалыптастырылған жеке тұлға құрылымы туралы түсінікті бейнелейді.

ТД 21 тұлғалық белгі сұрыпталған.

Сыналушыларға сұрыпталған тұлғалық белгілер бойынша өз-өзін бағалау ұсынылады. Таңдалған белгілер көбінесе семантикалық дифференциалдың үш классикалық факторы полюстерін сипаттайды:

1. Бағалау
2. Күш
3. Белсенділік

Тұлғалық дифференциал көмегімен алынған деректер, адамның өзі туралы субъективті эмоциялық-мәндік түсініктерді көрсетеді.

Сұрақнаманың «Өзін-өзі бағалау» шкаласы.

Қорытындыларды талдау негізінде екі факторлар арқылы интегралдық көрсеткіш есептеледі:

- a – өзін-өзі қабылдау
- b – өзін-өзі қабылдамау

$$S = \frac{a}{a + b} \cdot 100\%$$

Орташа арифметикалық және стандартты үйлеспеуді есептеу негізінде өзін-өзі қабылдаудың жоғары, орташа, төменгі деңгейі бөлінеді.

- СПА сұрақнамасының «Интегралдылық» шкаласы

Нәтижелерді түсіндіру интегралдық көрсеткіштер негізінде жүзеге асырылады, ол үшін екі шкала бойынша деректер қолданылады:

a – ішкі бақылау

b – сыртқы бақылау

$$I = \frac{a}{a + 1.4\delta} \cdot 100\%$$

1) Орташа арифметикалық және стандартты үйлесімсіздікті есептеу негізінде өзі-өзі қабылдаудың жоғары, орташа, төменгі деңгейіне бөлінеді.

2) Жеке тұлғаның мотивациялық-қажеттіліктің құрамдас бөлігін зерттеу үшін аяқталмаған сөйлемдер әдістемесі қолданылды (ДЖ.Нюттен әдістемесі негізінде) [51].

Сыналушыларға келесі сөйлемдерді аяқтау ұсынылды:

1. Мен үміттенемін...
2. Болашақта менің өмірім ...
3. Мен жас кезімде ұмтылған...
4. Өз өмірімді саралай отырып ... деп ойлаймын.
5. Өмірімдегі ең жақсы кезең...
6. Мен зейнеткерлікке шыққанымда...
7. Зейнеткерлік демалысқа шыққанға дейін менің өмірім...
8. Мен туыскандарымның... қалаймын
9. Егер..., мен қуанар едім
10. Қарттық – мен үшін...
11. Менің тілегім...

Бұл сөйлемдер сыналушылардың болашаққа, өткенге, зейнеткерлік демалысқа шыққанына, қарттыққа, туыстарына деген қатынастары жүйесінің қандай да бір дәрежесін сипаттайтын топтарға бөлінуі мүмкін.

Сөйлемдердің әр тобы үшін, осы қатынастар жүйесін анықтайтын сипаттамалар қарастырылады:

- жағымды
- кері
- бейтарап

11-ҚОСЫМША

Спилбергер және Ханиннің сұрақ-жауап әдістемесі бойынша мазасыздану деңгейін айқындау

Спилбергер және Ханин әдістемесі бойынша берілетін нұсқау. Төменгі кестеде берілген пайымдаудың сол жағында төрт түрлі ұйғарымның ішінен өз таңдауыңа сәйкес келетінін белгіле. Ұсынылған пайымдауларға жауап беру үшін ұзақ ойлаудың қажеті жоқ. Өз көзқарасыңызға сәйкес келетін жауапты таңдап алыңыз.

№	Пайымдау	Таңдаған жауаптар			
		Ж о қ , ол бұлай емес	С і р ә осылай	Дұрыс	Әбден дұрыс
1	Мен сабырлымын	1	2	3	4
2	Мені ештеңе қауіптендірмейді	1	2	3	4
3	Мен шиеленісті жағдайдамын	1	2	3	4
4	Мен іштей қысылған жағдайдамын	1	2	3	4
5	Мен өзімді еркін сезінемін	1	2	3	4
6	Мен ренжүлімін	1	2	3	4
7	Мені мүмкін болатын сәтсіздіктер ойландырады	1	2	3	4
8	Мен жан тыныштығын сезінемін	1	2	3	4
9	Мен өзіме сенімдімін	1	2	3	4
10	Мен ренжүлімін	1	2	3	4
11	Мені мүмкін болатын сәтсіздіктер ойландырады	1	2	3	4

12	Мен ашуланып отырмын	1	2	3	4
13	Мен өзіме орын таппай тұрмын	1	2	3	4
14	Мен қатты ызаланамын	1	2	3	4
15	Мен іштей қысылумен ыңғайсыздануды сезінбеймін	1	2	3	4
16	Мен ризамын	1	2	3	4
17	Мен қатты ой үстіндемін	1	2	3	4
18	Мен өте мазасызданамын	1	2	3	4
19	Мен көңілдімін	1	2	3	4
20	Менің жаным жайсаң	1	2	3	4
21	Менің көңіл-күйімнің көтеріңкі болатын кездері болады	1	2	3	4
22	Менің абыржып ызаланатын кездерім болады	1	2	3	4
23	Менің ренжуім де тез	1	2	3	4
24	Басқалар сияқты менің де жолы болғыш адам болғым келеді	1	2	3	4
25	Мен сәтсіздіктерге қатты қиналамын және оны көпке дейін ұмыта алмаймын	1	2	3	4
26	Жұмысқа ынтам болып, күшімнің тасығанын білемін	1	2	3	4

27	Мен жайбарақат байсалды және жинақымын	1	2	3	4
28	Мені болатын қиындықтар мазалайды	1	2	3	4
29	Кейде мен сәл нәрсеге қатты қайғырамын	1	2		4
30	Мен кейде өзімді қатты бақытты сезінемін	1	2	3	4
31	Мен бәрін жүрегіме жақын қабылдаймын	1	2	3	4
32	Менің өзіме сенімім жетпейді	1	2	3	4
33	Мен өзімді қорғансыз сезінемін	1	2	3	4
34	Қиын жағдайлар мен қиындықтардан аулақ жүруге тырысамын	1	2	3	4
35	Менде сарыуайымға салыну болады	1	2	3	4
36	өзіме риза боламын	1	2	3	4
37	Кейде не болса соған алаңдап,қобалжимын	1	2	3	4
38	Мен өзімді кейде жолы болмайтын адам деп сезінемін	1	2	3	4
39	Мен сенімді адаммын	1	2	3	4
40	Өз жұмысым мен оның қамы туралы ойлағанда мені мазасыздық билейді	1	2	3	4

Қорытынды мына формула бойынша есептелінеді:

$$СМ=С1+С2+35;$$

С1-3,4,6,7,9,12,13,14,17,18;

С2- 1,2,5,8,10,11,15,16,19,20;

$$ЖТ= С1-С2+35;$$

С1-22,23,24,25,28,29,31,32,34,37,38,40;

С2-21,26,27,30,33,36,39;

Мазасыздану деңгейінің көрсеткіштері:

30 – мазасыздану төмен;

31 - 45 – мазасыздану орташа;

46-дан жоғары болса, мазасыздану жоғары;

К. Леонгардтың «Мінез акцентуациясын» анықтауға арналған әдістемесі

Нұсқау: Сізге 96 сұрақ ұсынылып тұр, олардың әрқайсысына сіз «Иә» немесе «Жоқ» деп жауап беруіңіз қажет. Ойлануға көп уақыт жұмсамаңыз. Мұнда «жаман» немесе «жақсы» деген жауаптар болуы мүмкін емес.

1. Сіздің көңіл күйіңіз жарқын, мұңсыз кезі бола ма?
2. Тіл тигізгенді, ренішті сіз жақын қабылдайсыз ба?
3. Сіз оңай жылай саласыз ба?
4. Сізде қандай да бір жұмысты аяқтаған соң, оның орындалу сапасына күмән пайда бола ма және барлығы дұрыс істелінді ме деп тексеруге жүгінесіз бе?
5. Балалық шағыңызда сіз құрбыларыңыз сияқты батыл болдыңыз ба?
6. Сіздің көңіл-күйіңіздің бірден өзгеруі жиі бола ма?
7. Ойын-сауық кезінде сіз назар ортасында боласыз ба?
8. Сіз ерекше себепсіз ұрысқақ және ашуланшақ болатын, және айналадағылар сізге тимеген дұрыс, – деп санайтын күндер бола ма?
9. Сізге келген хаттарды оқыған соң бірден жауап қайтарасыз ба?
10. Сіз салмақты адамсыз ба?
11. Сіздің айналадағылардың барлығын ұмытып кететіндей, уақытша бір нәрсемен қатты айналысып кетуге қабілетіңіз жете ме?
12. Сіз тапқыр (іскер) адамсыз ба?
13. Сіз реніш пен сізге жасалған қорлықты тез ұмытасыз ба?
14. Сіз жұмсақ көңілді адамсыз ба?
15. Сіз пошта жәшігіне хат тастағанда, оның онда түскенін не түспегенін тексересіз бе?
16. Сіздің мақтан сүйгіштігіңіз сізден жұмыста (оқуда) алдыңғы қатарлылардың бірі болуыңызды талап етеді ме?
17. Сіз балалық шағыңызда найзағай мен иттерден қорықтыңыз ба?
18. Сіз кейде әдепсіз әзілге күлесіз бе?
19. Сіздің таныстарыңыздың арасында сізді педант деп санайтын адамдар бар ма?

20. Сіздің көңіл-күйіңіз тыста болып жатқан жағдай мен оқиғаларға тәуелді ме?
21. Сіздің таныстарыңыз сізді ұнатады ма?
22. Сіз күшті ішкі ұмтылыс пен іздену сезіміне өзіңізді жиі билетіп аласызба?
23. Сіздің көңіл-күйіңіз әдетте төмен түсіп жүре ме?
24. Сіз ауыр жүйке күйзелісін бастан кешіре отырып, еңіреп жылаған кездеріңіз болды ма?
25. Бір орында көп уақыт отыру сізге ауыр тие ма?
26. Сізге әділетсіздік жасалса, сіз өзіңіздің мүдденізді қорғайсыз ба?
27. Сіз кейде мақтанасыз ба?
28. Сіз қажет болған кезде үй жануарын немесе құсты соя алатын едіңіз бе?
29. Егер перде немесе дастарқан қисық тұрса сіз ызаланасыз ба?
30. Оны дұрыстауға тырысасыз ба?
31. Балалық шағыңызда сіз үйде жалғыз қалуға қорқатын едіңіз бе?
32. Сіздің көңіл-күйіңіз айқын себептерсіз жиі бұзылып тұра ма?
33. Өзіңіздің кәсіби қызметіңізде ең жақсылардың қатарында болып көрдіңіз бе?
34. Сіз тез ашуланасыз ба?
35. Сіз көңілді болып, жылтыңбай бола аласыз ба?
36. Сіздің бақытқа кенеліп тұратын кездеріңіз болып тұра ма?
37. Ойын-сауық қойылымындарында сіз конференсье рөлін ойнай алатын ба едіңіз?
38. Өзіңіздің өміріңізде өтірік айтып көрдіңіз бе?
39. Адамдарға сіз солар туралы пікіріңізді олардың көздеріне қарап тура айтасыз ба?
40. Қанға сіз қобалжымай қарай аласыз ба?
41. Өзіңізге ғана жауапты жұмыс сізге ұнай ма?
42. Әділетсіздіке ұшыраған адамдарға сіз жақтасасыз ба?
43. Қараңғы қоймаға түсу мен қараңғы бос бөлмеге кіру қажеттілігі сізді қобалжытады ма?
44. Сіз тез істелетін және көп еңбекті керек етпейтін кәсіпке қарағанда, көп уақыт пен дәлдікті қажет ететін кәсіпті артық көресіз бе?

45. Сіз адамдармен көп араласатын адамсыз ба?
46. Сізге мектепте өлеңді мәнерлеп айту ұнататын бе едіңіз?
47. Балалық шағыңызда үйден қашқан кездеріңіз болды ма?
48. Автобуста қарттарға орынды сіз әдетте ойланбай, бірден бересіз бе?
49. Сізге өмір жиі қиын болып көрінді ме?
50. Сіз бір дау-жанжалдан кейін берекеңіз кетіп жұмысқа келе алмайтын күйді кешіп көрдіңіз бе?
51. Сәтсіздік кезінде сіз әзілкештігіңізді сақтайсыз деп айтуға бола ма?
52. Егер біреуді өкпелетсеңіз, онымен татуласуға тырысасыз ба? Татуласуға бірінші болып қамданасыз ба?
53. Сіз жануарларды өте жақсы көресіз бе?
54. Үйден шығып кетіп, газ, электр шамын өшіруді ұмытпадым ба деп, қайтып оралған кездеріңіз болды ма?
55. Сізге немесе туыстарыңызға бір нәрсе болуы тиіс деген ойлар сізді мазалады ма?
56. Сіздің көңіл-күйіңіз ауа райына қатты тәуелді ме?
57. Үлкен аудиторияның алдына шығып сөз сөйлеу сіз үшін қиын ба?
58. Біреуге ашуланып қол жұмсауыңыз мүмкін ба?
59. Ойын-сауық құрып жүруді сіз өте жақсы көресіз бе?
60. Сіз не ойлап тұрғаныңыз әрқашан айтасыз ба?
61. Бір нәрсеге түңілудің әсерінен сіз қайғыға, бәрінен күдер үзетін жағдайға түсе аласыз ба?
62. Қандай да бір істе сізді ұйымдастырушының рөлі қызықтырады ма?
63. Егер сізге мақсатқа жету жолында қандай да бір тосқауыл кездесе, сіз табандылық танытасыз ба?
64. Сізге жағымсыз адамдар сәтсіздікке ұшырағанда, сіз қанағат сезімін әйтеуір бір кезде болсын сездіңіз бе?
65. Трагедиялық фильм сізді көзіңізге жас келетіндей қобалжыта алады ма?
66. Өткен не келешек күндер проблемалары туралы ойлар сізді жиі ұйықтатпайды ма?
67. Мектепте жолдастарыңызға айтып тұратын не көшіргізетін қасиетіңіз бар ма еді?
68. Қараңғыда жалғыз өзіңіз мазар арқылы өте алатын едіңіз бе?

69. Үйіңізде әр заттың өзінің орнында тұру керектігіне үлкен мән бересіз бе?

70. Егер кассада қателесіп көп ақша беріп қойса, ол ақшаны ойланбай қайтарасыз ба?

71. Өте жақсы көңіл-күймен ұйқыға жатып, таңертең бірнеше сағатқа созылатын күймен оянған кездер сізде болып тұра ма?

72. Жаңа жағдайға оңай бейімделесіз бе?

73. Басыңыз жиі айнала ма?

74. Сіз жиі күлесіз бе?

75. Сіз жақтырмайтын адамға, өзіңіздің шын сезіміңізді білдіртпей, жылы шырай таныта аласыз ба?

76. Сіз қызу қанды және епті адамсыз ба?

77. Әділетсіздік жасалса сіз қатты күйзелесіз бе?

78. Сіз табиғатқа құмар, қамқоршысыз ба?

79. Үйден кеткенде не ұйқыға жатқанда, крандардың жабылуын, жарықтың сөндірілуін, есіктердің құлыптануын тексересіз бе?

80. Сіз жиі шошитын жансыз ба?

81. Сіз ішкен алкоголь сіздің көңіл-күйіңізді өзгерте ала ма?

82. Көркемөнерпаздар үйірмелеріне ынтаңызбен қатысасыз ба?

83. Сізді кейде үйден алыс кетіп қалуға тартып тұра ма?

84. Әдетте өмірге сіз кішкене пессимистікпен қарайсыз ба?

85. Сізде көтеріңкі көңіл-күйден қамыққан күйге ауысулар болып тұра ма?

86. Сіз айналадағыларыңыздың көңілін көтеріп, компания жаны бола аласыз ба?

87. Сіз өзіңізде қаһар мен өкінішті көп уақыт сақтайсыз ба?

88. Басқалардың қайғысына ортақтасып сіз де ұзақ уақыт қайғырып жүресіз бе?

89. Сізге айтылған кемшіліктердің дұрыстығын біліп, сіз олармен әрқашан келісесіз бе?

90. Мектеп жасыңызда қателерді түзету кесірінен, дәптердегі бір парақты қайтіп көшіретін бе едіңіз?

91. Сіз сенгіш адамнан гөрі, сақтық сақтайтын және ешкімге сенбейтін жансыз ба?

92. Сіз қорқыныш түстерді жиі көресіз бе?

93. Кейде сізде, егер перронда тұрсаңыз, жақындап келе

жатқын пойыздың астына өз еркіңізге қарсы секіріп кететіндей немесе үлкен үйдің жоғарғы этажынан секіретіндей, сізден айырылмайтын ойлар туды ма?

94. Көңілі көтеріңкі адамдар арасында сіздің де көңіліңіз көтеріле ме?

95. Сіз күрделі проблемаларды аз немесе мүлдем ойламайтын адамсыз ба?

96. Алкогольдің әсерінен сіз кенеттік импульсивті әрекеттер жасайсыз ба?

97. Әңгіме құрғанда сіз сөйлеуден гөрі, көп үндемейсіз бе?

**ЛЕОНГАРДТЫҢ «МІНЕЗ АКЦЕНТУАЦИЯСЫН
БАҒАЛАУ» ӘДІСТЕМЕСІ ЖАУАПТАР БЛАНКІ**

Тегі, аты, әкесінің аты-----

№	иә	жоқ	№	ия	жоқ	№	ия	жоқ	№	ия	жоқ
1			25			49			73		
2			26			50			74		
3			27			51			75		
4			28			52			76		
5			29			53			77		
6			30			54			78		
7			31			55			79		
8			32			56			80		
9			33			57			81		
10			34			58			82		
11			35			59			83		
12			36			60			84		
13			37			61			85		
14			38			62			86		
15			39			63			87		
16			40			64			88		
17			41			65			89		
18			42			66			90		
19			43			67			91		
20			44			68			92		
21			45			69			93		
22			46			70			94		
23			47			71			95		
24			48			72			96		

К. Г. ЮНГТЫҢ СҰРАҚНАМАСЫ

Аталмыш әдістемені К.Г.Юнг тұлғаның типологиялық ерекшеліктерін анықтау үшін ұсынған.

Нұсқау:

Әр сұраққа жауаптың екі нұсқасы берілген. Өзіңіздің көңіліңізге қонған кез келген жауапты таңдап, сол жауапты білдіретін белгіні қою қажет.

1. Сіз:

- a) Достарыңыздың шағын болғанын;
- b) Достарыңыздың көп болғанын қалайсыз.

2. Сіз қандай кітаптарды оқығанды қалайсыз?

- a) Оқиға желісі қызықты;
- b) Кейіпкерлерінің күйзелістері жақсы ашылған.

3. Әңгімелескенде:

- a) Кешігесіз;
- b) Қателесесіз.

4. Егер сіз өрескел қылық жасасаңыз:

- a) Қатты күйзелесіз;
- b) Қатты күйзелмейсіз.

5. Адамдармен қалай жақындасасыз?

- a) Тез, жеңіл;
- b) Баяу, сақтықпен.

6. Өзіңізді ренжігішпін деп есептейсіз бе?

- a) Ия;
- b) Жоқ.

7. Сіз барынша шын жүректен күле аласыз ба?

- a) Ия;
- b) Жоқ.

8. Сіз өзіңізді:

- a) Үндемейтін;
- b) Әңгімешіл деп есептейсіз бе?

9. Сіз:

- a) Ашық-жарқынсыз ба?
- b) Тұйықсыз ба?

10. Сіз өз күйзелістеріңізді талдайсыз ба?

- a) Иә;
- b) Жоқ.

11. Қоғамда:
а) Сөйлегенді;
б) Тындағанды ұнатасыз.
12. Өзіңізге көңіліңіз толмайтын сәттер жиі кездесе ме?
а) Иә;
б) Жоқ.
13. Әлденені ұйымдастарғанды ұнатасыз ба?
а) Иә;
б) Жоқ.
14. Өзгелерге сездірмей күнделік жүргізгенді қалайсыз ба?
а) Иә;
б) Жоқ.
15. Сіз шешімнен орындауға тез көшесіз бе?
а) Иә;
б) Жоқ.
16. Сіз өз көңіл-күйіңізді тез өзгертесіз бе?
а) Иә;
б) Жоқ.
17. Сіз өзгелерді сендіргенді, өз көзқарастарыңызға көндіргенді ұнатасыз ба?
а) Иә;
б) Жоқ.
18. Сіздің қозғалыстарыңыз:
а) Шапшаң;
б) Баяу.
19. Сіз ықтималды сәтсіздіктерге қатты күйзелесіз бе?
а) Жиі;
б) Сирек.
20. Қиын жағдайларда:
а) Өзгелерді көмегіне жүгінуге асығасыз;
б) Өзгелерді көмегін қаламайсыз.

Экстраверсияның көрсеткіштері: 1б, 2а, 3б, 4б, 5а, 6б, 7а, 8б, 9а, 10б, 11а, 12б, 13а, 14б, 15а, 16а, 17а, 18а, 19б, 20а.

Жауаптардың санын есептеп, 5-ке көбейту қажет.

Ұпайлар:

0 – 35 – интроверсия;

36 – 65 – амбоверсия;

66 – 100 – экстраверсия.

Күйзеліс шкаласы

Бұл сауалнама күйзеліс жағдайларын және күйзеліске жағдайларды дифференциалды түрде диагностикалауға арналған, көпшілікке жүргізілетін скрининг-диагностикалық зерттеулерде, алдын ала медициналық диагностикаларда қолдану үшін жасалған. Т. И. Балашова құрастырған.

Тестінің толық жүргізуге кететін уақыт пен өңдеу 20-30 мин алады. Зерттелінуші жауап парағымен жұмыс жасайды. Күйзелістің деңгейі (КД) формула бойынша есептелінеді.

КД (күйзеліс деңгейі) = Σ тура + Σ кері

Σ «тура» - № 1,3,4,7,8,9,10,13,15,19 сандарының тұсында көрсетілген

Σ «тура» пікірлердің жалпы саны.

Σ кері - № 2,5,6,11,12,14,17,18,20 санының тұсындағы «кері» пікірлердің жалпы саны.

Мысалы, №2 пікірдің тұсында 1 белгіленген, біз оған 4 ұпай қоямыз, №5 пікірдің тұсында 2-жауап белгілеген, 3 ұпай қоямыз, №6 пікірдің тұсында 3-жауап белгіленген 2 ұпай қоямыз, №11 пікірдің тұсында 4-жауап белгіленген, 1 ұпай қоямыз және т.с.с.

Нәтижесінде КД-ны шығарамыз, ол 20 ұпай мен 80 ұпайдың аралығында өзгеріп отырады.

Егер КД 50 ұпайдан аспаса, күйзеліс жағдайы байқалмайды. Егер КД 50 ұпайдан жоғары және 59 ұпайдан төмен болса, оқиғаларға сәйкес жеңіл күйзеліс немесе жүйке жүйесінің шаршауы білінеді. 60 ұпайдан 69 ұпай аралығында болса, КД көрсеткіші – субкүйзелістік жағдайды немесе жасырын күйзелісті білдіруі мүмкін. Ал нағыз күйзелісті жағдай 70 ұпайдан жоғары көрсеткіште байқалады.

Күйзеліс деңгейін анықтаудың жауап парағы

Аты-жөні-----

Мерзімі -----

Нұсқау. «Төменде көрсетілген әрбір сөйлемді мұқият оқып

шығып және соңғы кездегі сезініп жүрген сезімдеріңізге байланысты оң жақтағы сандарды сәйкесінше белгілеп отырыңыз. Дұрыс немесе бұрыс жауаптар болмағандықтан, сұрақтарға ұзақ ойланбастан жауап беріңіз».

А – ешқашан немесе сирек

В – кей кездері

С – жиі

Д – барлық кезде

№	Сұрақтар	А	В	С	Д
1	Мен шаршағанымды сезініп тұрмын				
2	Таңертең мен өзімді жайлы сезінемін				
3	Менде жылайтын және жылауыма әсер ететін жағдайлар болады				
4	Менің түнгі ұйқым өте нашар				
5	Менің тәбетім күндегідей				
6	Маған сұлу, сүйкімді адамдарға қарау, олармен әңгімелесу, олардың жанында болу ұнайды				
7	Мен салмағымның азайып бара жатқанын сезінемін				
8	Менің ішім өтуде (үлкен дәрет мазалауда)				
9	Жүрегім күндегідей жиі соғуда				
10	Мен ешбір себепсіз шаршай беремін				

11	Мен барлық кездегідей ойлау қабілетім дұрыс				
12	Қолымнан келетін іспен айналысу мен үшін оңай				
13	Шыдамсыздықты сезініп, бір орында отыра алар емеспін				
14	Менің болашаққа деген үмітім зор				
15	Мен күндегі өміріммен салыстырғанда қазір тітіркеніп отырмын				
16	Маған шешім қабылдау оңайға түседі				
17	Мен өзімнің керекті және пайдалы екенімді білемін				
18	Мен мейлінше жарасымды өмір сүрудемін				
19	Егер мен көз жұмсам өзгелерге жеңіл болады деп ойлаймын				
20	Мені ертеректе қуанышқа бөлеген оқиға қазір де қуантады				

СУБЪЕКТИВТІ БАҚЫЛАУ ДЕҢГЕЙІН ЗЕРТТЕУ ӘДІСІ

Аталмыш экспериментті психологиялық әдістеме сыналушының әртүрлі өмірлік жағдайларды қалыптасқан субъективті бақылау деңгейін салыстырмалы жылдам әрі тиімді бағалауға мүмкіндік беріп, клиникалық психодиагностикада, кәсіби іріктеуде, отбасылық кеңес беруде және т.с.с. жарамды. Бехтерев атындағы ҒЗИ құрастырылған.

Осы тектес әдістемелер 1960 жж. АҚШ-та жүргізіліп көрген, ең танымалдысы – екі тұрғыға негізделген Д. Роттердің бақылау локусының шкаласы.

1. Адамдар бір-бірінен өздері үшін маңызды оқиғаларды қалай әрі қайда шоғырландыратындары бойынша ерекшеленеді. Ондай шоғырланудың экстерналды және интерналды деген полярлы екі түрі бар. Бірінші жағдайда адам басынан өткендер сыртқы күштердің – өзге адамдар, түрлі оқиғалар әрекеттерінің нәтижесі деп ойлайды.

Екінші жағдайда адам маңызды оқиғаларды өзінің дербес іс-әрекетінің нәтижесі ретінде талқылайды. Кез келген адамға экстерналдыдан интерналдыға ұласатын континуумдағы нақты ұстаным тән.

2. Индивидке тән бақылау локусы оның алдында кездесетін оқиғалар мен жағдайлардың кез келген түріне қатысты әмбебап болады.

Бақылаудың бір ғана түрі аталмыш тұлғаның сәтсіздіктер әрі жетістіктер аумағындағы да мінез-құлықтарын сипаттайды. Әрі ол әлеуметтік өмірдің әрқилы салаларына да әртүрлі дәрежеде қатысты болады.

Экспериментті жұмыстар тұлғаның экстерналдылық-интерналдылықпен мінез-құлқының әрқилы түрлері мен өлшемдерінің байланысын анықтады. Конформды әрі көнгіш мінез-құлық көбінде экстерналды локусы бар адамдарға тән. Интерналдар өзгелердің басымдылығына аса көне бермейді, басқалардың өздерін пайдаланғысы келетінін сезінгенде қарсыласады. Олар экстерналдарға қарағанда жеке еркіндікті

жоғалтуға қатты күйзеледі. Интерналды бақылау локусы бар адамдар қадағалау немесе бейне бақылаудан гөрі жалғыздықта жақсы жұмыс істейді. Экстерналдарға кері мінез-құлық тән.

Интерналдар мен экстерналдар әртүрлі әлеуметтік жағдайларды интерпретациялау тәсілдері және ақпаратты алу тәсілдері және оларды түсіндіру механизмдері бойынша ерекшелінеді. Интерналдар ақпаратты неғұрлым белсенді іздейді әрі әдетте экстерналдарға қарағанда жағдай жөнінде жақсы хабардар болады. Бірдей жағдайда интерналдар сол жағдайға қатысатын индивидтерге жауапкершілікке көп мән береді.

Субъективті бақылау деңгейін зерттеу сұрақнамасы 44 пунктіден тұрады. Сұрақнаманы пайдалану спектрін арттыру үшін ол 2 нұсқада құрастырылған. А нұсқасы зерттеу мақсаттарына арналған. Ол «+3» жауабы «толықтай келісемін», «-3» - аталмыш пунктіге мүлде келіспеймін деген 6 ұпайлық бағана бойынша жауапты талап етеді. Б нұсқасы психодиагностикаға арналған және «келісемін-келіспеймін» деген бинарлы бағана бойынша жауап беруді талап етеді.

Сұрақнаманың мәтіні:

1. Қызмет бойынша өсу жеке қабілеттер мен күштерге қарағанда көбінде жағдайлардың сәтті ағымына байланысты болады.

2. Ажырасудың көпшілігі адамдардың бір-біріне бейімделе алмауларынан орын алады.

3. Ауру – жағдайға байланысты болады; егер ауырған болсаң, ештеңе істей алмайсың.

4. Адамдар айналадағыларға қызығушылық пен достастық таныта алмағандықтан жалғыз қалады.

5. Тілектерімнің жүзеге асуы көбінде сәттілікке байланысты.

6. Басқа адамдарға ұнау үшін әрекет еткеннің еш пайдасы жоқ.

7. Сыртқы жағдайлар, ата-аналар және жайлылықтың әсері отбасының бақытына ерлі-зайыптылардың қатынастарынан еш кем түспейді.

8. Мен өз басымнан өтіп жатқан жәйттарға аса көп ықпал етпейтінімді сеземін.

9. Басшы қоластындағылардың дербестілігіне сүйенгеннен гөрі, дұрысы әрекеттерін өзі толықтай қадағалағанда неғұрлым тиімді болады.

10. Менің мектептегі бағаларым өзімнің әрекеттеріме қарағанда кездейсоқ жағдайларға (мәселен, мұғалімнің көңіл-күйіне) байланысты болды.

11. Мен жоспар құрғанда оларды жүзеге асыра алатынымға сенемін.

12. Көптеген адамдарға сәттілік немесе жолы болғыштық болып көрінетін дүниелер, шын мәнінде ұзақ мерзімді мақсат еткен әрекеттердің нәтижесі болып табылады.

13. Дәрілерді қолдану және дәрігерлердің көмегіне сүйенуге қарағанда, салауатты өмір салтының денсаулыққа тигізер көмегі көбірек деп ойлаймын.

14. Егер адамдар бір-біріне сәйкес келмесе, олар отбасылық өмірлерін қаншалықты реттеуге тырысса да ештеңе істей алмайды.

15. Менің істеген жақсылықтарымды өзгелер әдетте, жоғары бағалайды.

16. Балалардың өсіп-жетілуі ата-аналарының тәрбиесіне байланысты болады.

17. Өмірлік жағдайлар немесе тағдыр өмірімде аса маңызды рөл ойнайды деп ойламаймын.

18. Мен тым терең жоспарлауға тырыспаймын, өйткені көп нәрсе жағдайларға байланысты болады.

19. Менің мектептегі бағаларым көп жағдайда өзімнің еңбегім мен дайындығымның дәрежесіне байланысты болған.

20. Отбасылық қақтығыстарда мен қарсы жаққа қарағанда, көбінесе өзімді кінәлі сезінемін.

21. Адамдардың өмірі жағдайларға байланысты болады.

22. Мен қалай әрекет етуді өз бетінше шешуге мүмкіндік беретін басшылықты қалаймын.

23. Менің өмір салтым ешқандай жағдайда да ауруларымның себебі емес деп ойлаймын.

24. Дұрысы, жағдайлардың сәтсіз тоғысуы адамдардың өз ісінде жетістікке жетулеріне кедергі келтіреді.

25. Ұйымның нашар басқарылуына онда жұмыс жасайтын адамдар жауапты болады.

26. Мен отбасында қалыптасқан қатынастарда ештеңені өзгерте алмайтынымды жиі сезінемін.

27. Егер қатты қаласам мен кез келген адамды өз ыңғайыма көндіре аламын.

28. Өскелең ұрпаққа көптеген жағдайлардың ықпал ететіні соншалықты, оларды тәрбиелеу жөніндегі ата-аналардың күш-қуаты көп жағдайда еш пайдасыз болады.

29. Менің басымнан кешіргендерімнің барлығы – өз еңбегімнің нәтижесі.

30. Басшылардың басқаша емес дәл солай әрекет ететінін түсіну қиын.

31. Өз қызметінде жетістікке жете алмауы адамның жеткілікті күш жұмсамауынан.

32. Көбінде мен отбасымның мүшелерінен қалағандарымды ала аламын.

33. Өмірімде орын алған сәтсіздіктер мен келеңсіздіктерге өзімнен гөрі басқа адамдар кінәлі.

34. Балаға дұрыс қарап, киіндірсе, оны әрдайым суық тиюден сақтауға болады.

35. Күрделі жағдайлар мен проблемалар өз бетінше шешілмейінше, сәл кідіре тұрғанды қалаймын.

36. Сәттілік қажырлы еңбектің нәтижесі болып табылады әрі жағдайға немесе сәттілікке аса байланысты бола бермейді.

37. Мен отбасымның бақыты өзгеден гөрі көбінде өзіме байланысты екендігін сезінемін.

38. Маған неліктен бір адамдарға ұнайтынымды, ал кейбіреулеріне ұнамайтынымды түсіну әрдайым қиынға соғатын?

39. Мен басқа адамдардың көмегіне немесе тағдырға үміт артқаннан гөрі өз бетімше әрекет еткенді қалаймын.

40. Өкінішке орай, адамдардың еңбегі оның бар әрекетіне қарамастан көбінде мойындалмайды.

41. Отбасылық өмірде қанша қаласаң да, шешімі табылмайтын жағдайлар болады.

42. Өз мүмкіндіктерін жүзеге асыра алмаған қабілетті адамдар оған тек өздерін ғана кінәлауы керек

43. Менің көптеген жетістіктеріме тек басқа адамдардың көмегімен ғана қол жеткіздім.

44. Менің өмірімдегі қолайсыз жағдайлардың біразы сәттілік не сәтсіздікке баланысты емес, керісінше білмегендіктен немесе жалқаулықтан болды.

Толтырылған жауаптардың өңделуін «+» бағаналарындағы пунктiлерге өз белгiлерiмен және «-» бағаналарындағы пунктiлерге терiс белгiлерiмен жауаптарды қосып төмендегi кiлттерге сәйкес жүргiзу қажет.

Сұрақнаманың барлық пунктiлерiнiң жауаптары бiршама араласқанын зерттеулер бойынша көруге болады: бағананың жартысының бiреуi де 15%-дан сирек iрiктелмеген. Жекелеген сыналушымен толтырылған сұрақнама нәтижелерi бiрлiктердiң стандартталған жүйесiне өңделедi және көрнекi түрде көрсетiлуi мүмкiн.

Субъективтi бақылау деңгейiн зерттеу сұрақнамасының көрсеткiштерi (iс-әрекеттi реттеу жүйесiнiң иерархиялық құрылымы қағидасына сәйкес) iс-әрекеттiң жеке жағдайларына сай жалпыланған дара субъективтi бақылау деңгейiн зерттеудiң жалпылама көрсеткiшiн, орталықтандырудың орта деңгейiнiң 2 көрсеткiшiн және жағдайлық көсеткiштердiң қатарын қамтитындай ұйымдастырылған.

1-бөлім. Тұлға, мотивация, қажеттілік. 82

1. Жалпы интерналдылық бағанасы	
+	-
2	1
4	3
11	5
12	6
13	7
15	8
16	9
17	10
19	14
20	18
22	21
25	23
27	24
29	26

31	29
32	30
34	33
36	35
37	38
39	40
42	41
44	43
2. Жетістіктер бөліміндегі интерналдылық бағанасы	
+	-
12	1
15	5
27	6
32	14
36	26
37	43
3. Сәтсіздіктер бөліміндегі интерналдылық бағанасы	
+	-
2	7
4	24
20	33
31	38
42	40
44	41
4. Отбасылық қатынастар бөліміндегі интерналдылық бағанасы	
+	-
2	7
16	14
20	26
32	28
37	41
5. Өнімді қатынастар бөліміндегі интерналдылық бағанасы	
+	-
19	1

22	9
25	10
42	30
6. Денсаулық пен сырқаттануға қатысты интерналдылық бағанасы	
+	-
4	6
27	38

1. Жалпы интерналдылық бағанасы. Аталмыш бағана бойынша жоғары көрсеткіш кез келген маңызды жағдайды субъективті бақылаудың жоғары деңгейіне сәйкес келеді. Ондай адамдар өмірлеріндегі маңызды жағдайлардың көпшілігі өз әрекеттерінің нәтижелері деп есептейді. Аталмыш бағана бойынша төмен көрсеткіш субъективті бақылаудың төмен деңгейіне сәйкес келеді. Ондай сыналушылар өз әрекеттері мен маңызды жағдайлардың арасындағы байланысты сезінбейді. Олардың дамуын қадағалауға қабілетті деп есептемейді.

2. Жетістіктер бөліміндегі интерналдылық бағанасы. Аталмыш бағана бойынша жоғары көрсеткіштер эмоциялы жағымды оқиғалар мен жағдайларды субъективті бақылаудың жоғары деңгейіне сәйкес келеді. Ондай адамдар өмірлерінде қол жеткізгендердің барлығына өз күштерімен жеткендеріне және болашақта көп нәрселерге жете алатындарына сенімді болады. Жетістіктер бөліміндегі интерналдылық бағанасы бойынша төмен көрсеткіштер адамның өз жетістіктерін тағдырға немесе басқа адамдардың көмегіне байланысты деп есептейді.

3. Сәтсіздіктер бөліміндегі интерналдылық бағанасы. Аталмыш бағана бойынша жоғары көрсеткіш жағымсыз оқиғалар мен жағдайларға қатысты субъективті қадағалаудың жоғары сезімін айғақтайды. Ондай адамдар әртүрлі келеңсіздіктер мен қайғыларға өздерін кінәлауға бейім болады. Сәтсіздіктер бөліміндегі интерналдылық бағанасы бойынша төмен көрсеткіштер сыналушының сол тектес жағдайларға жауапкершілікті басқа адамдарға таңуға немесе оларды жол болмаудың нәтижесі деп есептеуге бейімділігін дәлелдейді.

4. Отбасылық қатынастар бөліміндегі интерналдылық бағанасы. Аталмыш бағана бойынша жоғары көрсеткіштер

адамның өзін отбасылық өмірінде орын алған жағдайларға жауапты деп есептейтінін білдіреді. Отбасылық қатынастар бөліміндегі интерналдылық бағанасы бойынша төмен көрсеткіштер субъектінің серіктестерін отбасында орын алған маңызды жағдайлардың себебі деп есептейтініне нұсқайды.

5. Өнімді қатынастар бөліміндегі интерналдылық бағанасы. Аталмыш бағана бойынша жоғары көрсеткіш адамның өз әрекеттерін ұжымда қалыптасқан қатынастарда өзінің жоғарылауында дербес өнімді іс-әрекетін ұйымдастырудың маңызды факторы деп есептейтінін көрсетеді. Өнімді қатынастар бөліміндегі интерналдылық бағанасы төмен көрсеткіштер сыналушының сыртқы жағдайларға – басшылыққа, қызметтестеріне, жолы болу-болмауына неғұрлым жоғары мән беретінін білдіреді.

6. Денсаулық пен сырқаттануға қатысты интерналдылық бағанасы. Аталмыш бағана бойынша жоғары көрсеткіштер сыналушының өз денсаулығына өзінің жауапты екендігін сезінетінін білдіреді. Егер ол ауырған болса, оған өзін кінәлайды әрі сауығуы өз әрекеттеріне байланысты деп есептейді. Денсаулық пен сырқаттануға қатысты интерналдылық бағанасы бойынша төмен көрсеткіштер адамның сырқаттануы жағдайға байланысты деп, өзгелердің көмегімен сауығамын деп есептейді.

**Студенттердің өздік жұмыстары бойынша талдауға
ұсынылатын тапсырмалар**

ШАЛ ҚҰЛЕКЕҰЛЫ
(1748-1819)

Он бесте тартып міндім аттың жалын,
Сол кезде айтқан сөзім от пен жалын.
Бүркіттей тасқа түскен талап етіп,
Сонымен біраз жүрдім ұзын сарын.

Құрдым мен он сегізде жігіт салтын,
Байқамай еш нәрсенің алды-артын.
Басым бұлбұл, аяғым дүлдүл болды,

Жиырмаға келген соң,
Жын қуалап ақтадым.
Жиырма беске келген соң,
Жақсыларды жақтадым.
Отыз жасқа келген соң,
Әр ісін сүйіп мақтадым.
Қырық жастан асқан соң,
Артық айтқан сөздерім,
Сенен де пайда таппадым.
Елу жасқа келген сон,
Пірдің сөзін сақтадым.
Алпысқа жақын келген соң,
Өлімнен хабар жетер деп,
Тәуба қылып тоқтадым.

Алпыс жас – бұл бір өткен өмір сәні,
Алпыста бойда қуат тұрмас бәрі.
Қызығың жігіттікте көрген бір түс,
Қайта атпас жігіттіктің алтын таңы.

Жиырма бес енді келмес албырт жасың,
Қайратың қиратқандай таудың тасын.
Алпыс алып, бар күштен тамтық калмай,
Кәрілік бәрін жеңіп, болар басым.

Бұл алпыс әуел келіп бастан алар,
Ағартып, басындағы шаштан алар.
Жұлын, жота, сегізкөз, жамбас, тізе,
Онан қалды төмен жақ – астан алар.

Қартайсаң, нұрлы жүзден шырай кетер,
Бойдағы жастық қуат бәрі бігер.
Оқтай түзу мүшеңіз бүкшисе егер,
Басың бола жаздайды жерге жетер.

Алпыс жас аяғыңа тұсау салар,
Мезгілсіз жүру-тұру бәрі қалар.
Болады андығаның оттың басы,
Болмаса үйден аттап жерің барар.

Кәрілік жарасады сәніменен,
Оның сәні келеді малыменен.
Жолдасы арқа жылытар, аяқ сипар,
Жұмсақ төсек, тәтті ас барыменен.

Жақсы екен кәрілік шіркін жүр демесе,
Ішіп-же де, жата бер, тұр демесе.
Тағы да келіспеген бір жері бар,
Жастардың жиынына кір демесе.

Кәрілік елден бұрын түсінді алар,
Арпа шайнап, ас ішер тісінді алар.
Өлмеймін деп дүние үшін өнер қылған
Ойыңнан түк қалдырмай, есінді алар.

Онан кейін кәрілік көзінді алар,
Құлақ кетіп, аузыңнан сөзінді алар.
Белден медет, тізеден қуат кетіп,
Ең соңында аңқайтып өзіңді алар.

Үш-төрттен талап еттім асық жинап,
Жүгірдім жалаң аяқ жанды қинап.
Боктасып, көрінгенді бокпен атып,
Араға кіре алмадым кісі сыйлап.

Сегізде бала болып ойнап едім,
Тоғызда тайлы суға бойлап едім.
Он бес пен он алтының арасында
Желкемнен аларын да ойлап едім.

Жиырмада құрып өттім жігіт салтын,
Ойламай еш нәрсенің алды-артын.
Бар болса елде сұлу – менікі деп,
Болмапты еш нәрседен сонда парқым.

Отызда ор қояндай арыстадым,
Болса да қайдан дүбір қалыспадым.
Бүркіттей тасқа қонған талап етіп,
Алдында хан, қараның қарыштадым.

Қырық та бір жас екен – қырдан астым,
Көңілді тасып жүрген әрең бастым.
Жанасып жақсылармен, әзіл айтып,
Арада сол секілді орындастым.

Елу де бір жас екен есептеулі,
Есептеп, елдің жөнін білсек дейді.
Кешегі жиырма бес жас қайтып келіп,
Көңілім бұрынғыдай жүрсек дейді.

Алпыста аш бөрідей заман болар,
Қартайсаң, ақылың да шабан болар.
Жетпісте жер таянбай тұра алмайсың,
Дауасыз бұл кәрілікке не амал болар.

Сексенде тұяғыңды серіппейсің,

Селт етіп еш нәрсеге елікпейсің.
Тоқсанда тотықсыған сен қорғансың,
Май құйып қорытқанмен бірікпейсің.

Келеді тоқсан тоғыз,
Тағы да жүз...
Ер бар ма жүзге келген,
Біз байғұстан күдерінді үз.

Қасыр-құсыр шайнайтын қайран тісім,
Тіс кеткен соң, кетті ғой менің күшім.
Кесек-кесек ет турап, өзі жейді
Жаны ашиды деп сенген жақын кісім.

Кәрілік шіркін келеді-ау кезіменен,
Келін жаман қарайды көзіменен.
Тұрып келіп қолымен ұрмаса да,
Ұрғандай боп кетеді сөзіменен.

Кәрілік – күлге аунаған қотыр бура,
Кешегі жақсы қайда сөзге тура.
Кәріні сыйлаймын деп ниет қылсаң,
Көрпені қалың сал да, майды тура.
Шайдың көркі қант пен май, бауырсақта,
Шай ішпей тұра алмаймыз ауырсақ та.
Кәріні сыйлаймын деп ниет қылсаң,
Майлы етті ұсақ турап сарымсақта.
Бұрынғы өткен дәурен қайтып келмес,
Зарығып күндіз-түні сағынсақ та.
Жастардың біреуіндей білгендейміз,
Қартайып, әбден естен жаңылсақ та.

Он бестегі жасым-ай
Жарға ойнаған лақтай.
Жиырмадағы жасым-ай

Көлге біткен құрақтай.
Отыздағы жасым-ай
Таудан аққан бұлақтай.
Қырықтағы жасым-ай
Қырымдағыға көз салған
Ерттеулі тұрған құр аттай.
Елу деген жасыңыз
Ел көшкендей бел екен.
Алпыс деген жасыңыз
Күзгі салқын жел екен.
Жетпіс деген жасыңыз
Қараңғы тұман түн екен.
Сексен деген жасыңыз
Қазулы тұрған ор екен.
Тоқсан тұрған көр екен,
Өлімнен басқа жоқ екен!

Бір жаста, екі жаста бесіктемін,
Бес жаста Тәңірі берген несіптемін,
Алты жаста қайыңның тозындаймын
Жеті жаста ойпаң жер бозындаймын,
Он жасымда сүт емген қозыдаймын,
Он бесте жарға ойнаған лақтаймын,
Бой түзеп жиырмада сылақтаймын,
Отызда ағып жатқан бұлақтаймын,
Қырқымда қынаптағы қылыштаймын,
Елуде әр жұмысты жұмыстаймын,
Алпыс жаста тай жеген бөрідеймін,
Жетпіс жаста илеген терідеймін,
Жетпістен сексен жасқа келген шақта
Артымнан кейін кеттім кері деймін,
Тоқсан жасқа келгенде қор болғаным
Отқа салған мұңайып, бор болғаным.
Тоқтыға асылғанда әлім келмей,
Баланың баласына қор болғаным.

Елу – ердің жасы екен,
Алпыс – бір сұмдықтың басы екен.
Жетпіс келді төтелеп,
Кәрілікті жетелеп.
Сексен келді бүйірден,
Қалдырып кетті үйірден.
Тоқсан, сен тамам жастың зоры екенсің,
Сүйегің қартайған соң бор екенсің.
Тоқтының баласына әлің келмей,
Баланың баласына қор екенсің.

Жиырма бес –кәмелетке келген жасым,
Қырықта қынсыз қылыш болған басым.
Елуде екі көзің елең етер,
Алпыста ақ сақалды шал боласың.
Жетпісте жер таянбай тұра алмайсың,
Мойнынды жан-жағыңа бұра алмайсың.
Бәрі де көрінгеннің келін болып,
Шақырмаған үйлерге кіре алмайсың.
Сексенде селкілдеген шал боласың,
Қайда, деп, кайран он бес, дал боласың.
Тоқсанда өлі де емес, тірі де емес,
Бәріне көрінгеннің таң боласың.

МӘДЕЛІ ЖҮСПІҚОЖАҰЛЫ
(1816-1888)

Келіппіз дүние деген кең сарайға

Басында қатыра судан болдық пайда,
Неше күн шайқатылып жүрдік бойда.
Сол судан қан-сөл ғайып пайда болып,
Сүйек пен етке шаптық үш-төрт айда.
Тарықпай, тар құрсақтан тауып қорек,
Тоғыз ай, он күн жаттық осы жайда.
Құдіреттің күшімен шарқи пәләк

Келіппіз дүние деген кең сарайға.
Анамыз итаяққа шомылдырып,
Пәк сумен тазалапты, сылап майға.
Тырбитып жарқанаттын баласындай,
Орапты жабағымен жүні майда.

Ал енді, тыңда, келдік бір жасыңа,
Қосылып балалардың іңгәсына.
Бір күні ә дегенше екі келді,
Аяқта әл-шама жоқ бір басуға.
Торғайдай ұшып-қонған үш те келді
Күл шашып шарқ ұратын үй қасында.
Бір күні төрелердей төртің келді,
Сөйлеткен қызық-қызық тілді ашуға.
Бір күні бәйгекердей бесің келді,
Ойнадық балалармен қыр басында.

Көңілге түйіп көрген-білгендерді,
Айналдық ата-анамен сырласуға.
Қарны ашып қарағымның қала ма деп,
Баланың ата қамқор шаруасында.
Балам деп бауырын езген ата-анаға
Демеу боп тұралық та біз қасында.
Дүние бұл бір керуен сарай екен,
Не жетсін, шамаң келсе, сыйласуға.
Кезекпен келтіріпті күн көрсін деп,
Ұқсатып адамзаттың тұлғасына.
Қарызын ата-ананың өтеу парыз,
Адам боп жаралған соң ту басында.

Бір күні ә дегенше алты келді-ай,
Түзеттік балалықтың салтын енді-ай.
Алтыдан желе аяндап жетіге кеп,
Сегіздің кірдік базар кентіне енді-ай.
Қыздармен тоғыз жаста үйшік ойнап,
Бұл кезде балаң мінез әрқилы еді-ай.
Одырайып шетке шығып тұрушы едік,
Апама қоям десе айтып енді-ай.

Он жаста асық ойнап топқа кіріп,
Үйрендік «Алшы кыздың» шартын енді-ай.

Біреу ілім, біреулер қызық қуған,
Он бір жас та кеп қалды жортып демде-ай.
Мінекей, он екі жас мүшел де өтті,
Осы деп балалықтың арты енді-ай.
Он үштен он төрт жасқа құрақ ұшып,
Жүгірдік тойда табақ тартып енді-ай.
Он бес пен он алты жас құбылмалы,
Тұрады қорғасындай балқып енді-ай.
Он жеті, он сегіз жас жалын атқан,
Қызулы кырмызы гүл шарқың еді-ай.
Он тоғыз жас та келді керімдей боп,
Білетін әр нәрсенің парқын енді-ай.
Жиырма жас ақ алмастай жалтылдайды,
Көргенде көздің жауын тартып енді-ай.
Өте шығар жиырма бір қас қаққанша,
Дарияда аққан сендей қалқып енді-ай.
Жиырма екі, жиырма үш жылыстайды,
Құрбыларға әзіл-наз айтып енді-ай.
Мінекей, жиырма төрт жас та келді,
Жақсы болсаң, тарайтын даңқың елге-ай.

Күш-қуат, ақылы оның кемелденген,
Жиырма бес барлық жастың алтыны еді-ай.
Барында қызығыңның қиялай бас,
Жігіттік оралмайды қайтып енді-ай.
Жиырма алты мен отыздың аралығын
«Орда бұзар жас» дейді халқым енді-ай.
Отбасы емес, жалпы елдің қамын жесең,
Соңыңнан дос-жаран боп халқың ерді-ай.
От басы, ошақ қасы қалып қойсаң,
«Атадан жасық туған жалқы» дейді-ай.
Отыз асып, отыз бес барғаннан соң,
Бір нәрсе ұят деген қайшы келді-ай.
Көңіл – гүл, тіл – бір бұлбұл, нәпсі – бөрі,
Сабыр – алтын, ақыл – білгір қойшы деді-ай.

Қырқында қыр басына шыққандайсың,
Ойдағы мақсатынды айтып енді-ай.
Қақ жарған қара қылды әділ болсаң,
Атағың жайылады жалпы елге-ай.
Қырық бесте кынаптағы қылыштайсың,
Дұшпаным деп тұратын қайсы жерде-ай!
Есті болсаң, еліңнің қорғанысың,
Есер болсаң, боларсың жайсыз елге-ай.

Қырық бес ассаң – елің елеңдейді,
Елуді есі жарым елемейді.
«Елуді – ердің жасы» десе-дағы,
Қайратың бұрынғыдан төмендейді.
Елуден елу беске жеткеннен соң,
Сыздайды жүйке тамыр, денең дейді.
Қариялар алдындағы қайтқан қаздай
Қоштасып кезегімен жөнер дейді.
Ақсақал, ел ағасы атанады
Қоғамшыл елдің қамын жеген дейді.
Қайратың бойындағы кемігенмен,
Ақыл-ой кемелденіп, тереңдейді.

Үйлесіп қатпарланған түріңменен,
Қызарып көздің алды іріндеген,
Көктемгі шикылдаған бозторғайдай,
Жөтелсең, көкірегің кірілдеген –
Алпыс келіп қолыңнан жетелейді,
Таныстырып қоям деп піріңменен.
Қуатың бойындағы жиналады
Алпыс бесте аузыңа тіліңменен.
Аталы сөз айта алсаң – ардақтысың,
Топтан торай шалдырмай ілімменен.

Айтайын жетпіс пенен сексенді енді-ай,
Бұл сексен талайларды жөкшендейді-ай.
Сексеннен де селдіреп өткеннен соң,
Токсанға аман-есен жетсем дейді-ай.

Тоқсан бес тоқайласып жүз келеді,
Көктем, жаз, кезегімен күз келеді.
Күзден соңғы қаһарлы қыс сияқты,
Денеңе қызу емес, мұз келеді.

Жүз жас та өте шығар бір күндей-ақ,
Тізгінін тежесең де іркілмей-ақ.
Ойласаң, опырмалы өмір деген
Сәуірдің көшкен кара бұлтындай-ақ.
Санаулы уақыт, күнің таусылған соң,
Боларсың елдің көшкен жұртындай-ақ.

Қыз бала

Қыз бала, бір жасында талпынарсың,
Шыққан соң екі жасқа, қаз тұрарсың.
Екі жастан үш жасқа шыққаннан соң,
Жүгіріп үйден-үйге шарқ ұрарсың.

Қыз болып төрт жасыңда тұлымшақты,
Байларсың тұлымыңа қызыл шоқты.
Төрт жастан бес жасыңа шыққаннан соң,
Ойнарсың қыздарменен қуыршақты.

Қолыңа алты жаста ұршық алдың,
Жібекке жеті жаста пұл шығардың.
Жетіден сегіз жасқа шыққаннан соң,
Шешеннің, тойға бар деп, тыншын алдың.

Қыздармен тоғызыңда тойға бардың,
Қолыңа он жасыңда оймақ алдың,
Он жастан он бір жасқа шыққанан соң,
Құлықты қай-қайдағы ойлап алдың.
Тартасың он екіде орамалды,
Құлығың он бірдегі о да қалды.
Он екіден он үшке шыққанан соң,
Сыпырдың тұрымтайдай томағанды.

Қыз болып он төртінде топқа кірдің,
Қызықты он бесінде жоқтап жүрдің.
Он бестен он алтыға шыққаннан соң,
Қырғидай қыран шәулі топтан ілдің.

Қарағым, он жетіге енді келдің,
Не қызық болып жатқан жерді көрдің.
Балауса он сегізде қыз болып ап,
Жүйріктей бәйгені алған белгілендің.

Қыз болып он тоғызда баяуларсың,
Той қылып ұзатуға таяуларсың,
Болып ап жиырмада бөбекті ана,
Тербетіп талдан бесік таянарсың.

**Абай Құнанбаев
(1845-1904)**

ҚАРА СӨЗДЕР

Жетінші қара сөз

Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі – ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Бұлар – тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола алмайды. Һәм өзі өспейді, қуат таппайды. Біреуі – білсем екен демеклік. Не көрсе соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнайкерней болса, даусына ұмтылып, онан ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жыласа да тұра жүгіріп, «ол немене?», «бұл немене?» деп, «ол неге үйтеді?» деп, «бұл неге бүйтеді?» деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі – жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген.

Дүниенің көрінген Һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықпен орны болмайды. Оны білмеген соң, ол жан адам жаны болмай, хайуан жаны болады. Өзелде құдай тағала хайуанның жанынан адамның жанын ірі жаратқан, сол әсерін көрсетіп жаратқаны. Сол қуат жетпеген, ми толмаған ессіз бала күндегі «бұл немене, ол немене?» деп, бір нәрсені сұрап білсем екен дегенде, ұйқы, тамақ та есімізден шығып кететұғын құмарымызды, ержеткен соң, ақыл кіргенде, орнын тауып ізденіп, кісісін тауып сұранып, ғылым тапқандардың жолына неге салмайды екеміз?

Сол өрістетіп, өрісімізді ұзартып, құмарланып жиған қазынамызды көбейтсек керек, бұл жанның тамағы еді. Тәннен жан артық еді, тәнді жанға бас ұрғызса керек еді. Жоқ, біз олай қылмадық, ұзақтай шулап, қарғадай барқылдап, ауылдағы боқтықтан ұзамадық. Жан бізді жас күнімізде билеп жүр екен. Ержеткен соң, күш енген соң, оған билетпедік. Жанды тәнге бас ұрғыздық, ешнәрсеге көңілменен қарамадық, көзбен де жақсы

қарамадық, көңіл айтып тұрса, сенбедік. Көзбен көрген нәрсенің де сыртын көргенге-ақ тойдық. Сырын қалай болады деп көңілге салмадық, оны білмеген кісінің несі кетіпті дейміз. Біреу кеткенін айтса да, ұқпаймыз. Біреу ақыл айтса: «Ой, тәңірі-ай, кімнен кім артық дейсің!» - дейміз, артығын білмейміз, айтып тұрса ұқпаймыз.

Көкіректе сәуле жоқ, көңілде сенім жоқ. Құр көзбенен көрген біздің хайуан малдан неміз артық? Қайта, бала күнімізде жақсы екенбіз. Білсек те, білмесек те, білсек екен деген адамның баласы екенбіз. Енді осы күнде хайуаннан да жаманбыз. Хайуан білмейді, білемін деп таласпайды. Біз түк білмейміз, біз де білеміз деп надандығымызды білімділікке бермей таласқанда, өлертірілерімізді білмей, күре тамырымызды адырайтып кетеміз.

1891

Оныншы қара сөз

Біреулер құдайдан бала тілейді. Ол баланы не қылады? Өлсем орнымды бассын дейді, артымнан құран оқысын дейді, қартайған күнімде асырасын дейді. Осыдан басқасы бар ма?

Балам орнымды бассын демек не сөз? Өзіңнен қалған дүние иесіз қалар дейсің бе? Қалған дүниенің қамын сен жемек пе едің? Өліп бара жатқанда өзгеден қызғанып айтқаның ба? Өзгеге қимайтұғын сенің не қылған артықша орның бар еді? Баланың жақсысы – қызық, жаманы – күйік, не түрлі боларын біліп сұрадың? Дүниеде өзіңнің көрген қорлығың аз болды ма? Өзіңнің қылған иттігің аз болды ма? Енді бір бала туғызып, оны да ит қылуға, оған да қорлық көрсетуге мұнша неге құмар болдың?

Артымнан балам құран оқысын десең, тірлікте өзіңнің жақсылық қылған кісің көп болса, кім құран оқымайды? Егер жаманшылықты көп қылған болсаң, балаңның оқыған құраны сені неге жеткізеді? Тірлікте өзіңе-өзің қылмаған істі, өлген соң саған балаң кәсіп қылып бере ала ма? Ахирет үшін бала тілегенің – балам жасында өлсін дегенің. Егерде ержетсін десең, өзі ержетіп, ата-анасын тұзақтан құтқарарлық бала қазақтан туа ма екен? Ондай баланы сендей әке, сенің еліңдей ел асырап өсірмек пе екен?

Қартайғанда асырасын десең, о да – бір бос сөз. Әуелі – өзің қаруың қайтарлық қартаюға жетемісің, жоқ па? Екінші – балаң мейірімді болып, асырарлық болып туа ма, жоқ па? Үшінші –

малың болса, кім асырамайды? Малың жоқ болса, қай асырау толымды болады? Баланың мал табарлық болары, мал шашарлық болары – ол да екіталай. Хош, құдай тағала бала берді, оны өзің жақсы асырай білесің бе? Білмейсің. Әуелі өз күнәнді өзің көтергеніңмен тұрмай, балаңның күнәсіне тағы да ортақ боласың. Әуелі балаңды өзің алдайсың: «Әне, оны берем, міне, мұны берем» деп. Басында балаңды алдағаныңа бір мәз боласың. Соңыра балаң алдамшы болса, кімнен көресің? «Боқта!» деп, біреуді боқтатып, «кәпір-қиянқы, осыған тимендерші!» деп, оны масаттандырып, әбден тентектікке үйретіп қойып, сабаққа бергенде, молданың ең арзанын іздеп, хат таныса болады деп, қу, сұм бол деп, «пәленшенің баласы сені сыртыңнан сатып кетеді» деп, тірі жанға сендірмей жат мінез қылып, осы ма берген тәлімің? Осы баладан қайыр күтесің бе?

Және мал тілейсіңдер, неге керек қылайын деп тілейсіңдер? Әуелі, құдайдан тілеймісің? Тілейсің. Құдай берді, бергенін алмайсың. Құдай тағала саған еңбек қылып мал табарлық қуат берді. Ол қуатты адал кәсіп қыларлық орынға жұмсаймысың? Жұмсамайсың. Ол қуатты орнын тауып сарып қыларды білерлік ғылым берді, оны оқымайсың. Ол ғылымды оқыса, ұғарлық ақыл берді, қайда жібергеніңді кім біледі?.. Ерінбей еңбек қылса, түңілмей іздесе, орнын тауып істесе, кім бай болмайды? Оның саған керегі жоқ. Сенікі – біреуден қорқытып алсаң, біреуден жалынып алсаң, біреуден алдап алсаң болғаны, іздегенің – сол.

Бұл – құдайдан тілеген емес. Бұл – абыройын, арын сатып, адам жаулағандық, тіленшілік. Хош, сүйтіп жүріп-ақ мал таптың, байыдың. Сол малды сарып қылып, ғылым табу керек. Өзің таба алмасаң, балаң тапсын. Ғылымсыз ахирет те жоқ, дүние де жоқ. Ғылымсыз оқыған намаз, тұтқан ораза, қылған хаж, ешбір ғибадат орнына бармайды. Ешбір қазақ көрмедім, малды иттікпен тапса да, адамшылықпен жұмсаған. Бәрі де иттікпен табады, иттікпен айрылады. Бейнет, күйігі, ызасы – сол үшеуінен басқа ешнәрсе бойында қалмайды. Барында баймын деп мақтанады. Жоғында «маған да баяғыда мал бітіп еді» деп мақтанады. Кедей болған соң, тағы қайыршылыққа түседі.

1892

Адамның жасына қатысты мақал-мәтелдер

Бесік баласы бес түлейді.

Бала жетіге келгенше жерден таяқ жейді.

Он үште отау иесі.

Ұлыңа бес жасқа дейін патшандай қара,
Онбестен кейін қосшыңдай қара,
Онбестен асқан соң досыңа бала.

Ұл онбеске келгенде, қолға ұстаған қобызың,
Ұл онбестен асқан соң, тіл алмаса доңызың.

Жақсы адам онбесінде жаспын демес,
жүз жаста қартайдым деп уайым жемес.

Отызда орда бұзбасаң,
қырқында қамал ала алмайсың.

Қырықта кылаң,
елуде – елес.

Елу – ердің жасы.

Алпыс тал түс.

Өткен мен кеткенді, көп жасаған қарт білер.

Қарсы келсе кәрілік
Қара нарды шөктігерер.

Кәрінің бары игі.

Өсетін елдің қарты
Қазына болар.
Өспейтін елдің қарты
қазымыр болар.

Қарт келсе, ақылдың қосылғаны,
Жас келсе, батырдың қосылғаны.

Жастың ашатын жаңалығы көп,
Қарттың зерттейтін даналығы көп.

Сексенде сегіз байлық,
Сегіз жарлық.

Елу – шылбырдан алды,
Алпыс – тізеден алды,
Жетпіс – өре салды.
Сексен – тұсау салды,
Тоқсан – толқып қалды.

Алпыс – дер шағы,
Жетпіс – мәр шағы.
Сексен – жер шағы,
Тоқсан – шер шағы,
Жүз – қор шағы.

Аулыңда қария болса, жазып қойған хатпен тең.

Жақсы адам қартайса,
Жазып қойған хаттай.
Жаман адам қартайса,
Бықсып жанған шаладай.

Қарттықтың жауы – жалғыздық.

Мазмұны

АЛҒЫ СӨЗ	3
I. ДАМУ ПСИХОЛОГИЯСЫНЫҢ	6
ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	6
1.1. Даму психологиясына жалпы сипаттама.....	6
1.2. Даму ұғымы.....	13
1.3. Даму психологиясының әдістері.....	17
II. БАЛАНЫҢ ПСИХИКАЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ ҚОЗҒАУШЫ КҮШТЕРІ МӘСЕЛЕСІ ЖАЙЛЫ ФАКТОРЛЫ ТҮРҒЫЛАР	21
2.1. Қазақ халқының бала дамуының жас кезеңдері туралы ой-пайымдаулары	21
2.2. Психикалық дамудың қозғаушы күштері туралы жалпы сипаттама.....	27
2.4. Эмпиризм теориялары. Баланың психикалық дамуының қозғаушы күштерінің бихевиоризмде қарастырылуы	36
2.5. Екі фактордың конвергенциясы жайлы теория	39
III. БАЛАНЫҢ ПСИХИКАЛЫҚ ДАМУ ЖАЙЛЫ ЖАЛПЫ ТЕОРИЯЛАР	43
3.1. Зигмунд Фрейдтің баланың психикалық дамуы жайлы тұжырымдамасы.....	43
3.2. Ж. Пиаже бала ойлауының дамуы жайында.....	51
3.3. Ж. Пиаженің интеллекті дамуының операционалды тұжырымдамасы.....	59
3.4. Э. Эриксонның тұлға дамуының эпигенетикалық теориясы	68
3.5. Мәдени-тарихи тұғыр. Баланың психикалық дамуы туралы Л. С. Выготскийдің теориясы.....	78
3.6. Іс-әрекеттік тұғыр баланың психикалық дамуының қозғаушы күштері мен себептері туралы	93
3.7. Х.Т. Шерьязданованың мектеп жасына дейінгі балалар тұлғасының дамуындағы қарым- қатынастың психологиялық ерекшеліктері туралы теориясы	102

IV. ЖАС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНІҢ КЕЗЕҢДЕРГЕ	
ЖІКТЕЛУІ ЖӘНЕ ЖАС ШАМАСЫНЫҢ МӘСЕЛЕСІ	113
4.1. Дамудың жас кезеңдеріне жіктелуі.....	113
4.2. Нәрестелік кезең (туғаннан – 1 жас аралығы)	131
4.3. Бөбек жасы	143
4.4. Мектепке дейінгі жас шамасы	154
4.5. Бастауыш мектеп кезеңі	166
4.6. Жеткіншектік кезеңнің психикалық дамуы	201
4.7. Жасөспірімдік кезеңнің психикалық дамуы	231
4.8. Жастық шақ кезеңнің ерекшеліктері	284
4.9. Ересек жас шамасы	310
4.10 Қарттық кезеңнің психологиялық ерекшеліктері ..	319
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:	348
ҚОСЫМШАЛАР	351

Мариям Құрманғалиқызы Бапаева

ДАМУ ПСИХОЛОГИЯСЫ

Оқулық

Басуға 18.08.2014 ж. қол қойылды. Қағазы офсеттік. Қаріп түрі «Times».

Пішімі 60x90^{1/16}. Офсеттік басылым. Баспа табағы – 27,5.

Таралымы: Мемлекеттік тапсырыс бойынша – 1300 дана.

Тапсырыс № 852.

Тапсырыс берушінің дайын файлдарынан басылып шықты.

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009,

Алматы қаласы, Гагарин д-лы, 93а.

E-mail: rpik-daur81@mail.ru, zakaz@daur.kz

БАПАЕВА МАРИЯМ ҚҰРМАНҒАЛИҚЫЗЫ

1981 жылы Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық институты, «Мектепке дейінгі тәрбие» факультетінің «Педагогика және психология» (мектепке дейінгі) бөліміне түсіп, оны 1985 жылы үздік дипломмен аяқтады. 1987 жылдан қазірге дейін Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің теориялық және практикалық психология кафедрасында доцент қызметін атқарады.

2001 ж. әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде кандидаттық диссертациясын қорғады. ҚР Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің 2010 жылғы 23 сәуірдегі №4 шешіммен психология мамандығы бойынша доцент атағы берілді (ДЦ № 0001582).

М. Қ. Бапаева 2 оқулық («Тұлға психологиясы», «Даму психологиясы»), 6 оқу құралы («Жалпы психология», «Психологияны оқыту әдістемесі», «Жоғары мектепте психологиялық білім беру процесін жетілдіру», «Психологиялық менеджмент», «Психологияны оқытудың белсенді әдістері», «Балалар психологиясынан танымдық жаттығулар мен тапсырмалар») және 100-ге жуық ғылыми мақалалардың авторы. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының аясында жарыққа шыққан «Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы» атты 10 томдық кітаптар сериясының 1-5-8-10-томдарында аудармашы, X-томына («Қазақтың психологиялық ой-пікірлері») аудармашы және құрастырушы ретінде белсене атсалысты.

2011 ж. ҚР Білім және ғылым министрлігі тарапынан «Қазақстан Республикасының ғылымын дамытуға сіңірген еңбегі үшін» төс белгісімен марапатталды.

2012 ж. «Өрлеу» Ұлттық орталығының ұйымдастыруымен Жапонияның Цукуба қаласында ғылыми тағлымдамадан өтіп, білімін жетілдіріп қайтты.